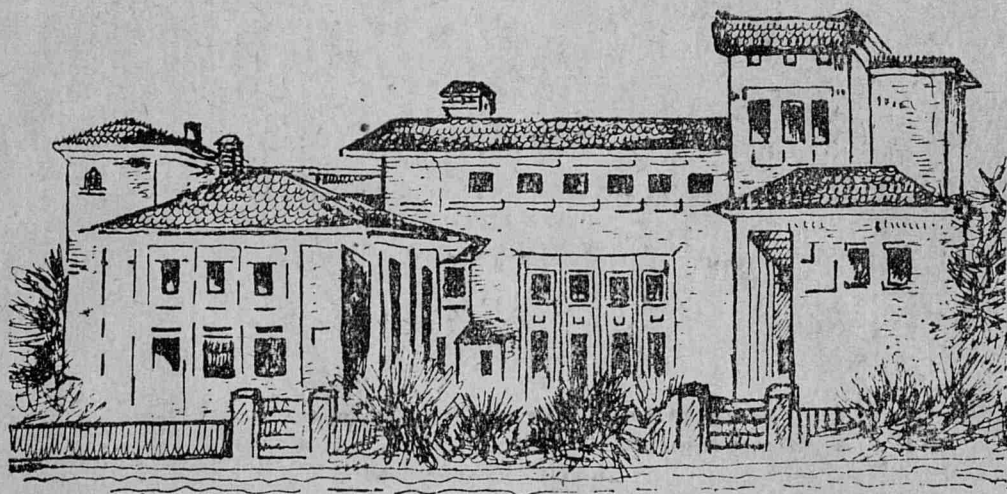

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE „N. IORGA”

REVISTA ISTORICĂ

fondator N. Iorga

Serie nouă, tomul 4, 1993

5 – 6

Mai – Iunie

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

www.dacoromanica.ro

ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE ISTORIE „N. IORGA”

COLEGIUL DE REDACȚIE

ȘERBAN PAPACOSTEA (*redactor șef*), PAUL CERNOVODEANU,
VIRGIL CIOCIȚAN, FLORIN CONSTANTINIU, EUGEN
DENIZE, GEORGETA PENELEA-FILITTI, NAGY PIENARU,
APOSTOL STAN, ION STANCIU, ANATOL ȚĂRANU.

„REVISTA ISTORICĂ” apare de 6 ori pe an în numere duble.
Prețul unui abonament este de 1200 lei pentru persoane fizice și
3000 lei pentru persoane juridice. Cititorii din străinătate se pot
abona adresându-se la ORION SRL, Splaiul Independenței 220 A,
București, 6, P.O. Box 74—19 București, Tx 11939CBTxR, Fax
(40) 13122425.

REDACȚIA:

ION STANCIU (*redactor șef adjunct*)
NAGY PIENARU
VENERA ACHIM

Manuscrisele, cărțile și revistele pentru schimb precum și orice co-
respondență se vor trimite pe adresa redacției revistei

„REVISTA ISTORICĂ”

Adresa Redacției
B-dul Aviatorilor nr. 1
71247 — București, tel. 650.72.41.

REVISTA ISTORICĂ

SERIE NOUĂ

TOM IV, nr. 5—6

Mai—Iunie 1993

S U M A R

MIHAI VITEAZUL — 400 DE ANI DE LA URCAREA PE TRONUL ȚĂRII ROMÂNEȘTI

IZVOR ȘI METODĂ

- CONSTANTIN BĂLAN, Surse epigrafice inedite și mai puțin cunoscute din domnia
voievodului Mihai Viteazul. Mesajul formularelor 419

ECONOMIE ȘI SOCIETATE

- OCTAVIAN ILIESCU, Economia monetară a Țării Românești în timpul lui Mihai
Viteazul 427
- BOGDAN MURGESCU, Plăți externe, fiscalitate și economie monetară în Țara Româ-
nească la sfîrșitul secolului al XVI-lea 457

POLITICĂ ȘI DIPLOMAȚIE

- POMPILIU TEODOR, Politica ecleziastică a lui Mihai Viteazul în Transilvania. . . . 473
- IOAN-AUREL POP, Mihai Viteazul și Țara Făgărașului 491
- CONSTANTIN REZACHEVICI, Mihai Viteazul, Basta și Cetatea Făgărașului — Un
„tratat” puțin cunoscut (3 octombrie 1600) 499
- ȘTEFAN ANDREESCU, Relațiile între Habsburgi și Rusia; misiunea la Moscova a lui
Nicolae Warkotsch (1593) 511

- MIRELA-LUMINIȚA MURGESCU, Figura lui Mihai Viteazul în viziunea elitelor și
în literatura didactică (1830—1860) 539

CRONICI ȘI CRONICARI

- OVIDIU PECICAN, Hronicul Bulgăresc. 551
- SERGIU SELIAN, Un manuscris inedit și o controversă istorică 561

OAMENI REPREZENTATIVI ÎN ISTORIA ROMÂNILOR

- OVIDIU BOZGAN, Ion I. Nistor. Preliminarii monografice (I) 578
- PAUL GRIGORIU, Constantin D. Aricescu în lumina corespondenței și a manuscrise-
lor inedite 583

RESTITUIRI

GHEORGHE I. BRĂȚIANU. În jurul întemeierii statelor românești (III).	593
--	-----

MEMORII, CORESPONDENȚĂ, ÎNSEMNĂRI

I.C. FILITTI: Jurnal (VII) (<i>Georgeta Penelea-Filitti</i>)	621
--	-----

VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ

Sesiune de comunicări: „A 75-a aniversare a Unirii Basarabiei cu România” (<i>Venera Achim</i>); Din activitatea Comisiei de Heraldică, Genealogie și Sigilografie (<i>Mihai Sorin Rădulescu</i>); Istorie românească în arhive și biblioteci din Israel (<i>Eugen Glück</i>); Călătorie de documentare științifică în Rusia (<i>Armand Goșu</i>)	631
---	-----

RECENZII

C.I. BOLDIȘOR, <i>Literatura istorică din Moldova (sec. XVI), reconstituită pornind de la cronica lui Grigore Ureche</i> , Edit. Apimondia, București, 1992, 224 p. (<i>Ștefan Andreescu</i>)	635
N. IORGA, <i>Scrisori către Catinka 1900–1939</i> , editate de Andrei Pippidi, cu un cuvânt înainte de Liliana Iorga Pippidi, Edit. Minerva, București, 1991, 289 p. (<i>Armand Goșu</i>)	637
ELEMÉR MÁLYUSZ, <i>Kaiser Sigismund in Ungarn 1387–1437</i> , Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990, 422 p. + 16 f. pl. (<i>Viorel Achim</i>)	642
CONSTANTIN ȘERBAN, <i>Vasile Lupu, Domn al Moldovei (1634–1653)</i> , Edit. Academiei Române, București, 1991, 231 p. (<i>Bogdan Murgescu</i>)	644
BULETIN BIBLIOGRAFIC	647

NECROLOG

† Radu Popa (1933–1993) (<i>Viorel Achim</i>)	651
---	-----

REVISTA ISTORICĂ

NOUVELLE SÉRIE
TOME IVe, N°s 5–6
Mai–Juin 1993

SOMMAIRE

MICHEL LE BRAVE – 400 ANS DEPUIS SON AVÈNEMENT AU TRÔNE DE LA VALACHIE

SOURCE ET MÉTHODE

- CONSTANTIN BĂLAN, Sources épigraphiques inédites et moins connues, datant du règne du voïvode Michel le Brave. Le message des formulaires. 419

ÉCONOMIE ET SOCIÉTÉ

- OCTAVIAN ILIESCU, L'économie monétaire en Valachie sous le règne de Michel le Brave 427
- BOGDAN MURGESCU, Payements extérieurs, fiscalité et économie monétaire en Valachie vers la fin du XVIe siècle 457

POLITIQUE ET DIPLOMATIE

- POMPILIU TEODOR, La politique ecclésiastique de Michel le Brave en Transylvanie . . 473
- IOAN-AUREL POP, Michel le Brave et le Pays du Făgăraș 491
- CONSTANTIN REZACHEVICI, Michel le Brave, Basta et la forteresse de Făgăraș – Un „traité” moins connu (3 octobre 1600) 499
- ȘTEFAN ANDREESCU, Les relations entre les Habsbourg et la Russie: la mission de Nicolas Warkotsch à Moscou (1593) 511

- MIRELA-LUMINIȚA MURGESCU, Michel le Brave, telle qu'il fut perçu par les élites et présenté dans la littérature didactique (1830–1860) 539

CHRONIQUES ET CHRONIQUEURS

- OVIDIU PECICAN, La chronique bulgare 551
- SERGIU SELIAN, Un manuscrit inédit et une controverse historique 561

HOMMES REPRÉSENTATIFS DANS L'HISTOIRE DES ROUMAINS

- OVIDIU BOZGAN, Ion I. Nistor. Préliminaires monographiques (I) 573
- PAUL GRIGORIU, Constantin D. Aricescu à travers la correspondance et les manuscrits inédits 583

„Revista istorică”, tom IV, nr. 5–6, p. 415–652, 1993

RESTITUTIONS

GHEORGHE I. BRĂȚIANU, Sur la fondation des États roumains (III)	593
---	-----

MÉMOIRES, CORRESPONDANCE, NOTES

I.C. FILITTI: Journal (VII) (<i>Georgeta Penlelea-Filitti</i>)	621
--	-----

VIE SCIENTIFIQUE

Session de communications: „Le 75 ^e anniversaire de l'union de la Bessarabie avec la Roumanie” (<i>Venera Achim</i>); Sur l'activité de la Commission d'Héraldique, Généalogie et Sigillographie (<i>Mihai Sorin Rădulescu</i>) Histoire roumaine dans les archives et les bibliothèques d'Israël (<i>Eugen Glück</i>); Voyage de documentation scientifique en Russie (<i>Armand Goșu</i>)	631
--	-----

COMPTES RENDUS

C. I. BOLDISOR, <i>Literatura istorică din Moldova (sec. XVI)</i> , reconstituită pornind de la <i>cronica lui Gr. Ureche</i> (La littérature historique de Moldavie (XVI ^e siècle), reconstituée en partant de la chronique de Gr. Ureche), Edit. Apimondia, Bucarest, 1992, 224 p. (<i>Ștefan Andreescu</i>)	635
N. IORGA, <i>Scrisori către Catinca 1900–1939</i> (Lettres adressées à Catinca 1900–1939), éditées par Andrei Pippidi, avec un avant-propos de Liliana Iorga Pippidi, Edit. Minerva, Bucarest, 1991, 289, p. (<i>Armand Goșu</i>)	637
ELEMÉR MÁLYUSZ, <i>Kaiser Sigismund in Ungarn 1387–1437</i> , Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990, 422 p. + 16 f. pl. (<i>Viorel Achim</i>)	642
CONSTANTIN ȘERBAN, <i>Vasile Lupu, Domn al Moldovei (1634–1653)</i> (Vasile Lupu, Prince régnant de la Moldavie, 1634–1653), Edit. Academiei Române, Bucarest, 1991, 231 p. (<i>Bogdan Murgescu</i>)	644
BULLETIN BIBLIOGRAPHIQUE	647

NÉCROLOGUE

† Radu Popa (1933–1993) (<i>Viorel Achim</i>)	651
---	-----

MIHAI VITEAZUL — 400 DE ANI DE LA URCAREA PE TRONUL ȚĂRII ROMÂNEȘTI IZVOR ȘI METODĂ

SURSE EPIGRAFICE INEDITE ȘI MAI PUȚIN CUNOSCUTE DIN DOMNIA VOIEVODULUI MIHAI VITEAZUL. MESAJUL FORMULARELOR

CONSTANTIN BĂLAN

Etapă de la 1593—1601, dominată de figura marcantă a voievodului Țării Românești, Mihai Viteazul, a format obiectul unor laborioase studii ce se constituie într-o adevărată dimensiune a istoriografiei naționale. De la scrierile cronicarilor și cărturarilor, de la însemnările din „Zeitunguri” și „Avvisi” ale vremii, la studiile istoricilor epocii moderne și contemporane, o multitudine de date și fapte, încorporate în noianul publicațiilor, stau măturie strădaniilor depuse de Viteazul principe pentru păstrarea independenței statului și pentru înfăptuirea Unirii politice a celor trei țări românești aflate de o parte și de alta a Carpaților¹.

Însemnate referiri, cu deosebire la problematica vieții social-economice, administrative și eclesiastice a Principatului de la nord de Dunăre, cuprinse în cele peste 400 de acte interne, deschid însă o adevărată perspectivă asupra existenței populației, a structurilor societății în domnia voievodului². Acestora le pot fi alăturate și unele informații cu valoare de document, din sfera epigrafiei, încă necunoscute sau în mărime mică măsură introduse în circuitul de specialitate, care ne dezvăluie realități din mediul local muscelan. Deși se deosebesc — în ceea ce privește formularul — de cărțile emise din cancelaria domnească³, fapt explicabil având în vedere particularitățile grafierii inscripțiilor lapidare, ele evidențiază secvențe din viața unor grupuri megieșești și al orașenilor cîmpulungeni, contribuind nu numai la receptarea de noi relații pe tărîmul istoriei, dar și la statornicirea — în domeniul epigrafiei — a unor practici care aveau să poarte peste vremi faima numelui lui Mihai Viteazul.

¹ Încercările făcute pînă în prezent pentru alcătuirea unei bibliografii privind domnia și personalitatea voievodului în contextul vieții europene a timpului, a ecorilor acestora peste vremi sînt selective (să se vadă spre pildă V. Petrescu și S. Paraschiva, *Mihai Viteazul în conștiința poporului român — Bibliografie selectivă* —, în „Bibliotheca Valachica”, Muzeul Județean Dimbovița, VI (1975), p. 53—75; altele deși sînt valoroase au un caracter limitativ — cf. spre ex. V. Atanasiu, *Mihai Viteazul campanii*, cu prefață de I. Ionașcu, București, 1972 — bibliografia la p. 299—304; să se vadă și N. Edroiu, *Mihai Viteazul în istoriografia română din Transilvania (pînă la 1918)*, în „File de istorie”, Muzeul de istorie Bistrița, IV, Baia Mare, 1976, p. 444—450; *Idem*, *Mihai Viteazul în lumina cronicilor din veacurile XVII—XVIII*, în „RdI”, XXX (1977), nr. 7, p. 1257—1274, ca să ne referim numai la aceste exemple. Alte multe referințe în *Bibliografia istorică a României*, I—VII, București, 1970—1989.

² Cf. vol. *Documenta Romaniae Historica*, B. Țara Românească, XI, București, 1975.

³ Să se vadă pentru unele considerații Tr. Ionescu — Nișcov, *Cancelaria domnească a lui Mihai Viteazul*, în „RdI”, XXXII (1979), nr. 5, p. 865—874.

Cercetări îndreptate în ultimele decenii asupra zonei ce ne preocupă au readus în discuție acțiunile diplomatice și politice, precum și prezența voievodului în arealul Muscelului, în perioada ce a premers sau a urmat campaniei din toamna anului 1595⁴, când el și-a stabilit — cităva vreme — tabăra la Stoenеști, pe valea Dîmboviței, unde au rămas urme vizibile încă și acum⁵.

Memorabilele victorii repurtate împotriva oștilor turco-tătare, atacurile sale la sud de Dunăre în campanii succesive din anii 1596⁶—1598⁶ și amplele raporturi întreținute cu marile puteri din centrul și nord-estul Europei⁷, cu lumea ortodoxă din Balcani și Orientul apropiat⁸, i-au sporit prestigiul nu numai în afara hotarelor țării, dar și în cuprinsul ei. Este vremea în care în diferite așezări din județul istoric Muscel, aflate mai ales pe traseul unor cunoscute drumuri de legătură cu Transilvania, locuitori din rîndul obștilor megieșești au înălțat monumentale cruci de piatră, ca simboluri ale credinței, din glorioasa domnie a lui „Іо МѢХАНА ВОЕВОДА” (Io Mihail voievod).

Nu întimplător unele din prețioasele vestigii, care formează obiectul notei de față, sînt adăpostite în vechea urbe a Cîmpulungului, important punct pe calea relațiilor menținute neîntrerupt de locuitorii situați de o parte și de alta a Carpaților. Avem mai întîi în vedere actul ctitoricesc al lui Băilă din Nămăești, cel care contribuia la ridicarea în 1596 noiembrie, a monumentului lapidar, impresionant prin dimensiunile lui, așezat în zona de sud-vest a orașului⁹. Inscripția ce se desfășoară pe 20 de rînduri, cu litere de șase centimetri,

⁴ Ne referim mai ales la observațiile făcute de R. Gioglovan, *Itinerarul expediției aliașilor conduse de Mihai Viteazul în octombrie 1595 de la Bran pînă la Giurgiu*, în „Bibliotheca Valachica”, VII (1975), p. 43—47; să se vadă și Elena Teodorescu, *Mihai Viteazul și Argeșul*, în „Studii și cercetări”, Muzeul Curtea de Argeș, I (1980), p. 71—78; cf. și referințele bibliografice, *supra*, nota 1.

⁵ Cf. R. Gioglovan, *art. cit.*, p. 44; Elena Teodorescu, *art. cit.*, p. 73; să se vadă și I. Răuțescu și Z. Petrescu, *Schitul Celdăuia Negru-Vodă*, în „GB”, XV (1956), nr. 3—4, p. 160, privind vestigii din această zonă, investigată și de Dimitrie Butculescu (cf. *ms. nr. 12482/E*, la Muzeul de istorie București).

⁶ Să se vadă mai ales contribuțiile lui C. Göllner, I. Corfus, A. Decei, Cornelia Bodea, P. Cernorodeanu, în vol. *Mihai Viteazul. Culegere de studii*, redact. coord., P. Cernorodeanu și C. Rezachevici, București, 1975, p. 25—36, 151—162, 163—178, 179—190 și 191—208.

⁷ Cf. și C. Șerban, *Contribuții la repertoriul corespondenței politice și diplomatice a lui Mihai Viteazul*, în vol. *cit.*, p. 259—276; să se vadă și R. Constantinescu, *Lăpă pentru unitate națională a țărilor române, 1590—1630. Documente externe*, București, 1981; de asemenea vol. *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, *Documente externe*, București, 1982; *idem*, vol. II—V, București, 1983—1990; cf. și contribuțiile lui Șt. Andreescu, *Alți soli ai lui Mihai Viteazul*, în „RI”, Seria nouă, III (1992), nr. 3—4, p. 385—399; *idem*, *Exarhul patriarhal Nichifor Dascălu, cneazul Constantin Vasile de Ostrog și Mihai Viteazul*, *ibidem*, nr. 5—6, p. 489—509.

⁸ Să se vadă Al. Elian, *Legăturile mitropoliei Ungrovlahiei cu Patriarhia de Constantinopol și celelalte biserici ortodoxe*, în „BOR”, LXXXVII (1959), nr. 7—9, p. 917 și urm.; cf. și C. Șerban, în vol. *cit.*, p. 264, nr. 16, 17, p. 265, nr. 29 ș.a.; de asemenea unele referiri la N. Șerbănescu, „Crestinul Mihail marele voievod ce au fost domn Țării Rumanesti și Ard alului și Moldovei”, în „MO”, XXVIII (1976), nr. 9—10, p. 716—717; apoi P. Ș. Năsturel, *Le Mont Athos et les roumains. Recherches sur leurs relations du milieu du XIVe siècle à 1654*, Roma, 1986 (sub voce); referiri și la A. Pippidi, *Notes et documents sur la politique Balkanique de Michel le Brave*, în „RRH”, XXIII (1984), nr. 4, p. 341—362; pentru alte cercetări cf. *Bibliografia istorică a României*, vol. VI—VII (sub voce); cf. și Al. M. Ioniță, *Sprijinul acordat pe linie bisericească de Țările Române popoarelor creștine din Balcani în sec. XVI—XVII*, în „BOR”, CVI (1988), nr. 5—6, p. 118—123; N.V. Dură, *Political-Juridical and religious status of the Romanian countries and the Balkan people during the 14 th—19 th centuries. Some general remarks*, în „RESEE”, XXVII (1989), nr. 1—2, p. 159—170.

⁹ Și anume, la intersecția str. Vasile Alecsandri cu str. Sf. Gheorghe, în dreptul locuinței cu nr. 33. Crucea de piatră are 242 cm înălțime și 98 cm lățimea brațului transversal.

în relief, a fost înscrisă de preotul Tatomir, cu ajutorul fiilor săi Badea și Gaudi, și anume: [БѢЗ(А)ВНЖЕ]¹⁰ НИЕ КР(Ъ)[С]ТЪ [В]Ъ¹⁰ | М(О)ЛО НЕДѢЛЕ ВЪ, СЕ(Х) С(ВѢ)ТН(Х), ВЪ Д(Ъ)НИ ІѠ | МНХАНЪ ВОЕВОДА. | СѢТВОРН СНЕ КР(Ъ)СТЪ | БѢННА МТ НІМ(Ъ)ЕШ, ЗА | А(Ъ)ШН ЕР(О), ЗА Д(Ъ)ШЕ РОДНТЕА(Е), | БРАТЪА, НѢГА, СО|РА, БЛАД, ІСАИЕ, БАДѢ, БАДН...¹¹, ПСР|КА(?)...¹¹ | ДѢАША, К...¹¹ ДО, | РАДУ. ПИС М(Е)С(Е)Ц(А) | НОМБЕРНЕ...¹¹ Д(Ъ)НИ, | УТ ІДАМА, ТЕК(Ъ)Щ(Е) | ЛѢТЪ ХЗРЕ. | ПИС АЗ ПОПА ТАТОМИР Н БАД(Ъ) Н ГАДУ, | СѢНН." În traducere: Ridicarea crucii în ruga Duminicii Tuturor Sfinților, în zilele lui Io Mihail voievod. A făcut această cruce Băilă din Nimăești, pentru sufletul lui, pentru sufletul părinților, Bratul, Neaga, Sora, Vlad, Isaie, Badea, Badi. . . Giurca (?)... Deadul, C...lo, Radu. S-a scris în luna noiembrie. . . zile, de la Adam, curgătorul an 7105 <1596>. Am scris eu, popa Tatomir și Badea și Gaudi fiii <săi>.

Numele lui Băilă ar putea să-și afle originea între ungurenii stabiliți la sud de Carpați, căci spre o relație cu aceștia ne îndreaptă atenția și un alt onomastic din textul amintit, acela al lui Gaudi. În sursele interne ale vremii ele nu-și găsesc corespondente, ca și cel ce-l menționează pe Isaia¹². Sintem de fapt în fața primului izvor intern din domnia Viteazului principe, în care apar citați megieși din Nămăeștii Cîmpulungului.

Ceea ce este semnificativ apoi pentru inscripția în cauză este faptul că preotul Tatomir se vedește a fi un cunoscător al formularului documentelor elaborate în cancelaria voievodului. Dăltuind în piatră textul slavon, el a introdus în datarea acestuia formula „ТЕК(Ъ)Щ(Е) ЛѢТЪ”¹³ (curgătorul an), mai puțin obișnuită în domeniul epigrafiei din Țara Românească. Pornind de la observația aici relevată menționăm că la <1585> decembrie 28 și în 1590 iulie 19, i se confirmau slugii domnești, Tatomir logofătul, ocini la Nămăești, din partea tatălui său Dumitru, a fratelui lui, Ivan, a lui Lucaci, ca și alte cumpărături de la Pîrvul cel Bătrîn¹⁴, personaj care s-a putut afla într-o relație de familie cu prelatul omonim ce ne-a transmis mesajul izvorului lapidar de la 1596.

Probabil, în anii ce au urmat, alți localnici aveau să ridice, tot în urbea musceleană, o cruce de piatră¹⁵, păstrată acum în incinta Bisericii Șubești. Supusă acțiunii mecanice a timpului inscripția ei este în parte erodată. Modul în care a fost alcătuit și înscris textul „în zilele lui Io Mihail voievod”, ne dă certitudinea că aparține de asemenea vremii sale. Formularul extins pe cca 15 rinduri, puse în evidență de slovele meșteșugit reliefate, atingând aproape șapte centimetri în înălțime, relevă: БѢЗ(А)ВНЖИ СЕ | СЫН Ч(Е)СТНИ КР(Ъ)СТЪ ВЪ МОЛЕБ И ВЪ ПОХВАЛА ІЖИ |⁵ ВЪ С(ВѢ)Т(А)ГО У(Т)ЦА | НАШ(Е)ГО АРХИЕР(АР)ХА, ЧЮД(О)-ТВОРЦА, НИКО | ЛАЕ МИРНАНИ, | ВЪ Д(Ъ)НИ ІѠ | МНХАНЪ ВОЕВОДА... ”¹¹ ceea ce înseamnă: S-a ridicat această sfântă cruce în ruga și în lauda sfântului

¹⁰ Inscriptie deteriorată; întregirea ne aparține.

¹¹ Inscriptie deteriorată, ilizibilă.

¹² Așa cum se desprinde și din actele editate în DRH, B, vol. cit.

¹³ Cf. *ibidem*, p. 266, unde formularea este „ТЕКОУЩИМ ЛѢТОМ” (cursul anilor), dar ea cunoaște și alte particularități ale redacției: „ТЕКУЩЕ ЛѢТОМЪ”, „ТЕКУЩАГО ВЪ ЛѢТЪ”, „ТЕКУЩАГО ЛѢТЪ”, „ТЕКУЩА ЛѢТОМЪ” ș.a. (cf. *ibidem*.)

¹⁴ Cf. vol. *Documente privind istoria României, veac XVI, B. Țara Românească, V (1581–1590)*, București, 1952, p. 219–220, nr. 231 și p. 469–470, nr. 485.

¹⁵ Monumentul lapidar este așezat acum pe latura de la nord a incintei, lângă zidul de împrejmuire. Pe partea din spate el poartă însemnarea din 1887, care relevă că a fost găsit „în zidul pavagiului cel vechi”, când era primar Istrate Rizescu, fiind ostenitor la fixarea ei pe actualul loc, „Costaiche Chirca”. Crucă are 200 cm înălțime și 74,5 cm lățimea brațului transversal.

părintelui nostru, arhierarhul, făcătorul de minuni, Nicolae al Miralichiei, în zilele lui Io Mihail voievod...

În partea superioară monumentul lapidar este decorat cu un medalion, figurat la intersecția celor două brațe ale crucii, încadrat de inițiale, ce pun în lumină numele lui Iisus Hristos, învingător, al celor patru evangheliști, Ioan, Luca, Matei și Marcu — acestea cuprinse în câte un segment de cerc, și alte slove cu înțeles liturgic. Un fragment dintr-un tropar (rugăciune) al Sfântului Nicolae, care înconjoară medalionul, ne aduce evocarea simbolică: *† Правно вѣрѣ и вѣрѣсѣ крѣпости вѣз(а)рѣжанне зчѣтелѣ иже те го(сподѣ) с[тадѣ] иже крѣпѣ иже<тина>*”. *adică*: *†* Îndreptător credinței și chip blîndețelor, prin cumpătare te-ai arătat, Tu Doamne, învățător turmei <taie>, adevăr al faptelor. Elemente de acest gen, prefigurînd ansambluri decorative, au servit uneori, după decenii, ca model pentru meșterii pietrari care au înfrumusețat alte vestigii monumentale, în încercarea de a evoca domnia glorioasă a lui Mihail Viteazul¹⁶.

Spre deosebire de textul înfățișat mai sus, informația epigrafică ce ne va preocupa în continuare s-a conservat în mai bună stare. Dăltuită în piatră, la 1597 iunie 12, cu litere de opt centimetri, în relief, pe crucea votivă înălțată odinioară în zona podgoriilor Văleni—Călinești¹⁷, din Dealul Chiseloiaia, ca vădește deopotrivă piosenia ctitorilor săi, dar și credința lor față de acela pe care nu întîmplător, formularul utilizat aici îl numește „...г(осподи)нѣ | нашом, *Іу* *Миха* и *вонкод*”¹⁸ (...domnul nostru, Io Mihail voievod), după o practică întîlnită și în actele redactate de unii dregători sau slujitori ai principelui. Aceasta îndreptățește presupunerea că cei ce-au ctitorit-o, Gherghina și Stan se numărau printre boiernașii sau tîrgoveții, care — nu este exclus — să fi deținut chiar slujbe în plan local. În stadiul actual al editării surselor istorice ale timpului, inscripția în cauză se alătură documentelor interne inedite. Desfășurată pe 16 rînduri ea amintește că: *† Вѣз(а)виже се| сѣи ч(е)с(т)ни кр(ъ)стѣ | вѣ мѡлабѣ и вѣ по | хѣвал(а) с(вѣ)т(а)го вѣр | хѡвнаго ин(о)с(то)лѣ Петра *Іу* *Па* | вѣл, вѣ д(ъ)ни вѣ(а)го | ч(е)стнѣаго и *Х(рист)с* | люзнѣомо г(осподи)нѣ | нашом, *Іу* *Миха* и *вонкод*. *М(о)леніе раба, б(о)жю, Гѣргина и Станка и Стан и Нѣкша; м(е)с(е)ца нѣ | нне кѣ д(ъ)ни, вѣ | лѣт хзре; и Дѡбра, Дрѣгѣла*”. *Adică*: S-a ridicat această cînstită cruce în ruga și în lauda Sfinților celor din frunte Apostoli Petru și Pavel, în zilele binecinstitorului și de Hristos iubitorul, domnului nostru, Io Mihail voievod. Rugăciunea robilor lui Dumnezeu, Gherghina și Stanca și Stan și Neacșa; luna iunie 12 zile, în anul 7105 <1597>; și Dobra, Drăgula.*

¹⁶ Ne referim în special la acelea ridicate în domnia lui Mihnea — Mihail — al III-lea Radu (să se vadă textele și referințele bibliografice, *infra*, notele 22 și 26).

¹⁷ Însemnatul vestigiu lapidar se află în prezent la Muzeul Viticulturii și Pomiculturii din România, din Complexul muzeal Golești, unde a fost adus prin grija Domnului Valeriu Novacu, căruia îi mulțumim și pe această cale pentru informațiile ce ni le-a comunicat. Crucea este înaltă de 242 cm și are lățimea brațului transversal de 82,5 cm. Traducerea inscripției slave și o fotografie a piesei în cauză la Pr. M. M. Braniște și I. Gh. Diaconescu, *Vechile cruci de piatră din cuprinsul și vecinătatea orașului Pitești*, în „MO”, XVI (1964), nr. 1—2, p. 44 (foto. fig. 6—7, la p. 46).

¹⁸ Ne referim spre pildă la scrisoarea adresată în 1600 iulie 7, din Suceava, de Udrea <din Băleni>, pircălabul cetății, lui Stanislav <Zolkiewski>, hațmanul Poloniei, în care amintește de „...наш господарь *Михаил воевода*” (... domnul nostru Mihail voievod) — cf. DRH, B, vol. cit., p. 557.

Monumentele lapidare pe care a fost înscris numele făuritorului Unirii politice a Țărilor Române la 1600¹⁹ au oferit urmașilor modele încărcate de semnificațiile marilor sale înfăptuiri²⁰. Așa cum s-a subliniat în cercetări precedente, Mihnea al III-lea Radu (1658—1659), după ocuparea domniei, pentru a da un mai mare suport planurilor de angrenare a Principatelor românești într-o răscoală împotriva Porții Otomane, a împrumutat chiar titulatura ce evidențiază în izvoarele vremii figura și personalitatea Viteazului său înaintaș²¹. După cum se poate constata din informația epigrafică existentă în arealul muscelan și care aparține acestui scurt răstimp al lui Mihnea Radu, ea apare ca elaborată în „zilele lui Io Mihail voevod”²².

Încercarea de a departaja inscripțiile din timpul lui Mihai Viteazul de acelea din anii 1658—1659, atunci când ele nu mai păstrează elemente de cronologie, este uneori greu de soluționat datorită asemănării — pînă la identitate — a formularelor, chiar a grafiei și a elementelor decorative. Atare dificultăți ne-au împiedicat să determinăm cu certitudine cărei vremi îi aparține crucea de piatră — fragment adus de la Slobozia — pentru a servi ca monument de cinstire a Eroilor, în parcul anume amenajat la Stoenesti. Mențiunea: „... въ дѣни Іѡ Мѡхѡѡ | воеводъ”, (... în zilele lui Io Mihail voievod), ar putea să se refere la domnia lui Mihnea al III-lea Radu²³.

Incertitudini pot fi generate și în legătură cu informația epigrafică de pe monumentul lapidar, deteriorat, ce se conservă acum la Biserica Sf. Împărați, din Rădești, în al cărui formular figurează de asemenea numele lui: „Іѡ Мѡхѡна воеводѡ”²⁴ (Io Mihail voievod), probabil acela ce s-a aflat în scaunul

¹⁹ Să se vadă C. Resachevici, *Gîndirea politică a lui Mihai Viteazul și etapele elaborării planului de dobîndire a Moldovei*, în vol. cit. *Mihai Viteazul*, p. 51—73; să se vadă și M. D. Vlad, *L'union des trois Principautés Roumaines sous Michel le Brave: moment cardinal de leur histoire médiévale*, în „AUB”, XXXVIII (1989), Istorie, p. 85—94.

²⁰ Să se vadă cele relevate de Șt. Andreescu, *Moștenirea politică a lui Mihai Viteazul la mijlocul veacului XVII* (I), în „AIIA * A. D. Xenopol”, Iași”, XXII (1985), nr. 2, p. 421—440 și *ibidem*, (II) XXIII (1986), nr. 1, p. 143—160; cf. și *Idem*, *Restituție Daciae. II. Relațiile politice dintre Țara Românească, Moldova și Transilvania, în răstimpul 1601—1659*, București, 1989 (Capitolul VI, p. 225—282).

²¹ Să se vadă și M. M. Popescu și A. N. Beldeanu, *Mihnea al III-lea Radu (1658—1659)*, București, 1982.

²² Să se vadă spre exemplu inscripția de pe crucea de piatră din 1659 mai 5, de la Nămăiești Cimpulungului păstrată în prezent la Biserica Sf. Nicolae (cf. P. V. Năsturel, *Genealogia Năsturelilor*, V. Serban 1-*iu logofătul 1592—1628 martie 2*, în „RIAF”, XI (1910), p. 328 (text slav, traducere și foto la p. 327). Cf. și formularul- inedit- al monumentului lapidar de la Vlădești, din 1659 octombrie 10, ridicat în timpul lui „Іѡ Мѡхѡна воеводѡ” (Io Mihail voievod), pentru: „М(о)леніе|раи е(о)жю, Порѣмѣл, | Добра, Мѡхѡѡ, Стѡ(н)ка(?) Стожка и в(с)ѣцн его, | Драгомир, Вѡла, | Браг. Пис в(к)то мѡрѣ | д(х)ни | в(х) лѣт вѡдн”. În traducere: Rugăciunea robilor lui Dumnezeu, Porimbul, Dobra, Iancul, Stanca (?), Stoica, și părinții lor Dragomir, Vișa, Brata. S-a scris în octombrie 10 zile, în anul 7168 <1659>.

²³ Pentru această cruce de piatră să se vadă [D. I. Băjan], *Crucea lui Mihai 1595—1596, Stoenesti*, în „Muscelul nostru”, VIII (1936), nr. 4, 5 și 6, p. 50—51; cf. și I. V. Voinea, *Biserica din Stoenesti—Muscel*, în „GB”, XXXI (1972), nr. 9—10, p. 1017; P. I. David, *375 de ani de la moartea voievodului Mihai Viteazul 1601 august — 1976* în „BOR”, XCIV (1976), nr. 5—6 pl. IV, după p. 724.

²⁴ Crucea de piatră de aici era așezată în trecut, pe marginea șoseli ce străbate așezarea. În prezent este spartă în două fragmente iar partea de sfîrșit lipsește. Inscriptia este înscrisă cu litere de șapte centimetri înălțime și anume: Въд(а)внжѣ | сѣн ч(е)стин | кр(х)ст(х) въ м]ѡѡѡ | бо Прѣ[по(ао)]ѡен(а) | Параскиа. Мѡл(е)нїе | ра | ен е(о)жїе, Ра | дѣл, К(о)ста(н)дїна(?), | Нѣрѣ, Сора, | Мѡшѣ Дра | гомїрѣѣ, Ш(х) | рѣана, Ѣпрѣ, | добра, въ д(х)ни(И) Іѡ Мѡхѡна | воеводѡ, | м(с)їа да е(о)жїе | к(е) д(х)ни, л. . .¹¹⁷ Traducerea este [S-a ridicat această cinstită cruce în ruga Preacuvioasei Paraschiva. Rugăciunea robilor lui Dumnezeu, Radul, Co tandina (?), Neagu, Sora, Moșu Dragomiru, Șărbana, Oprea. Dobra, în zilele lui Io Mihail voievod, luna decembrie

Sous l'impulsion de la présence du Brave prince en 1595 dans les contrées du district historique Muscel — zone qui s'est constituée en véritable voie de liaison avec la Transylvanie, mais aussi des victoires que celui-ci remporta pendant l'automne de la même année contre l'armée ottomane, certains habitants de la région susdite ont fait ériger des croix monumentales en pierre, comme symbole de leur loyauté et en témoignage du combat mené par leur voïvode.

En 1596, Băilă de Nămăiești Cîmpulungului et sa famille faisaient bâtir dans cette localité du Muscel un monument lapidaire similaire, portant une inscription ciselée avec art par le prêtre Tatomir et ses fils, Badea et Gaudi, noms que l'on retrouve également dans l'onomastique des „Ungureni”, qui s'y étaient établis en venant du nord des Carpates. D'après certains fragments du formulaire, s'inspirant de la pratique de la chancellerie princière, il paraît résulter que le prêtre Tatomir les aurait repris par l'intermédiaire du logothète Tatomir de Nămăiești (1585—1590), probablement un de ses aïeuls.

De pareils vestiges, qui rappellent la présence du voïvode sur le trône de la Valachie, sont abrités aussi par l'Église Șubești, se trouvant également à Cîmpulung, et où l'on retrouve une croix en pierre ancienne, datant avec approximation de l'année 1600.

En ce qui concerne les habitants qui ont fait ériger en 1597 le monument lapidaire de Podgoria Văleni — Călinești — qui à présent se trouve au musée de Golești — notamment Gherghina, Stanca, Stan, Neacșa, Dobra et Drăgula, encore faut-il relever que certains d'entre eux, tout probablement en tant que fonctionnaires de l'administration dans l'espace du Muscel, tenaient à préciser que l'événement s'était passé pendant le règne de celui qu'ils désignaient comme étant „notre seigneur, le voïvode Michel”.

Lorsque Mihnea III Radu (1658—1659) a occupé le trône du pays, ayant formé le dessein d'organiser une campagne antiottomane avec le concours de la Transylvanie et de la Moldavie, il adopta le nom de son Brave précurseur qui avait accompli l'Union des Pays Roumains, ce qui résulte des documents de l'époque. Pour cette raison, les monuments épigraphiques que l'on fait ériger par la suite reproduisent parfois, sous forme identique, des passages des formulaires inscrits sur les croix en pierre datant du règne de Michel le Brave, ce qui rend difficile leur identification et leur datation, surtout lorsqu'ils se trouvent ne plus conserver d'éléments chronologiques.

La publication de tous ces textes lapidaires sera à même non seulement de fournir des informations supplémentaires, mais aussi rendra plus simple la détermination rigoureuse des coordonnées temporelles pour les inscriptions que l'on doit soumettre à des examens sur un plan de recherche plus vaste.

ECONOMIA MONETARĂ A ȚĂRII ROMÂNEȘTI ÎN TIMPUL LUI MIHAI VITEAZUL

OCTAVIAN ILIESCU*

Domnia lui Mihai Viteazul, acoperind aproape în întregime ultimul deceniu al secolului al XVI-lea, a însemnat pentru istoria națiunii române, în același timp, un sfârșit și un început. Ea a însemnat în primul rînd un sfârșit: sfârșitul luptei de cruciadă pe care românii au purtat-o două veacuri întregi împotriva Imperiului otoman, smulgînd nu o dată sultanilor sau vizirilor Înaltei Porți biruințe acoperite de glorie, sub Mircea cel Bătrîn, Iancu de Hunedoara, Ștefan cel Mare și în sfârșit, sub Mihai Viteazul însuși. Într-adevăr, învingătorul de la Călugăreni, de la Șelimbăr și de sub zidurile Hotinului a fost și ultimul conducător român de cruciadă antiotomană, ale cărui țeluri mărețe și fapte pe aceeași măsură l-au făcut demn să-i fie numele înscris în cartea de aur a istoriei universale.

În același timp, domnia lui Mihai Viteazul a fost și un început. Chiar dacă unirea sub sceptrul său a celor trei țări române nu a durat decît o clipă și chiar dacă inițial, cel care a înfăptuit-o cu mîna înarmată nu urmărea decît să edifice o bază solidă pentru cruciada sa, Unirea din 1600 a devenit pentru românii de pretutindeni țelul suprem spre care vor năzui, generații după generații, în veacurile care au urmat, trei la număr. Contemporanii lui Mihai Viteazul n-au înțeles și nu puteau înțelege sensul adevărat al planurilor și al strădaniilor sale; era prea devreme. Cel care se intitula însă cu atîta măreție, începînd din 27 mai 1600, „Io Mihail Voievod, din mila lui Dumnezeu Domn al Țării Românești și al Ardealului și al Moldovei”¹, era pe deplin conștient de adevărata semnificație a actului pe care îi înfăptuise, „car il étoit déjà l'êlu du Tout-Puissant”².

Pentru a face față cursului rapid al evenimentelor care au marcat domnia lui Mihai Viteazul, economia Țării Românești a avut de înfruntat mari presiuni și a suferit transformări radicale. Deși procesele caracteristice ale implantării unei economii bănești aveau aici o veche tradiție — cel mai pregnant, emiterea unei monete de către primul stat medieval românesc, avusese loc încă de la începutul domniei lui Vlaicu Vodă (1364—c. 1377)³ —, ea s-a

¹ DRH B, XI, București, 1975, nr. 382, p. 529.

² Domnia și personalitatea lui Mihai Viteazul au constituit obiect de cercetare pentru un mare număr de autori, începînd cu contemporanii ai marelui voievod, iar bibliografia acestor contribuții este imensă. Vom reaminti aici numai cele patru mari monografii ce i-au fost închinat de N. Bălcescu, *Istoria românilor sub Mihai Vodă Viteazul*, edit. A. I. Odobescu, București, 1878 și alte ediții ulterioare; Ion Sârbu, *Istoria lui Mihai Vodă Viteazul*, *Domnul Țării Românești*, 2 vol., București, 1904 și 1907; N. Iorga, *Istoria lui Mihai Viteazul*, 2 vol., București, 1935 și P.P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, București, 1936. Mai nou, v. și vol. colectiv *Mihai Viteazul*, edit. P. Cernovodeanu și C. Rezachevici, București, 1975.

³ Cu privire la data primelor emisiuni monetare ale Țării Românești, v. Octavian Iliescu, 1365—1965: *șase veacuri de la emiterea celei dintîi monede românești*, BSNR, 42—66, 1948—1972, p. 83—89.

menținut aici vreme îndelungată în limitele impuse de evoluția structurilor sociale locale, cu un caracter predominant agrar. E de reamintit faptul că orașele și târgurile din Țara Românească au cunoscut în secolele anterioare o evoluție foarte înceată, iar porturile dunărene au căzut sub stăpânire otomană încă din veacul al XV-lea, ca Silistra-Dîrstorul lui Mircea cel Bătrîn sau vechea Chilia, ori au fost transformate în raiale otomane, cum a fost cazul cetăților Turnu (Măgurele) și Giurgiu, iar în 1542 și al orașului Brăila. În aceste condiții, nu numai formele specifice ale unei economii monetare, ci economia însăși a Țării Românești a cunoscut un accentuat proces de frinare și de declin⁴.

Drept urmare, izvoarele scrise care ar permite cercetarea aspectelor de economie monetară în Țara Românească, la sfîrșitul secolului al XVI-lea, sunt relativ puțin numeroase și pe deasupra, au un caracter strict limitat. Nu vom întîlni aici, ca în Occident sau în Europa Centrală, liste de prețuri ale unor mărfuri mărunte, dar foarte variate, alimente sau bunuri de altă natură, care fac obiectul tranzacțiilor cotidiene ale economiei de piață⁵. Nu avem la dispoziție nici ordonanțe ale autorității de stat sau ale unor consilii municipale, prin care să se stabilească diferitele monete cu putere circulatorie, precum și cursul lor legal⁶. Documentele ce ne stau la îndemînă, în marea lor majoritate, au fost emise în cancelaria domnească și ele consemnează, sub aspectul care ne preocupă aici, vînzări ale unor bunuri funciare sau ale accesoriilor acestor bunuri, cazuri în care mutația dreptului de proprietate impunea înregistrarea și confirmarea ei printr-un act oficial al domniei. Am avut prilejul să ne ocupăm recent de acest aspect al economiei Țării Românești, pentru perioada ce se întinde de la mijlocul secolului al XV-lea, cînd apar primele documente de acest gen, și pînă la sfîrșitul domniei lui Neagoe Basarab⁷.

O altă categorie de izvoare istorice, susceptibile de a furniza material documentar adecvat pentru problema ce ne preocupă în acest moment, cuprinde, firește, descoperirile monetare, fie monete izolate, de cele mai multe ori pierdute de posesorii lor în diverse locuri și împrejurări, fie tezaure monetare, reprezentînd fie acumulări de numerar pe o durată mai îndelungată, fie numerar retras din circulație și constituind în ambele cazuri depozite ascunse în condiții specifice și descoperite abia în zilele noastre. Spre deosebire de izvoarele scrise, descoperirile monetare aduc la lumină o mai mare varietate de emisiuni, a căror prezență este uneori absolut întîmplătoare, fără a avea un rol cît de cît notabil în desfășurarea activității economice locale. Se știe într-adevăr că, începînd din antichitate, moneta emisă de o autoritate investită cu *jus monetae* era adesea vehiculată dincolo de granițele în care își exercita puterea autoritatea emitentă și, pătrunzînd prin comerț sau pe alte căi în traficul internațional, apărea în circulație adesea la distanțe considerabile de

⁴ Cu privire la evoluția economiei Țării Românești, sub influența agravării dominației otomane în secolul al XVI-lea, v. Tahsin Gemil, *Românii și otomanii în secolele XIV–XVI*, București, 1991, p. 190–221, cu abundente trimiteri bibliografice.

⁵ Despre acest gen de mercuriale, v. semnalarea din recenzia noastră pe marginea unei expoziții numismatice cehe, SCN, I, 1957, p. 480.

⁶ Reglementări legale ale cursului monetelor vor apărea abia în 1831, sub Regulamentul Organic; v. C. I. Băicoianu, *Istoria politicii noastre monetare și a Băncii Naționale*, I, București, 1932, p. 89–181.

⁷ Octavian Iliescu, *Evoluția valorii bunurilor funciare în țările române A. Țara Românească (1454–1521)*, SMIM, XII, 1993.

locul de emitere, fără însă ca prezența ei acolo să aibă un impact apreciabil asupra proceselor economice locale⁸.

Ținând seama de acest cadru istoric și economic, ne propunem a examina în cele ce urmează câteva aspecte de economie monetară care au marcat domnia lui Mihai Viteazul în Țara Românească.

I. MONETE ȘI PARITĂȚI MONETARE

La urcarea lui Mihai Viteazul pe tronul Țării Românești⁹, statul românesc întemeiat la începutul secolului al XIV-lea în spațiul cuprins între Carpații Meridionali și Dunăre nu mai avea demult monetă proprie, ultimele sale emisiuni de *ducați*¹⁰ datînd din timpul domniei lui Basarab cel Tânăr — Țepeluș (1477—1482, cu două întreruperi de domnie în 1481)¹¹. De altfel, emisiunile monetare ale Țării Românești din perioada 1365—1481 au avut caracterul de numerar mărunt, destinat circulației cotidiene sau, între anii 1413—1437, achitării unor taxe vamale prevăzute în privilegiile acordate negustorilor brașoveni¹². S-a arătat cu alt prilej că încetarea emiterii de monetă proprie, în Țara Românească la fel ca și în Moldova, s-a datorat unor cauze de ordin economic și nu unei interdicții dictate de Imperiul otoman, interdicție care nu a existat niciodată¹³.

⁸ Un exemplu în acest sens îl reprezintă tezaurul găsit la Filiași (jud. Dolj) înainte de anul 1866 și care cuprindea circa 1000 monete de argint, emisiuni din secolele XII—XIII, din care s-au identificat, între alte monete, esterlini englezești cu efigia regelui Henry II Plantagenet (1154—1189); este evident că aceste monete au ajuns cu totul întâmplător pe meleagurile Olteniei și n-au avut nici o înrîurire asupra evoluției economiei monetare din această parte a viitoarei Țări Românești. Despre acest tezaur, v. Octavian Iliescu, *O mărturie numismatică din îndepărtatul ev mediu românesc*, BSNR, 37, 1943, p. 39—62; Costin C. Kirițescu, *Sistemul bănesc al leului și precursorii lui*, I, București, 1964, p. 71 (text de Octavian Iliescu).

⁹ Mihai Viteazul obține tronul Țării Românești la Constantinopol în luna septembrie a anului 1593 și se îndreaptă apoi spre țară. La 11 octombrie 1593, el ajunsese la Adrianopol, de unde adresa o scrisoare lui Sigismund Bathori; P. P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, p. 29 și n. 2, cu trimitere la Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, IV, București, 1932, p. 37—39. Prin urmare, el n-a putut ajunge la București decît după 15 octombrie. În consecință, „porunca” dată din București, în 2 octombrie, vechea 7104 (1595), nu putea fi emisă la 2 octombrie 1593, cum îi corectează anul editorii (*DRH B*, XI, nr. 3, p. 3—4) pentru simplul motiv că la această dată, Mihai Viteazul era probabil încă la Constantinopol. Primul document cunoscut azi, ca emis de Mihai Viteazul, domn al Țării Românești, datează din 25 octombrie 1593, în București; *ibidem*, nr. 5, p. 6—7.

¹⁰ *Ducat* era numele unității sistemului monetar al Țării Românești, termenul apărînd cu această accepțiune începînd cu domnia lui Mircea cel Bătrîn; v. în acest sens, Const. Moisil, *Considerațiuni asupra monetelor lui Mircea cel Bătrîn*, BSNR, 10, 1913, p. 40—42; despre sistemul monetar al Țării Românești, v. Octavian Iliescu, *Moneda în România 491—1864*, București, 1971, p. 40—42.

¹¹ Identificarea emisiunilor monetare ale lui Basarab cel Tânăr — Țepeluș la Octavian Iliescu, *Ducații Țării Românești cu numele lui Basarab voievod*, SCN, VI, 1975, p. 149; idem, *Ducatul de argint emis de Basarab al II-lea*, SCN, VII, 1980, p. 115.

¹² Analiza comparativă a tarifelor vamale ce fac obiectul acestor privilegii comerciale la N. Docan, *Studii privitoare la numismatica Țerei-Românești. I. Bibliografie și documente*, AARMSI, seria a II-a, 32, 1909—1910, p. 562—567.

¹³ Octavian Iliescu, *Moneda în România*..., p. 23. O dovadă în sprijinul acestei afirmații o constituie și faptul că Moldova, avînd de la 1456 același statut de stat tributar Imperiului otoman, ca și Țara Românească, dar beneficiind de o situație economică mult mai favorabilă, a continuat să emită monetă proprie și după pierderea Chilie și a Cetății

Locul monetei proprii l-a luat în Țara Românească, începînd din a doua jumătate a secolului al XV-lea, asprul otoman (*akçe*). Deși asprul otoman era o monedă de argint mărunță¹⁴, s-a impus curînd în economia monetară a Țării Românești, căpătînd o poziție dominantă chiar și în vânzările de bunuri funciare, ale căror prețuri se ridicau la sume relativ mari, plătite în aspri otomani, ținînd de altfel pasul cu devalorizarea continuă a acestei monede. De aici, apare necesitatea convertirii acestor sume într-o altă monedă, cu o valoare mult mai stabilă, cum era florinul sau ducatul de aur, dacă vrem să urmărim, pe o perioadă mai lungă, evoluția prețurilor în economia monetară locală. Am folosit această metodă de curînd, cercetînd evoluția rentei în bani, în beneficiul unor minăstiri¹⁵ sau dinamica prețurilor în vânzările de bunuri funciare¹⁶, în ambele cazuri cu privire la Țara Românească pînă la sfîrșitul domniei lui Neagoe Basarab (1512—1521); vom recurge la această metodă și în cadrul acestei cercetări.

Într-o măsură mult mai mică, documentele Țării Românești de la sfîrșitul secolului al XVI-lea menționează prețuri de vânzare a unor bunuri funciare, stabilite în aspri de argint¹⁷. Cum aceste monede nu puteau fi decît tot aspri otomani, credem că accentul pus în aceste documente pe metalul prețios din care erau confecționate emisiunile respective era menit să precizeze că ele erau anterioare marilor devalorizări ale asprului turcesc, intervenite după 1574.

Parcursînd documentele interne datînd din domnia lui Mihai Viteazul prezența dominantă, uneori exclusivă, a asprului otoman ne apare evidentă în cele mai variate relații economice. Cu o singură excepție, de altfel îndoielnică¹⁸ —, asprul otoman era moneda cu care se plătea birul, darea ce servea

Albe, în 1484; emisiunile sale au avut un caracter regulat pînă la 1527, apoi au apărut sporadic în 1558, 1562—1564, 1573 și chiar în 1595, sub efemeia domnie a lui Ștefan Răzvan; Octavian Iliescu, *op. cit.*, p. 32—34.

¹⁴ Unitate a sistemului monetar otoman, asprul (turc. *akçe*, alb, cu același înțeles ca și termenul grec *aspron*, numele unei monede de argint în imperiul bizantin de Trebizonda, luată ca model de turci) a fost emis pentru prima oară de sultanul Orkhan (1326—1359); era o monedă de argint, avînd la început greutatea medie de 1,20 g și titlul de 900/1000; Friederich Frhr. v. Schrotter, *Wörterbuch der Münzkunde*, Berlin — Leipzig, 1930, s. v. *akçe*. Ulterior, asprul otoman a înregistrat o diminuare progresivă atît a greutății, cît și a titlului; la sfîrșitul secolului al XVI-lea, asprul otoman cîntărea 0,46 g, cu titlul 850/1000, sub Murad al III-lea (1574—1595) și 0,30 g, cu titlul 850/1000, sub Mehmed al III-lea (1595—1603). Cu privire la evoluția asprului otoman, v. Ismâ'il Ghâlib, *Taqvim-i meskûkât-i osmâneh*, Constantinopol, 1308 H. (1890—1891) și mai recent, pentru secolul al XVI-lea, Nicoară Beldiceanu, *La crise monétaire ottomane au XVIe siècle et son influence sur les principautés roumaines, Südost-Forschungen*, 16, 1957, p. 70—86; v. și datele publicate de Tahsin Gemil, *Români și otomani în secolele XIV—XVI*, București, 1991, p. 211.

¹⁵ Octavian Iliescu, *Despre renta în bani constituită în Țara Românească în beneficiul unor așe aminte monastice de la Vlaicu Vodă la Neagoe Basarab*, *Revista istorică*, 3, 1992, 5—6, p. 453—476.

¹⁶ Idem, *op. cit. supra*, n. 6.

¹⁷ Acte din : 10 noiembrie <1593>, DRH XI, nr. 9, p. 10—11; 24 august <1594>, București, *ibidem*, nr. 85, p. 115—116; 17 august <1596>, Tîrgoviște, *ibidem*, nr. 195, p. 262—263; 10 mai 1598, Tîrgoviște, *ibidem*, nr. 285, p. 381—382; 28 august 1599, București, *ibidem*, nr. 339, p. 476—483.

¹⁸ Plata birului într-o altă monedă, în afară de asprul otoman, și anume în bani, este menționată într-un act datat 24 februarie 1596 (1596), în Tîrgoviște, păstrat însă numai într-o traducere românească din secolul al XIX-lea; DRH B, XI, nr. 274, p. 363—367, cu rectificarea anului din 1596 în 1598, în funcție de componența divanului (nota finală de la p. 367). Observăm însă că în cuprinsul acestui act, ori de cîte ori se fac referiri la o monedă, chiar și în cazul vânzărilor de bunuri funciare, traducătorul român menționează inva-

la stringerea numerarului necesar pentru plata tributului datorat Porții Otomane. Era și de așteptat, datorită faptului că povara birului apăsa aproape în exclusivitate asupra țăranilor liberi, proprietari de pământ, care nu puteau obține din exploatarea roadelor lui decît sume modeste, în monete mărunte, cum era asprul.

Un rol precumpănitor deține asprul otoman și în stabilirea prețului plătit la vânzările de bunuri funciare, înregistrate în actele emise de cancelaria Țării Românești. Numărul acestor acte este considerabil, pentru un răstimp atît de scurt: nu mai puțin de 239, unele înregistrînd cîte două sau chiar mai multe vânzări într-un singur act¹⁹.

Ca monetă de uz curent, am putea spune chiar cvasilegal, asprul otoman apare frecvent sub forma de mijloc de plată la încheierea și a altor acte juridice, de o mare varietate. Astfel, plăți de sume în aspri sunt menționate la încheierea unor înțelegeri de înfrățire²⁰, în împrumuturi²¹, în delict de furt, ca obiect²² sau ca despăgubiri²³, precum și în cheltuieli prilejuite de purtarea unui litigiu înaintea judecății divanului domnesc²⁴. Omniprezența asprilor otomani, în diverse relații ale economiei monetare în Țara Românească, la sfîrșitul veacului al XVI-lea, a avut un ecou și în lingvistică, termenul *aspri* căpătînd o accepțiune generică²⁵, cu înțelesul pe care îl are azi termenul *bani*: a avea bani.

Extrem de rare sunt documentele emise în timpul domniei lui Mihai Viteazul care menționează folosirea în diverse relații economice a unei alte monete străine de argint, cu valoare mărunță, desemnată sub denumirea de *bani*. Acești *bani* erau dinarii ungurești, o monetă ce căpătase un rol economic mai însemnat și dincoace de Carpați în a doua jumătate a secolului al XV-lea, cînd a luat locul ducatului muntean, după încetarea emisiunilor proprii ale domnilor Țării Românești. După dezmembrarea regatului Ungariei, în urma bătăliei de la Mohaci (1526), dinarii ungurești au continuat să fie bătuți în mari cantități de Ferdinand I de Habsburg, sub stăpînirea căruia a revenit partea de apus și de miazănoapte a defunctului regat, precum și de urmașii săi Habsburgi, ca regi ai Ungariei. Dinarii ungurești, emiși în această perioadă mai ales la monetăria din Kremnica (în Boemia), avea următoarele caracteristici: greutate 0,56 g, cu 438/1000 argint²⁶. În documentele interne ale Țării

riabil termenul *bani*, ceea ce ne arată foarte clar că el a înlocuit deliberat cuvîntul *aspri* — denumire a unei monete ieșite de mult din uz — cu acela de *bani*. În acest context credem că traducerea românească poate fi datată după introducerea, în 1867, a sistemului monetar național, avînd ca unitate leul divizat în 100 bani.

¹⁹ Cu titlul de exemplu, menționăm actul din 25 octombrie 1593, emis în București, care înregistrează trei vânzări diferite: o ocină, un laz și un țigan, cumpărătorul obținînd întărirea prin același act a proprietăților dobîndite DRH B-XI, nr. 5, p. 6 7. În toate cele trei vânzări, prețurile sunt stabilite în aspri.

²⁰ *Ibidem*, nr. 211, p. 281—282, act din 11 iulie 1597; nr. 354, p. 501 502, act din 28 decembrie 1599, emis de Nicolae voievod, la Țirgoviște (Nicolae Pătrașcu, fiul lui Mihai Viteazul) și nr. 361, p. 507—509, act din 14 ianuarie 1600, Țirgoviște (același emitent).

²¹ *Ibidem*, nr. 321, p. 437—438, act din 15 ianuarie 1599, Țirgoviște; alte documente vor fi analizate la locul potrivit.

²² *Ibidem*, nr. 145, p. 190—191, act din 7 ianuarie 1596, Gherghuța.

²³ *Ibidem*, nr. 13, p. 15—16, act din 4 decembrie 1593.

²⁴ *Ibidem*, nr. 396, p. 544—547, act din 17 iunie 1600, Țirgoviște (emis de Nicolae Pătrașcu voievod).

²⁵ *Ibidem*, nr. 66, p. 89, zapis din 18 iunie 1594; nr. 332, p. 456—458, act din 17 iunie 1599, emis de Eftimie, mitropolitul Țării Românești.

²⁶ Victor Miller zu Aichholz, August Loehr, Eduard Holzmair, *Osterreichische Münzprägungen 1519—1938*, I. Textband, Viena, 1948, p. 68.

Românești, emise începînd din 1556, dinarii ungurești erau desemnați sub denumirea de *aspri bani*²⁷, denumire ce nu se întîlnește în actele ieșite din cancelaria lui Mihai Viteazul sau în alte documente datînd din timpul domniei lui.

În perioada de care ne ocupăm, *bani*, deci dinarii ungurești bătuți de Ferdinand I, Maximilian al II-lea și Rudolf al II-lea, ca regi ai Ungariei, intervin numai în următoarele genuri de relații economice: la fixarea prețului, în acte de vânzare a unor bunuri funciare²⁸; în alte împrejurări, semnalate de editorii actelor în cauză, e vorba fie de o substituție tîrzie, în traducere, a termenului *aspri* cu cel de *bani*²⁹, fie de folosirea termenului în discuție acordîndu-i-se același înțeles pe care și l-a păstrat pînă azi, acela de bani în genere³⁰, deci cu aceeași semnificație ca și termenii *argent* în franceză, *Geld* în germană sau *money* în engleză. O analiză atentă a contextului în care apare termenul *bani*, mai ales cînd avem de-a face cu o traducere tîrzie, este singura modalitate de a determina înțelesul exact al acestui termen. Despre raportul dintre asprul otoman și dinarul unguresc va fi vorba puțin mai departe cînd ne vom ocupa de parități monetare în vigoare la sfîrșitul secolului al XVI-lea.

Alături de asprul otoman, dar cu o frecvență mai redusă, florinul de aur emis pînă la 1526 de regatul Ungariei, iar după această dată de membri ai casei de Habsburg, ca regi ai Ungariei de Apus, a beneficiat în Țara Românească de o circulație cvasilegală de la mijlocul secolului al XV-lea și pînă la sfîrșitul celui următor.

Florinul sau ducatul unguresc de aur emis după 1527, ca și dinarul de argint, în monetăria de la Kremnica, avea următoarele caracteristici: aur, între 1527–1576 greutate 3,51 g, titlu 986/1 000³¹; în 1576, greutatea se reduce la 3,489 g, cu același titlu³²; în 1577, revine la greutatea de 3,513 g, dar titlul scade la 977/1 000³³, caracteristici ce se vor păstra neschimbate pînă la sfîrșitul secolului al XVI-lea. În vremea lui Mihai Viteazul, în Țara Românească circulau simultan florini de aur atît din emisiuni mai vechi, cît și din emisiuni mai noi, avînd aceeași valoare, întrucît pe de o parte, cantitatea de aur fin pe care o conțineau florinii din emisiuni mai vechi era foarte apropiată de aceea a celor mai noi — 3,46, față de 3,415 g —, iar pe de altă parte, aceste diferențe erau compensate prin pierderile de metal prețios, ca urmare a uzurii prin circulație, a florinilor mai vechi, în raport cu cei emiși după 1577.

Documentele Țării Românești din timpul domniei lui Mihai Viteazul menționează prezența acestor monete în viața economică locală, desemnîndu-le

²⁷ Costin C. Kirițescu, *Sistemul bănesc al leului și precursorii lui*, I, București, 1964, p. 97, n. 6 (text de Octavian Iliescu).

²⁸ Zapis în limba română, datat din 28 decembrie <1594–1598>, DRH B, XI, nr. 105, p. 143–144, teren vîndut cu 800 bani de argint, preț de vânzare pentru un pogon de loc și un stîngen și jumătate de ocină; DRH B, XI, nr. 105, p. 143–144.

²⁹ Astfel de cazuri transpar în unele documente, ca de exemplu cele editate *ibidem*, nr. 100, p. 135–136, act datat din 24 octombrie <1594–1599>, traducere din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea; nr. 274, p. 363–367 act din 24 februarie 1598, Tîrgoviște și nr. 316, p. 430–431, act din 9 septembrie 1598, Caracal, ultimele două traduceri din secolul al XIX-lea.

³⁰ *Ibidem*, nr. 63, p. 86–87, act din 10 iunie 1598, București; nr. 135 p. 182, act din: <1 septembrie 1595–31 august 1596>; nr. 164, p. 210–211, act din 30 aprilie 1596, Gherghița nr. 200, p. 168–169, act din 1–23 septembrie 1596, Tîrgoviște (toate păstrate numai în traduceri).

³¹ V. Miller zu Ai hholz, A. Loehr, E. Holzmair, *op. cit.*, p. XXXVIII.

³² *Ibidem*, p. 61.

³³ *Ibidem*, p. 63.

sub denumiri diferite: *florinți*, *galbeni* sau *ughi*, toate însă raportându-se la aceeași specie monetară. *Florinți*, transliterare din slavă, reprezintă o transpunere în această limbă a termenului latin *floreni*, *florensis* fiind numele pe care l-a purtat de la început moneda de aur a regatului Ungariei, creată în 1325 de Carol Robert după standardul florinului orașului Florența; de altfel, primul florin unguresc reproducea întocmai tipurile florinului florentin: floarea de crin pe avers, sf. Ioan Botezătorul pe revers³⁴. Două documente din domnia lui Mihai Viteazul menționează florinții în evaluarea sau în prețurile de vânzare ale unor bunuri diverse³⁵.

Mult mai frecvent apare, în documentele slavo-române din timpul lui Mihai Viteazul, denumirea de *jelti* sau *jilti*, ce se traduce în românește prin *galbeni*, termen ce va avea un larg ecou în țările române până și în folclor, ajungând cu timpul să desemneze generic orice monedă de aur emisă în sistemul ducatului venețian sau al florinului florentin, deci având greutate în jur de 3,50 g³⁶. În timpul domniei lui Mihai Viteazul, galbenii intervin în fixarea prețurilor de vânzare a unor bunuri³⁷, în înfrățiri³⁸, în constituirea de zestre³⁹ și în fine, în achitarea unor obligații fiscale⁴⁰.

Cel de-al treilea termen sub care sunt desemnați florinii ungurești în documentele de care ne ocupăm este acela de *ughi*. De fapt, acest termen apare numai în acte redactate în limba română, unde reprezintă substantivizarea adjectivului din sintagma slavă *ungarski zlati*⁴¹, zloți ungurești, abreviată *ug. zlat.*; *ug.* a devenit la români un nume de monedă, *ughi*. În Țara Românească, întâlnim pentru prima oară termenul *ughi* într-un zapis scris în românește la începutul celei de-a doua jumătăți a secolului al XVI-lea⁴²,

³⁴ Lajos Huszár, *Der Beginn der Goldgulden- und Groschenprägung in Ungarn*, N Sb, 11, 1971—1972, p. 179.

³⁵ Act din 10 noiembrie <1593>, în traducere, DRH B, XI, nr. 9, p. 10—11 (zăbun de zarpa, evaluat la 100 florinți); act din 16 aprilie 1599, Tirgoviște, *ibidem*, nr. 327, p. 443—450, slav și traducere (p. 448, 1/6-a din satul Cioroiu, vindută pentru suma de 170 florinți).

³⁶ Această denumire s-a păstrat până în zilele noastre; astfel, legea nr. 248/1947 și decretul nr. 210/1960 și 244/1978, permițând libera deținere de către populație a ducăților de aur emiși de monarhia habsburgică până la 1915, îi denumesc *galbeni mici*, în vreme ce piesele de 4 ducăți, în greutate de 14 g, sunt denumite de aceleași acte normative *galbeni mari*.

³⁷ Acte din: 4 iulie 1598, slav și traducere, DRH B, XI, nr. 305, p. 409—411 (ocină în Scăiani, vindută pentru 2 jelti — galbeni, pe vreme de foamete); 6 iulie 1600, Alba-Iulia, slav și traducere, *ibidem*, nr. 402, p. 553—554 (confirmare a mai multor cumpărări de bunuri funciare, cu prețuri în aspri, după care urmează o însemnare în limba română, arătând că plata s-a făcut în galbeni); 6 iulie 1600, Tirgoviște (emitent Nicolae Pătrașcu voievod), slav și traducere, *ibidem*, nr. 403, p. 554—556 (loc de casă în Brănești, vindut cu 2 jilti — galbeni); 4 decembrie <1600>, Tirgoviște, zapis în limba română, *ibidem*, nr. 422, p. 571—572 (jumătate din satul Grozăvești, dată în plată pentru achitarea unei datorii de 200 galbeni).

³⁸ Act din 17 iunie 1599, slav și traducere, *ibidem*, nr. 456—458 (evaluări de bunuri în galbeni).

³⁹ Act din 20 iunie 1596, Gherghița, slav și traducere, *ibidem*, nr. 178, p. 232—234 (confirmare de sat în urma unui litigiu având ca obiect o zestre constituită în timpul lui Alexandru Mircea voievod și constând, între altele, din suma de 200 jilti — galbeni).

⁴⁰ Act din 1 iunie 1600, Iași, traducere, *ibidem*, nr. 385, p. 631—632 (plata unei sume de 100 galbeni de către călugării de la mănăstirea Coșuna, pentru biruri datorate de sătenii din Radovanu) (v. și actele nr. 405 și 412, referitoare la același litigiu).

⁴¹ Cf. Costin C. Kirițescu, *Sistemul bănesc al leului și precursorii lui*, vol. I, București, 1964, p. 92 (text de Octavian Iliescu).

⁴² Zapis din 15 martie 1560, DRH B, V, București, 1983, p. 180 (parte de moșie din Padina, vindută pentru „bani gata ughi 18”).

deși e probabil ca procesul lingvistic care a dus la crearea acestui termen să fie mult mai vechi. În documentele datînd din domnia lui Mihai Viteazul, ughii intervin în stabilirea prețurilor de vînzare a unor bunuri ⁴³.

O monetă de argint care și-a făcut apariția în Țara Românească în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, dar își începe cu adevărat lunga ei carieră economică exact sub domnia lui Mihai Viteazul, este *talerul*. A fost cel mai mare nominal de argint, cu un diametru de 40 mm și greutatea de 28—30 g, emis începînd de la 1520 la Joachimsthal (de unde a luat numele de *taler*) (azi Jachimov, în Cehia), apoi de numeroase state din centrul și apusul Europei ⁴⁴.

Prima atestare documentară a circulației talerilor în Țara Românească datează din anul 1562 ⁴⁵, an în care la Suceava, Despot Vodă bătea primii săi taleri ⁴⁶, pentru a-și plăti mercenarii din solda sa ⁴⁷. Talerii care pătrund în Țara Românească în a doua jumătate a secolului al XVI-lea proveneau însă mai ales din emisiuni ale imperiului habsburgic și prezentau caracteristici diferite, în funcție de data baterii lor. Astfel, talerii imperiali emiși în 1576 aveau greutatea brută de 28,93 g, cu titlul de 894/1 000, deci conținînd 25,88 g argint curat ⁴⁸; în 1577, se emit taleri cu aceste valori modificate astfel: 28,82 g greutate brută, titlu 875/1 000, 25,22 g argint curat ⁴⁹; în 1582, talerii bătuți la Kremnica au greutatea brută de 28,99 g, titlul de 895/1 000, cu 25,93 g argint curat ⁵⁰, iar în 1583, caracteristicile talerilor bătuți în același atelier se schimbă din nou: 29,23 g greutate brută, 880/1 000 titlul și 25,72 g argint curat ⁵¹, valori ce se vor menține fixe pînă la sfîrșitul secolului. Aceste modificări succesive ale datelor tehnice, în cazul emisiunilor de taleri, erau determinate de variațiile continue ale raportului dintre aur și argint, intervenite pe piețele europene. De altfel, aceste măsuri de economie monetară nu aveau nici un ecou notabil pe o piață restrînsă cum era Țara Românească, unde diferențele semnalate mai sus erau cu siguranță imperceptibile.

Alături de talerii imperiali, au circulat în Țara Românească și talerii emiși din 1589 de Sigismund Bathori, principele Transilvaniei, care a mone-

⁴³ Două zapise în limba română, purtînd anul 7104 1 septembrie 1595 — 31 august 1596, DRH B, XI, nr. 135, p. 182 și nr. 136, p. 182—183 (ocine în Glodeni, vîndute pentru 18 respectiv 10 ughi).

⁴⁴ Cu privire la apariția talerului în economia monetară a continentului nostru, v. Ilie Țabrea, *Originea și evoluția talerilor*, CNA, 10, 1934, p. 81—93.

⁴⁵ DRH B, V, București, 1983, nr. 257, p. 280—281; act din 12 noiembrie 1562, București, slav și traducere, întărind vînzarea unei moșii în Iași (Valea Iașului, jud. Argeș), pentru suma de 35 taleri.

⁴⁶ Obținînd tronul Moldovei după înfringerea lui Alexandru Lăpușneanu la Verbia, la 17—18 noiembrie 1561, Iacob Heraclide devenit Despot Vodă pentru moldoveni, bate în epînd din 1562 dinari de argint, iar în 1563, dinari și taleri de argint, precum și ducați de aur. Talerul de argint din 1562 și ducatul de aur se păstrează azi doar în cite un singur exemplar. În vreme ce dinarii erau destinați circulației monetare interne, talerii și ducații acopereau plata soldelor cuvenite mercenarilor străini ai voievodului emitent. V. în acest sens Costin C. Kirițescu, *Sistemul bănesc al leului...*, vol. cit., p. 98 (text de Octavian Iliescu); Octavian Iliescu, *Mon da în România 491—1864*, București, 1970, p. 34—35; Ilie Țabrea, *Monedele lui Desp t-Vodă în lumina ultimelor cercetări*, SCN, V, 1971, p. 161—177.

⁴⁷ Mercenari din Spania și Ungaria în serviciul lui Despot, plătiți cu salariu lunar; Mathias Miles, *Siebenbürgische Würg-Engel...*, edit. Andreas Fleischer, Sibiu, 1670, p. 91.

⁴⁸ V. Miller zu Aichholz, A. Lochr, E. Holzmair, *op. cit.*, p. 61.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 63.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 68.

⁵¹ *Ibidem*, p. 69.

tizat frecvent și în cantități apreciable acest nominal de argint, cu o greutate medie de 28,5 g ⁵²; de altfel, un tezaur de taleri emiși de Sigismund Bathori a fost descoperit în 1915 la Celeiu, azi înglobat orașului Corabia (jud. Olt) ⁵³.

În ce privește talerii-lei olandezi, emiși începînd din 1575 de Țările de Jos, în urma răscălei împotriva stăpînirii spaniole, avem puține dovezi care să ateste pătrunderea lor în circulația monetară a Țării Românești pînă la sfîrșitul secolului al XVI lea, chiar dacă în tezaurile de mai tîrziu vom găsi și taleri de acest gen purtînd date de emisiune anterioare anului 1600 ⁵⁴.

În documentele Țării Românești datînd din timpul domniei lui Mihai Viteazul, talerii intră destul de frecvent în stabilirea prețurilor de vînzare a unor bunuri ⁵⁵, mai rar în înfrățire ⁵⁶ și în plata unor obligații fiscale ⁵⁷. Pentru Mihai Viteazul, talerii au reprezentat însă numerarul de care avea absolută nevoie pentru a-și plăti oștenii străini, la începutul domniei în campaniile antiotomane, apoi, din 1599, în luptele purtate pentru cucerirea Transilvaniei și a Moldovei; de aceea, vom întîlni mențiuni despre sume de taleri, ca soldă pentru mercenari, cum atestă o circulară emanînd de la domnul român cu data de 26 iunie 1597 ⁵⁸.

⁵² Costin C. Kirițescu, *op. și vol. cit.*, p. 375—376 (text de Octavian Iliescu).

⁵³ Octavian Iliescu, *Moneda în România 491—1864*, p. 46.

⁵⁴ Cu privire la repartitia talerilor din componența unor tezaure îngropate pe teritoriul Țării Românești în timpul domniei lui Mihai Viteazul, v. Constanța Știrbu, Ana-Maria Velter și Emil Păunescu, *Circulația talerilor în secolele XVI—XVII în Țara Românească — Problema falsurilor (Tezaurul de la Urziceni, jud. Ialomița)*, *CercNum*, VI, 1990, p. 162—186 și VI pl.

⁵⁵ Vînzări de bunuri funciare, al căror preț e plătit în taleri, sunt înregistrate în acte date din anii 1594, 1596—1600; cităm: act din 4 februarie 1594, București, slav și traducere, *DRH B*, XI, nr. 27, p. 40, livadă vîndută pentru 1 taler: însemnare mai nouă, în limba română, pe verso, la actul din 22 mai 1594, București, slav și traducere, *ibidem*, nr. 53, p. 74, moșie în Plopeni cumpărată cu 12 taleri; zapis în limba română din 18 iunie 1594, *ibidem*, nr. 66, p. 89, 27 stînjini ocină în Sărățeni, „drept aspri gata 25 de taleri gata”; act din 6 iulie 1596, slav și traducere, *ibidem*, nr. 190, p. 236—238, prețul de vînzare pentru o falce stabilit la suma de 1 taler, alte prețuri pentru aceeași unitate de măsură fiind fixate la sume de cîte 35, 50 și 65 aspri, neputîndu-se astfel stabili paritatea taler — aspru; act din 21 iunie 1597, Tîrgoviște, traducere, *ibidem*, nr. 240, p. 318—319, moșie în Gabrov, vîndută „drept taleri 180, fac aspri 12 600, însă taleru (sic) cite 70 de aspri mărunți”; act din 18 ianuarie 1598, Caracal, slav și traducere, *ibidem*, nr. 271, p. 360—361, casă în Voinigăști, vîndută pentru 10 taleri; act din 24 martie 1598, traducere, *ibidem*, nr. 278, p. 370—371, ocină la Căscioarele, 34 stînjini pentru 34 taleri și alți 102 stînjini pentru 102 taleri; act din 8 iunie 1598, Tîrgoviște, slav și traducere, *ibidem*, nr. 299, p. 399—401, vatră de casă în Popești, vîndută pentru 1 taler; act din 4 iulie 1598, slav și traducere, *ibidem*, nr. 305, p. 409—411, două ocine în Rogozești, vîndute fiecare pentru cîte 15 taleri, precum și jumătate de vie și 12 stînjini de ocină, pentru 13 taleri gata (în același act, ocină în Scăiani, vîndută pentru 2 galbeni și alte bunuri funciare, vîndute pentru sume de aspri); act din 16 aprilie 1599, Tîrgoviște, slav și traducere, *ibidem*, Nr. 327, p. 443—450, 1 3-a din Cioroiu, vîndută pentru 285 taleri (în același act, 1 6-a din Cioroiu, vîndută pentru 170 florinți ungurești, precum și vînzări de alte bunuri funciare, pentru sume de aspri).

⁵⁶ Act din 17 iunie 1597, slav și traducere, *ibidem*, nr. 332, p. 456—458, 40 taleri și 6 galbeni, două haine de grana, prefuite la 30 taleri, un cal și un bou, pentru o înfrățire.

⁵⁷ Acte din 4 iulie 1598, slav și traducere, *ibidem*, nr. 305, p. 409—411, bir pe 3 ani, plătit cu 15 taleri; 5 septembrie 1599, traducere, *ibidem*, nr. 341, p. 485—487, bir de 15 taleri pe lună.

⁵⁸ Act din 26 iunie 1597, slav și traducere, *ibidem*, nr. 244, p. 322—323; ofertă a lui Mihai Viteazul de angajare a unor mercenari străini, cu promisiunea de a plăti solde diferențiate, stabilite în taleri sau în groși.

În aceeași ofertă de angajare a unor mercenari, în care lefurile promise sunt ierarhizate în funcție de calitatea și de aportul eventualilor amatori de un asemenea angajament, apar și solde fixate în *groși*⁵⁹. După natura promisiunii de plată, credem că sub această denumire trebuie să înțelegem că este vorba de nominalul polonez de 3 groși, *grossus triplex* sau troiac⁶⁰, emis în mari cantități de regii Poloniei Ștefan Bathori (1575–1586) și Sigismund al III-lea Vasa (1587–1632), monedă care a cunoscut în tot secolul al XVII-lea o largă răspândire nu numai în cele trei țări române, ci și în întreg Sud-Estul Europei⁶¹.

Din cele expuse pînă aici, rezultă că documentele datînd din timpul domniei lui Mihai Viteazul în Țara Românească atestă participarea la circulația monetară locală a următoarelor categorii de emisiuni:

A. Monete de aur

Florinul sau ducatul unguresc, denumit în documente florint, galben sau ughi; rotund 3,50 g, titlu minim 977/1 000.

Alături de această monedă, a circulat desigur în Țara Românească și ducatul de aur emis începînd din 1551 de principatul Transilvaniei și avînd aceleași caracteristici ca și florinul unguresc⁶²; proporția ducăților transilvăni în tezaurele îngropate în această vreme este însă neglijabilă⁶³.

B. Monete de argint

1. Asprul otoman, moneda dominantă în marea majoritate a schimburilor economice ca și în obligații fiscale; la sfîrșitul secolului al XVI-lea, după devalorizări succesive, cu următoarele caracteristici: greutate 0,30 g; titlu 850/1 000.

2. Dinarul unguresc, denumit în documente *ban*; greutate 0,57 g, titlu 438/1 000.

3. Taler imperial, greutate 28,5–29 g, titlu 875/1 000 în 1577, 895/1 000 în 1582 și 880/1 000 în 1583; taleri transilvăneni, cu caracteristici similare,

4. Gros triplu — troiac polonez, greutate 2,37 g, titlu 843/1 000.

Acestea sunt speciile monetare menționate în textul documentelor interne din domnia lui Mihai Viteazul. Pentru a înțelege dinamica economiei monetare a acelei vremi, este necesar să cunoaștem paritatea sau raportul de

⁵⁹ *Ibidem*.

⁶⁰ Monedă poloneză de argint, în valoare de trei groși, creată la 1528 și emisă, cu unele întreruperi, pînă la 1794; Marian Gumowski, *Handbuch der polnischen Numismatik*, Graz, 1960, *Passim*.

⁶¹ Cf. Andrzej Mikolajczyk, *Polish Factor in the Balkan Monetary Affairs of the Late 16th and 17th Century*, *Zeitschrift für Balkanologie*, 22/1, 1986, p. 61–75 (ne-a fost semnalat de colegul Ernest Oberländer Tîrnoveanu, căruia îi mulțumim și aici pentru amabilitate); despre rolul acestui nominal în economia monetară a țărilor române, v. studiul monografic mei vechi al lui Const. Moisil, *O monedă curioasă: costanda*, CNA, 19, 1945, p. 8–14, 56–59; cf. și Octavian Iliescu, *Moneda în România 491–1864*, București, 1970, p. 50.

⁶² Octavian Iliescu, *op. cit.*, p. 41.

⁶³ Astfel, în tezaurul găsit în 1902 la Cochirleni (azi com. Mircea Vodă, jud. Constanța), dintr-un număr de 253 piese de aur, emise în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, nu figura nici un ducat transilvănean; Octavian Iliescu, *Numismatica medievală și modernă a țării noastre, oglindită în colecțiile restituite de la Moscova*, în *Studii asupra tezaurului restituit de U.R.S.S.*, București, 1958, p. 27–28.

valoare ce exista între aceste monete, așa cum se stabilește astăzi la bursă cursul unei valute naționale, în raport cu alta. Să vedem deci la ce paritate erau schimbate între ele aceste monete în Țara Românească.

Pentru două din monetele menționate mai sus și anume, pentru florinul de aur și talerul de argint, paritatea lor față de asprul otoman ne este indicată în mod explicit chiar din textul unor documente datînd din acea vreme. Astfel, actul emis de Mihai Viteazul la Alba-Iulia, în ziua de 6 iulie 1600, prin care emitentul întărește logofeților Ianiu și Preda mai multe moșii și părți de moșie, cumpărate de ei cu diverse sume exprimate în aspri, act redactat în limba slavă, poartă la sfîrșit o însemnare în limba română din care reiese că toate aceste cumpărături au fost plătite efectiv nu în aspri, ci în galbeni (florini de aur) la paritatea un galben: 140 aspri⁶⁴. Iar dintr-un zapis scris la 4 decembrie <1600>, la Țirgoviște, aflăm că jupîneasă Neaga a dăruit unui boier jumătate din satul Grozăvești, pentru a plăti o datorie de 200 galbeni (florini de aur), galbenul fiind socotit la paritatea de 1: 150 aspri⁶⁵.

Dintr-un act emis de Mihai Viteazul la 21 iunie 1597, în Țirgoviște — păstrat numai în traducere în limba română —, obținem informații cu privire la raportul dintre taler și aspru: e întărită o moșie în Gabrov, cumpărată „drept 180 taleri, fac aspri 12 600, însă talerul cite 70 de aspri mărunți, pentru că în această vreme așa au umblat talerii, după robirea turcilor, cînd au robît și au prădat toată Țara Rumânească și în vreme de foamete”⁶⁶. Paritatea era așadar de un taler: 70 aspri, iar împrejurările în care s-a încheiat vînzarea acestei moșii, descrise atît de pitoresc, dar și foarte precis ne îngăduie să-i fixăm data după campania antiotomană din 1595, mai exact în primăvara anului 1596, cînd erau întrunite toate condițiile specificate în documentul mai sus menționat.

Izvoarele scrise din domnia lui Mihai Viteazul nu ne oferă date cu privire la raporturile în uz la această vreme între alte monete, astfel încît, pentru a le stabili, va fi nevoie să apelăm la mărturii de mai tîrziu sau chiar la documentare străină. Procedînd astfel, considerăm că putem fixa paritatea dintre asprul otoman și dinarul unguresc (*banii* din documentele de care ne ocupăm) la 1: 2, paritate⁶⁷ ce se menține și în primele două decenii ale secolului al XVII-lea⁶⁸.

În ce privește nominalul polonez de argint denumit *grossus triplex*, în poloneză *trojac*, am văzut că în actele emise sub domnia lui Mihai Viteazul, această specie monetară pare a fi menționată într-un singur caz și anume, ca leafă oferită de domnul român unor mercenari străini⁶⁹. De altfel, în această vreme cariera economică a grosului triplu era abia la începuturile ei, atît în țările române, cît și în Balcani, primele emisiuni ale unor monete locale de acest tip apar în Transilvania în anii 1594, 1596—1598, cu efigia și numele

⁶⁴ DRH B, XI, nr. 402, p. 553—554, însemnarea la p. 554.

⁶⁵ *Ibidem*, nr. 422, p. 571—572.

⁶⁶ *Ibidem*, nr. 240, p. 318—319.

⁶⁷ Paritate constantă în socotelile orașului Brașov din secolul al XVI-lea: *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt*, II, Kronstadt (Brașov), 1889, p. 375, 475; cf. Radu Manolescu, *Comerțul Țării Românești și Moldovei cu Brașovul (Secolele XIV—XVI)*, București, 1965, p. 305.

⁶⁸ Astfel, încă în 1607, un aspru era echivalent cu 2 aspri bani (*i. e.* dinari ungurești); act emis de Radu Șerban, copie în limba română, DIR B Veacul XVII, 1601—1610, nr. 260, p. 278—279.

⁶⁹ V. mai sus, n. 58.

lui Sigismund Bathori ⁷⁰, în Moldova, la 1595, purtînd numele și efigia lui Ștefan Răzvan ⁷¹ și de abia în 1627 la Raguza ⁷². Denumită *costandă* în Țara Românească, *potronic* (lit. piesă de tîci) în Moldova și *babcă* în Transilvania ⁷³, această monetă va dobîndi un rol economic mai însemnat în secolul al XVII-lea ⁷⁴. În sistemul polonez, un taler era echivalent cu 12 tripli groși ⁷⁵.

În temeiul datelor expuse mai sus, putem stabili următoarele parități pentru domnia lui Mihai Viteazul ⁷⁶:

1 FLH: 120 a. în 1593 1594

130 a. în 1595 1598

140 aspri în 1599

150 a. în 1600

1 T.: 12 TG în 1598 1600

70 a. în 1593 1597

1 a: 2 d. (bani) în 1593—1600.

În ce privește aportul descoperirilor monetare datînd din timpul domniei lui Mihai Viteazul, ele dezvăluie, cum era și firesc, o configurație a circulației monetare din Țara Românească mult mai bogată și mai variată, în raport cu limitarea ei în documente la un număr restrîns de specii, deținînd însă un rol însemnat în viața economică locală. Astfel, un tezaur descoperit în anul 1928 în localitatea Bercioiu (jud. Vîlcea) din care s-au recuperat 94 monete de argint, între care un taler transilvan emis de Sigismund Bathori în 1593, a adus la lumină un număr de 83 dirhemi otomani, emisiuni ale sultanilor Soliman I (1520—1566), Selim al II-lea (1566—1574) și Murad al III-lea (1574—1595) ⁷⁷; anterior, dirhemi otomani mai apăruseră în componența tezaurului monetare găsite la Tăriceni (jud. Ialomița) ⁷⁸, Rîmnîcu Vîlcea ⁷⁹ și Gălbinași (jud. Ialomița) ⁸⁰, toate trei datînd de asemenea de la sfîrșitul secolului al

⁷⁰ Aceste emisiuni la Adolf Resch, *Siebenbürgische Münzen und Medaillen von 1538 bis zur Gegenwart*, Hermannstadt (Sibiu), 1901, p. 39 nr. 184; p. 43 nr. 214—216; p. 44—45 nr. 236—246 și nr. 252—255.

⁷¹ Octavian Iliescu, *op. cit.*, p. 36.

⁷² Arthur Engel, Raymond Serrure, *Traité de numismatique moderne et contemporaine*, I, Paris, 1897, p. 485; Andrzej Mikolajczyk, *op. cit.*, p. 71—72.

⁷³ Const. Moisil, *op. cit.*, p. 57.

⁷⁴ Const. Moisil, *op. cit.*, p. 8, datează cea mai veche mențiune a costandei — pe care o identifică, așa cum am arătat, cu triplul gros polonez — încă din domnia lui Neagoe Basarab (1512—1521), găsind-o menționată în Învățăturile acestui voievod către fiul său, Teodosie. Cum identificarea costandei, propusă de Moisil, este corectă, apariția acestei monete în Țara Românească nu era cu puțința în anii domniei lui Neagoe Basarab, deoarece prima emisiune a unui gros triplu polonez datează din 1528, deci după moartea autorului acestor Învățături. În realitate, termenul *costandă* este aici un anacronism, introdus de redactorul versiunii românești a acestor Învățături, versiune datorată probabil lui Udriște Năsturel, contemporan al lui Matei Basarab. V. în acest sens Octavian Iliescu, *Cînd au fost traduse în românește „învățăturile” lui Neagoe Basarab?*, *Argeș*, Numărul 10(17), octombrie 1967, p. 6.

⁷⁵ Marian Gumowski, *op. cit.*, p. 212.

⁷⁶ Abrevieri: FLH: florin unguresc (aur); T: taler (argint); TG: triplu gros polonez (argint); a: aspru otoman (argint); d: dinar unguresc (argint).

⁷⁷ Eugen Nicolae și Gabriel Custurea, *Tezaurul monetar din secolul al XVI-lea descoperit la Bercioiu (jud. Vîlcea)*, BSNR, 77—79, 1983—1985, p. 309—327.

⁷⁸ Elena Isăcescu, *Tezaurul de monede din sec. XV—XVI de la Tăriceni, r. Lehliu, Creștîl Col.*, 13—14, 1965, p. 60—86; aceeași autoare, *Les monnaies ottomanes en Valachie au XVIe siècle (le trésor de Tăriceni, district de Lehliu)*, SAO, VII, 1968, p. 263—271.

⁷⁹ Elena Isăcescu, *Tezaurul monetar din a doua jumătate a secolului al XVI-lea descoperit la Rîmnîcu Vîlcea*, BSNR, 70—74, 1986—1980, p. 331—339.

⁸⁰ *Ibidem*, p. 338, n. 32.

XVI-lea⁸¹. Acest nominal otoman nu este înregistrat ca atare în izvoare scrise interne din acea vreme. Sub numele de *padîşahi*, a fost identificat cu o monedă ce intra în 1588/1589 în componența haraciului plătit Porții Otomane de țările române și anume, în proporție de 36,30% în cazul Moldovei și de 93,76%⁸², în cazul Țării Românești, ceea ce implică, evident, prezența unor mari cantități de astfel de monete pe piețele locale. Pe de altă parte, dirhemul a mai fost identificat, sub denumirea *şain* (pentru *şahin*) în vânzarea unei păduri, vânzare încheiată în timpul domniei lui Mihai Viteazul, dar menționată mult mai târziu⁸³: pădure vîndută pentru suma de 80 *şaini*⁸⁴. După marea devalorizare a asprului otoman din 1583–1586, paritatea dirhem: aspru era probabil de 1:8⁸⁵. Este însă de presupus că, după efectuarea marelui vîsămînt în dirhemi, la plata haraciului din 1588/1589, pe piața Țării Românești au mai rămas cantități neînsemnate de astfel de monete, cea ce explică absența lor în relațiile economice consemnate de documente din domnia lui Mihai Viteazul.

Dar tezaurele monetare îngropate pe teritoriul Țării Românești, în timpul aceleiași domnii, prezintă și o largă paletă a emisiunilor de taleri, care pătrund pe diverse căi și participă la circulația monetară locală. O analiză pertinentă a repartiției emisiunilor diverse de taleri, ce intră în compoziția tezaurelor ascunse în pămînt în această vreme, cum și a căilor parcurse pentru a ajunge aici, a făcut de curînd obiectul unui amplu studiu⁸⁶. Oricare ar fi fost însă proveniența lor, este cert că pe piața locală, toți talerii aflați în circulație erau echivalenți între ei și aveau aceeași valoare, în raportul cu asprul otoman. Același raționament e valabil și în cazul monetelor de aur care circulau în această vreme; deși nu cunoaștem tezaure cuprinzînd astfel de specii, îngropate în timpul domniei lui Mihai Viteazul, putem deduce că ele circulau în Țara Românească *al pari*, indiferent de proveniență, diferențele de curs înregistrate la Constantinopol fiind neglijabile⁸⁷. În țările române, aceste diferențe erau complet ignorate, nereflctîndu-se în izvoarele scrise contemporane.

Acestea fiind monetele care stăteau la baza relațiilor de schimb în Țara Românească, sub domnia lui Mihai Viteazul, ne propunem să trecem acum la examinarea problemei ce face obiectul cercetărilor noastre și care poate fi definită în modul următor:

⁸¹ Eugen Nicolae și Gabriel Custurea, *op. cit.*, p. 322.

⁸² Mihai Maxim, *Considérations sur la circulation monétaire dans les pays roumains et l'Empire Ottoman dans la seconde moitié du XVIe siècle*, *RÉSEE*, 13, 1975, p. 409–410, 414–415.

⁸³ Act din 25 februarie 1619, emis la Tîrgoviște de Gabriel Voivăla; hrîsov în l. slavă, publicat în traducere în *DIR* Veacul XVII B, II (1616–1620), București, 1951, nr. 289, p. 324–326.

⁸⁴ *Şrini* în text; transcriere cronată, în loc de *şaini*; Octavian Iliescu, *Une monnaie orientale peu connue, signalée en Valachie vers 1600*, *SAO*, III, 1961, p. 197–200, idem, *Cu privire la haraciul țărilor române în secolul al XVI-lea*, *RdI*, 32, 1979, 3, p. 558.

⁸⁵ Mihai Maxim, *op. cit.*, p. 410, tabloul nr. 3, p. 415.

⁸⁶ Constanța Știrbu, Ana-Maria Velter, Emil Păunescu, *op. cit.*, p. 163–169.

⁸⁷ Astfel, între anii 1564–1565 și 1571–1572, între ducatul venețian și florinul unguresc, se înregistra la Constantinopol o diferență de curs de numai 2 aspri în favoarea primei monede, iar în 1574/1575, ele erau cotate *al pari*, la cursul de 1:59 aspri; Mihai Maxim, *op. cit.*, p. 410.

II. ASPECTE ALE ECONOMIEI MONETARE A ȚĂRII ROMÂNEȘTI ÎN ANII 1593–1600

În studiile consacrate domniei lui Mihai Viteazul, istoriografia română a scos în evidență rolul însemnat pe care l-a avut factorul extern asupra întregii evoluții a situației economice și politice din Țara Românească, în ultimul deceniu al secolului al XVI-lea. Creșterea exorbitantă a haraciului, impusă domnului român de Poarta Otomană, la urcarea sa pe tron, a adus în mod inevitabil agravarea pînă la un nivel insuportabil a obligațiilor fiscale pe care le aveau țărani liber, deținători de pămînt, care, neputînd să facă față birurilor tot mai impovărate, au fost nevoiți să-și vîndă în masă proprietățile funciare și să devină astfel țărani dependenți, *rumâni*. Asistăm deci în acești ani la o înmulțire considerabilă a vînzărilor de bunuri funciare, încheiate prin achitarea de către cumpărători a birurilor datorate de către deținătorii acestor bunuri. Pe de altă parte, imposibilitatea de a plăti enorma sumă cerută de turci drept haraci a determinat încheierea unei alianțe între Mihai Viteazul, Aron Tiranul, domnul Moldovei, și Sigismund Bathori, principele Transilvaniei, în temeiul căreia cele trei țări române au declanșat războiul antiotoman, iar pentru susținerea campaniilor sale, Mihai Viteazul era nevoit să angajeze armate de profesioniști, plătiți cu solde mari, o nouă povară ce greva visteria domnească. Este deci necesar a preciza dintru început impactul acestor factori asupra evoluției economiei monetare locale.

1. OBLIGAȚIILE PECUNIARE EXTERNE ȘI CREȘTEREA CVANTUMULUI BIRULUI

În 1957, Mihai Berza publica un amplu studiu avînd ca obiect evoluția haraciului plătit de țările române Porții Otomane, în secolele XIV–XIX⁸⁸. Folosind cu precădere, ca material documentar, rapoarte ale reprezentanților unor puteri occidentale la Constantinopol sau relații ale unor călători străini în trecere prin țările române și mai ales prin capitala de pe țărmul Bosforului, autorul citat a înregistrat cu migală variațiile de cvantum ale haraciului plătit Porții Otomane de domnii români, așa cum au fost consemnate în amintitele izvoare. Pentru a înțelege ce a însemnat, ca efort bănesc, haraciul impus lui Mihai Viteazul de turci, la urcarea sa pe tron, am ales ca repere următoarele niveluri înregistrate de creșterea tributului otoman al Țării Românești, începînd de pe la mijlocul secolului al XVI-lea:

1542 — 24 000 ducăți⁸⁹

1567 — 58 000 ducăți⁹⁰

1593 — 155 000 ducăți⁹¹

⁸⁸ Mihai Berza, *Haraciul Moldovei și Țării Românești în sec. XV–XIX*, SMIM, II, 1957, p. 7–47.

⁸⁹ *Ibidem*, p. 29, citînd un raport spaniol publicat de Al. Ciorănescu, *Documente pri-vitoare la istoria românilor culese din Simancas*, București, 1940, p. 35.

⁹⁰ *Ibidem*, p. 29–30, citînd un raport venețian din 3 iunie 1567, publicat în *Dac. Humuzaki*, VIII, 1894, nr. CLXIX, p. 120, tributul Țării Românești de 50 000 ducăți, majorat cu 8 000 ducăți la urcarea pe tron a sultanului Selim al II-lea.

⁹¹ *Ibidem*, p. 34 (valoare stabilită în urma analizei critice a mai multor izvoare din anii 1580–1593).

1596 — 8 000 galbeni (florini) ⁹²

1598 — 5 000 țechini ⁹³

Informațiile privitoare la plata haraciului de către Mihai Viteazul, până în anul 1600, așa cum apar în izvoarele cercetate de Mihai Berza, nu ne oferă însă date precise asupra cvantumului acestei prestații bănești și ca atare, pot fi luate în considerare aici doar cu rezerve.

Descoperirea în Arhivele Președinției Consiliului de Miniștri din Istanbul și publicarea de către cercetătorul Mihai Maxim a copiilor unor chitanțe eliberate domnilor români în secolul al XVI-lea, pentru confirmarea plății tributului otoman ⁹⁴, au adus o lumină nouă în problema ce a făcut obiectul cercetărilor întreprinse de Mihai Berza în 1957. Într-adevăr, pentru prima dată, aceste copii de chitanțe (*teşcherele*) ne dezvăluie informații absolut autentice și cit se poate de precise cu privire nu numai la cvantumul haraciului plătit la data respectivă, ci și la compoziția, în diverse specii, a sumei plătite, aidoma unui monetar de casă din zilele noastre. Pentru Țara Românească, aceste copii de chitanțe, în număr de șase, consemnează încasarea haraciului de către trezoreria imperială pentru anii 1541/1542, 1563/1564, 1565/1566, 1568/1569, 1569/1570 și 1588/1589, ultimul an pentru care s-a găsit un asemenea prețios document ⁹⁵. Astfel, prima copie de chitanță, atestă că în anul 1541/1542, Țara Românească a plătit drept haraci suma de 1 100 000 aspri, achitată în întregime în această monetă; la paritatea 1 florin: 55 aspri, în uz la acea dată ⁹⁶, rezultă că tributul otoman al Țării Românești s-a ridicat în 1542 la echivalentul sumei de 20 000 florini sau ducați de aur, neconfirmând astfel mărturia raportului spaniol din același an, care indică suma de 24 000 ducați ⁹⁷. În anul 1568/1569, după majorarea impusă la urcarea pe tron a lui Selim al II-lea, Țara Românească plătește ca haraci suma de 5 700 000 aspri, achitată în proporție de 98,32% în această monetă și de 1,68% în taleri; la paritatea 1 florin unguresc: 57 aspri ⁹⁸, această sumă echivalează cu 100 000 florini de aur ungurești, deci aproape dublu, în raport cu valoarea de 58 000 ducați, indicată de raportul venețian din 3 iunie 1567 ⁹⁹. Ultimul reper cronologic, înainte de domnia lui Mihai Viteazul, este anul 1588/1589, în care tributul Țării Românești s-a ridicat la suma de 7 908 880 aspri, plătită astfel: 0,05% în aspri, 0,05% în *sultanini* (monete de aur turcești), 0,004% ducati,

⁹² *Ibidem*, p. 34, citind un raport din 25 decembrie 1596, publicat în *Doc. Hurmuza* IV.2, București, 1884, nr. CLXXXVI, p. 222. În document, e vorba de o sumă de cinci poveri de aspri, pe care autorul citat o echivalează cu 8 000 galbeni, considerând că „povara oficială fiind socotită în galbeni tot la valoarea veche” (*ibidem*), s-ar ajunge la suma de 8 000 galbeni. Argumentul adus în favoarea acestui calcul e însă discutabil, întrucât încă din 1588/1589, vistieria imperială echivala sultaninul (moneta de aur otomană emisă după sistemul florinului de Florența) cu 118 aspri, ca urmare a masivei devalorizări a asprului din anii 1583—1586; v. în acest sens Mihai Maxim, *op. cit.*, p. 410.

⁹³ Mihai Berza, *op. cit.*, p. 34, citind un raport publicat în *Doc. Hurmuzaki*, XII/1, București, 1903, nr. DIV, p. 337.

⁹⁴ Mihai Maxim, *op. cit.*, p. 407—415.

⁹⁵ *Ibidem*, p. 410.

⁹⁶ N. Beldiceanu, Irène Beldiceanu-Steinherr, *Les informations les plus anciennes sur les florins ottomans*, în *A Festschrift presented to Ibrahim Artuk on the Occasion of the 20th Anniversary of the Turkish Numismatic Society*, Turkish Numismatic Society, Istanbul, 1988, p. 55.

⁹⁷ V. mai sus, n. 89.

⁹⁸ Mihai Maxim, *op. cit.*, p. 410, tabloul nr. 3.

⁹⁹ V. mai sus, n. 90.

6,08% taleri și 93,76% *padîșahi*¹⁰⁰. Convertind în florini de aur ungurești enorma sumă în aspri, consemnată în această chitanță, ajungem la echivalentul de 65 907 florini, la pâritatea 1 florin: 120 aspri, atestată între anii 1587—1594¹⁰¹. Prin urmare, valoarea reală a tributului otoman, plătit de Țara Românească, a scăzut de la suma de 100 000 florini din 1569 la numai 65 907 florini în 1589, în totală discrepanță față de datele culese din diverse izvoare străine de către Mihai Berza.

Nefiind descoperite pînă azi copii ale chitanțelor eliberate pentru plata haraciului de către însuși Mihai Viteazul, suma de 155 000 ducăți, reprezentînd, după calculele autorului citat, haraciul impus noului domn la urcarea sa pe tron în 1593, ne apare puțin verosimilă, un salt de la 65 900 florini în 1589 la 155 000 ducăți în 1593 fiind greu de conceput. Este însă absolut sigur că haraciul anului 1593/1594 atinsese nivelul de nesuportat care a dus în mod inevitabil la marea răscoală antiotomană din toamna anului 1594 și la războiul împotriva turcilor din anul următor. Este de asemenea cert că după încheierea acestui război, Poarta Otomană a fost nevoită să reducă haraciul Țării Românești la un cvantum cu valoare mai mult simbolică, așa cum arată mărturiile din 1597 și 1598, menționate în studiul lui Mihai Berza și citate aici în îndurările de mai sus.

Dar această reducere masivă a cvantumului haraciului nu a avut ca efect o redresare a economiei Țării Românești deoarece ea a fost contrabalansată de imensele cheltuieli pe care trebuia să le facă Mihai Viteazul pentru angajarea și întreținerea unor trupe străine de oșteni profesioniști. Ne putem da seama de nivelul acestui gen de cheltuieli din cuprinsul unei scrisori cu caracter de circulară, adresată de domn la 26 iunie 1597 „vouă, oștenilor, care din ce țară veți fi și care oștean de unde va fi”, cerîndu-le să intre în solda sa și specificînd avantajele bănești oferite¹⁰². Iată la cît se ridicau soldele oferite de Mihai Viteazul oștenilor străini;

un călăraș: leafă 5 taleri pe lună

iuzbașa¹⁰³ de călărași: leafă cîte 5 taleri de fiecare cal și pentru masă cîte 15 taleri pe lună

căpitan de călărași: leafă cîte 5 taleri de fiecare cal și pentru masă cîte 50 taleri pe lună

un pedestru: leafă cîte 3 taleri pe lună

un vâtaf: leafă cîte 4 taleri pe lună

un ceaș; leafă cîte 6 groși¹⁰⁴ pe lună

un iuzbaș: leafă cîte 12 groși pe lună¹⁰⁵.

Presupunînd că la chemarea lui Mihai Viteazul, s-ar fi angajat, în condițiile de mai sus, nu mai mult de 1 000 de călărași 1 000 de pedestrași — fără a mai socoti șefii sau personalul auxiliar —, ne dăm seama la cît se puteau ridica toate cheltuielile de întreținere a unor astfel de trupe și la povara pe care o reprezentau pentru vistieria domnească¹⁰⁶.

¹⁰⁰ Mihai Maxim, *op. cit.*, p. 410, tabloul nr. 2.

¹⁰¹ Nicoară Beldiceanu, *La crise monétaire ottomane...*, *cit. supra*, p. 74.

¹⁰² DRH B, XI, nr. 244, p. 322—323, slav și traducere.

¹⁰³ Șeful unui grup de 100 oșteni.

¹⁰⁴ În realitate tripli groși; v. mai sus, n. 40.

¹⁰⁵ DRH B, XI, p. 323.

¹⁰⁶ Nu trebuie însă pierdut din vedere că pentru întreținerea acestor trupe de mercenari străini, Mihai Viteazul a primit în mai multe rînduri subsidii, în mari sume de taleri, la început de la Sigismund Bathori, apoi de la Rudolf al II-lea, iar după cucerirea Tran-

Pentru a împlini prestațiile pecuniare decurgînd din obligații externe — pe de o parte plata haraciului, pe de alta, plata soldelor pentru trupele străine —, domnia avea la dispoziție, ca singur izvor de venituri în numerar, *birul*, principala dare percepută de la țărani liberi, proprietari de pămînt ¹⁰⁷. Un document emis la începutul domniei lui Mihai Viteazul denumesc de altfel acest impozit în cuvintele: „birul ce este de haraci al cinstului împărat” sau „birul de poclon” ¹⁰⁸, poclonul fiind peșcheșul ce se plătea, chipurile ca dar, pe deasupra tributului încasat de vistieria imperială, sultanilor și marilor dregători ¹⁰⁹, avînd deci un caracter strict personal.

A crescut cvantumul birului, raportat la umilul lui plătitor, sub domnia lui Mihai Viteazul, și dacă răspunsul e afirmativ, cu cît? Cvantumul birului stabilindu-se în funcție de averea fiecărui contribuabil în parte ¹¹⁰, determinarea lui e foarte dificilă, iar pe de altă parte, documentele ce ne stau la dispoziție ne oferă foarte rar date privitoare la nivelul unei contribuții individuale. Am încercat să extragem asemenea date pentru perioada premergătoare domniei lui Mihai Viteazul și am obținut următoarele rezultate:

1567: 2 biruri însumau 500 aspri, deci un bir se ridica la 250 aspri ¹¹¹;

1569: 250 aspri, un bir de curte ¹¹²;

1575: 240 aspri un bir ¹¹³;

: 720 aspri, un bir pe trei ani, deci birul anual era de 240 aspri ¹¹⁴;

1579: 230 aspri de argint, un bir ¹¹⁵;

1592: biruri de 500, 700, 1 200 și 1 300 aspri ¹¹⁶.

Datele privitoare la ultimul an au fost culese dintr-un act emis de Mihai Viteazul pentru întărirea unor moșii în satul Orlești (jud. Brăila), cumpărate de fostul mare ban Mihalcea prin plata birurilor, în timpul domniei lui Alexandru voievod (cel Rău, 1592—1593); în același act, găsim precizări ale birurilor percepute de Mihai Viteazul. Redăm în continuare date privitoare la cvantumul birului sub noua domnie:

1594: biruri de 1 390, 2 880 și 1 530 aspri ¹¹⁷;

1596: 1 650 aspri, bir pe trei ani; 1 250 aspri, biruri ¹¹⁸;

silvainei, și de la orașele și județele ardelene; pentru contribuțiile acestora din urmă, v. DRH B, XI, nr. 347 și 348, noiembrie 1599, p. 491—494.

¹⁰⁷ Cf. Damaschin Mioc, *Despre modul de impunere și percepere a birului în Țara Românească pînă la 1632*, SMIM, II, 1957, p. 96—97.

¹⁰⁸ DRH B, XI, nr. 56, p. 76—78, act din 28 mai 1594, emis în București (slav și traducere).

¹⁰⁹ Despre peșcheș și evoluția lui pînă la mijlocul secolului al XVI-lea, v. Tahsin Gemil, *op. cit.*, p. 217—219.

¹¹⁰ Damaschin Mioc, *op. și loc. cit.*

¹¹¹ Act din 17 septembrie (1567), București, slav și traducere, DRH B, București, 1985, nr. 41, p. 55—56.

¹¹² Act din octombrie 1569, București, traducere, *ibidem*, nr. 167, p. 204—205.

¹¹³ Act din 28 mai 1575, menționat de Damaschin Mioc, *op. cit.*, p. 97.

¹¹⁴ Act din 8 august 1578, București, menționat *ibidem* (DIR Veacul XVI, B, LV, București, 1953, nr. 344, p. 346).

¹¹⁵ Act din 13 decembrie 1579, menționat de Damaschin Mioc, *op. și loc. cit.*

¹¹⁶ Act din 28 mai 1594, emis în București de Mihai Viteazul, slav și traducere, DRH B, XI, nr. 56, p. 76—79, expunînd la început plata unor biruri datorate de săteni din Orlești lui Alexandru voievod (cel Rău, 1592—1593).

¹¹⁷ V. trimiterea de mai sus.

¹¹⁸ Act din 14 mai 1596, scris în Gherghița, slav și traducere, *ibidem*, nr. 167, p. 212—214.

- 1598: biruri de 1 500, 1 000 și 900 *bani* ¹¹⁹;
 1598: bir de 600 aspri ¹²⁰;
 1598: bir de 15 taleri ¹²¹;;
 1599: bir de 15 taleri pe lună de la săraci ¹²²;
 1600: bir de 4 boi, 1 000 aspri; bir de oi uscate (fără lapte), 280 aspri;
 un bir, 880 aspri ¹²³.

Deoarece ne-a preocupat stabilirea cvantumului la care era perceput birul la nivelul unui singur contribuabil, nu am extras și date privitoare la sume datorate sau plătite cu acest titlu de sau pentru colectivități, mai mici sau mai mari, cazuri de altfel frecvent întâlnite ¹²⁴.

Din examinarea datelor înșirate mai sus, rezultă că, potrivit documentării noastre, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, cvantumul birului era fixat exclusiv în aspri, cum de altfel s-a arătat mai sus, cînd am creionat rolul acestei monete în economia de schimb a Țării Românești, de-a lungul mai sus amintitului veac. Cele două cazuri în care se menționează sume de taleri, ca monedă în care s-a făcut plata birului, nu constituie, după părerea noastră, excepții. Astfel, în primul caz, reprezentat de „porunca” emisă de Mihai Viteazul la 4 iulie 1598, voievodul emitent întărește o moșie, pentru care beneficiarul actului, Ion logofătul, a plătit birul fratelui său, Apostol, „în 3 ani, partea lui, 15 taleri” ¹²⁵. Este clar că în acest caz, cumpărătorul a plătit cu 15 taleri un bir al cărui cvantum era fixat de aparatul fiscal în aspri, probabil la paritatea 1 taler: 100 aspri ¹²⁶, de unde putem deduce că acest bir, pe trei ani, se ridica la 1 500 aspri sau la 500 aspri pe an.

Cazul al doilea e reprezentat de o scrisoare în limba română, datată din 5 septembrie <1599> și adresată de către mitropolitul Țării Românești, împreună cu zece boieri, unor alți boieri pribegi în Moldova ¹²⁷; este un adevărat act de trădare față de domnul lor, despre care semnatarii afirmă între alte acuzații ce i se aduc, că ne mai avînd fonduri pentru plata oștenilor lefegii, a instituit un impozit de 15 taleri pe lună, ceea ce a dus la pieirea și pustiirea țării ¹²⁸. Admițînd că pentru a plăti solda trupelor străine, Mihai Viteazul a fost nevoit să impună țăranilor liberi — denumiți „săraci” în această scrisoare — un bir suplimentar, un fel de contribuție de război, e greu de crezut că această dare excepțională s-ar fi putut ridica la 15 taleri pe lună, fiind chiar mai mult decît îndoielnic că ea ar fi fost percepută în taleri și nu în aspri, cum era obiceiul. Schimbarea asprilor strînși din perceperea acestei dări în taleri destinați plății soldelor cuvenite oștenilor străini incumba vistieriei domnești, care putea recurge în acest scop la serviciile bancherilor străini din București.

¹¹⁹ Act din 24 februarie <1598>, Tîrgoviște, traducere, *ibidem*, nr. 274, p. 363–367 *bani*, în loc de aspri (v. discuția de mai sus în nota 18).

¹²⁰ Act din 8 iunie 1598, Tîrgoviște, slav și traducere, *ibidem*, nr. 299, p. 399–401.

¹²¹ Act din 4 iulie 1598, slav și traducere, *ibidem*, nr. 305, p. 409–411.

¹²² Scrisoare în limba română, adresată de mitropolitul Eftimie și un număr de boieri unui grup de alți boieri fugiți în Moldova, la 5 septembrie 1599; *ibidem*, nr. 341, p. 485–487.

¹²³ Act din 9 iulie 1600, emis de Nicolae Pătrașcu, în Tîrgoviște, traducere, *ibidem*, nr. 405, p. 558–559.

¹²⁴ Astfel, în actul din 28 mai 1594 (v. mai sus, n. 116), sunt menționate biruei plătite, de câte o plasă, ca unitate administrativă.

¹²⁵ V. mai sus, n. 121.

¹²⁶ Calcul pe baza parității 1 florin de aur — 150 aspri, ținînd cont de faptul că un florin de aur era echivalent în general cu 1 1/2 taleri.

¹²⁷ V. mai sus, n. 122.

¹²⁸ Aceeași trimitere.

Despre documentul din 24 februarie 1598, scris în Tîrgoviște, dar păstrat numai într-o traducere românească din secolul al XIX-lea¹²⁹ și în care sunt menționate biruri în *bani*, am mai avut prilejul să discutăm ceva mai sus, cînd am arătat că întrebuițind invariabil acest nume de monetă în relații economice ca vînzări de bunuri funciare, în care asprul otoman era folosit cu precădere, traducătorul din secolul al XIX-lea a alterat textul actului original¹³⁰. Prin urmare, considerăm că și în acest caz, cvantumul birului era fixat tot în aspri și anume, la 1 500, 1 000 și 900 aspri.

Convertind asprii în valută-aur și anume, în florini ungurești, la cursul practicat în anul respectiv, datele de mai sus privitoare la cvantumul birului în a doua jumătate a secolului al XVI-lea ne dezvăluie următoarea evoluție¹³¹:

- <1567>: 250 a. — 4 1/2 FLH¹³²;
- 1569 : 250 a. — 4 1/2 FLH¹³³;
- 1575 : 240 a. = 4 FLH¹³⁴;
- 1579 : 230 a. arginz = 4 FLH¹³⁵;
- <1592>: 500 a. — 4 1/6 FLH
- 700 a. — 5 5/6 FLH
- 1 200 a. — 10 FLH
- 1 300 a. — 10 5/6 FLH¹³⁶;
- 1594 : 1 390 a. — 11 7/12 FLH
- 1 530 a. — 12 2/3 FLH
- 2 880 a. — 24 FLH¹³⁷;
- 1596 : 1 650 a. — 12 2/3 FLH¹³⁸, bir pe trei ani, deci 4 2/9 FLH, birul pe un an;
- 1 250 a. — 9 2/6 FLH, biruri, fără alte precizări;
- 1598: 500 a. — 3 4/7 FLH
- 900 a. — 6 1/2 FLH
- 1 000 a. — 7 1/7 FLH¹³⁹;
- 1598 : 600 a. — 4 2/7 FLH¹⁴⁰;
- 1598 : 15 T — 8 4/7 FLH¹⁴¹;
- 1600 : 280 a. — 2 FLH
- 880 a. — 6 1/3 FLH
- 1 000 a. — 7 1/7 FLH¹⁴².

Din tabelul de mai sus — în care nu am inclus, pentru motivele deja arătate, birul exorbitant de 15 taleri pe lună din 1599 — , rezultă în mod cît

¹²⁹ V. mai sus, n. 119.

¹³⁰ V. discuția de mai sus, despre monete și parități monetare.

¹³¹ Abrevieri: a. — aspri; FLH: florini de aur ungurești; T: taleri.

¹³² Calcul pe baza parității 1 florin de aur = 60 aspri, în uz sub domnia lui Selim al II-lea (1566—1574); N. Beldiceanu, *op. cit.*, p. 73.

¹³³ Aceeași bază de calcul.

¹³⁴ Aceeași bază de calcul, raportul 1: 60 menținîndu-se pînă în 1581; N. Beldiceanu, *op. și loc. cit.*

¹³⁵ Aceeași bază de calcul.

¹³⁶ Calcul pe baza parității 1 florin de aur = 120 aspri, în uz între anii 1587—1594, *ibidem*, p. 73—74.

¹³⁷ Aceeași bază de calcul.

¹³⁸ Calculat pe baza parității 1 florin de aur = 130 aspri, în uz din 1595; *ibidem*, p. 74.

¹³⁹ Calculat pe baza parității 1 florin de aur: = 140 aspri, menționată expres în actul din 6 iulie 1600, Alba-Iulia; v. mai sus, n. 64.

¹⁴⁰ Aceeași bază de calcul.

¹⁴¹ Aceeași bază de calcul.

¹⁴² Calcul pe baza parității 1 florin de aur = 150 aspri, menționată expres în zăpisiul din 4 decembrie 1600; v. mai sus, n. 65.

se poate de clar că în perioada 1567—1600, cele mai înalte valori ale cvantumului birului, convertite în valută-aur, au fost înregistrate în domnia de scurtă durată a lui Alexandru cel Rău și apoi, sub Mihai Viteazul, în anul 1594. Astfel, dacă în anii 1567—1579, echivalentul unui bir era de 4—4,5 florini de aur ungurești, în 1592, el înregistrează valori diversificate în jur de 4, 5 și 10 florini de aur ungurești, pentru a atinge în 1594 niveluri de 11,5, 12,5 și chiar 24 florini de aur ungurești. Depășirea pragului suportabilității a determinat izbucnirea răscoalei și apoi a războiului antiotoman din 1594—1595. Începînd din 1596, cvantumul birului scade simțitor la echivalentul de 4—6 florini de aur ungurești, oglindind astfel reducerea corespunzătoare a haraciului otoman.

2. EVOLUȚIA PREȚURILOR DE VÂNZARE ALE BUNURILOR FUNCiare

Am arătat într-un studiu anterior¹⁴³ că orice cercetare care își propune să urmărească, pe o perioadă dată, evoluția prețurilor obținute în vânzări de bunuri funciare are de împlinit numeroase dificultăți, dintre care cea mai însemnată și pe care, pentru acest motiv, o vom reaminti aici este necesitatea de a determina momentul exact al încheierii actului juridic de vânzare, menționat cu prilejul întăririi într-un document emis de cancelaria domnească, hrisov sau poruncă¹⁴⁴. În nenumărate cazuri, este foarte greu, dacă nu chiar imposibil, de stabilit data la care s-a încheiat, prin vânzare, transmiterea unui drept de proprietate funciară ce face obiectul unei confirmări voievodale, întrucît ea a putut avea loc cu mult înainte de emiterea actului de întărire. Uneori, aceeași mutație de proprietate, în urma unei vânzări, este întărită succesiv sub mai multe domnii, cum este cazul satului Troianești (sat din județul Vilcea, astăzi dispărut), vîndut la 1457 pentru suma de 50 florini de aur¹⁴⁵ și care face obiectul unor confirmări succesive, uneori sub numele schimbat în Jurjani, pînă la 1501, în timpul domniei lui Radu cel Mare¹⁴⁶; prețul de 50 florini de aur rămîne însă neschimbat în tot cursul acestei suite de confirmări. Alteori, aceeași mutație de proprietate, ca efect al unui act de vânzare, e întărită de mai multe ori chiar în cursul aceleiași domnii, ca urmare a unor contestații repetate din partea vînzătorilor, judecate și tranșate de domn și de divanul său. Un exemplu în acest sens, datînd chiar din domnia lui Mihai Viteazul, îl prezintă satul Radovanu (jud. Dolj), despre care un document din 1594 ne informează că a fost cumpărat de la săteni cu suma de 24 000 aspri de către călugărul Daniil, care l-a dăruit apoi mînăstirii Coșuna (de la Bucovăț, lingă Craiova)¹⁴⁷. În legătură cu această vânzare, se deschide însă un litigiu între săteni și mînăstirea Coșuna, litigiu care se perindă de mai multe ori în fața lui Mihai Viteazul și a divanului său, de fiecare dată apărînd unele lămuriri asupra împrejurărilor în care a avut loc vânzarea, cu unele plăți

¹⁴³ V. mai sus, n. 7.

¹⁴⁴ Despre hrisov și poruncă, v. Damian P. Bogdan, *Diplomatica slavo-română, DIR Introducere*, II, București, 1956, p. 22—24.

¹⁴⁵ Act din 16 aprilie 1457, Tîrgoviște, *DRH B*, I, București, 1966, nr. 115, p. 198—200.

¹⁴⁶ Acte din: 15 iulie 1475, Tîrgoviște, *ibidem*, nr. 150, p. 247—250; 9 septembrie 1478, Cetatea Nouă (București), *ibidem*, nr. 161, p. 265—268; 17 aprilie 1488, București, *ibidem*, nr. 211, p. 336—337; 24 mai 1501, *ibidem*, II, București, 1972, nr. 5, p. 13—18.

¹⁴⁷ Act din 5 iunie 1594, București, *DRH B*, XI, nr. 60, p. 82—93.

suplimentare din partea călugărilor¹⁴⁸. Atît în primul, cît și în cel de-al doilea caz, elementele contractului de vînzare — deci și prețul bunului vîndut — au fost întrunite anterior datei de emitere a primului act de întărire, singura dată ce poate fi luată în considerație, în cadrul unei cercetări privind evoluția prețurilor.

Dar în afară de această dificultate, de ordin general, domnia lui Mihai Viteazul, considerată ca perioadă la care se limitează cercetarea de față, prezintă și unele dificultăți specifice. În primul rînd, nu avem un termen de comparație bine determinat pentru perioada care precede urcării pe tronul Țării Românești a voievodului Primei Uniri. Recent, cercetările noastre au stabilit jaloarele evoluției prețurilor de care ne ocupăm și aici, dar numai pentru perioada de început și anume, de la mijlocul secolului al XV-lea și pînă la sfîrșitul domniei lui Neagoe Basarab¹⁴⁹. Pentru cei încă 72 de ani, cîți mai sunt pînă la urcarea pe tron a lui Mihai Viteazul, o analiză sistematică a evoluției prețurilor în ansamblu este încă de așteptat, pînă azi avînd la îndemînă numai un studiu despre prețul cailor¹⁵⁰.

Se adaugă la această situație și un alt impediment destul de important: colecția *Documenta Romaniae Historica* s-a întrerupt după publicarea volumului al VI-lea¹⁵¹, care acoperă anii 1566—1570, intervalul 1571—1592 nedisponînd încă de o documentare adecvată. Colecția *Documente privind istoria României*, seria B Țara Românească, completează, e drept, această lacună¹⁵², dar modul defectuos cum a fost concepută — fără editarea textelor originale și fără indici — o face inutilizabilă pentru o cercetare riguroasă.

Cu rezervele impuse de condițiile evidențiate mai sus, vom urmări acum evoluția prețurilor de vînzare ale bunurilor funciare, așa cum ne apare ea oglindită în documente datînd din vremea lui Mihai Viteazul. Ca și în precedentă noastră cercetare, vom urmări dinamica prețurilor de vînzare pentru categoriile de bunuri cuprinse în clasificarea ce urmează:

I. Bunuri funciare (imobile)

A. În sectorul rural

1. sate întregi
2. ocini
3. teren arabil
4. mori și vaduri de moară
5. livezi și vii
6. munți și bălți

B. În perimetrul urban

7. case și locuri de casă

¹⁴⁸ Acte din: 3 noiembrie <1595—1596>, traducere, *ibidem*, nr. 138, p. 184; 5—23 septembrie 1596, Gherghița, traducere, *ibidem*, nr. 203, p. 270—272; 30 aprilie 1597, Cepturoaia, slav și traducere, *ibidem*, nr. 225, p. 299—300; 9 iulie 1600, Tîrgoviște, emis de Nicolae Pătrașcu, traducere, *ibidem*, nr. 404/405, p. 558—559; 8 august 1600, Alba-Iulia, traducere, *ibidem*, nr. 412, p. 564—565.

Din suita de mai sus, rezultă clar că primul act nu poate data decît din 3 noiembrie 1595, singurul caz în care ar putea fi anterior celui din 5—23 septembrie 1596, emis în Gherghița.

¹⁴⁹ V. mai sus, n. 7.

¹⁵⁰ Cf. Ruxandra Cămărășescu, Coralia Fotino, *Din istoria prețurilor. Evoluția prețului cailor în Țara Românească (secolele XV—XVII)*, SMIM, VI, 1973, p. 225—241. (După Tahsin Gemil, *op. cit.*, p. 208, n. 70).

¹⁵¹ DRH B, VI, București, 1985.

¹⁵² DIR B Veacul XVI, IV, V, București, 1952; VI, București, 1953.

II. Bunuri mobile

8. țigani

9. cai, vite, oi

III. Accesorii ale contractului de vânzare

10. aldămașul¹⁵³.

Pentru a obține prețuri comparabile la toate aceste categorii de bunuri am convertit de fiecare dată în florini de aur sumele plătite în aspri, evident, ținând seama de paritatea dintre cele două valute, atestată la data încheierii actului de vânzare în cauză. Rezultatele sunt consemnate în cele ce urmează.

I. Bunuri funciare (imobile)

A. În sectorul rural

1. Sate întregi

Am arătat în cadrul unei cercetări anterioare¹⁵⁴ că la sfârșitul secolului al XV-lea și la începutul celui următor — mai exact, între anii 1496—1510 —, prețurile obținute la vânzarea de sate întregi, exprimate în aspri și convertite după metoda de mai sus în florini de aur, determinau două grupuri de mărimi și anume:

sate mijlocii: preț mediu: 60 florini de aur

sate mari : „ „ 107 florini de aur¹⁵⁵.

Pornind de la acest nivel al prețurilor medii, calculate în florini de aur, vom face un mare salt în timp și vom nota la întâmplare trei cazuri mai apropiate de anul 1553 care se prezintă astfel¹⁵⁶:

<1568>.11.26 Runcu 4 650 a.¹⁵⁷ = 77 1/2 FLH¹⁵⁸;1570.11.14 Bănești 7 000 a.¹⁵⁹ = 114 FLH¹⁶⁰

București

<1585—1591> Ponorălu 24 000 a.¹⁶¹ = 200 FLH¹⁶²

Din datele de mai sus, rezultă că datorită deprecierei masive a asprului otoman în anii 1583—1586, prețul satelor întregi, convertit din aspri în florini ungurești de aur, nu a crescut decât cel mult pînă la dublu de la 1510 pînă la 1591.

Pentru domnia lui Mihai Viteazul, datele corespunzătoare ne oferă următoarea secvență¹⁶³

1594.8.5 Nebuna 12 000 a.¹⁶⁴ = 100 FLH¹⁶⁵<1594—1599>.10.24 Jăgălia 12 000 a.¹⁶⁶ = 100 FLH¹⁶⁷¹⁵³ Clasificare la Octavian Iliescu, *op. cit. supra*, n. 7.¹⁵⁴ V. nota de mai sus.¹⁵⁵ Aceeași trimitere.¹⁵⁶ Abrevieri: a.: aspri otomani; FLH: florini de aur ungurești.¹⁵⁷ Act din 26 noiembrie 1568, *DRO* B, VII, nr. 121, p. 152—153 (traducere).¹⁵⁸ V. n. 132.¹⁵⁹ Act din 14 noiembrie 1570, *DRH* B, VI, nr. 251, p. 307—309 (slav și traducere).¹⁶⁰ V. n. 132.¹⁶¹ Act din 12 august 1596, consemnînd o vânzare de sat din domnia lui Mihnea (Turcitul) voievod: *DRH* B, XI, nr. 192, p. 255—258 (slav și traducere).¹⁶² V. n. 136.¹⁶³ Nu au fost incluse vânzările de sate efectuate sub domnia lui Mihai Viteazul, dar consemnate în acte ulterioare.¹⁶⁴ Act din 5 august 1594, *DRH* B, XI, nr. 79, p. 108—109 (traducere).¹⁶⁵ V. n. 136.¹⁶⁶ Act din 24 octombrie <1594—1599>, *DRH* B, XI, nr. 100, p. 135—136 (traducere).¹⁶⁷ V. n. 136.

1595.3.10 București	Placico	15 000 a. ¹³⁸ = 115 FLH ¹⁶⁹
1595.6.5	Răbegi	28 500 a. ¹⁷⁰ = 215 FLH ¹⁷¹
1595.6.7	Răbegi	24 080 a. ¹⁷² = 185 FLH ¹⁷³
1596. 1.7—8.31	Mosăști	12 000 a. ¹⁷⁴ = 92 FLH ¹⁷⁵
1596.2.1	Sulariu	40 000 a. ¹⁷⁶ = 307 FLH ¹⁷⁷
1596.5.4	Lupșanu	26 000 a. ¹⁷⁸ = 200 FLH ¹⁷⁹
Gherghița		
1596.7.19	Mârzenești	19 000 a. ¹⁸⁰ = 146 FLH ¹⁸¹
Gherghița		
1596.8.7	Călugăreni	50 000 a. ¹⁸² = 385 FLH ¹⁸³
Tîrgoviște		
.1.11		
<1597—1599.8.4>	Piatra	14 100 a. ¹⁸⁴ = 108 FLH ¹⁸⁵
1597.1.17	Drăgoiani	28 000 a. ¹⁸⁶ = 215 FLH ¹⁸⁷
<1597>.8.16	Stănești	10 000 a. ¹⁸⁸ = 77 FLH ¹⁸⁹
1597.8.27	Brăniștari	15 620 a. ¹⁹⁰ = 116 FLH ¹⁹¹
Tîrgoviște		
<1598>.2.24	1. Turcești	15 900 a. ¹⁹²
Tîrgoviște		3 700 a. biruri
		19 600 a. = 150 FLH ¹⁹³
	2. Matiești	15 700 a. —
		3 400 a. biruri
		19 100 a. = 130 FLH

¹⁶⁹ Act din 10 martie 1595, București, *DRH B, XI*, nr. 110, p. 147—148 (slav și traducere).

¹⁷⁰ V. n. 138.

¹⁷¹ Act din 5 iunie 1595, *DRH B, XI*, nr. 121, p. 161—162 (traducere).

¹⁷² V. nota 138.

¹⁷³ Act din 7 iunie 1595, București, *DRH B, XI*, nr. 123, p. 162—163 (traducere).

¹⁷⁴ V. n. 138.

¹⁷⁵ Act din <7 ianuarie — 31 august> 1596, nr. 146, p. 191—192 (traducere).

¹⁷⁶ V. n. 138.

¹⁷⁷ Act din 1 februarie 1596, *DRH B, XI*, nr. 151, p. 195—196 (slav și traducere).

¹⁷⁸ V. nota 138.

¹⁷⁹ Act din 4 mai 1596, Gherghița, *DRH B, XI*, nr. 165, p. 211—212 (slav și traducere).

¹⁸⁰ V. n. 138.

¹⁸¹ Act din 19 iulie 1596, Gherghița, *DRH B, XI*, nr. 183, p. 243—245 (slav și traducere).

¹⁸² V. n. 138.

¹⁸³ Act din 7 august 1596, Tîrgoviște, *DRH B, XI*, nr. 189, p. 250—252 (slav și traducere).

¹⁸⁴ V. n. 138.

¹⁸⁵ Act din <11 ianuarie 1597 — 4 august 1599>, *DRH B, XI*, nr. 213, p. 283—284 (slav și traducere).

¹⁸⁶ V. n. 138.

¹⁸⁷ Act din 17 ianuarie 1597, Tîrgoviște, *DRH B, XI*, nr. 215, p. 285—286 (slav și traducere).

¹⁸⁸ V. n. 138.

¹⁸⁹ Act din 16 august 1597, *DRH B, XI*, nr. 255, p. 335—336 (slav și traducere).

¹⁹⁰ V. n. 138.

¹⁹¹ Act din 27 august 1597, Tîrgoviște, *DRH B, XI*, nr. 256, p. 336—338 (slav și traducere).

¹⁹² V. n. 138.

¹⁹³ Act din 24 februarie <1598>, Tîrgoviște, *DRH B, XI*, nr. 274, p. 363—367 (traducere).

¹⁹⁴ V. n. 138.

3. Berbești $\begin{array}{r} 12\,000 \text{ a. —} \\ 2\,000 \text{ a. biruri} \\ \hline 14\,000 \text{ a.} \end{array} = 108 \text{ FLH}$
4. Greci $\begin{array}{r} 15\,500 \text{ a. —} \\ 1\,500 \text{ a. biruri} \\ \hline 17\,000 \text{ a.} \end{array} = 115 \text{ FLH}$
5. Săcuți $\begin{array}{r} 12\,000 \text{ a. —} \\ 1\,000 \text{ a. biruri} \\ \hline 13\,000 \text{ a.} \end{array} = 100 \text{ FLH}$
6. Grăpșori $\begin{array}{r} 5\,000 \text{ a. —} \\ 1\,000 \text{ a. biruri} \\ \hline 6\,000 \text{ a.} \end{array} = 46 \text{ FLH}$
7. Bistrețu $\begin{array}{r} 6\,000 \text{ a. —} \\ 1\,000 \text{ a. biruri} \\ \hline 7\,000 \text{ a.} \end{array} = 54 \text{ FLH}$
8. Țigănești $\begin{array}{r} 6\,000 \text{ a. —} \\ 900 \text{ a. biruri} \\ \hline 6\,900 \text{ a.} \end{array} = 53 \text{ FLH}$
9. Braniște $\begin{array}{r} 6\,000 \text{ a. —} \\ 800 \text{ a. biruri} \\ \hline 6\,800 \text{ a.} \end{array} = 52 \text{ FLH}$
10. Vitănești $\begin{array}{r} 6\,000 \text{ a. —} \\ 700 \text{ a. biruri} \\ \hline 6\,700 \text{ a.} \end{array} = 51 \text{ FLH}$
11. Berboși $\begin{array}{r} 6\,000 \text{ a. —} \\ 600 \text{ a. biruri} \\ \hline 6\,600 \text{ a.} \end{array} = 50 \text{ FLH}$
12. Melești $\begin{array}{r} 12\,770 \text{ a. —} \\ 1\,200 \text{ a. biruri} \\ \hline 13\,970 \text{ a.} \end{array} = 107 \text{ FLH}$
13. Mlecănești $\begin{array}{r} 19\,400 \text{ a. —} \\ 4\,000 \text{ a. biruri} \\ \hline 23\,400 \text{ a.} \end{array} = 180 \text{ FLH}$
14. Scorîia $\begin{array}{r} 12\,500 \text{ a. —} \\ 5\,000 \text{ a. biruri} \\ \hline 17\,500 \text{ a.} \end{array} = 135 \text{ FLH}$
15. Stejaru $\begin{array}{r} 12\,500 \text{ a. —} \\ 2\,500 \text{ a. biruri} \\ \hline 15\,000 \text{ a.} \end{array} = 115 \text{ FLH}$

	16. Gropșani	22 430 a.	= 173 FLH
	17. Corbeni	23 370 a.	= 180 FLH
	18. Valea	20 000 a.	= 154 FLH
	Făurești		
	19. Novaci	22 500 a.	= 173 FLH
1598.5.20	Iași	15 630 a. ¹⁹⁴	= 120 FLH ¹⁹⁵
Țîrgoviște			
1598.5.27	1. Pojorîți	52 000 a. ¹⁹⁶	= 400 FLH ¹⁹⁷
Țîrgoviște			
	2. Stănulești	11 000 a.	= 85 FLH
	3. Periați	24 000 a.	= 185 FLH
1598.7.28	Cîrtojași	34 000 a. ¹⁹⁸	= 261 FLH ¹⁹⁹
1598.9.1	1. Slatioara	5 500 a. ²⁰⁰	= 42 FLH ²⁰¹
Țîrgoviște	2. Folești	6 300 a.	= 48 FLH
	3. Popești	4 500 a.	= 35 FLH
1598.9.6	1. Fărcașu	90 000 a. ²⁰²	= 692 FLH ²⁰³
Țîrgoviște			
	2. Gostavățu	70 000 a.	= 538 FLH
	3. Băbiciu	90 000 a.	= 692 FLH
	4. Scărișoara	80 000 a.	= 616 FLH
	5. Rușinești	67 000 a.	= 515 FLH
	6. Celiani	70 000 a.	= 538 FLH
	7. Tiha	35 000 a.	= 269 FLH
	8. Izbiceni	90 000 a.	= 692 FLH
	9. Vișina	65 000 a.	= 500 FLH
	10. Crușovu	80 000 a.	= 616 FLH
	11. Studina	50 000 a.	= 385 FLH
	de Jos		
	12. Studenița	17 000 a.	= 130 FLH
	13. Frășinetu	30 000 a.	= 230 FLH
	de Sus		
	14. Frășinetu	60 000 a.	= 460 FLH
	de Jos		
	15. Vlădila	110 200 a.	= 846 FLH
	16. Devesclu	80 000 a.	= 616 FLH
	17. Redea	80 000 a.	= 616
	18. Comanca	53 000 a.	= 407 FLH

¹⁹⁴ Act din 20 mai 1598, Țîrgoviște, DRH B, XI, nr. 287, p. 384—386 (slav. și traducere).

¹⁹⁵ V. n. 138.

¹⁹⁶ Act din 27 mai 1598, Țîrgoviște, DRH B, XI, nr. 292, p. 389—392 (slav și traducere).

¹⁹⁷ V. n. 138.

¹⁹⁸ Act din 28 iulie 1598, Țîrgoviște, DRH B, XI, nr. 310, p. 417 (zapis în limba română).

¹⁹⁹ V. n. 138.

²⁰⁰ Act din 1 septembrie 1598, Țîrgoviște, DRH B, XI, nr. 313, p. 419—421 (slav și traducere).

²⁰¹ V. n. 138.

²⁰² Act din 6 septembrie 1598, Țîrgoviște, DRH B, XI, nr. 314, p. 421—429 (slav și traducere).

²⁰³ V. n. 138.

1599.1.13	Bălta	20 000 a. ²⁰⁴	= 143 FLH ²⁰⁵
1599.4.16	1. Vianu	30 000 a. ²⁰⁶	= 214 FLH ²⁰⁷
Tîrgoviște			
	2. Bîrsești	10 000 a.	= 71 FLH
1599.7.15	Tăistreni	32 000 a. ²⁰⁸	= 228 FLH ²⁰⁹
Tîrgoviște			
1599.8.4	1. Pierseca	92 750 a. ²¹⁰	= 660 FLH ²¹¹
Tîrgoviște	2. Bordușani	116 705 a.	= 834 FLH
	3. Piatra	60 200 a.	= 430 FLH
	4. Posmagu	29 460 a.	= 210 FLH
	5. Mierlari	59 780 a.	= 427 FLH
	6. Dălbănești	20 500 a.	= 136 FLH
	7. Petrești	11 000 a.	= 79 FLH
	8. Gorănei	20 500 a.	= 136 FLH
	9. Jubavi	9 000 a.	= 64 FLH
	10. Petricești	35 000 a.	= 250 FLH
1600.12.21	Balomirești	9 000 a. ²¹²	= 60 FLH ²¹³

Din examinarea datelor înșirate în lista de mai sus, se pot desprinde cu ușurință următoarele constatări:

a. primele 13 acte. emise între 5 august 1594 și 27 august 1597, înregistrează tot atâtea vânzări de sate, al căror preț, convertit în florini de aur ungurești, oscilează între un minimum de 77 florini (satul Stănești, jud. Vlaşca) ²¹⁴ și un maximum de 385 florini (satul Călugăreni, jud. Brăila) ²¹⁵, prețul mediu ridicându-se la echivalentul a 165 florini de aur ungurești. Pe tranșe, prețurile obținute la vânzarea acestor sate se eșalonează în modul următor:

pînă la 100 FLH : 4 sate, cu o medie de 92 FLH
 între 101 și 200 FLH: 4 sate, cu o medie de 134 FLH
 între 201 și 300 FLG: 2 sate, cu o medie de 207 FLH
 între 301 și 400 FLH: 2 sate, cu o medie de 346 FLH.

Pe lista de mai sus, se observă prezența satului Răbegi, ca obiect al unei vânzări, în două acte succesive, primul emis la 5 iunie 1595, cînd prețul specificat este de 28 500 aspri ²¹⁶, al doilea 7 iunie 1595, cînd se indică un preț

²⁰⁴ Act din 13 ianuarie 1599, *DRH B, XI*, nr. 318, p. 433 (zapis în limba slavă și traducere).

²⁰⁵ V. n. 139.

²⁰⁶ Act din 16 aprilie 1599, Tîrgoviște, *DRH B, XI*, nr. 327, p. 443–450 (slav și traducere).

²⁰⁷ V. n. 139.

²⁰⁸ Act din 15 iulie 1599, Tîrgoviște, *DRH B, XI*, nr. 335, p. 461–462 (slav și traducere).

²⁰⁹ V. n. 139.

²¹⁰ Act din 4 august 1599, Tîrgoviște, *DRH B, XI*, nr. 337, p. 463 – 474 (slav și traducere).

²¹¹ V. n. 139.

²¹² Zapis în limba română din 21 decembrie 1600, *DRH B, XI*, nr. 426, p. 575.

²¹³ V. n. 142.

²¹⁴ V. mai sus, n. 188.

²¹⁵ V. mai sus, n. 182.

²¹⁶ V. mai sus, n. 170.

de 24 080 aspri²¹⁷. În actul de reconfirmare din 16 aprilie 1599, satul Răbegi figurează ca vîndut pentru suma de 24 080 aspri²¹⁸, motiv pentru care nu am luat în calculul de mai sus prețul de 28 500 aspri, consemnat în primul act de vînzare.

b. în intervalul 24 februarie — 1 septembrie 1598 inclusiv, înregistrăm o adevărată avalanșă de confirmări ale unor vînzări de sate: nu mai puțin de 27, din care un număr de 19 au făcut obiectul aceluiași act domnesc de înțărare²¹⁹. Cel mai scăzut preț de vînzare a fost obținut la 1 septembrie 1598 de satul Popești (Popeștii de Otăsău, jud. Vîlcea) și anume, 4 500 aspri²²⁰, echivalentul a 35 florini de aur ungurești, iar cel mai ridicat preț a fost înregistrat la 27 mai 1598 pentru satul Pojoriții (jud. Buzău), întărit Episcopiei de Buzău de Mihai Viteazul, care îl cumpărase pentru suma de 52 000 aspri²²¹, echivalentă cu 400 florini de aur ungurești. Prețul mediu înregistrat în acest interval la vînzarea unui sat se cifrează la echivalentul sumei de 120 florini de aur ungurești. Iată și tranșele de prețuri medii, rezultate din datele oferite de documentarea de care ne-am folosit:

pînă la 100 FLH:	11 sate, cu o medie de 56 FLH
între 101 și 200 FLH:	14 sate, cu o medie de 139 FLH
între 201 și 300 FLH:	1 sat, cu prețul de 261 FLH
între 301 și 400 FLH:	1 sat, cu prețul de 400 FLH.

O particularitate esențială pe care o prezintă actele emise în acest interval constă din numărul mare de sate vîndute în bloc de proprietarii lor, cnezii, care, odată cu înstrăinarea proprietăților lor funciare, devin țărani dependenți în beneficiul cumpărătorului, ca urmare a neputinței lor de a-și mai plăti birurile. Caracteristica acestor vînzări determinate de constrîngerii fiscale e marcată de faptul că o parte din prețul de vînzare e plătită de cumpărător în contul birurilor datorate de vechii proprietari. Un exemplu cît se poate de concludent în acest sens ni-l oferă însuși actul din 24 februarie 1598, cu care se deschide intervalul cronologic de care ne ocupăm aici. Prin acest act, care a mai făcut obiect al comentariilor noastre²²², Mihai Viteazul întărește lui Radu Buzescu mare clucer un număr de 19 sate cumpărate de acesta de la cnezii, pentru 15 dintre ele indicîndu-se partea din prețul de vînzare plătită în contul birurilor datorate de vînzători. Sumele deduse din preț și achitate cu acest titlu vîstieriei sunt apreciable, variind între aproximativ 10 și 20% din partea încasată efectiv de vînzători. La acest neajuns, se adaugă și faptul că datorită stării de constrîngere economică generalizată, cnezii erau obligați să-și vîndă proprietățile funciare la prețuri mult inferioare celor pe care le-ar fi obținut, în condiții normale.

Explicația acestui fenomen economic este evidentă: ca urmare a războiului purtat de Țara Românească împotriva Imperiului otoman, în anii 1594—1595 și a invaziei tătarilor din 1596, cele mai multe gospodării de țărani liberi, proprietari de pămînt, mai ales de dincoace de Olt, au fost distruse și pustiite, un mare număr dintre stăpînii lor pierind în lupte, fiind luați în robie sau fiind nevoiți să-și părăsească pămînturile. Cei rămași erau obligați să plătească

²¹⁷ V. mai sus, n. 172.

²¹⁸ V. mai sus, n. 206.

²¹⁹ V. p. 192.

²²⁰ V. n. 200.

²²¹ V. n. 196.

²²² V. n. 181, 119 și 129.

și dările celor care, din motivele arătate, nu se mai găseau în satele lor de baștină. Neputînd face față împovăraătoarelor obligații fiscale, mai ales în urma totalei dezorganizări a producției agricole, cnezii își vînd în masă moșiile și împreună cu ele, libertatea, devenind rumâni, țărani dependenți pe proprietățile ce le aparținuseră pînă atunci din moși strămoși ²²³.

c. actul emis la 6 septembrie 1598, la Tirgoviște, marele hrisov prin care Mihai Viteazul își întărește sieși un număr de 23 sate ²²⁴ cumpărate de el în județul Romanai, prețurile lor înregistrează niveluri neîntîlnite anterior, echivalența lor cifrîndu-se pentru satul Vlădila la apreciable suma de 846 florini de aur ungurești, la care se adaugă alte șapte sate cumpărate la prețuri de 692 florini (trei sate) și 616 florini (patru sate), precum și încă trei sate ale căror prețuri au fost de 500—538 florini de aur ungurești. Un nivel atît de ridicat al prețului de vînzare obținut pentru un sat nu este cunoscut în Țara Românească anterior domniei lui Mihai Viteazul, ba chiar apare într-o izbitoare discrepanță în raport cu media de 120 florini, calculată pentru intervalul 24 februarie — 1 septembrie 1598 sau chiar cu media de 165 florini din anii 1594—1597.

În aceste condiții, apare de neînțeles declarația lui Mihai Viteazul din cuprinsul aceluiași act, potrivit căreia el a cumpărat aceste sate „în zilele lui Mihnea voievod și în zilele lui Ștefan voievod, cînd am fost domnia mea mare postelnic și mare agă și mare ban al Craiovei, din truda domniei mele și din slujba pe care am slujit-o domnia mea, și din averile domniei mele, din dajdia satelor și a țăganilor pe care le-am cumpărat domnia mea, atunci cînd am fost boier” ²²⁵. Înșirîndu-și întregul *cursus honorum*, înainte de urcarea sa pe tronul Țării Românești și accentuînd în final că toate satele pe care și le întărește prin hrisovul în discuție au fost cumpărate „atunci cînd a fost boier”; Mihai Viteazul ne trimite la anii 1585—1592, ceea ce nu pare a fi verosimil. Dacă prețurile al căror echivalent depășește 500 florini de aur sunt reale, atunci satele respective nu au putut fi cumpărate înainte de venirea lui Mihai Viteazul la tronul Țării Românești; iar dacă totuși aceste sate au fost dobîndite în anii 1585—1592, atunci în mod cert prețurile lor reale au fost mult mai mici decît cele declarate de domn în hrisovul său.

O observație în sens invers ne prilejuiește zăpădă din 21 decembrie 1600, prin care Preda Buzescu, marele ban al Craiovei, soția lui, Catalina și fiica lor Mara dăruiesc mînaștirii Stănești satul Balomirești, cumpărat anterior cu suma de 9 000 aspri ²²⁶, ceea ce, la paritatea de la acea dată, era echivalent cu 60 florini de aur ungurești. Prețul e mult prea scăzut, la nivelul anului 1600, indicînd cu certitudine o vînzare mult anterioară acestei date.

Ținînd seama de observațiile de mai sus — care scot în evidență, încă o dată, limitele unei cercetări de acest gen —, vom arăta că între 6 septembrie 1598 și 21 decembrie 1600, documentele vremii consemnează vînzări de sate al căror preț variază între un maximum, în echivalent, de 846 florini ungurești pentru satul Vlădila (jud. Romanai) ²²⁷ și un minimum echivalent cu 60

²²³ Cf. P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 87—97.

²²⁴ V. n. 202. Pentru un număr de cinci sate, prețul nu a fost menționat în act sau textul respectiv nu a putut fi citit, motiv pentru care ele nu au fost trecute pe lista de mai sus.

²²⁵ DRH B, XI, nr. 314, p. 428.

²²⁶ V. n. 212.

²²⁷ V. n. 225.

florini ungurești, obținut la vânzarea satului Balomirești (jud. Vilcea) de care tocmai s-a vorbit mai sus ²²⁸. Media prețurilor celor 32 de sate care au făcut obiectul vânzărilor consemnate în documentele din acest interval de timp este de 421 florini de aur ungurești, în echivalent. Pe tranșe, situația prețurilor înregistrate în intervalul dat se prezintă în modul următor:

până la 100 FLH	:	4 sate, cu o medie de 68 FLH
între 101 și 200 FLH	:	3 sate, cu o medie de 136 FLH
între 201 și 300 FLH	:	6 sate, cu o medie de 233 FLH
între 301 și 400 FLH	:	1 sat, cu prețul de 385 FLH
între 401 și 500 FLH	:	5 sate, cu o medie de 445 FLH
între 501 și 600 FLH	:	3 sate, cu o medie de 530 FLH
între 601 și 700 FLH	:	8 sate, cu o medie de 650 FLH
între 701 și 800 FLH	:	—
între 801 și 900 FLH	:	2 sate, cu o medie de 840 FLH

Datele consemnate în aceste succinte diagrame atestă — cu rezervele formulate mai sus — o apreciabilă creștere a valorii satelor în Țara Românească la sfârșitul ultimului deceniu al secolului al XVI-lea. Pe de altă parte, așa cum am arătat cu alt prilej ²²⁹, tranșele de prețuri medii pot servi drept criterii pentru aprecierea mărimii satelor respective, putând fi preluate și folosite în acest scop pentru eventuale studii de demografie istorică.

Ne vom ocupa cu alt prilej de alte aspecte ale economiei monetare din Țara Românească sub domnia lui Mihai Viteazul, pe aceleași baze și cu aceleași metode de care ne-am folosit în lucrarea de față.

Abrevieri:

- AARMSI*: *Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice*
BSNR: *Buletinul Societății Numismatice Române*
CercNum: *Cercetări numismatice*
CNA: *Cronica numismatică și arheologică*
CreștCol: *Caiet selectiv de informare asupra creșterii colecțiilor Bibliotecii Academiei*
NSb: *Numismatický Sborník, Praga*
RdI: *Revista de istorie*
RÉSEE: *Revue des études sud-est européennes*
SAO: *Studia et acta orientalia*
SCN: *Studii și cercetări de numismatică.*

L'ÉCONOMIE MONÉTAIRE EN VALACHIE SOUS LE RÈGNE DE MICHEL LE BRAVE

Résumé

Continuant ses recherches consacrées à l'histoire de l'économie monétaire en Valachie, l'auteur examine dans le présent travail certains aspects de ce problème attestés par les sources sous le règne de Michel le Brave.

Dans la première partie, on identifie les principales monnaies qui interviennent plus fréquemment dans les relations économiques de cette époque: l'aspre ottoman, le florin d'or hongrois, le thaler impérial, le denier hongrois et le triple gros polonais, espèces dont on établit des parités.

²²⁸ V. n. 212.

²²⁹ V. n. 7.

Dans la deuxième partie du présent travail, l'auteur étudie divers aspects de l'économie monétaire et en premier lieu, les facteurs qui ont influencé son évolution: l'accroissement incessant du khâradj ottoman, l'ampleur des paiements requis par l'entretien d'une armée professionnelle, ce qui a eu comme effet l'aggravation des obligations fiscales imposées aux paysans libres, propriétaires de terres cultivables et qui devaient fournir à l'État les fonds nécessaires, destinés à couvrir le tribut payé à la Porte et les soldes dues aux mercenaires, combattant sous les ordres de Michel le Brave contre les Turcs en 1594—1596, pour la conquête de la Transylvanie et de la Moldavie en 1599—1600 et la réalisation de l'Union de 1600. On précise les dimensions et l'évolution de chacune de ces trois prestations pécuniaires: hkâradj, soldes des mercenaires et obligation fiscale (en roumain *bir*).

L'auteur examine ensuite l'évolution des prix, obtenus sous le règne de Michel le Brave dans la vente des villages. Pour obtenir des valeurs comparables, l'auteur convertit en florins d'or les sommes en aspres constituant les prix en question. On obtient par la suite un diagramme réduit au schéma suivant:

entre 1594—1597	prix moyen: 165 florins d'or
entre 24 févr. — 1 ^{er} sept. 1598	prix moyen: 120 florins d'or
entre 9 sept. 1598 — 1600:	prix moyen: 421 florins d'or.

On observe l'accroissement considérable du prix moyen des villages dans les dernières années du règne de Michel le Brave, en Valachie, et l'on attire l'attention sur l'utilité d'employer les prix moyens des villages comme critères de classification, dans les recherches de démographie historique.

D'autres aspects de l'économie monétaire attestés en Valachie sous le règne de Michel le Brave feront l'objet d'un prochain travail.

PLĂȚI EXTERNE, FISCALITATE ȘI ECONOMIE MONETARĂ ÎN ȚARA ROMÂNEASCĂ LA SFÎRȘITUL SECOLULUI AL XVI-LEA

BOGDAN MURGESCU

De la studiile inovatoare prin problematică și rezultate semnate de Mihai Berza¹ și Damaschin Mioc² există un real consens istoriografic cu privire la impactul cataclismic al dominației economice otomane asupra Țării Românești în ajunul domniei lui Mihai Viteazul: astfel, plățile către Poartă au atins în a doua jumătate a secolului al XVI-lea și îndeosebi după 1580 niveluri pe care nu aveau să le mai depășească decât în secolul al XVIII-lea, iar presiunea economică otomană a determinat mari bulversări interne în societatea munteană. Dările către domnie au crescut în strînsă corelație cu obligațiile față de otomani, destabilizînd gospodăria țărănească și împingînd pe tot mai mulți țărani spre rumânie. În felul acesta se modifica decisiv echilibrul intern în favoarea mării boicrimi, creîndu-se condițiile sociale pentru instaurarea unui veritabil regim nobiliar în secolul al XVII-lea³. În subsidiar față de această direcție principală de analiză, s-a evidențiat că nevoia acută de bani obliga pe țărani să comercializeze forțat și în condiții defavorabile o parte crescîndă din producție, dar că veniturile astfel obținute efectuau un circuit închis Țara Românească — Istanbul, circuit mediat de vistieria domnească, și nu contribuiau cu nimic la dezvoltarea economică a țării⁴. Cum alte aspecte ale dominației economice otomane s-au bucurat de mai puțină atenție pînă acum, în cele ce urmează ne propunem să evaluăm sistematic ponderea și consecințele plăților către Poartă asupra economiei Țării Românești, îndeosebi pe cele ținînd de creșterea ponderii economiei de schimb în condițiile unei penurii structurale de monedă.

Mai întîi, se cuvine să recapitulăm cele știute despre nivelul plăților către Imperiul Otoman (facem abstracție acum de obligațiile în produse

¹ Mihai Berza, *Haraciul Moldovei și al Țării Românești în sec. XV—XIX*, în „Studii și materiale de istorie medie”, II, 1957, p. 7—47; idem, *Variațiunile exploataării Țării Românești de către Poarta Otomană în sec. XVI—XVIII*, în „Studii. Revistă de istorie”, 11, 1958, nr. 2, p. 59—71.

² Damaschin Mioc, *Despre modul de impunere și percepere a birului în Țara Românească pînă la 1632*, în „Studii și materiale de istorie medie”, II, 1957, p. 49—116; idem, *Cuantumul birului pe gospodăria țărănească în Țara Românească în secolul al XVI-lea*, în „Studii și materiale de istorie medie”, V, 1962, p. 151—173.

³ Vezi de pildă *Istoria României*, vol. II, București, 1962, passim; Daniel Chirot, *Social Change in a Peripheral Society. The Creation of a Balkan Colony*, New York, 1976, p. 37—56; Ștefan Ștefănescu, *Istoria medie a României. Partea a II-a. Principalele Române — Secolele XIV—XVI*, București, 1992, p. 151—156.

⁴ Mihai Berza în *Istoria României*, II, p. 790—791; de asemenea, Mihai Maxim, *Regimul economic al dominației otomane în Moldova și Țara Românească în a doua jumătate a secolului al XVI-lea* în „Revista de istorie”, 32, 1979, nr. 9, p. 1761—1762.

și în forță de muncă, sensibil mai neregulate decât cele în bani). Paleta obligațiilor financiare era destul de largă, cuprinzând haraciul, peșcheșurile oficiale și mai ales darurile neoficiale menite să asigure concursul factorilor de decizie otomani în vederea dobândirii sau păstrării tronului. Dintre aceste categorii de plăți cel mai bine este cunoscută evoluția cuantumului haraciului, domeniu în care estimările bazate pe surse europene ale lui Mihai Berza⁵ au fost confirmate în liniile lor generale prin coroborarea cu izvoarele otomane de către Mihai Maxim, care a adus însă și unele corecții: astfel, haraciul a crescut în ritm susținut în deceniile 5—8 ale secolului al XVI-lea, după care, deși își continuă creșterea nominală în aspri, datorită devalorizării acestei monede scade în termeni reali⁶. S-a observat însă cu îndreptățire că haraciul reprezenta numai o componentă minoritară în cadrul plăților către Imperiul Otoman, fiind surclasat categoric, mai ales în ultimul sfert al secolului, de către darurile neoficiale (rușveturi). În mod firesc acestea nu au lăsat urme documentare la fel de clare ca plățile în contul haraciului. Cu toate acestea, Mihai Berza a reușit să estimeze destul de corect — după părerea noastră — cuantumul total al scurgerilor financiare către Poartă în deceniul 9 al secolului al XVI-lea: potrivit calculelor sale, în acești 10 ani Țara Românească a plătit în variate forme un total de 6,5 milioane de galbeni, ceea ce ar însemna o medie anuală de 650.000 de galbeni⁷. Inutil de adăugat că aceste cifre nu trebuie creditate cu o precizie absolută, ele reprezentând însă extrem de utile ordine de mărime. De asemenea, s-ar cuveni observat faptul că în anii 1591—1594, caracterizați de o competiție aprigă și de schimbări dese de domni, exigențele otomane au crescut probabil și mai mult.

Pentru a putea estima în ce măsură aceste sume constituiau o povară pentru finanțele muntene ar trebui să știm mai multe despre acestea din urmă. Din păcate însă, în secolul al XVI-lea ne aflăm în plină epocă prestatistică, singurele informații ceva mai detaliate provenind de la secretarul italian al lui Petru Cercel, Franco Sivori. Potrivit acestuia, veniturile anuale ale domnului se ridicau la peste 1 milion de scuzi⁸. Cifra ridică o serie de probleme. Mai întâi, scudul era o monedă de aur bătută în Țările de Jos, Franța, Spania și Italia, care însă nu circula în mod curent în Țările Române. Valoric scudul era inferior ducatului (techinului) venețian care stătea la originea monedelor de aur ce circulau în Țările Române, cursul său variind în jurul a 0,90 din cursul ducatului⁹. Deci la rigoare¹⁰ milionul de scuzi al

⁵ Mihai Berza, *Haraciul...*, p. 29—34.

⁶ Maxima de 155.000 de galbeni propusă de Mihai Berza pentru haraciul Țării Românești în 1594, care a pătruns și în manualele școlare, nu s-a confirmat; haraciul Țării Românești a atins, după majorări succesive, valoarea reală maximă în 1574—1579, când era de 104.000 de galbeni; după 1584, deși continuă să crească în aspri, nu mai atinge decât 84.000 de galbeni în 1591—1594 (cf. Mihai Maxim, *op. cit.*, p. 1739—1740 și 1764).

⁷ Mihai Berza, *Variațiile...*, p. 60—61.

⁸ *Călători străini despre țările române*. vol. III, București, 1971, p. 14.

⁹ Cf. Carlo Cipolla, *Mouvements Monétaires dans l'Etat de Milan (1580—1700)*, Paris, 1952, p. 54; Marie-Thérèse Boyer-Xambeu, Ghislain Deleplace, Lucien Gillard, *Monnaie privée et pouvoir des princes. L'économie des relations monétaires à la Renaissance*, Paris, 1986, p. 221, tab. 9; pornind de la alte surse Mihai Berza a considerat scudul egal cu 5/6 ducat, deci aproximativ 0,83 (*Haraciul...*, p. 31, nota 2; *Variațiile...*, p. 60).

¹⁰ Adică făcând abstracție de fenomenul curent al cotării identice a diferitelor monede „mari” în regiunile suferind de penurie cronică de numerar (a se vedea în acest sens exemplele de cotare a talerilor imperiali și a leilor olandezi în secolul al XVII-lea la Janos Buza, *Der Kurs*

lui Sivori ar însemna numai aproximativ 900.000 de „galbeni” în accepțiune românească sau otomană. Dar aceasta are mai puțin importanță în raport cu faptul că acest pasaj al memorialului lui Sivori, împreună cu părțile ce-l înconjoară, a fost elaborat cu scopul precis de a demonstra potențialilor susținători ai lui Petru Cercel profitabilitatea unui eventual sprijin acordat acestuia¹¹. De aceea, este foarte probabil ca informațiile despre veniturile și cheltuielile domnului să fi fost „cosmetizate” de către italianul care altfel avea — ca un vrednic fiu de negustor — un acut simț al cifrelor. Rezervele noastre sînt întărite de analiza defalcată a veniturilor domnești. Astfel, Sivori estimează că ocnele dădeau un venit de 40.000 de scuzi, vămile 60.000 de scuzi, arendarea pescăriilor „un venit asemănător” (deci tot 60.000 de scuzi), iar partea domnului din exploatarea aurului, îndeosebi din apa rîurilor, se ridică „pînă la 20.000 de ducați pe an”¹². Acestor venituri Sivori le mai adaugă — fără precizări cantitative — pe cele decurgînd din „zeciuiala grînelor boierilor sau a altor oameni înstăriți” și birul. Luînd de sigure cifrele oferite de Sivori pentru ocne, vămi și pescării, acceptînd chiar și mult mai puțin sigura cifră pentru veniturile din exploatarea aurului, ar însemna că birul și zeciuiala (probabil dăjdiile din terminologia fiscală românească) dădeau împreună peste 800.000 de scuzi (sau peste 700.000 de galbeni; la acest nivel credem mai potrivit să operăm cu aproximații largi decît cu cifre care să sugereze o falsă precizie). Despre bir Sivori ne spune doar că valoarea „doi pînă la zece scuzi pe an, pentru unii mai mult, iar pentru alții mai puțin. Vorbesc de capul de familie”¹³. Indicația este prea puțin precisă pentru a putea fi utilizabilă. Din fericire cunoaștem cuantumul birului pe gospodărie din cercetările lui Damaschin Mioc: sub Petru Cercel birul mediu anual era de 3,33 galbeni/gospodărie¹⁴, ceea ce se integrează destul de bine în marja de variație menționată de Sivori. Acceptînd că birului propriu-zis i se adăugau dăjdii variate care îl dublau¹⁵, am ajunge la un total de 6,66 galbeni plătit de fiecare gospodărie. Din acesta se cuvine să reducem o zecime care revenea celui care strîngea acest bir¹⁶, și rezultă că — excluzînd orice evaziune — domnia primea sub Petru Cercel cam 6 galbeni de gospodărie. Pentru asigurarea celor 700.000 de galbeni care lipsesc din totalul veniturilor menționate de Sivori ar fi fost nevoie de peste 110.000 de gospodării (familii), cifră care depășește cu mult cele mai optimiste estimări ale populației Țării Românești din acea vreme. Ca atare considerăm că informațiile lui Sivori nu pot servi de bază sigură pentru calcularea veniturilor domnilor Țării Românești.

der Löwentaler in Ost-Mitteluropa (mit besonderer Rücksicht auf Siebenbürgen und Ungarn), în „Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae”, 27, 1981, nr. 3—4, p. 341).

¹¹ Vezi comentariile Marici-Matilda Alexandrescu-Deisca Bulgaru în *Călători străini...*, III, p. 4.

¹² *Ibidem.*, p. 14—15; ultima cifră este sigur exagerată, depășind cu mult producția din zonele mult mai bogate ale Hunedoarei (cf. Ioachim Lazăr, *Cîteva date privind exploatarea aurului pe domeniul Hunedoarei în prima jumătate a secolului al XVI-lea*, în „Sargetia”, XIII, 1977, p. 307—315) și Băii Mari (cf. Gustav Gündisch, *Geschichte der Münzstätte Nagyvárad in habsburgischer Zeit (1530—1828)*, în „Numismatische Zeitschrift”, 25, 1932, p. 84—85 și Samuel Goldenberg, *Contribuție la o istorie a cîmării și monetăriei din Baia Mare*, în „Anuarul Institutului de istorie din Cluj”, I—II, 1958—1959, p. 160—162).

¹³ *Călători străini...*, III, p. 14.

¹⁴ Damaschin Mioc, *Cuantumul...*, p. 154—155.

¹⁵ *Ibidem.*, p. 157—158.

¹⁶ *Călători străini...*, III, p. 11.

În lipsa estimărilor contemporane credibile¹⁷, o soluție ar fi să înmulțim cuantumul birului și al celorlalte dări pe gospodărie cu numărul total de gospodării contribuabile. Dar dacă grație lui Damaschin Mioc cunoaștem destul de bine ponderea fiscalității, în schimb nu știm prea multe despre numărul contribuabililor. Cifrele oferite de Mustafa Ali (13.000 de familii !?) și de Montalbanus (150.000 de locuitori la începutul secolului al XVII-lea) sînt aproape sigur mai mici decît realitatea¹⁸. Dincolo însă de lipsa unor cifre exacte, este evident că Țara Românească a cunoscut la sfîrșitul secolului al XVI-lea o gravă criză demografică. Această criză ne dezvăluie veritabilul blocaj financiar în care se găsea domnia: dacă marea birurile, așa cum s-a întîmplat îndeosebi sub Mihnea Turcitul și Alexandru cel Rău¹⁹, atunci provoca fuga contribuabililor, fie peste hotare, unde dările erau mai blînde, fie chiar în interiorul țării în locuri ferite de presiunile perceptorilor domnești. În felul acesta creșterea mult dorită a veniturilor domnești se dovedea infimă, nulă sau chiar negativă. Pentru a exemplifica acest mecanism vom lua în calcul unele estimări lipsite de o bază documentară directă, dar totuși plauzibile, pentru numărul total al contribuabililor din Țara Românească; ne-am oprit astfel la cifrele de 50.000 de gospodării sub Mihnea Turcitul și la 30.000 de gospodării sub Alexandru cel Rău. Ținînd cont că în prima fază cuantumul dărilor totale pe gospodărie se apropia de 10 galbeni²⁰, ar rezulta venituri fiscale totale de 500.000 de galbeni; în schimb, la începutul ultimului deceniu al secolului al XVI-lea dările totale pe gospodărie ajunseseră la aproape 15 galbeni²¹, ceea ce ar conduce la un total de 450.000 de galbeni. Chiar dacă aceste calcule au la bază cifre nesigure pentru numărul total al contribuabililor, cred că se poate totuși aprecia în toată liniștea că veniturile din dări ale domniei nu puteau depăși în nici un caz 500.000 de galbeni. Aceasta cu atît mai mult cu cît nu am scăzut zecimea care revenea celor ce strîngeau dările din județe. Dacă la acești 500.000 de galbeni adăugăm sumele propuse de Sivori pentru vămî (60.000 de scuzi), ocne (400.00 de scuzi) și arendarea pescăriilor (60.000 de scuzi), lăsînd însă la o parte veniturile din exploatarea aurului, caz în care cifra lui Sivori este sigur exagerată (vezi nota 12), ar rezulta venituri „normale” ale domniei de cel mult 650.000 de galbeni, sau mai degrabă de 600—650.000 de galbeni. Din acest total se cuvine să scădem mai întîi cheltuielile curții, estimate de Sivori — poate exagerat — la 250.000 de scuzi anual²². Ar rezulta că domnul putea plăti turcilor, dacă nu punea nimic de-o parte pentru „zile negre”, ceea ce este cu totul improbabil, ceva mai mult de 400.000 de galbeni. Rămîneau

¹⁷ Cifra de 1 milion de taleri (666.000 de galbeni) menționată într-un raport anonim destinat papei cu privire la situația din 1587, deși probabil destul de apropiată de adevăr, este pusă sub semnul întrebării de seninătatea cu care autorul anonim arată în aceeași frază că „Țara Românească are 4 mii de sate, dintre care cel mai mic este de 100 de case” (*Călători străini*..., III, p. 203).

¹⁸ A se vedea analiza critică a lui Ștefan Ștefănescu, *Demografia — dimensiune a istoriei*, Timișoara, 1974, p. 88—91.

¹⁹ Damaschin Mioc, *Cuantumul*..., p. 155.

²⁰ *Ibidem*, p. 158.

²¹ *Ibidem*.

²² *Călători străini*..., III, p. 15.

însă peste 200.000 de galbeni anual care trebuiau procurați pe alte căi, fie prin presiuni asupra boierilor²³ (desteaurizare), fie prin împrumuturi externe.

Înainte de a explora aceste căi, să încercăm și o altă modalitate de calcul. Vom face abstracție de modul de colectare a veniturilor domnești și vom lua în considerare stocul monetar și balanța generală de plăți externe a Țării Românești. Despre stoc nu știm mai nimic, sau știm doar că nu putea să fie prea mare. În ceea ce privește balanța externă, știm că ieșirile erau dominate categoric de plățile către otomani, care obligaseră la o anumită comprimare a importurilor, în timp ce intrările monetare proveneau aproape exclusiv din exporturi și din taxele vamale percepute de domnie. În fine, vom presupune că domnia reușea să-și însușească într-o formă sau alta întregul excedent comercial, ceea ce este probabil exagerat, dar nu cu totul imposibil. Astfel, în cazul țăranilor dările absorbeau cvasitotalitatea veniturilor bănești; în schimb, boierii și negustorii exportatori găseau întotdeauna căi pentru a păstra o parte din câștig, fie în formă bănească, fie sub forma unor importuri de bunuri dătătoare de prestigiu și confort. În afara confiscărilor și a contribuțiilor bănești forțate la care erau uneori nevoiți unii dintre privilegiați, domnia mai profita de veniturile bănești ale boierilor și pe cale indirectă, respectiv prin cumpărările de sate și de rumâni în contul achitării dărilor țăranilor aflați în incapacitate de plată.

Acceptînd deci — poate în mod forțat — că domnia își însușea întregul excedent comercial, să vedem la cât se putea ridica acesta. Cu aceasta ne lovim însă de o altă dificultate: lipsa unor date statistice generale despre comerțul exterior al Țării Românești în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, care ne împiedică să-i stabilim cu precizie structura și evoluția cantitativă²⁴. Unele informații ceva mai precise avem despre comerțul cu Transilvania, deși și în acest caz registrele vamale de la Brașov se opresc la 1554²⁵, iar studiul lui Samuel Goldenberg despre comerțul Sibiului nu este suficient de detaliat în ceea ce privește structura traficului²⁶. Combinînd însă media seculară propusă de Goldenberg pentru Sibiu cu extrapolarea datelor de la mijlocul secolului de la Brașov (extrapolare justificată prin stabilitatea arendei vigesimei din acest oraș), Radu Manolescu a estimat exportul muntean din a doua jumătate a secolului al XVI-lea la 30.000—35.000 de florini și excedentul comercial al Țării Românești la 18.000—20.000 de florini

²³ Despre spolierea marilor boieri de către Petru Cercel a se vedea relatările oarecum confuze ale agentului englez la Constantinopol, William Harborne (Eric D. Tappe, *Documents concerning Rumanian History (1427—1601)*, London, 1964, doc. 58, p. 45) și amintirile lapidare ale cronicarilor români un secol mai târziu (*Istoria Țării Românești 1290—1690. Letopiseșul Cantacuzinesc*, Ediție C. Grecescu — D. Simonescu, București, 1960, p. 53; Radu Popescu, *Istoriile domnilor Țării Românești*, Ediție C. Grecescu, București, 1963, p. 66); pentru instituirea în Imperiul Otoman a unor practici similare, dacă nu chiar mai dure, și care au putut servi de model domnilor Țării Românești, vezi Gilles Veinstein, *Trésor public et fortunes privées dans l'Empire Ottoman (milieu XVIe-début XIXe siècles)* în *L'argent et la circulation des capitaux dans les pays méditerranéens (XVIe—XXe siècles)*, Nice, 1981, p. 121—134.

²⁴ Studiul general cel mai detaliat rămîne încă cel al Liei Lehr, *Comerțul Țării Românești și Moldovei în a doua jumătate a secolului XVI și prima jumătate a secolului XVII* în „Studii și materiale de istorie medie”, IV, 1960, p. 223—306.

²⁵ Radu Manolescu, *Comerțul Țării Românești și Moldovei cu Brașovul (Secolele XIV—XVI)* București, 1965, p. 201.

²⁶ Samuel Goldenberg, *Der Südhandel in den Zollrechnungen von Sibiu (Hermannstadt) im 16. Jahrhundert*, în „Revue des études sud-est européennes”, II, 1964, nr. 3—4, p. 385—421.

anual²⁷. În ceea ce ne privește credem că cifrele reale erau ceva mai mari, tendința întregului secol fiind aceea de reducere a ponderii tranzitului și a importurilor muntene din Transilvania și de creștere a ponderii exporturilor muntene spre Transilvania²⁸, ceea ce înseamnă că la sfârșitul secolului excedentul era mai mare decât la mijlocul acestui secol. În fine, la excedentul înregistrat vamal trebuie adăugat cel realizat prin negoțul de contrabandă. În același timp însă, în secolul al XVI-lea asistăm la un divorț între valoarea monedelor de aur și cea a florinilor camerali (monede de cont folosite pentru calcularea veniturilor vamale), raportul variind în a doua jumătate a secolului al XVI-lea în jurul lui 1,5: 1, cu o tendință de depășire spre 1600²⁹. Făcând deci corecțiile necesare și acceptând chiar riscul de a da cifre mai mari decât realitatea, considerăm că exporturile medii anuale ale Țării Românești spre Transilvania nu au depășit înainte de 1594³⁰ 40.000 de galbeni, iar excedentul comercial al Țării Românești nu a depășit nici el 25—30.000 de galbeni în medie anuală.

Ca atare, dincolo de micile diferențe de calcul, nu putem decât să ne raliem opiniei profesorului Radu Manolescu: „comerțul Țării Românești cu Transilvania nu era izvorul de bază pentru procurarea banilor storși de turci. Cea mai mare parte a banilor erau procurați chiar din Imperiul Otoman, printr-un export forțat...”³¹. Cunoașterea acestuia din urmă este însă insuficientă, pînă în prezent neintrînd în circuitul științific registre vamale care să reflecte traficul real dintre Țara Românească și Imperiul Otoman în ultima parte a secolului al XVI-lea. Structura comerțului este și ea cunoscută numai în linii mari. Se știe astfel că principalele articole de export ale Țării Românești spre Imperiul Otoman erau animalele vii, în special oile și vitele mari, sarea, peștele, produsele apicole și într-o măsură ceva mai mică cerealele și caii³². Datele cantitative despre aceste exporturi sînt puțin numeroase și încă și mai puțin sigure. Referitor la vitele mari, singura estimare mai realistă provine dintr-un raport din 1603 al bailului venețian Agostino Nani, potrivit căruia din Țara Românească și Moldova „solevano venir ogni anno per 27.000 e piu capi d'animali”³³. Ținînd cont că Moldova avea un potențial bovin mai ridicat decât Țara Românească, dar că exporta mai mult spre Europa centrală, considerăm că exportul muntean spre Imperiul Otoman nu depășea totuși 20.000 de vite anual, ceea ce, la un preț intern de 400 de aspri de cap³⁴ (sau ceva mai mult de 3 galbeni), ar da un export

²⁷ Radu Manolescu, *op. cit.*, p. 183—184.

²⁸ *Ibidem.*, p. 177—183; Samuel Goldenberg, *Der Südhandel...*, p. 398—399.

²⁹ Tibor Antal Horvath, *A magyar aranyforint értékváltozása 1490—1700 között* în „Numizmatikai közlöny”, 58—59, 1959—1960, p. 33—37.

³⁰ După 1594 războiul cu Imperiul Otoman a provocat probabil o sporire a exporturilor spre Transilvania, reflectată și de creșterea (moderată) a încasărilor vigesimale de la Sibiu din anii 1597 și 1600 (Samuel Goldenberg, *Der Südhandel...*, p. 391).

³¹ Radu Manolescu, *op. cit.*, p. 185.

³² Lia Lehr, *op. cit.*, ; Bistra Tvetkova, *Regimul schimbului economic dintre teritoriile de la nord și sud de Dunăre în secolul al XVI-lea în Relații româno-bulgare de-a lungul veacurilor (sec. XII—XIX)*. Studii, vol. I, București, 1971, p. 107—150.

³³ Barozzi e Berchet, *Relazioni degli ambasciatori e baili veneti a Constantinopoli*. parte I, Venezia, 1873, p. 36.

³⁴ Damaschin Mioc, *Quantumul...*, p. 164 (preț mediu pentru anii 1592—1594, perioadă din care avem cele mai mari prețuri din întreg secolul al XVI-lea). În acest caz, ca și în cele ce urmează, am luat în calcul prețul intern deoarece cea mai mare parte a exportului era efectuat de negustori levantini.

maxim de 8 milioane de aspri sau de ceva mai mult de 60.000 de galbeni anual. În ceea ce privește oile, Mihai Maxim estima — prin analogie cu situația Moldovei — exportul muntean din a doua jumătate a secolului al XVI-lea la 300.000 de capete pe an³⁵, ceea ce — la un preț maxim de 45 de aspri bucata³⁶ — ar însemna un export de 13,5 milioane de aspri sau 100—110.000 de galbeni. Exporturile muntene de sare au fost evaluate de Mihai Maxim pe baza unor date despre veniturile obținute de Petru cel Tânăr la cel puțin 40.000 de galbeni³⁷. Mai știm că în anii premergători domniei lui Mihai Viteazul Bucătăria imperială de la Istanbul achiziționa din Țara Românească cite 33 de tone de miere și de ceară și 8.000 mudd (3.560 tone) de orz, precum și un număr neprecizat, dar mai degrabă modest, de cai³⁸. Valoarea o putem estima mai sigur pentru orz, care, la un preț de 25 de aspri pentru obrocul de 22 de ocale³⁹, valora 3,63 milioane de aspri, deci în jur de 30.000 de galbeni. Caii, mierea și ceara, pentru care baza de calcul este mai puțin sigură⁴⁰, nu depășeau probabil valoarea de 1 milion de aspri, sau în jur de 8.000 de galbeni. Făcând adunarea, constatăm exporturi relativ bine atestate în valoare de aproximativ 31 milioane de aspri, sau în jur de 250.000 de galbeni. La acestea trebuie să adăugăm cantitățile de cai, miere și ceară exportate de negustori, precum și exporturile pentru care nu avem nici un fel de informații cantitative (pește, unt, seu, pici, lemn etc.⁴¹). Numărul mare al necunoscutelor ne obligă să ne limităm la un ordin de mărime: considerăm că exporturile muntene către Imperiul Otoman nu depășeau în ultimele decenii ale secolului al XVI-lea valoarea de 300—400.000 de galbeni (sau 40—50 milioane de aspri). Estimările noastre, cu totul aproximative de altfel, coincid cu cele de acum aproape 3 decenii ale profesorului

³⁵ Mihai Maxim, *Regimul economic...*, p. 1755.

³⁶ Damanschin Mioc, *Cuantumul...*, p. 164.

³⁷ Mihai Maxim, *Ottoman Documents concerning the Wallachien Salt in the Ports on the Lower Danube in the Second Half of the Sixteenth Century*, în „Revue des études sud-est européennes”, XXVI, 1988, nr. 2, p. 121; Sîvori aprecia că domnul cîștiga de pe urma ocnelor de sare 40.000 de scuizi (*Călători străini...*, III, p. 14).

³⁸ Mihai Maxim, *Regimul economic...*, p. 1757.

³⁹ Damaschin Mioc, *Prețurile din Țara Românească în secolele XV—XVI și dinamica lor* în „Revista de istorie”, 33, 1980, nr. 2, p. 324.

⁴⁰ Astfel, cunoaștem prețul cailor (500 aspri bucata în 1593 și 900 aspri în 1594, cf. Ruxandra Cămărășescu, Coralia Fotino, *Din istoria prețurilor. Evoluția prețului cailor în Țara Românească (secolele XV—XVII)* în „Studii și materiale de istorie medie”, VI, 1973, p. 235), dar nu știm numărul lor; în ceea ce privește ceara și mierea, știm cantitatea, dar nu știm prețul; dacă acceptăm totuși prețul propus de Damaschin Mioc pentru miere pe baza unor informații de la începutul secolului al XVII-lea (12 aspri ocaua, cf. *Prețurile...*, p. 324), atunci mierea cumpărată de Bucătăria imperială valora ceva mai mult de 300.000 de aspri, deci 2.500—2.600 de galbeni.

⁴¹ Nu am menționat aici grîul deoarece raportul de preț era defavorabil comerțului normal. Astfel, în ultimele decenii ale secolului al XVI-lea prețul mediu pe piața internă din Țara Românească ajunsese la 50 de aspri obrocul de 22 de ocale (Damaschin Mioc, *Prețurile...*, p. 324, dar și 120 de aspri obrocul în 1592—1594, cf. idem, *Cuantumul...*, p. 164), în timp ce prețul de piață liberă din Istanbul nu a depășit 50 de aspri pentru chila de 20 de ocale decît la începutul secolului al XVII-lea (cf. Ljuben Berov, *Dviznenieto na cenite na Balkanite prez XVI—XIX v. i evropejskata revoluciia na cenite*, Sofia, 1976, p. 188). Trebuie ținut cont și de costul transporturilor, care, potrivit unor date din 1616, era de 8 aspri pentru fiecare chilă pe distanța Istanbul-Isaceea (Rhoads Murphey, *Provisioning Istanbul: The State and Subsistence in the Early Modern Middle East*, în „Foods and Foodways”, 1988, 2, p. 227, tab. 2). De aceea considerăm că grîul — și cerealele în general — nu erau exportate decît în ani excepționali sau în urma unor comenzi categorice din partea statului otoman.

Radu Manolescu⁴², ceea ce ne arată că progresele cunoștințelor noastre vor fi lente pînă cînd vor fi introduse în circuitul științific registrele vamale otomane, sau măcar un număr suficient de contracte de arendare a schelelor dunărene⁴³.

Adăugînd la aceste cifre cei 40.000 de galbeni propuși de noi pentru exporturile muntene către Transilvania, ajungem la exporturi totale ale Țării Românești în jur de 400.000 de galbeni, poate ceva mai mult, dar nu cu mult. Ținînd cont de faptul că în această perioadă comerțul exterior muntean avea un caracter puternic excedentar, vom considera că importurile și sumele percepute din vămi pentru întregul trafic erau de mărimi apropiate și se anulează reciproc, ceea ce conduce la un excedent al balanței comerciale de aproximativ 400.000 de galbeni. Cum celelalte posturi ale balanței de plăți externe nu erau de natură a aduce excedente majore (poate doar cheltuielile „turistice” ale negustorilor și cămătarilor veniți din lumea otomană să fi fost mai importante, dar nici ele nu se puteau ridica la sume prea mari dat fiind nivelul general foarte scăzut al prețurilor din Țara Românească), aceasta înseamnă că pentru efectuarea plăților către Poartă (650.000 de galbeni) mai rămîneau de acoperit cîte 200—250.000 de galbeni anual.

O primă observație se impune: lipsa calculată pe baza balanței plăților externe este de același ordin de mărime cu cea obținută prin estimarea veniturilor și cheltuielilor domniei. Din ambele variante rezultă că domnia nu reușea să plătească din resurse normale 200—250.000 de galbeni anual. Rămînea recursul la destezaurizare, de obicei prin spolierea boierilor și a mănăstirilor (o mare necunoscută din punct de vedere cantitativ), și la credite obținute îndeosebi de la cămătarii din Istanbul.

Referitor la aceste împrumuturi dispunem de informația lui Ibrahim Pecevi, care, invocînd o relatare a lui Ali Djan efendi, naib (ajutor de cadîu) la Giurgiu în 1594 și martor ocular la evenimentele premergătoare ridicării la luptă a lui Mihai Viteazul, susține că datoriile domnului Țării Românești se ridicau la 700 milioane de aspri⁴⁴ (aproximativ 5,8 milioane de galbeni la cursul oficial, ceva mai puțin la cursul pieței libere). Suma, deși imensă și putînd stîrni rezerve, este totuși plauzibilă. Nu vom insista aici asupra seriozității lui Pecevi, care a și lucrat efectiv în sistemul financiar otoman⁴⁵,

⁴² „... se poate presupune că exportul anual al Țării Românești în Imperiul otoman se ridica la cîteva sute de mii de florini” (Radu Manolescu, *op. cit.*, p. 186).

⁴³ În această privință există unele începuturi, dar care nu sînt încă suficiente pentru estimarea traficului comercial. Astfel, se știe că în 1569 taxele de piață (*bac*) și portuare din schelele Siliștrii, Hirșova, Măcin, Isaccea, Tulcea și Karaharman aduceau un venit total de peste 3,2 milioane de aspri (Strasimir Dimitrov et al., *Istoriia na Dobruđja*, vol. III, Sofia, 1988, p. 62 — informație comunicată nouă de Anca Popescu, căreia ținem să-i mulțumim și pe această cale), dar cuantumul taxelor varia mult de la marfă la marfă și pînă la publicarea unor date detaliate sortimental și pe zone de proveniență (Țara Românească, Bulgaria, Dobrogea, Moldova) nu putem aprecia mărimea și structura traficului.

⁴⁴ Mihail Goboglu, Mustafa Ali Mehmet, *Cronici turcești privind țările române (Extrase, sec. XV mijlocul sec. XVIII)*, vol. I, București, 1966, p. 499. Nicoară Beldiceanu echivalează — surprinzător — cele 7.000 de poveri (*yük*) de aspri cu 7 milioane de aspri (*La crise monétaire ottomane au XVI-ème siècle et son influence sur les principautés roumaines*, în „Südost-Forschungen”, XVI, 1957, p. 81), deși 1 yük = 100.000 de aspri și deși în textul lui Pecevi se arată că sumele de mai puțin de 10 yük (1 milion de aspri) au fost tratate ca „nimicuri” și nu au fost luate în considerare.

⁴⁵ Vezi Franz Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig, 1927, p. 192—193.

și nici asupra valorii sursei de care s-a folosit el (Ali Djan efendi fusese chemat de la Giurgiu la București tocmai pentru a garanta juridic corectitudinea stabilirii cuantumului datoriilor lui Mihai Viteazul). Nu vom zăbovi nici asupra comparației cu Moldova, care, deși plătea otomanilor sume sensibil mai mici, ajunsese să aibă datorii evaluate la 110 milioane de aspri la sfârșitul domniei lui Petre Șchiopul⁴⁶ și la 1,5 milioane taleri la începutul domniei lui Aron Tiranul⁴⁷. Vom arăta numai că, dacă acceptăm ideea că în anii 1581—1594 domnii Țării Românești au trebuit să împrumute anual câte 200.000 de galbeni cu dobânzi ce ajungeau la 50% pe an⁴⁸, atunci, chiar fără să se pună dobânzi și pe dobânzile neplătite din urmă, suma totală a datoriilor la care se ajunsese în 1594 putea fi „realizată” în 9—10 ani⁴⁹.

Revenind la volumul propus de noi pentru exporturi, se cuvine estimată ponderea acestora pe cap de locuitor și pe gospodărie. Acceptînd că Țara Românească avea în ajunul domniei lui Mihai Viteazul 50.000 de familii (gospodării), nu toate contribuabile (evaziunea fiscală era în floare), și deci în jur de 250.000 de locuitori, ar însemna că exporturile totale reprezentau ceva mai mult de 1,5 galbeni pe locuitor sau 7,5 galbeni pe gospodărie. Inutil de adăugat că acest cuantum era și mai mare dacă populația reală a Țării Românești a scăzut sub fatidicul prag de 50.000 de familii. Pentru Europa sfârșitului de secol XVI 1,5 galbeni exporturi pe locuitor era foarte mult. Astfel, exporturile maritime medii ale Poloniei regale valorau în anii 1595—1615 circa 1,49 milioane de taleri⁵⁰, deci în jur de 1 milion de galbeni, ceea ce, la o populație de 3,1 milioane de locuitori⁵¹, însemna cam 1/3 galben pe locuitor. Chiar dacă adăugăm exporturile oricum mai mici efectuate pe uscat către Europa centrală și sud-estică și către Rusia, exporturile poloneze nu depășeau în nici un caz 0,5 galbeni pe locuitor. Conform estimărilor lui Fernand Braudel, exporturile franceze din anii 1551—1556 (15,7 milioane de scuzi la 16 milioane de locuitori⁵²) erau și ele sensibil inferioare pe cap de locuitor celor muntene. Dintre cifrele pe mari unități teritoriale de care dispunem (facem abstracție aici de datele referitoare la microregiuni puternic

⁴⁶ *Mühimme Defteri*, vol. 70, ordinele 496, 497 și 501, p. 258—260 (documente care ne-au fost comunicate de dl. Mihai Maxim, căruii îi mulțumim și pe această cale; vezi și Mihai Maxim, *Regimul economic...* p. 1742 și 1762).

⁴⁷ Ioan Caproșu, *O istorie a Moldovei prin relațiile de credit pînă la mijlocul secolului al XVIII-lea*, Iași, 1989, p. 62.

⁴⁸ A se vedea în acest sens relatarea lui Sivori despre împrumutul (de fapt întîrzierea de plată) acordat de beglerbegul Rumeliei, Khadim Mesih pașa, lui Petru Cercel, cu obligația de a plăti dublul sumei după doi ani (*Călători străini...*, III, p. 31). O asemenea dobîndă este dublă față de cea de 24% la care își contracta împrumuturile constantinopolitane Constantin Brâncoveanu, deși uneori și acesta trebuia să plătească dobînzi mai mari (Irina Gavrilă, Bogdan Murgescu, *Credit și creditori în timpul lui Constantin Brâncoveanu* în „*Revista de istorie*”, 41, 1988, nr. 9, p. 870).

⁴⁹ Într-o asemenea progresie în 9 ani se ajungea la un total de 5,4 milioane de galbeni, iar în 10 ani la 6,5 milioane de galbeni. Inutil de adăugat că sporul datoriilor era mult mai nereglat, dar nu neapărat mai lent în medie anuală.

⁵⁰ Antoni Maczak, *Der polnische Getreideexport und das Problem der Handelsbilanz (1557—1647)* în Ingomar Bog (Hrsg.), *Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450—1650. Die ostmitteleuropäischen Volkswirtschaften in ihren Beziehungen zu Mitteleuropa*, Köln-Wien, 1971, p. 33.

⁵¹ Marian Malowist, Adelheid Simsch, *Polen 1450—1650*, în *Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte*, III (Hrsg. v. Hermann Kellenbenz), Stuttgart, 1986, p. 1078.

⁵² Fernand Braudel, *Mediterrana și lumea mediterană în epoca lui Filip al II-lea*, vol. II, București, 1985, p. 348.

urbanizate, deoarece „economii urbane sînt dintotdeauna hiper-active”⁵³), ceva mai mari erau doar exporturile castiliene din 1598, estimate de Braudel la 3,63 miliarde de maravedi pentru 5 milioane de locuitori⁵⁴, adică 726 maravedi pe locuitor, ceea ce, la un curs de 1 scud = 400 de maravedi⁵⁵, ar da 1,8 scuzi/locuitor sau 1,6 galbeni/locuitor. Nu trebuie însă pierdut din vedere faptul că prețurile spaniole erau de cîteva ori mai mari decît cele din Europa răsăriteană⁵⁶, ceea ce făcea ca exporturile fizice pe locuitor să fie mai mari în Țara Românească decît în Castilia.

Aceste exporturi uriașe pe cap de locuitor nu trebuie să ne înșele. Mărimca exporturilor nu însemna automat un indice de comercializare mai ridicat, deoarece în timp ce în Occident comerțul interior (local și regional) era de regulă de trei ori mai mare decît importurile și/sau exporturile⁵⁷, în Țara Românească piața internă era mult mai „subțire”, îndeosebi din cauza gradului scăzut de urbanizare. Ba chiar mai mult, dată fiind inelasticitatea producției, volumul ridicat al exporturilor împiedica extinderea pieței interne.

Ca să înțelegem mai bine acest mecanism se cuvine să ne oprim mai întîi la produsele pe care trebuia să le comercializeze o gospodărie pentru a-și putea plăti toate dările. Vom folosi modelul propus de Damaschin Mioc pentru anul 1594, probabil momentul de apogeu al fiscalității din Țara Românească în secolul al XVI-lea: pentru procurarea celor 1925 de aspri la cît se ridicaseră dările, un țăran trebuia să vîndă în același an 1 cal (900 aspri), 1 bou (400 aspri), 2 obroace de grîu (240 aspri), 5 oi (225 aspri) și 3 fâlci de ocină (150 aspri)⁵⁸. Vînzarea unui bou și a 5 oi anual, deși presupune că fiecare gospodărie avea un potențial animalier de 10 ori mai mare la bovine și de 5 ori mai mare la ovine, este totuși plauzibilă dacă avem în vedere slaba densitate a populației pe teritoriul Țării Românești⁵⁹. Vînzarea a 2 obroace (aproximativ 75 l) de grîu era și ea posibilă chiar în condițiile randamentelor precare ale vremii. Faptul că nu regăsim grîul în exporturi decît arareori nu trebuie să ne mire, deoarece cea mai mare parte rămînea probabil pe piața internă⁶⁰. Mai problematică este, după părerea noastră,

⁵³ *Ibidem.*, p. 347.

⁵⁴ *Ibidem.*

⁵⁵ Marie-Thérèse Boyer-Xambeu, Ghislain Deleplace, Lucien Gillard, *op. cit.*, p. 216.

⁵⁶ A se vedea Fernand Braudel, Frank Spooner, *Prices in Europe from 1450 to 1750* în *The Cambridge Economic History of Europe. V. The Economic Organization of Early Modern Europe*, eds. E.E. Rich, C.H. Wilson, Cambridge, 1967, p. 395–400 și 472–473.

⁵⁷ Fernand Braudel, *Méditerranée...*, II, p. 348. Un alt factor de care trebuie ținut seama este acela că de obicei volumul comerțului exterior pe locuitor este mai mare la statele relativ mici (ca teritoriu și ca număr de locuitori) și mai mic la statele mari, ori, la scara secolului al XVI-lea Țara Românească era mai degrabă un stat mic. Impactul acestui factor este însă probabil compensat cu prisosință de diferențele de nivel general al prețurilor invocate mai sus.

⁵⁸ Damaschin Mioc, *Cuantumul...*, p. 166.

⁵⁹ Pentru relația de inversă proporționalitate dintre densitatea oamenilor și cea a animalelor, vezi Fernand Braudel, *Structurile cotidianului. Posibilul și imposibilul*, vol. I, București, 1984, p. 62–70.

⁶⁰ Acceptînd un consum individual minim de 3 hl de grîu anual (cf. Fernand Braudel, *Structurile...*, I, p. 140), rezultă că pentru hrănirea unui singur consumator neproducător era nevoie de grîul vîndut de 4 gospodării. La acest nivel al vînzărilor de grîu piața internă putea asigura hrana a numai 5% din populația țării (pentru simplificarea calculului am făcut abstracție de disponibilitățile provenite din dijme ale marilor boieri și ale mănăstirilor, precum și de faptul că unii orașeni dispuneau de loturi proprii de pămînt, nefiind desprînși integral de ocupațiile agricole).

vînzarea anuală a cîte unui cal și a cîte 3 fâlci de ocină, care, atunci cînd se realiza cu adevărat, ducea la reducerea bazei economice a gospodăriei și împiedica reluarea la același nivel a ciclului agricol. Desigur, în lipsa calului de vînzare se puteau comercializa alte produse ale gospodăriei, poate o vacă, poate cîteva oi suplimentare, poate cîteva păsări sau poame, dar este cu totul îndoielnic că acestea puteau acoperi întreaga diferență. De altfel, noi știm că de multe ori țărani nu erau în măsură să plătească dări atît de mari, aproape fără egal în Europa vremii⁶¹, fapt care îi obliga mai întîi să se îndatoreze și apoi fie să fugă abandonîndu-și gospodăriile, fie să se vîndă ca-rumâni. Este mai degrabă surprinzător faptul că rumânirile n-au afectat decît o parte (după unele estimări cam jumătate⁶²) din țărănimea Țării Românești, restul reușind într-un fel sau altul să-și plătească dările și să-și conserve libertatea.

Chiar dacă nu funcționa întotdeauna perfect, pe fiecare verigă apărînd și rateuri, filiera cauzală este limpede: plăți către otomani — fiscalitate — comercializare forțată — exporturi masive — balanță comercială activă. Restringerea importurilor și creșterea exporturilor se observă la Brașov încă înainte de mijlocul secolului și este probabil că s-a accentuat în a doua jumătate a secolului. Dar balanța comercială tot mai activă a provocat însemnate mutații și în circulația monetară din Țara Românească, îndeosebi prin atragerea în circulație a unei diversități sporite de monede străine obținute ca plată pentru exporturi. Astfel, primele două treimi ale secolului al XVI-lea, reprezintă, la fel ca și ultimele decenii ale secolului precedent, o perioadă de categorică dominație a asprului, care este principala monedă de calcul atestată în documente, asigură 100% plata haraciului⁶³ și este larg majoritar în tezaure (în cele 16 tezaure încheiate în 1501—1580 care au pu-

⁶¹ Daniel Chirot a fost primul care a încercat să compare povara fiscală a locuitorilor Țării Românești cu cea a francezilor din secolul al XVI-lea, dar a făcut-o pe o bază greșită, luînd în calcul numai cuantumul haraciului (*Social Change...*, p. 39). În realitate, dacă acceptăm că dările totale pe gospodărie se ridicau în 1594 la 1.925 aspri (deci ceva mai mult de 3 galbeni pe locuitor), atunci dările din Țara Românească erau — în bani — nu de numai 3 ori mai mari decît în Franța (așa cum presupusese Daniel Chirot), ci de peste 10 ori mai mari (pentru Franța am luat în calcul venituri bugetare de 5 milioane de scuți sub Henric al IV-lea la o populație de 16 milioane de locuitori — cf. Fernand Braudel, *Méditerranée...*, II, p. 362). Povara fiscală din Țara Românească era mai mare decît media mediteraneană (sub 1 ducat pe locuitor, cf. *ibidem*), și chiar mai mare decît cea venețiană, eventuală la ceva mai mult de 2 galbeni/locuitor (calculul nostru pe baza datelor din *ibidem*, p. 362 pentru venituri și p. 295—297 pentru populație). Mult mai mici erau dările din Imperiul Otoman. Dacă vom compara bugetul de 4,66 milioane de ducati în 1581-1582 (cf. Ömer Lütfi Barkan, *The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East*, in „The International Journal of Middle East Studies”, 6, 1975, nr. 1, p. 17, tab. 3) cu populația totală de 22—26 milioane de locuitori (vezi discuția critică în Fernand Braudel, *Méditerranée...*, II, p. 281—28), și chiar dacă vom accepta că impozitele percepute, dar care din diferite motive nu mai ajungeau în visteria centrală, mai reprezentau încă o dată pe atît, vom constata că dările totale tot nu depășeau 0,5 galbeni/locuitor. Pentru relativa prosperitate a satelor din Serbia și din Ungaria otomană și pentru fiscalitatea relativ ușoară din aceste zone, vezi și calculele foarte elaborate ale lui Bruce McGowan, *Food Supply and Taxation on the Middle Danube (1568—1579)* în „Archivum Ottomanicum”, I, 1969, p. 139—196. Diferența de fiscalitate explică și fuga multor contribuabili muntenii în teritoriile aflate sub administrație otomană directă.

⁶² Calcule realizate de Daniel Chirot, *op. cit.*, p. 52—53.

⁶³ Date pentru anii 1541/1542, 1563/1564 și 1565/1566 la Mihai Maxim, *Considérations sur la circulation monétaire dans les pays roumains et l'Empire ottoman dans la seconde moitié du XVIe siècle*, în „Revue des études sud-est européennes”, XIII, 1975, nr. 3, p. 410.

tut fi reținute pentru analiză⁶⁴, asprii reprezintă 89,3% din numărul monedelor și 93,9% din valoarea totală). Mai important este poate faptul că 12 din aceste 16 tezaure sînt compuse dintr-un singur nominal (7 tezaure de aspri — cele de la București-Militari⁶⁵, Orbecasca de Jos⁶⁶, Bertești⁶⁷, Gîstești⁶⁸, Plopi⁶⁹, Bistreț⁷⁰ și Craiova⁷¹; 4 mici tezaure de dinari — Giurgiu⁷², Cîrligu Mare⁷³, Năeni⁷⁴ și Cîndești⁷⁵; un mic tezaur de monede poloneze; probabil polgroși, la Dăbuleni⁷⁶), unul este din punct de vedere al circulației monetare din Țara Românească tot omogen, fiind compus numai din 18 monede franceze (douzaines) și 1 șiling englez, care au venit probabil împreună în Țara Românească⁷⁷, și numai 3 sînt cu adevărat mixte, două combinînd aspri cu dinari și unul dinari cu un polgros. Fapt semnificativ, cele 3 tezaure mixte se încheie toate după 1564, și poate chiar mai tîrziu: micul depozit de al Aldeni, semnalat fără descrieri detaliate, dar încheiat cu dinari de la Maximilian al II-lea (1564—1576)⁷⁸, tezaurul de la Glodeanu-Siliștea încheiat în 1568⁷⁹, și cel de la Sihleanu, încheiat în 1579⁸⁰. În schimb, din 14 tezaure încheiate în 1581—1600, numai 5 cuprind cîte un singur nominal

⁶⁴ Ținem să precizăm că, datorită pe de o parte limitelor cunoștințelor autorului acestor rînduri, și pe de altă parte datorită numărului redus de tezaure publicate într-un mod acceptabil scopurilor noastre, adică menționînd numărul monedelor de diverse tipuri și cuprinzînd măcar cîte un indiciu despre post-quem (data ultimei monede din tezaur), toate procentajele prezentate mai jos reprezintă numai ordine de mărime grosiere și nu valori de mare precizie.

⁶⁵ Octavian Iliescu, *Un tezaur de aspri turcești de la începutul secolului al XVI-lea, găsit în București* în „Studii și cercetări numismatice”, III, 1960, p. 287—309.

⁶⁶ Nicolae Constantinescu, *Un tezaur feudal de monede și obiecte de podoabă de pe Valea Teleormanului* în „Studii și cercetări de istorie veche”, 17, 1966, nr. 3, p. 551—555.

⁶⁷ Mihai Maxim, *Un trésor d'aspres turcs des XVe—XVIe siècles découvert à Bertești, département de Brăila*, în „Studia et Acta Orientalia”, X, 1980, p. 89—102.

⁶⁸ H. Dj. Siruni, Panait I. Panait, *Tezaurul de la Gîstești și unele probleme privind circulația acelei pe teritoriul orașului București și în împrejurimi* în „Materiale de istorie și muzeografie”, II, 1965, p. 189—204.

⁶⁹ Tezaur comunicat de Paraschiva Stancu în cadrul Laboratorului de Studii Otomane în sesiunea din 20 ianuarie 1988; vezi și Adina Berciu-Drăghicescu, *Repertoriul descoperirilor monetare otomane din teritoriile locuite de români (sec. XV—XVI) în Caietul Seminarului special de științe auxiliare. Opuscula Numismatica*, București, 1989, p. 111, nr. 67.

⁷⁰ Ion Stan, Toma Rădulescu, *Tezaurul de aspri turcești descoperit la Bistreț—Dolj*, în „Buletin informativ. Societatea Numismatică Română, Secțiunea Craiova”, II, 1976, p. 48—51.

⁷¹ Bucur Mitrea, *Découvertes monétaires en Roumanie — 1980 (XXIV)* în „Dacia”, XXV, 1981, p. 388, nr. 213 a.

⁷² Constanța Știrbu, *Noi tezaure monetare intrate în patrimoniul Muzeului de Istorie al R.S. României* în „Cercetări numismatice”, I, 1978, p. 91.

⁷³ Vasile Drimboceanu, Ion Rusu, *Contribuții la repertoriul descoperirilor monetare de pe teritoriul județului Buzău* în „Buletinul Societății Numismatice Române”, 70—74, 1976—1980, p. 612, nr. 18.

⁷⁴ *Ibidem.*, p. 613, nr. 25.

⁷⁵ Victor Bobi, *Tezaurul medieval de monede și podoabe descoperit la Cîndești—Vrancea*, în „Studii și comunicări”, III, 1980, p. 111—126.

⁷⁶ Adina Berciu-Drăghicescu, Dinică Ciobotea, *Aspecte ale circulației monetare din zona Olteniei (secolele XIV—XVI)* în „Analele Universității Craiova”, VI, 1981, p. 30, nr. XIV.

⁷⁷ Elena Isăcescu, *Un tezaur de monede franceze și engleze din secolele XV—XVI găsit în județul Ilfov* în „Studii și cercetări numismatice”, IV, 1968, p. 429—438.

⁷⁸ Vasile Drimboceanu, Ion Rusu, *op. cit.*, p. 611, nr. 11.

⁷⁹ Vasile Drimboceanu, *Un tezaur de monede medievale descoperit la Glodeanu-Siliștea, județul Buzău*, în „Studii și cercetări de istorie buzoiană”, I, 1973, p. 33—39.

⁸⁰ Eugenia Neamțu, *Le trésor d'objets de parure et de monnaies découvert à Sihleanu (com. Scorțaru Nou, dép. de Brăila)*, în „Dacia”, XXIV, 1980, p. 341—353.

(unul dinari⁸¹, două dirhemi⁸² și două tripli groși polonezi⁸³), iar 9 sînt mixte; dintre acestea, numai două cuprind doar două nominaluri⁸⁴, celelalte conținînd de la 3 tipuri de monede în sus⁸⁵. Pe de altă parte, trecerea la o balanță comercială activă cu Transilvania a dus la pătrunderea crescîndă în Țara Românească a dinarilor ungurești (a căror pondere valorică în totalul monedelor mărune și mijlocii crește de la 5% în tezaurele încheiate în 1501–1580 la 36% în tezaurele încheiate în 1581–1600), și apoi a monedelor poloneze (îndeosebi tripli groși⁸⁶), a talerilor⁸⁷ și a monedelor de aur din lumea creștină.

Considerăm că această diversificare și foarte probabilă sporire a masei monetare (valoarea medie a tezaurelor crește sensibil spre sfîrșitul secolului) nu a fost totuși elementul cel mai dinamic în istoria monetară a Țării Românești în secolul al XVI-lea. Astfei, dacă analizăm clasică formulă a teoriei cantitative a monedei, $MV = PT$, atunci vom constata că prețurile (P) cresc cu o anume moderație⁸⁸, în timp ce sporul lui T (cantitatea de bunuri și servicii scoase spre vînzare; în unele lucrări apare și cu notația Q) este mai importantă. Pe celălalt talger al balanței, creșterea masei monetare (M) era blocată de permanentele extrageri din circulație ale sumelor trimise la Istanbul, așa că cea mai mare parte din creștere a revenit lui V (viteza de circulație a monedei). Această viteză era chiar ametoitoare în cazul țăranilor, care imediat ce aveau bani trebuiau să-și plătească dărilor, sau uneori nici nu mai ajungeau să vadă monedele sunătoare deoarece produsele

⁸¹ Olimpia Tudoran, *Tezaurul monetar medieval de la Izvor—Dolj secolele XV—XVI* în „Oltenia”, I, 1974, p. 93–98.

⁸² Elena Isăcescu, *Tezaurul monetar din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, descoperit la Rîmnicu Vîlcea* în „Buletinul Societății Numismatice Române”, 70–74, 1976–1980, p. 331–339; Eugen Teodoreanu, Eugen Nicolae, *Dirhemi otomani de la sfîșitul secolului al XVI-lea provenind de la Tîrgoviște și din împrejurimi* în *Caietul Seminarului special de științe auxiliare ale istoriei. Opuscula bibliologica, genealogica, numismatica*, III, București, 1992, p. 70–71.

⁸³ Tezaure descoperite la Nicolae Bălcescu, jud. Teleorman (Mihai Ionescu, *Monede din Muzeul de Istorie Giurgiu* în „Buletinul Societății Numismatice Române”, 67–69, 1973–1975, p. 332) și la Rîmnicu Sărat (Vasile Drimboceanu, Ion Rusu, *op. cit.*, p. 613, nr. 26).

⁸⁴ Tezaurele de la Jibelea-Călimănești (dinari ungurești și groși polonezi, Adina Berciu-Drăghicescu, Dinică Ciobotea, *op. cit.*, p. 31, nr. XXI) și Tîrgoviște (dinari ungurești și aspri, Adina Berciu-Drăghicescu, *Repertoriul...*, p. 118–119, nr. 89 a).

⁸⁵ Elena Isăcescu, *Les monnaies ottomanes en Valachie au XVIe siècle (le trésor de Târlăceni, district de Lehliu)* în „Studia et Acta Orientalia”, VII, 1968, p. 263–271; Toma Rădulescu, *Tezaurul monetar de la Rast, județul Dolj (secolele XV—XVI)* în „Oltenia”, III, 1981, p. 97–108; Eugen Nicolae, Gabriel Custurea, *Tezaurul monetar din secolul al XVI-lea descoperit la Bercioiu, jud. Vîlcea* în „Buletinul Societății Numismatice Române”, 77–79, 1983–1985, p. 309–327; Constanța Știrbu, *op. cit.*, p. 92 (tezaur cu loc de descoperire necunoscut din județul Ilfov); Ana-Maria Velter, *Un tezaur monetar din sec. XV—XVI, descoperit la Ghimpați, jud. Giurgiu* în „Cercetări numismatice”, IV, 1982, p. 133–139; Aurică Smaranda, Ștefan Trimbaciu, *Trei tezaure monetare din secolele XVI—XVII descoperite în zona orașului Cîmpulung-Muscel* în „Buletinul Societății Numismatice Române”, 70–74, 1976–1980, p. 341–348 (tezaur descoperit la Hirtiești-Vulturești); Adina Berciu-Drăghicescu, *Repertoriul...*, p. 89, nr. 3 (tezaurul de la Beciu, jud. Teleorman).

⁸⁶ Pentru cadrul general al invaziei monedelor poloneze, a se vedea mai ales Andrzej Mikolajczyk, *Polish-Ottoman Monetary Relations in the Light of Numismatic Evidence (16th to 18th Century)* în „Wiadomości Numismatyczne”, XXIX, 1985, nr. 1–2, p. 87–90; idem, *Polish Factor in the Balkan Monetary Affairs of the Late 16th and 17th Century* în „Zeitschrift für Balkanologie”, XXII, 1986, nr. 1, p. 61–75.

⁸⁷ Constanța Știrbu, Ana-Maria Velter, Emil Păunescu, *Circulația talerilor în secolele XVI—XVII în Țara Românească — problema falsurilor (tezaurul de la Urziceni, jud. Ialomița)* în „Cercetări numismatice”, VI, 1991, p. 162–189.

⁸⁸ Damaschin Mioc, *Prețurile...*, p. 317–325.

le erau arvunite de cămătari încă înainte de recoltă sau de momentul vânzării animalelor⁸⁹. De altfel, extinderea creditului, larg documentată în Țările Române în secolul al XVI-lea⁹⁰, este o formă clasică de sporire a viteziei de circulație monetară.

Pe de altă parte însă, așa cum am arătat mai sus, orientarea celei mai mari părți a producției comercializabile spre export, îndeosebi pe piața otomană, era de natură să blocheze dezvoltarea pieței interne. Situația era similară cu cea a altor regiuni mari exportatoare de produse agricole în secolul al XVI-lea, cum ar fi Polonia⁹¹ și Sicilia⁹². Există însă și deosebiri. În aceste zone cea mai mare parte a veniturilor rezultate din exporturi nu alimenta piața internă deoarece era concentrată în mâinile unui număr limitat de mari latifundiați, care eventual cumpărau din import bunurile de prestigiu pe care le doreau; în Țara Românească numărul celor care realizau venituri din producția pentru export era mult mai mare, dar aceste venituri erau apoi aproape instantaneu absorbite de fisc, și apoi de autoritățile otomane.

Ca și în țările menționate de noi mai sus, și în Țara Românească aparținutele fenomene de modernitate economică din secolul al XVI-lea (extinderea economiei monetare și a producției pentru schimb, rata înaltă a exporturilor) au reprezentat de fapt expresia unei încorporări periferice⁹³ într-o lume economică (Braudel ar spune „economic-univers”⁹⁴) centrată în acest caz pe Istanbul. Combinarea controlului economic (prezența negustorilor și cămătarilor otomani, fie musulmani, fie greci sau evrei) cu cel politic a dus la drenarea cvasi-totalității surplusurilor spre centru, într-o măsură ce a depășit cu mult pe cea din teritoriile aflate sub dominația directă a Porții. Dincolo de efectele catastrofice pe termen scurt și de erodarea motivațiilor producătorilor direcți în vederea creșterii producției⁹⁵, relația de tip periferic era de natură să dirijeze dezvoltarea economică a Țării Românești pe un făgaș care să asigure pe termen lung păstrarea decalajelor față de zonele mai dezvoltate ale lumii otomane, ca și față de celelalte sisteme economice mondiale⁹⁶.

Este evident că motivațiile imediate și nu cele pe termen lung au prevalat în declanșarea luptei antiotomane de către Mihai Viteazul în 1594,

⁸⁹ Fenomene similare erau vizibile într-o serie de țări europene încă din secolul al XIII-lea (Peter Spufford, *Le rôle de la monnaie dans la révolution commerciale du XIIIe siècle* în *Etudes d'histoire monétaire* (ed. John Day), Lille, 1984, p. 386–388).

⁹⁰ Vezi și Lia Lehr, *Camăta în Țara Românească până în secolul al XVIII-lea*, în „Studii. Revistă de istorie”, 23, 1970, nr. 4, p. 693–715.

⁹¹ A se vedea analiza exemplară a lui Witold Kula, *Théorie économique du système féodal. Pour un modèle de l'économie polonaise 16e–18e siècles*, Paris, 1970.

⁹² Maurice Aymard, *Monnaie et économie paysanne* în *L'argent et la circulation des capitaux...*, îndeosebi p. 25–28.

⁹³ Analiza acestui proces la Daniel Chirot, *op. cit.*, p. 37–56 și la Florin Bonciu, Bogdan Murgescu, *The World-Approach and Romanian Economic History* în „Revue roumaine d'histoire”, XXIX, 1990, nr. 3–4, p. 278–280.

⁹⁴ Fernand Braudel, *Timpul lumii*, vol. II, București, 1989, p. 123–146.

⁹⁵ Constatări foarte pesimiste în acest sens pentru teritoriile otomane din Balcani la Spyros Asdrachas, *Sociétés rurales balkaniques aux XVe–XVIe siècles: mouvements de la population et des revenus* în „Etudes balkaniques”, XIII, 1977, nr. 2, p. 49–66 și idem, *Fiscalité et monétarisation dans les économies villageoises balkaniques, XVe–XVIe siècles* în *L'argent et la circulation des capitaux...*, p. 113–119.

⁹⁶ Immanuel Wallerstein, *Sistemul mondial modern. Agricultura capitalistă și originile economiei mondiale europene în secolul al XVI-lea* vol. II, București, 1992, mai ales p. 281–284.

încercare instinctivă și disperată de a ieși dintr-o situație ce evolua rapid spre un colaps economico-social al Țării Românești. Încetarea plăților către Istanbul a însemnat și o relaxare a fiscalității⁹⁷, care a dat un anume răgaz de refacere economiei și societății muntene. În același timp însă, slabul potențial demografic și urban-meșteșugăresc al Țării Românești, care împiedica susținerea din resurse proprii a războiului antiotoman, lipsa unor debușee alternative comparabile cu cele otomane pentru a obține din exporturi veniturile bănești necesare efortului de război, și probabil chiar incapacitatea de a-i sili pe țărani să vîndă tot atît de mult ca înainte de 1594, au împins inexorabil spre căutarea unui *modus-vivendi* cu Poarta. Compromisurile nu întotdeauna explicite la care au ajuns Mihai Viteazul și urmașii săi cu Imperiul Otoman au avut meritul de a reduce presiunea financiară otomană, dar nu au modificat — și nici nu puteau modifica — caracterul periferic al integrării economico-politice a Țării Românești în sistemul otoman.

FOREIGN PAYMENTS, TAXATION AND MONEY ECONOMY IN WALLACHIA AT THE END OF THE 16th CENTURY

Summary

The tremendous sums of money the Wallachian princes were forced to pay to the Ottoman Empire and to its high officials put a serious strain on the Wallachian society. The author investigates whether increased taxation and exports were able to produce the money needed by the princes. The answer is negative. Although taxation reached in the early 1590s a peak of 15 gold pieces per household, a level considerably greater than in most European countries, although peasants were forced to commercialize more and more of their products, although the velocity of money circulation (as proved by the more mixed structure of coin findings and by the extension of credit relations) increased, although imports shrunk and exports expanded (reaching a total value of about 400,000 gold pieces, or a very respectable 1.5 gold pieces per head), revenues made up only about 2/3 of the payments required by the Ottoman authorities. Short of money, unable to raise new taxes because the subjects simply couldn't pay and flew away, the princes had to run into high and onerous debts. This evolution meant not only Wallachia's incorporation as a periphery (Daniel Chirot called it a „protocolony”) of the Ottoman world system, but also a real danger of economic and social collapse. The 1594 uprising headed by Michael the Brave was a desperate reaction to this trend. Yet, in spite of Michael's victories, Wallachia wasn't economically strong enough to endure a long war and finally had to compromise with the Ottoman Empire. The more bearable financial conditions obtained at the beginning of the 17th century allowed the unequal relationship between the Ottoman Empire and Wallachia to function for another two centuries.

⁹⁷ Damaschin Mioc, *Quantumul...*, p. 158 și 165.

POLITICA ECLEZIASTICĂ A LUI MIHAI VITEAZUL ÎN TRANSILVANIA

POMPILIU TEODOR

Epoca lui Mihai Viteazul deține în istoriografia română un loc privilegiat determinat de acțiunea politică și militară a domnului Țării Românești. Interferându-se în confruntările dintre marile puteri, el a devenit, după cucerirea Ardealului, o personalitate de prim plan. Recăștigarea independenței și înfăptuirea unirii Țărilor Române au făcut să sporească interesul pentru personalitatea domnului român, considerat de contemporani un erou al creștinătății. Interesul istoricilor a fost stimulat și de bogăția informațiilor în condițiile proliferării produselor tiparului și a perfecționării mijloacelor de comunicare¹.

Domnului unificator i-au fost consacrate, în istoriografia română, în secolul al XIX-lea sub semnul romantismului, monografii care accentuau semnificația națională a faptei și proiectau asupra ei ideile proprii epocii naționalismului. Deopotrivă istoricii străini ai secolului al XIX-lea s-au oprit la epoca lui Mihai, consacrandu-i pagini memorabile, începând cu Iohann Christian von Engel, un strălucit elev al Göttingenului, care i-a portretizat personalitatea în termeni obiectivi². Începând cu ultima treime a secolului, în prelungirea spiritului critic din istoriografia germană, se afirmau zorii unor noi tentative de restituire a faptelor domnului român și a epocii sale prin istorici de obârșie ardeleană, cum a fost sasul Willibald Stefan Teutschlaender care i-a dedicat o semnificativă monografie. Pentru istoricul sas Mihai Viteazul reprezintă o personalitate ce depășește interesul național, limitat, situându-se în sfera istoriei generale, care a determinat soarta Țărilor Române, într-o vreme a confruntărilor dintre imperiali și otomani³.

Începând cu sfârșitul secolului, sub influența spiritului critic junimist și a contactelor istoricilor români cu școlile istorice europene, personalitatea lui Mihai Viteazul pătrunde în marile sinteze de istorie a românilor de la

¹ M. Berza, *Mihai Viteazul și Unirea Țărilor Române*, în vol. *Pentru o istorie a vechii culturi românești*, București, 1985, p. 44–52.

² Iohann Christian von Engel, *Geschichte der Moldau und Walachei*, Halle, 1804, în *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, vol. III, București, 1984, p. 83–84.

³ Willibald Stefan Teutschlaender, *Mihail der Tapfere. Ein Zeitund Charakterbild aus der Geschichte Rumäniens*, Viena, 1879, apud *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, vol. III, p. 334.

A. D. Xenopol la Nicolae Iorga⁴, R. W. Seton-Watson, C. C. Giurescu, devine subiectul unor monografii rezistente alcătuite de I. Sîrbu, N. Iorga și P. P. Panaitescu⁵. Cu deosebire anii ce au urmat împlinirii idealului național în 1918 au fost fertili pentru restituirea epocii lui Mihai Viteazul prin noile informații oferite de sursele străine, care au adâncit cunoașterea semnificației europene a acțiunii politice a principelui român. În acest sens lucrările lui Gh. I. Brătianu⁶ și Ioan Lupaș⁷ au contribuit în mare măsură la descifrarea sensului unirii țărilor române și a politicii marelui domn în Transilvania.

Acestei bogate literaturi i s-a asociat istoriografia postbelică, care a făcut, în pofida oscilațiilor interpretative, să înainteze frontiera cunoașterii istorice în direcția înțelegerii unificării țărilor Române. Relevante sînt studiile lui Ioan Nistor⁸, P. P. Panaitescu⁹ și David Prodan¹⁰ care au fost de natură să aducă lumină acolo unde soluțiile extreme se confruntau.

Cu acest prilej încercăm să reluăm o problematică derivată din tema majoră a unității românești, politica ecleziastică a lui Mihai Viteazul în Transilvania ca parte componentă a unui mai larg ansamblu de relații europene care, în ultima analiză, a stat sub semnul cruciadei târzii¹¹. Asupra acestui aspect s-au rostit autorii sintezelor de istoria românilor, istoria bisericii¹², monografiile și studiile speciale. Dar contribuția hotărîtoare prin izvoarele date la lumină îi aparține lui Iorga care prin două studii a oferit noi temeiuri documentare înțelegerii acțiunii domnului român în sfera politicii bisericești¹³. De altminteri istoricul vieții religioase a românilor din Ardeal în *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria* a sesizat pe bună dreptate un mare adevăr istoric. „Ceea ce unise politicește se sfîrșise, ceea ce el unise bisericește pe bază națională în Ardeal trebuie să rămîie pentru vecie legat, cu toate întîmplătoarele încercări de a desface această unitate atît de priel-

⁴ A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, vol. III, Ed. IV-a, București, 1988, p. 124—305; N. Iorga, *Istoria poporului românesc*, București, 1985, p. 431—442; Idem, *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*, București, 1989, p. 137—158; Idem, *Histoire des Roumains et de la romanité orientale*, vol. V, București, 1940, p. 316—450; R. W. Seton-Watson, *A History of the Roumanians*, Cambridge, 1934, p. 61—72; C. C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. II, Partea I, Ed. IV, București, 1943, p. 258—407.

⁵ I. Sîrbu, *Istoria lui Mihai Viteazul, domnul Țării Românești*, București, 1904—1907; N. Iorga, *Istoria lui Mihai Viteazul*, vol. I—II, București, 1935; P. P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, București, 1936.

⁶ Gh. I. Brătianu, *Origines et formation de l'unité Roumaine*, București, 1943, p. 151—159.

⁷ I. Lupaș, *Istoria Unirii românilor*, București, 1937.

⁸ I. Nistor, *Domnia lui Mihai Viteazul în Transilvania*; în „Memoriile Secțiunii istorice”, Seria III, Tom. XXVIII, 1945—1946, p. 448—456.

⁹ P. P. Panaitescu, *Unificarea politică a Țărilor Române în epoca feudală*, în *Studii privind Unirea Principatelor*, București, 1960, p. 70—76.

¹⁰ D. Prodan, *Supplex Libellus Valachorum*, București, 1984, p. 110—118.

¹¹ Al. Randa, *Pro Republica Christiana. Die Walachei im „Langen” Turkenkrieg der Katolischen Universalmonarchie (1593—1606)*, Monachii, 1964.

¹² N. Iorga, *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*, București, 1989, p. 137—154; Idem, *Istoria bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, vol. I, 1908, p. 218—226; A. Banea, *Vechele episcopii românești a Vadului, Geoagului, Silvașului și Belgradului*, Blaj, 1902, p. 65—69; P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 217—218; M. Păcurariu, *Istoria bisericii ortodoxe române*. Ed. II-a, vol. I, București, 1991, p. 502—504.

¹³ N. Iorga, *Ștefan cel Mare, Mihai Viteazul și Mitropolia Ardealului*, Extras din A. A. Române, Seria II, Tom. XXVII, București, 1904, p. 1—35; Idem, *Documente nouă în mare parte românești relative la Petru Șchiopul și Mihai Viteazul*, Extras din A. A. Române, Seria II, Tom. XX, București, 1899, p. 21—66.

nică”¹⁴. Același Nicolae Iorga în monografia pe care i-a dedicat-o, potrivit unor idei ce le expusese și cu un alt prilej, arunca o undă de îndoială, creștoare însă, asupra unei posibile conștiințe naționale. „Mai sus în ce privește o adevărată conștiință națională nu se ridică el deocamdată, în vijelia de griji, căzute năpraznic asupra lui. Și totuși acest simț că toți românii de aceeași fîre, trebuie să fie împreună era în acele spirite”¹⁵.

La puțină vreme Panaitescu a consacrat o sistematică și riguroasă analiză a activității lui Mihai Viteazul pe tărîm ecleziastic. Discutînd caracterul unirii lui Mihai Viteazul el rămîne pe aceeași linie interpretativă cu Iorga, fapt ce s-a răsfrînt și asupra aprecierilor în materie de politică bisericească ce sînt subordonate opiniilor sale despre unificarea Țărilor Române. Totuși istoricul vorbește de existența unei solidarități instinctuale mărturisită de politica lui ecleziastică¹⁶. La un scurt interval apariția cărții lui Ioan Lupaș despre unirea românilor a însemnat o revîntare la discutarea aspectelor politicii ecleziastice în Ardeal, ceea ce a condus la o reafirmare a viziunii naționale. Istoricul de la Cluj, considerînd pe Mihai Viteazul „cel dintîi înfăptuitor al unității național-politice”, relansează interpretarea romantică a unificării Țărilor Române. Asemenea lui Panaitescu, Lupaș a descifrat în politica ecleziastică a principelui în Transilvania sentimentul solidarității cu cei de un neam. „Trebuie arătat că sămînta ideii naționale nu a lipsit din faptele de cîrmuire ale lui Mihai, nici în Transilvania, nici în Moldova. Întărirea vechilor legături ierarhice dintre mitropolia Transilvaniei și a Ungrovlahiei, scutirea preoților români de poverile robotelor iobăgești și incuviințarea dreptului de pășunat, pe șeama satelor românești, tot atîtea măsuri impuse direct, ardelene prin mijlocirea personală a lui Mihai — două dovezi incontestabile care în sufletul lui ardea dorința să fie ocrotitor părintesc al neamului său dintre Carpați, și Tisa”¹⁷.

În aceeași perioadă Gh. I. Brătianu se arată și el precaut în interpretarea politicii lui Mihai, a caracterului ei, deși aportul lui ni se pare relevant. Dacă istoricul este reticent la ideea unei solidarități naționale la românii din Transilvania și Țara Românească, el recunoaște existența unor indicii despre o dorință instinctivă care l-a făcut să manifeste soliciținuțe pentru populația și clerul român din Ardeal. „Trebuie remarcat în rest că în lipsa unei conștiințe naționale care nu s-a format decît mai tîrziu, instinctul unității mai mult sau mai puțin, nu a lipsit cuceritorului Transilvaniei”¹⁸. Ulterior proiecția realităților regimului de stări asupra politicii principelui a adus în prim plan raportul etnic-stare-confesiune¹⁹. Perspectiva proiectată dinspre legislația dietală și considerațiile făcute din unghiul spiritului Reformei, definit ca „naționalizarea rugăciunii”²⁰ sînt de natură să conducă la reevaluarea întregii probleme a politicii ecleziastice a lui Mihai Viteazul în Transilvania. Astăzi nu este nici o îndoială că opera lui Brătianu oferă și în cazul epocii lui Mihai argumente menite să clarifice concluzii transant formulate în istoriografie.

¹⁴ N. Iorga, *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*, p. 161.

¹⁵ Idem, *Istoria lui Mihai Viteazul*, vol. II, București, 1979, p. 102.

¹⁶ P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 217—218.

¹⁷ I. Lupaș, *Istoria Unirii românilor*, București, 1937, p. 149.

¹⁸ Gh. I. Brătianu, *Origines et formation de l'unité Roumaine*, București, 1943, p. 155.

¹⁹ Idem, *Sfatul domnesc și Adunarea Stărilor în Principatele Române*, Evry, 1977, p. 106—115; Idem, *Les Assemblées d'États et les Roumains de Transylvanie*, în „Revue des Etudes Roumaines”, vol. 13—14, 1974, Paris, 1975, p. 50.

²⁰ Idem, *Les Assemblées d'États*, p. 52—53.

Din contribuțiile ce au urmat, studiul lui Ioan Nistor, consacrat stăpînirii lui Mihai în Transilvania, reprezintă un sistematic bilanț al cercetărilor, semnificativ pentru momentul traversat de istoriografia română²¹. Tributar informației edite și în special documentelor publicate de Iorga, studiul conferă spațiu analizei politicii religioase a lui Mihai în Transilvania, dacă nu exegezei corespondenței cu împăratul din care semnaleză tentativa restructurării sistemului religiilor recepte²². Membrul Academiei Române încheia o epocă din istoria scrisului românesc peste care s-a așternut ceața dogmatismului stalinist.

În jurul anilor '60 studiile lui P. P. Panaitescu și Ștefan Pascu readuc în atenție o temă practic abandonată, primul reluînd problema unificării politice în evul mediu și cercetarea solidarităților medievale²³, al doilea tema mișcărilor țărănești prilejuite de intrarea lui Mihai în Transilvania²⁴. Deși Panaitescu insistă asupra diferitelor tipuri de solidaritate medievală, consideră hotărârile dietale în favoarea satelor românești și preoților lor nesemnificative, trecînd ușor, comparativ cu ceea ce scrisese în monografie, peste solidaritatea ortodoxă și rolul lui Mihai Viteazul în destinul Mitropoliei Ardealului care a căpătat în acei ani o nouă organizare. În ce privește studiul consacrat mișcărilor țărănești prilejuite de cucerirea Ardealului, Ștefan Pascu, pe urmele lui Ioan Lupăș, relevă existența unei solidarități la românii din Transilvania cu cei din Țara Românească. Referitor la subiectul nostru, studiul minimalizează, în tonul epocii, politica ecleziastică a lui Mihai Viteazul.

În interval de cîțiva ani, după traversarea experienței tratatului de *Istorie a României*, David Prodan a socotit fapta lui Mihai Viteazul în istoria Transilvaniei un „moment” de turnură prin raportarea lui la sistemul constituțional al principatului în cele două alcătuiți ale sale, națiunile politice și religiile recepte²⁵. În politica ecleziastică a lui Mihai Viteazul, istoricul a sesizat consecințele posibile ale unor mutații de ordin constituțional. «E evidentă tendința de a scuti — scrie istoricul — preoțimea română de sarcini, de a o ridica la egalitate cu preoțimea religiilor „recepte”, de a număra credința răsăriteană în rîndul religiilor constituționale. Ceea ce ar fi putut atrage după sine ridicarea a însăși națiunii române în rîndul națiunilor politice. Ridicarea religiei române printre națiunile politice putea fi cu atît mai gravă, cu cît biserica românească din Transilvania acum era supusă mitropoliei din Țirgoviște legată ierarhic de Țara Românească»²⁶. În istoria problemei interpretarea dată politicii ecleziastice a lui Mihai Viteazul, prin raportare la precizările consacrate genezei noțiunii de națiune română²⁷, pe fundalul evoluției conceptului de la medieval la epoca modernă, reprezintă o deschidere spre înțelegerea semnificației politice a aspectelor de ordin ecleziastic. Plasarea „momentului” Mihai Viteazul în limitele posibilului, acesta se dovedește la nivelul aspirațiilor timpului și nu în sfera sensibilității moderne a secolului al XIX-lea.

În esența lor, contribuțiile la care ne-am referit sugerează necesitatea reluării politicii ecleziastice a lui Mihai Viteazul. Această dimensiune din

²¹ I. Nistor, *op. cit.*, passim.

²² *Ibidem*, p. 490—491.

²³ P. P. Panaitescu, *Unificarea politică...*, p. 71—76.

²⁴ Șt. Pascu, *Mișcări țărănești prilejuite de intrarea lui Mihai Viteazul în Transilvania*, în „Studii și materiale de istorie medie”, vol. I, 1956, p. 123—150.

²⁵ D. Prodan, *Supplex Libellus Valachorum*, București, 1984, p. 111.

²⁶ *Ibidem*, p. 102—108.

²⁷ *Ibidem*.

activitatea domnului merită o reexaminare avînd în vedere atît noile cercetări consacrate Mitropoliei Ardealului²⁸, cit și progresele pe care le face studiul națiunii medievale și a primelor manifestări ale conștiinței naționale moderne²⁹.

În această ordine de idei rolul instituției mitropoliei la românii din Transilvania prezintă o însemnătate majoră, dacă luăm în considerare faptul că dimensiunea confesională se suprapune celei etnice, ortodoxia românilor, considerați nerecepți din punct de vedere constituțional³⁰. Reexaminarea politicii ecleziastice a lui Mihai Viteazul se recomandă și din rațiuni ce țin de raporturile interconfesionale în evul mediu și epoca premodernă, datorită împrejurărilor de ordin constituțional care au făcut din confesiune în Transilvania un element constitutiv juridic, iar pentru români un cadru de manifestare publică. Raporturile religioase în secolul al XVI-lea s-au mișcat în Transilvania între toleranță și intoleranță³¹, împrejurare care a îngăduit și acțiunile lui Mihai Viteazul, menite să fortifice ortodoxia Transilvaniei. În condițiile în care românii fuseseră eliminați dintre stări și ca atare din sistemul politic reprezentativ, Mihai Viteazul s-a orientat în politica transilvăneană spre ortodoxie în care a văzut un posibil suport.

Ca atare, revenirea la politica ecleziastică a lui Mihai Viteazul în Transilvania, la politica religioasă în general din zona Țărilor Române, într-o epocă în care confruntările dintre catolicism, reformă și ortodoxie³² erau manifeste, este de natură să aducă un plus de înțelegere semnificației unirii.

Cucerirea Transilvaniei din rațiuni politico-militare, de refacere a coaliției antiotomane³³, a constituit, așa cum bine se cunoaște, începutul unui capitol de istorie politică cu multiple implicații interne transilvănene, general românești și europene, dacă avem în vedere țelurile Contrareformei. În acest amurg al evului mediu cruciada tîrzic, la care Țările Române aderaseră, i-au dezvăluit domnului, odată cu realitatea regimului de Stări din Transilvania, și necesitatea unei baze proprii stăpînirii pe care o reprezenta. Confruntat de ostilitatea națiunilor politice, organizate în dieta Transilvaniei, și mai cu seamă a nobilimii, Mihai cristalizează o linie politică menită să contracareze, printr-o proprie bază socială și etnică forța reprezentată de națiunile politice și confesiunile recepte. Dorința de integrare a Stărilor muntene în regimul de Stări ardelenice³⁴, afirmată tocmai în această perioadă cu claritate în tratatul din mai 1595, dezvăluie, paralel cu solidaritatea etnică a boierimii, și solidaritatea ortodoxă din spațiul românesc. „Și toate

²⁸ M. Păcurariu, *Începuturile Mitropoliei Transilvaniei*, București, 1980, p. 104—129.

²⁹ Ș. Papacostea, *Statul românesc în secolele XIV—XVI. Rolul său în consolidarea entității poporului român*, în vol. *Națiunea română*, Coordonator științific Ștefan Ștefănescu, București, 1984, p. 234—252.

³⁰ D. Prodan, *op. cit.*, p. 102—109.

³¹ *Ibidem*, p. 94—101; L. Binder, *Grundlagen und formen der toleranz in Siebenbürgen bis zur mitte des 17-Jahrhunderts*, Köln-Wien, 1976, p. 116—123.

³² O. Hălecki, *From Florence to Brest (1439—1596)*, în *Sacrum Poloniae Millenium*, Tom. V, Rzym, 1958, p. 199—420.

³³ P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 145—160; A. Pippidi, *L'option de Michel le Brave*, în *Hommes, et idées du Sud-Est européen à l'aube de l'âge moderne*, Paris, 1980, p. 53—65; Idem, *Tradiția politică bizantină în țările române în secolele XVI—XVII*, București, 1983, p. 182—189.

³⁴ Gh. I. Brătianu, *Sfatul domnesc și Adunarea Stărilor*, p. 106—115; P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 113—117; I. Ionescu, *Mihai Viteazul și autorii tratatului de la Alba Iulia (1595)*, în „Anuarul Institutului de Istorie din Cluj”, V, 1962, p. 111—140.

bisericile românești care sînt în ținuturile craiului vor fi supt jurisdicția și dispusul arhiepiscopiei din Tirgovîște, potrivit cu dreptul bisericesc și rînduielele acelei țări muntene și-și vor avea veniturile obișnuite”³⁵.

Inserarea în tratat a unei atari prevederi indică cu claritate că la acea dată în politica stărilor din Țara Românească vis-à-vis de Transilvania componența religioasă își avea locul ei. Relansarea în noile circumstanțe politice, a unor mai vechi legături între ortodoxia munteană și ardeleană, devine deplin explicabilă într-o vreme în care stările Țării Românești își căutau o legitimitate în principatul vecin. Subordonarea bisericilor românești din Ardeal mitropoliei Țării Românești își asociază noi înțelesuri dacă o raportăm la ascendenții Contrareformei în timpul lui Sigismund Báthory³⁶ și la situația bisericii ortodoxe ardelenice care a cunoscut în a doua jumătate a secolului al XVI-lea o puternică influență calvină. Organizarea episcopatului româno-calvin sub Gherghe din Singiorz, intervenția dietei de la Sibiu în sprijinul calvinizării sînt o dovadă a ofensivei protestante asupra bisericii românești³⁷. În acești ani politica de calvinizare se accentuează avînd suportul forului reprezentativ al stărilor, precum și al principelui care întărește hotărîrile sinodului de la Aiud din 1569 și impune inovații de natură liturgică calvinizante îngăduind preoților a doua căsătorie³⁸.

În lumina acestor fapte de istorie ecleziastică transilvăneană, textul tratatului de la Alba Iulia privind extinderea autorității Mitropoliei de la Tirgovîște asupra bisericilor românești din Transilvania cîștigă noi înțelesuri dacă vom observa că este vorba în tratat despre „toate bisericile românești care sînt în ținutul craiului” care erau supuse autorității mitropoliei Țării Românești. Formula menționată de tratat devine inteligibilă dacă o raportăm la decretul lui Sigismund prin care lui Ioan de Prislop, devenit mitropolit al Transilvaniei, i se conferă autoritatea, la scurtă vreme, la începutul lui iunie același an, asupra popilor românești din Țara Făgărașului. „Ioanni Prislopi Ecclesiarum Valachalium in Transilvania superindendenti, ut quemadmodum in Terra Fogaras singulos florenqs annuatim exigere pcesit”³⁹. Decretul așează preoțimea românească „sub mîna și puterea lui Ioan ot Prislop” scoțînd-o de sub autoritatea episcopatului calvin. Nu este o simplă coincidență în faptul că prevederea tratatului referitoare la „toate bisericile românești” însemna de fapt toate comunitățile ecleziastice românești din principat, inclusiv din Țara Făgărașului. Emiterea decretului în 4 iunie 1595, la o dată atît de apropiată de încheierea tratatului din 20 mai nu este decît traducerea în fapt a prevederilor acestuia.

Examinarea aspectelor de ordin religios din politica celor două țări poate întări convingerea că în vederile lui Sigismund Báthory a intrat și o restaurare a ortodoxiei transilvănene prin anularea efectelor calvinizării în unele zone ale Transilvaniei care nu se aflau sub jurisdicția mitropoliei

³⁵ Hurmuzaki, *Documente*, vol. III, p. 209–213.

³⁶ C. Alzati, *Terra Romania tra Oriente e Occidente. Chiese ed etnie nel tardo '500*, Milano, 1981, p. 89–130, p. 209–317.

³⁷ A. Bunca, *Ţechile episcopii româneşti*, p. 36–44; N. Iorga, *Sale şi preoţi*, p. 22–25; Idem, *Istoria bisericii româneşti şi a vieţii religioase a românilor*, vol. I, Vălenii de Munte, 1968, p. 175–179; Z. Păclişanu, *Istoria bisericii române unile*, în „Buna Vestire”, IV, 1975, nr. 3–4, p. 23–94.

³⁸ A. Bunca, *op. cit.*, p. 40–41; N. Iorga, *Ştefan cel Mare, Mihai Viteazul*, p. 28–29.

³⁹ A. Bunca, *op. cit.*, p. 65; Gh. Şincai, *Hronica românilor*, vol. II, Bucureşti, 1969, p. 348–349.

Ardealului, cazul Țării Făgărașului. Nu este, așadar, nici o îndoială că în 1595 se perfectă o apropiere a catolicismului în spiritul Contrareformei, biruitor în Transilvania prin principii din familia Báthory, și lumea ortodoxă românească. În acest moment se poate observa o convergență de interese anticalvine și în general antiprotestante în politica principilor transilvăneni și a factorilor politici din Țara Românească, la cele două stări, boierimea și clerul.

Aspectele menționate sînt încadrabile unei problematici mai largi din Europa centro-orientală de ordin religios, unirea bisericilor, relansată spre sfîrșitul secolului în legătură cu acțiunea antiotomană în pregătire⁴⁰. Rezultă din izvoarele vremii că politica Contrareformei este în plină expansiune tocmai în acești ani în întregul spațiu răsăritean, acționînd cu rară vigoare pentru revitalizarea episcopatelor catolice din Moldova și Țara Românească și implicit împotriva comunităților reformate⁴¹. Nicolae Iorga, cu extraordinarul lui spirit de pătrundere, a intuit interesul lui Sigismund Báthory care se orientase spre ortodoxia ardeleană pentru a contracara influența calvină din propria lui țară, unde mai viețuiau reminiscențele episcopatului româno-calvin. „Acest ucenic al iezuiților, care așază pe un episcop latin, Dimitrie Naprăgy în scaunul de la Alba Iulia, ignorînd pe superintendentul calvin și luptînd să desrădăcineze erezia, n-avea nimic împotriva ortodoxiei românești în sine. Ba, era bucuros ca ea să se înalțe, să se organizeze deplin, desfăcîndu-se din legăturile de pînă atunci cu calvinismul și ajungînd în stare să se poată apăra și pe viitor de orice îndemn din această parte”⁴². Interesul Contrareformei era desigur orientat spre combaterea calvinismului care prinsese teren în spațiul transilvănean la mijlocul secolului organizînd un episcopat româno-calvin, dar avea în vedere și o mai generală politică catolică prozelită în rîndul ortodoxiei românești. De aceea stăruințele principelui în ce-i privește pe români ținteau și la posibilitatea unei uniri. Înțelegerea împrejurărilor de politică religioasă din Transilvania este posibilă deci prin raportare la unirea de la Brest și la acțiunea Contrareformei din acești ani în rîndul românilor ardeleni, amenințați de calvinism.

Începutul îl face în Transilvania politica lui Ștefan Báthory care prin decretul din 5 octombrie 1571 îi acorda lui Eftimie dreptul de a predica „cuvîntul lui Dumnezeu cel curat și drept” și să slujească celor de „ritul său”⁴³. Principele, prin acest decret, inițiază o nouă politică față de ortodoxia ardeleană⁴⁴ care, comparativ cu prozelitismul calvin, urmărea stimularea unui dialog cu ortodoxia care va cunoaște o nouă fază în timpul lui Sigismund Báthory și Mihai Viteazul cînd tendințele de unire în spiritul actului de la Brest vor fi tot mai evidente. Este neîndoielnic însă că politica de deschidere spre ortodoxia ardeleană și împotriva calvinismului trebuie căutată în vremea lui Ștefan Báthory. Acțiunea acestuia s-a caracterizat prin măsuri de restaurare a catolicismului prin echilibrul realizat între religiile recepte și promovarea unei politici școlare de anvergură în spiritul catolicismului⁴⁵.

⁴⁰ O. Halecki, *op. cit.*, p. 199—420.

⁴¹ C. Alzati, *op. cit.*, p. 12.

⁴² N. Iorga, *Istoria bisericii românești*, vol. I, p. 218.

⁴³ Iderfi, *Ștefan cel Mare, Mihai Viteazul...*, p. 30—31.

⁴⁴ C. Alzati, *op. cit.*, p. 112.

⁴⁵ V. Biro, *La politique religieuse et scolaire d'Etienne Báthory en Transylvanie*, în vol. *Etienne Báthory roi de Pologne, prince de Transylvanie*, Cracovia, 1935, p. 47—81.

Sfîntirea ca episcop a lui Eftimie la Peć, la o autoritate superioară, reprezentată de patriarhul Macarie⁴⁶, semnifica încercarea de organizare a vieții religioase ortodoxe din Transilvania. Decretul din 3 august 1572 îi acordă lui Eftimie dreptul de a predica pretutindeni în Țara Ardealului și părțile ungurești, cu mențiunea că poate propovădui, învăța și să facă slujbele. Se atrage atenția dregătorilor să nu se amestece în atribuțiile lui și în perceperea veniturilor și totodată să nu mai îngăduie divorțurile în schimbul plății de șase zloți⁴⁷. Ștefan Báthory, printr-un nou decret din 13 februarie 1573 extinde autoritatea episcopului și asupra bisericilor din Maramureș⁴⁸.

Insistența lui Ștefan Báthory în sfera ortodoxiei române, de fortificare și organizarea ei prin autoritatea puterii centrale, materializată în extinderea autorității lui Eftimie în principat și în Partium, prin drepturile care i se garantează, precum și interzicerea celei de a doua căsătorii a preoților reprezintă măsuri menite să anuleze efectele episcopatului româno-calvin. Deși în timpul lui Ștefan Báthory sistemul religios se stabilizează la cele patru religii recepte, cu excluderea ortodoxiei, politica de toleranță a principelui ardelean vis-à-vis de religia românilor este o realitate conturată. Această politică era contrară de fapt opiniei dietei care în 13 noiembrie 1571 era hotărîtă să mențină situația anterioară⁴⁹.

Interesul catolicismului în a doua jumătate a secolului a fost direcționat spre contracararea protestantismului care sprijinea cauza Imperiului otoman. Papalitatea, după conciliul de la Trent, s-a orientat spre problematica estului, neglijată atîta timp cît Roma era confruntată de reforma bisericii și de revoluția protestantă. Sfîntul Scaun intenționa să compenseze pierderile suferite în vest, relansînd ideile unirii de la Florența. Soluția era însă inseparabilă de problema dominației otomane care făcea să se năruie orice șansă de reunire a bisericilor. Așa se explică faptul că în aceste circumstanțe Pius al V-lea, încă la începutul pontificatului său, în 1565, după conciliul de la Trent și moartea lui Soliman (1566), face eforturi de organizare a unei ligi antiotomane, idee care va rămîne constantă în obiectivele Sfîntului Scaun⁵⁰. Coaliția antiotomană, preconizată în acești ani, se va materializa în ultimul deceniu al secolului cînd, pe fondul războiului declanșat, se vor întîi și încercările de reunire a bisericilor, finalizate în hotărîrea de la Brest care a marcat, prin unirea rutenilor, un prim succes al catolicismului în spațiul răsăritean.

În acest sfîrșit de secol se remarcă în zona românească o prezență tot mai insistentă a catolicismului prin măsuri de revitalizare a episcopatelor catolice. În acest context se continuă dialogul cu ortodoxia română din Transilvania care își asociază noi dimensiuni în contextul alianței dintre Transilvania și Țara Românească. Prevederile tratatului din 1595 indică cu certitudine noua fază în raporturile ortodoxie-catolicism, contribuind totodată la consolidarea unității religioase a românilor. Tratatul, așa cum s-a putut vedea, avea o tendință anticalvină, intenționînd să eradichez reminiscențele efectelor episcopatului româno-calvin.

⁴⁶ C. Alzati, *op. cit.*, p. 113.

⁴⁷ Șt. Meteș, *op. cit.*, p. 92.

⁴⁸ C. Alzati, *op. cit.*, p. 114; Hurmuzaki, vol. XV/1, p. 655–656.

⁴⁹ *Monumente Comitalie Regni Transylvaniae*, vol. II, p. 507.

⁵⁰ O. Halecki, *op. cit.*, p. 172.

După Călugăreni politica domnului român cunoaște o nouă și semnificativă inițiativă în prelungirea stipulațiilor tratatului. Astfel cu prilejul vizitei făcute la Alba Iulia, în decembrie 1596 Mihai Viteazul a obținut de la Sigismund îngăduința fondării unei mănăstiri cu hramul Sfintei Treimi pe care a înzestrat-o cu danii. Aici va rezida Ioan de Prislop ca mitropolit, numit încă din 1585 și hirotonisit în Țara Românească, urmînd o mai veche tradiție care a funcționat și în timpul predecesorului său Ghenadie ce purta titlul de „mitropolit a tot ținutul Ardealului și Orăzii”. Numirea lui Ioan de Prislop ca „episcop și superintendent al bisericilor românești” indică, în pofida formularisticii calvine, rangul său superior față de Spiridon ce stăpînea în părțile din Nordul Ardealului⁵¹.

Despre ctitoria lui Mihai Viteazul amintește și Petru Movilă într-un cunoscut text, revelator prin lămuririle sale. „Și cu jurămint s-au învoit toți locuitorii Țării Ardealului să se zidească biserica, care niciodată să nu se risipească. Și îndată a început domnul a zidi (dar nu în cetate, ca nu cumva cu schimbarea vremilor să o risipească, ci în marginea orașului lingă zidul cetății, într-un loc frumos) și zidind-o a sfințit-o, și episcopia a mutat-o acolo (căci înainte trăiau în alt loc episcopii), unde pînă astăzi este cu ajutorul lui Dumnezeu și a așezat acolo pe cel dintîi episcop de la Belgrad, Ioan, bărbat smerit și sfînt, care trăind acolo, cu sfințenie s-a învrednicit a primi și cu darul facerii de minuni”⁵². Învăluită în haina legendei, realitatea ctitoriei lui Mihai Viteazul și așezarea reședinței mitropoliei este un fapt real, confirmat și de alte izvoare. Episcopul catolic Napragy afirma în 1602 că principele a înzestrat mănăstirea cu moșii, ceea ce evident că mărturisește o atitudine binevoitoare a principelui față de biserica ortodoxă din Ardeal⁵³. Ridicarea unei mănăstiri și fixarea reședinței mitropoliei, cu încuviințarea lui Sigismund, atestă un nou curs în politica Contrareformei față de ortodoxia transilvăneană. El nu era determinat doar de rațiunile coaliției antiotomane, ci de o serie de alte considerente care prezidau politica răsăriteană a Contrareformei.

Pentru înțelegerea resurecției ortodoxiei transilvănene trebuie să avem în vedere întreaga complexitate de factori care au acționat. Între acești factori un rol important l-a deținut, fără îndoială, mișcarea ortodoxiei din interiorul spațiului intracarpatic, la care s-a asociat replica ortodoxă din Țara Românească și Moldova la presiunile Reformei și Contrareformei. Acțiunile, menite să confere o nouă organizare bisericii ortodoxe din Ardeal, au fost stimulate de Reformă și mai cu seamă de calvinism, care cu sprijinul dictei și principilor, au consacrat hotărîrile sinoadelor calvine românești. Ca instituție reprezentativă sinodul a colaborat însă la cristalizarea unei structuri instituționale unitare. În aceeași vreme reacția ortodoxiei la prozelitismul calvin a coincis cu politica lui Ștefan Báthory de contracarare a efectelor calvinismului prin revitalizarea ortodoxiei.

Evoluția vieții ecleziastice românești din Transilvania a fost însă în legătură și cu mișcările din interiorul bisericii din Țara Românească și Moldova unde, spre sfîrșitul secolului, se înregistrează atitudini împotriva prozelitismului catolic din zona ruteană⁵⁴. Ruperea de Constantinopol a

⁵¹ A. Bunea, *op. cit.*, p. 60–61.

⁵² N. Iorga, *Ștefan cel Mare, Mihai Viteazul...*, p. 16.

⁵³ Hurmuzaki, vol. IV, p. 287.

⁵⁴ P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 98–99.

episcopilor din Liov și Brest în 1593 determină convocarea sinodului de la Iași din august 1594, cu participarea ierarhilor moldoveni și munteni, în care s-au luat hotărâri pentru întărirea ortodoxiei primejduite. Tot în timpul domniei lui Mihai Viteazul se va convoca în Țara Românească sinodul de la Tîrgoviște din 13 aprilie 1596, important pentru organizarea internă a vieții bisericești. Hotărârile sinodului erau o replică la acțiunile Contrareformei care aveau în vedere reorganizarea încă din 1591 a episcopatului catolic de Argeș⁵⁵.

În lumina acestor fapte prevederile tratatului de la Alba Iulia din mai 1595 apar ca o consecință a mișcărilor religioase din epocă. Este de observat că ortodoxia română, asaltată de prozelitismele calvin și catolic, reacționează prin măsuri de organizare a vieții monastice și prin încercări de organizare și consolidare a ierarhiei și vieții religioase. În Transilvania, asaltată de Reformă într-o perioadă anterioară, ortodoxia sub principii catolici parcurge o perioadă de organizare a mitropoliei cu sprijinul Contrareformei. Este de remarcat că înfăptuirea lui Mihai Viteazul a avut loc în contextul refluxului Reformei, manifest din vremea lui Ștefan Báthory și mai cu seamă din timpul ascendentului Contrareformei în Transilvania sub Sigismund Báthory și a războiului antiotoman. Această mutație religioasă s-a petrecut într-un cadru de politică central-europeană, al înfruntării dintre coaliția creștină și Imperiul otoman. Aceste fapte sînt de natură să explice convergența de interese dintre stările Țării Românești, boierime și cler, și politica Contrareformei care, în condițiile războiului antiotoman, năzua la atragerea ortodoxiei în vederea unei viitoare uniri. Realizarea acestui țel era posibilă prin înfrîngerea otomanilor și refluxul Reformei din zona central-orientală a continentului, dar și prin sprijinirea contrareformei ortodoxe.

În acest cadru de politică europeană s-a interferat și resurecția ortodoxiei din Moldova, Țara Românească și Transilvania, sprijinită de politica ecleziastică a lui Mihai Viteazul. Dacă subordonarea ierarhică a bisericilor românești din Ardeal, stipulată de tratatul din 1595, avea un sens hotărît anticalvin, măsurile sinoadelor de la Iași și Tîrgoviște erau orientate împotriva asaltului Contrareformei în epoca uniunii de la Brest. Aparent contradictorie, politica lui Mihai Viteazul și a stărilor rămîne fundamental atașată ortodoxiei pe care o voiau consolidată în Țările Române. Dacă în cazul Transilvaniei Mihai colaborează cu Sigismund împotriva calvinismului, în Țara Românească și Moldova cantă să stăvilească penetrația catolicismului prin procesul de unire a bisericilor.

Deci, în acest context s-a desfășurat și în cele din urmă s-a desăvîrșit opera de organizare și consolidare a ortodoxiei ardelenelor prin stabilirea definitivă a reședinței mitropoliei la Alba Iulia. În acest proces de consolidare intervenția domnului român a fost hotărîtoare fiindcă prin tratative purtate cu principele Ardealului a obținut îngăduința ridicării unei mănăstiri ca reședință a scaunului mitropolitan. Faptul semnifică recunoașterea unei ierarhii superioare ortodoxe în capitala principatului, căreia, potrivit hotărîrilor principiare, urmau să se subordoneze și zonele controlate de calvini. Astfel titlul de mitropolit, purtat de Ghenadie și Ioan de Prislop, atestă indubitabil existența unei mișcări interne de agregare a ortodoxiei, care s-a desăvîrșit

⁵⁵ *Ibidem*, p. 101–103.

în condițiile convergenței de interese politice care a determinat apropierea ortodoxiei de acțiunea Contrareforme în zona ardeleană. Opera de instituționalizare a ierarhiei ortodoxe, în spiritul politicii lui Mihai Viteazul, se complinește prin numirea lui Serghie, egumen de Tismana, colaborator al lui Mihai Viteazul, ca episcop de Muncaci, sufragane al lui Ioan de Prislop. Numirea lui Serghie trebuie relaționată de politica religioasă a domnului care urmărea să acorde un sprijin ortodoxiei din Polonia și Ungaria Superioară, precum și din comitatele nordice ale Ardealului⁵⁶. Această numire este însă și în legătură cu politica Habsburgică orientată și în zonele menționate spre contracararea calvinismului. De altminteri tratatul din 1598 cu imperiul conținea și prevederea garantării libertății religioase. „Cît privește religia, Maiestatea sa împăratul și regele ne garantează exercitarea pașnică a legii noastre și promite nici slujbele bisericești ale episcopilor și preoților noștri a le opri, nici a ne sili pe noi staturile și stările țării noastre să treacă la altă lege”⁵⁷. În iulie 1600, după cucerirea Moldovei, Mihai cere: „călugării și popii și mădulele lor din legea lor și din obiceiul lor nimeni să nu-i scoată”⁵⁸. Împăratul în răspunsurile sale din 12—21 septembrie garantează în cazul Moldovei libertăți de ordin religios pentru preoții și călugării ortodocși, potrivit postulatelor domnului. „Ecclesiastici vero qualescunque, sive Romani, sive Graeci dogmatis, tam ij qui monasteriys mancipati, quam alii qui libere degunt, jura, privilegia, bona sua integra et illaesa servant, qui prae caeteris pro christianae pietatis studio honorandi ac protegendi sint”⁵⁹. Textele sînt revelatoare pentru politica religioasă a lui Mihai Viteazul în Moldova și deopotrivă pentru optica imperiului. În timp ce Mihai Viteazul, în condițiile create de unirea de la Brest era atent la protejarea ortodoxiei, împăratul ținea să obțină garanții pentru biserica catolică din Moldova. Așadar Habsburgii, la cererile lui Mihai, pretindeau drepturile, privilegiile și protecția atît asupra clerului ortodox, cît și asupra celui latin.

Prin urmare, în lumina știrilor, deocamdată parcimonioase cu detaliile, rezultă cu claritate opțiuni religioase, îndrumate spre organizarea instituțională a ortodoxiei, care, poate, în opinia lui Iorga, să fie privită și ca națională. În fapt ceea ce s-a petrecut în plan religios și ecleziastic între 1595—1597 este o primă etapă din politica lui Mihai Viteazul pe acest tărîm. Noutatea acestei politici constă în intervenția statului Țării Românești în raporturile religioase din Transilvania prin tratatul din 1595 care garantează subordonarea ierarhică a bisericilor românești din Ardeal, Mitropoliei din Tîrgoviște. Pentru aceste motive tratatul poate să fie considerat ca un moment de turnură în raporturile dintre românii din Transilvania și cei de la sud de Carpați. Astfel se poate spune că în vremea lui Mihai Viteazul s-a trecut de la o solidaritate instinctivă la o solidaritate efectivă prin acțiuni concrete care au sprijinit procesul de instituționalizare din biserica ardeleană. Ridicarea unei noi reședințe și statornicirea scaunului

⁵⁶ O. Ghitta, *Un colaborator al lui Mihai Viteazul. Episcopul Serghie*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie din Cluj-Napoca”, t. XXII, 1985—1986, p. 375—382.

⁵⁷ *Relațiile internaționale ale României în documente*, Editate de I. Ionescu, Petre Bărbulescu, Gheorghe Gheorghe, București, 1971, p. 178.

⁵⁸ N. Iorga, *Documente nouă...*, p. 483.

⁵⁹ C. Giurescu, *Documente rălățe din Arhivele Vienei (1535—1720)*, în „Buletinul Comisiei istorice a României”, vol. I, București, 1915, p. 291.

mitropolitan la Alba Iulia, precum și ctitoriile domnului în Transilvania mărturisesc o linie politică care se va împlini după cucerirea Ardealului ⁶⁰.

A doua etapă a politicii domnului se va desfășura începând cu stăpînirea în Transilvania. Între măsurile pe care Mihai Viteazul le-a întreprins este și schițarea unei politici eclesiastice vis-à-vis de preoțimea românească. Potrivit propunerilor înaintate dietei de către Principe, instituția reprezentativă a regimului de stări, între 26–27 iulie 1600 hotărăște: „În ce privește a doua dorință a Măriei Tale, ca persoanele preoților români să nu mai poată fi silite de nimeni la robote am respectat și în această privință dorința Domniei Tale și am hotărît, ca preoții români să fie scutiți pretutindeni, în persoana lor, de astfel de slujbe” ⁶¹. Măsura propusă și aprobată de dietă indica cu limpezime o inițiativă politică pe care o vedea realizabilă în sfera eclesiastică și totodată prin întărirea și colaborarea micii nobilimi românești ⁶².

Revendicarea unui statut social emancipat de servitute pentru preoțimea română se încadra politicii pe care o concepute în favoarea ortodoxiei în perioada precedentă. Mihai Viteazul în politica lui ardeleană a văzut în emanciparea preoțimii de iobăgie o posibilitate de cristalizare a unei baze sociale pentru propria stăpînire. Coroborarea măsurilor sale în sfera eclesiastică cu propunerile făcute dietei în legătură cu dreptul de pășunat al satelor românești, mărturisește intenția de sprijinire a elementului românesc din Ardeal ⁶³. Astfel opera de instituționalizare a bisericii ortodoxe prin fixarea unui sediu permanent la Alba Iulia, măsurile în favoarea satelor românești și, mai cu seamă, emanciparea preoțimii de iobăgie reprezintă fațetele unui program politic care țintea mai departe decît sfera unor probleme de ordin eclesiastic. În realitate avem de a face cu un program înfăptuit în etape care lasă să se întrevadă o politică întemeiată pe etnicul românesc și în avantajul lui. *Prin măsurile domnului român sîntem în preajma unei relații ce se stabilea între etnie și confesiune care a devenit cheia de boltă a politicii de emancipare în viitor.*

Politica confesională a domnului român nu poate însă să fie separată de raporturile stabile cu Contrareforma. În legislația dietală din vremea stăpînirii românești în Ardeal, la propunerea lui Mihai Viteazul, se hotărăște un articol îndreptat împotriva celei de a doua căsătorii a preoților ortodocși. „Am hotărît și aceasta ca, dacă vreun preot român s-ar recăsători și satul nu ar vesti pe vlădică cu prilejul vizitației canonice, șpanii să poată lua de la astfel de sat două sute de florini pe seama Măriei Tale” ⁶⁴. Articolul este revelator pentru atitudinea anticalvină a domnului, îndreptată evident împotriva hotărîrii sinodului episcopatului româno-calvin, care a îngăduit a doua căsătorie. Sînt cunoscute și alte măsuri luate de Mihai Viteazul împotriva calvinilor și unitarienilor, în deplină concordanță cu acțiunile Contrareformei. Alungarea preoților calvini și înlocuirea lor cu iezuiți, porunca de închidere a bisericilor unitariene și convingerea împărtășită de contemporani că

⁶⁰ Șt. Meteș, *Istoria bisericii*, vol. I, p. 179–182; M. Porumb, *Pictura românească din Transilvania*, vol. I, Cluj-Napoca, 1982, p. 72–77.

⁶¹ I. Crăciun, *Dietele Transilvaniei ținute sub domnia lui Mihai Viteazul (1599–1600)*, Extras, București, 1939, p. 21.

⁶² I. Nistor, *op. cit.*, p. 496–500.

⁶³ I. Crăciun, *op. cit.*, p. 20–21.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 22.

Mihai nu mai voia să îngăduie în Transilvania credința unitarienilor, calvinilor și evreilor, se întemeia pe colaborarea domnului cu factorii Contrareformei⁶⁵. Măsurile erau deopotrivă îndreptate împotriva nobilimii calvine din dietă, dar în aceeași vreme exprimau convergența ortodoxie-catolicism în spațiul transilvănean. Pentru Mihai Viteazul eradicarea consecințelor episcopatului româno-calvin era imperioasă, atîta vreme cît instituția atenta la suprimarea ortodoxiei în Transilvania. De aici și convergența de interese cu catolicismul de la Ștefan Báthory la Sigismund Báthory.

În politica ecleziastică ardeleană a lui Mihai Viteazul apar și alte tendințe dinspre Imperiul Habsburgic și Contrareformă. În corespondența imperială prin care se răspunde cererilor domnului apare propunerea referitoare la restructurarea sistemului religiilor recepte. „Eu, împăratul rog pe Domnia ta, să nu lași într-acel loc mulți credincioși numai să lași 3: greci și frinci și lotreni, numai să gonești calvinii și arianii și să le iai beserica, să o dai unde vrei vrea Domnia Ta, alta te rog să trimiți oameni la Clujvar în toate casele să fie cîte 23 oameni că sîn răi”⁶⁶. Textul este neașteptat pentru politica ecleziastică care se cristaliza în dialogul dintre Mihai Viteazul, imperiu și Contrareformă. Propunerea, se pare, a venit dinspre curtea imperială, deoarece în text nu figurează ca răspuns la solicitarea lui Mihai. Intenția împăratului avea în vedere o politică antiprotestantă, din care se exceptau, din rațiuni politice, luteranii sași.

Cercetările de pînă acum au evidențiat, pe baza documentelor publicate de Veress, acțiunile anticalvine ale domnului în Transilvania, ceea ce atestă că Mihai Viteazul s-a raliat politicii Contrareformei pe care a susținut-o dinspre interesele ortodoxiei. Țelurile catolicismului urmăreau, din perspectiva unei mai generale politici în Răsăritul ortodox, unirea românilor cu catolicismul în spiritul uniunii de la Brest. Papa Clement al VIII-lea i s-a adresat lui Mihai recomandîndu-l protecției domnești pe episcopul de Argeș, Bernardinus, pentru a-și duce la bun sfîrșit misiunea⁶⁷. Dintr-o altă corespondență rezultă interesul papei pentru atitudinea domnului vis-à-vis de religia catolică⁶⁸, ceea ce se confirmă prin scrisoarea lui Clement al VIII-lea, adresată domnului, în 29 aprilie 1600. „Scrisoarea pe care Domnia Ta ne-ai trimis-o în trecuta lună februarie și în care arăți osebita rîvnă întru ajutoarea creștinătății împotriva turcilor, vrăjmașii comuni și atît de cruzi, ne-a fost foarte plăcută și îți lăudăm foarte mult acea noblețe sufletească pe care tu o arăți, precum și statornicia <ta>; dar scrisoarea ta ne-ar fi fost, desigur, cu mult mai plăcută dacă ne-ar fi vestit despre tine acel lucru pe care, din voința proteguitoare către tine, îl așteptam cu nerăbdare încă de multă vreme și, fără îndoială dorim să fi ascultat de sfatul cel bun ca, lepădînd orice schismă și orice greșeli, să primești cu toată inima unirea cu biserica catolică și apostolică pe care Dumnezeu, tatăl îndurării, a voit să o păstorim noi, nevrednicul, care, deși nu-i stăm alături prin merite, avem locul și puterea prca fericitului Petru, întîiul între apostoli, pe care domnul Hristos l-a rînduit mai-marele întregii sale biserici și păstor al tuturor oilor sale și cel mai mare propovăduitor <al său>. Iar nouă ne este de ajutor și

⁶⁵ P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 176.

⁶⁶ N. Iorga, *Documente nouă...*, p. 24.

⁶⁷ *Mihai Viteazul în conștiința europeană. Măntuiri*, vol. V, București, 1990, p. 232.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 256.

ne face plăcere să nădăjduim că se va întâmpla aceasta; că, cu voia Domnului, te vei alătura nouă în legătura credinței unite și a iubirii <de aproape și> că, întru nădejdea chemării noastre, vei fi vlăstar al bisericii propovăduitoare și parte trupului nostru, și cu adevărat fiu al nostru iubit întru Hristos, așa cum sînt și ceilalți principii catolici care recunosc și cinstesc biserica romană drept maică și povățuitoare a tuturor bisericilor. Nu se poate spune că este ceva mai de trebuință pentru mîntuirea sufletului tău, ceva mai de seamă pentru gloria trainică, ceva mai presus pentru un folos deplin, decît această singură hotărîre”⁶⁹. În continuare, cu nădejdea solidarității catolice, promite ajutor împotriva vrăjmașilor și îl îndeamnă pe Mihai să rămînă credincios tratatului cu Rudolf al II-lea. Încheierea este fără echivoc: „Iar Dumnezeu să-ți lumineze din plin gîndul tău cu strălucirea întregii milostiviri și a luminării dumnezești, așa încît să nu-ți rămînă nici o umbră în cuget, iar noi și toți principii catolici să ne bucurăm pe deplin de adevărata unire <a bisericii> tale cu biserica <romană>, fără de care nu există mîntuire”⁷⁰. Scrisoarea reprezintă o piesă de rezistență pentru descifrarea politicii religioase din țările române nepusă deplin în valoare de istoriografia română. Ea este lămuritoare pentru țelurile urmărite de Sfîntul Scaun după Unirea de la Brest în țările române și mai cu seamă pentru intențiile în legătură cu Mihai Viteazul. Rezultă, din informațiile deținute pînă în prezent, că războiul antiotoman își avea fațeta lui religioasă, încadrîndu-se în planurile papalității prin care se puteau crea premisele unirii bisericii răsăritene cu Roma. Scrisoarea vine ca o confirmare a aprecierilor lui O. Halecki care a întrevăzut în cazul unirii de la Brest orientarea politică a papalității în Răsărit⁷¹.

Privită din această perspectivă politica religioasă a lui Mihai în Transilvania ne apare într-o altă lumină, în măsura în care ea este relaționată cu obiectivele Contrareforme și cu demersurile imperiale. Restaurarea ortodoxiei, consolidarea ei prin emanciparea de sub autoritatea episcopatului calvin intra în vederile catolicismului transilvănean după o perioadă de ascendent al calvinismului. Așa se explică politica Báthoreștilor care secondau papalitatea în planurile ei de anihilare a efectelor calvinismului în mediul ortodox în vederea creerii climatului pentru unirea bisericii răsăritene cu Roma.

În acest context de istorie religioasă s-au asociat și propunerile împăratului de restructurare a sistemului religiilor recepte, prin introducerea religiei ortodoxe, alături de catolicism și luteranism, ca a treia religie admisă constituțional. Propunerea lui Rudolf al II-lea este făcută în același spirit al unirii bisericilor, menită să pregătească condițiile perfectării ei în spațiul românesc. Din informațiile deținute pînă acum, se știe că Mihai Viteazul a acționat în spiritul cererilor imperiale, procedînd la acțiuni anticalvine și antiunitariene, urmărindu-și propriile țeluri. El a încercat și reușit să fortifice ortodoxia, consolidîndu-i ierarhia centrală prin măsuri ce au dus la extinderea autorității mitropoliei în zonele aflate sub control calvin. A reușit să impună dietei emanciparea preoților de iobăgie, în persoana lor, ceea ce a determinat o evoluție nouă în istoria raporturilor cu nobilimea.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 264–265.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 265.

⁷¹ O. Halecki, *op. cit.*, p. 172.

Încercarea de creare a unei elite rurale era menită să ofere o bază socială stăpînirii rîmâneşti în Ardeal. Este important să subliniem că sugestia făcută de Mihai dietei şi hotărîrea acesteia cronologic se plasează după propunerile de restructurare a sistemului religiilor recepte făcute de împărat. Ceea ce înseamnă că domnul rîmân încerca să creeze condiţiile pentru conturarea unei posibile stări ecleziastice rîmâneşti, atîta vreme cît nu putea fi vorba de reprezentarea unei stări nobiliare rîmâneşti.

În ce măsură Rudolf al II-lea era hotărît efectiv să sprijine restructurarea sistemului este cu anevoie să desluşim. Că Habsburgii erau interesaţi în fortificarea catolicismului prin atragerea ortodoxiei la unire este un lucru neîndoielnic. Opoziţia unei diete în care reformaţii erau prevalenţi, obliga, fără îndoială, la întărirea stării catolice. Pe un alt plan, măsura servea evident planurilor de ansamblu ale Sfîntului Scaun în politica lui răsăriteană. Ele se loveau însă în Transilvania nu numai de opoziţia dietei, dar şi de reticenţele episcopului catolic Napragy, ostil politicii lui Mihai, la care s-au asociat rezervele şi duşmănia nedisimulată a nunţiului Malaspina⁷². Observator atent, nunţiul a sesizat realele obiective ale lui Mihai Viteazul în politica lui ecleziastică, rămasă fundamental ataşată ortodoxiei.

Examinarea acestui capitol de istorie religioasă din timpul lui Mihai Viteazul dezvăluie o faţetă mai puţin pusă în valoare, la reala ei semnificaţie, din politica marelui domn. Interferîndu-se în problematica complexă a raporturilor catolicism—reformă—ortodoxie, Mihai Viteazul a izbutit prin dialogul său cu catolicismul să fortifice ortodoxia desăvîrşind procesul de instituţionalizare a mitropoliei. În aceeaşi vreme, a creat cadrul juridic pentru emanciparea unui segment important din societatea rîmânească, clerul ortodox, de la care va porni dialogul cu puterea centrală a mitropoliţilor rîmâni în secolul al XVII-lea. Meritul domnului este într-adevăr remarcabil fiindcă a întrevăzut avantajele ridicării ortodoxiei, care îi putea oferi o bază propriei stăpîniri.

Privită din aproape problematica religioasă a Transilvaniei şi politica lui Mihai în sprijinul ortodoxiei credem că aceasta nu poate să fie detaşată de interesele Habsburgice şi ale Contrareformei. Se poate afirma că Habsburgii prin ortodoxie voiau să echilibreze raporturile politice şubrezite de Reformă. De aici tentativa de restructurare a sistemului religiilor recepte care, deşi fără urmări, va constitui un precedent pentru ceea ce se va întîmpla la sfîrşitul secolului al XVII-lea. Este de asemenea evident că biserica catolică, din aceleaşi raţiuni de recuperare a terenului pierdut prin Reformă, încerca la sfîrşitul secolului al XVI-lea să ducă mai departe în Țările Române procesul de unire a bisericilor. Confruntat cu opoziţia stărilor transilvănene şi chiar de catolicismul local, Sfîntul Scaun a cristalizat la sfîrşitul secolului un program pe care se va strădui să-l ducă la capăt în secolul următor. Insuccesele celor două forţe exterioare, imperiul şi papalitatea, se datorează însă şi poziţiei lui Mihai Viteazul care a rămas ataşat ortodoxiei în Transilvania şi deopotrivă reticent în atitudinea lui faţă de unirea de la Brest sprijinind acţiunea ortodoxiei în Moldova şi Țara Rîmânească faţă de prozelitismul catolic.

În lumina acestor precizări politica ecleziastică a lui Mihai Viteazul constituie un capitol important, hotărîtor pentru rîmânii ardeleni. Ea era

⁷² Huimuzachi, *Documente*, vol. III—1, p. 514; A. Veress, *Documente privind istoria Ardealului, Moldovei şi Țării Rîmâneşti*, vol. V, p. 360—361.

concordantă unei tendințe care își are antecedentele în vremea lui Mircea cel Bătrîn, în solidaritatea religioasă care a fost un factor al unității românești. Momentul pe care îl ilustrează epoca lui Mihai prin activitatea stărilor și a domniei reflectă metamorfozele care s-au petrecut în societatea românească în general în secolele XV și XVI. El exprimă, evident, sinteza unor aspirații latente care, în legătură cu acțiunile domnilor din țările libere, Ștefan cel Mare și Mihai Viteazul, au căpătat un contur tot mai definit. Ritmul de organizare al episcopatelor românești în secolul al XV-lea, confruntarea lor cu Reforma în secolul al XVI-lea, au impulsionat fenomenul de agregare la nivelul unor organisme superioare de tipul mitropoliei. Procesul a fost stimulat și de mari influențe ce veneau din practica sinodală care se înregistrează în cadrul episcopatului calvin român. În această ambianță abandonarea limbilor de cultură în favoarea limbilor naționale a fost de natură să consolideze solidaritatea confesională și etnică. Într-un secol ce purta pecetea modernității, în a doua parte a lui și mai cu seamă din vremea lui Ștefan Báthory, procesul de afirmare al ortodoxiei devine tot mai evident. El a fost însă unul general românesc, rezultat din convergența aspirațiilor bisericilor ortodoxe românești din cele trei provincii istorice. Afirmarea ortodoxiei ardeleni în vremea lui Mihai reprezintă un moment într-o evoluție, unul însă determinant, cu prelungiri în viitor. Ceea ce a rămas în urma politicii lui Mihai Viteazul este desigur organizarea și consolidarea unei mitropolii ortodoxe la Alba Iulia, politica socială în favoarea preoțimii care va deveni osatura diplomelor privilegiale din secolul următor începînd cu 1609 pînă la sfîrșitul Mitropoliei Ardealului cînd a fost abolită pentru un veac și jumătate. Politica marelui domn de emancipare a preoțimii și de formare a unei elite ecleziastice pe care o întrevedea Sava Brancovici prin apropierea de Habsburgi și Șerban Cantacuzino se va materializa într-o altă conjunctură prilejuită de reconquistă și de schimbările constituționale și religioase din Transilvania sub incidența Habsburgilor și Contrareformeii. Acum revendicările clerului român reiau, de fapt, o parte a programului lui Mihai Viteazul.

LA POLITIQUE ECCLÉSIASTIQUE DE MIHAI VITEAZUL EN TRANSYLVANIE

Résumé

L'étude consacrée à la reconstruction de la politique ecclésiastique de Mihai Viteazul en Transylvanie a repris un thème de l'historiographie roumaine de la période d'entre les deux guerres. Le problème de la politique ecclésiastique du prince régnant de la Valachie mérite une réexamination en faisant appel aux progrès enregistrés par l'historiographie dans l'étude de l'Archevêché de Transylvanie et en même temps de l'état actuel des recherches concernant l'apparition de la conscience nationale au commencement de l'époque moderne. L'auteur considère que l'Archevêché jouait un rôle primordial dans la vie des Roumains de Transylvanie dans les conditions où les Roumains étaient constitutionnellement considérés intolérés. On souligne dans l'étude qu'après avoir conquis la Transylvanie, Mihai Viteazul s'est confronté avec l'existence d'une constitution basée sur un

régime d'États ce qui signifiait la suprématie des trois nations politiques (Unio Trium Nationum) et de quatre religions admises: catholique, calviniste, luthérienne et unitarienne. On montre en même temps que l'Empire des Habsbourg et la Contre-réforme agissaient pour contrecarrer la suprématie calviniste, action qui d'ailleurs s'encadrait dans les plans visant à unir l'orthodoxie et l'Église catholique. Par rapport à ces faits, l'étude reconstitue la politique de Mihai Viteazul en Transylvanie, sa collaboration avec Sigismund Báthory contre les calvinistes.

Le traité d'Alba Iulia de 1595, par quelques unes de ses précisions, subordonne les églises orthodoxes de Transylvanie à l'Archevêché de Valachie. C'est ainsi que l'on explique généralement les mesures contre les influences calvinistes et les tentatives, suggérées par l'Empereur, de restructurer le système des religions admises qui devaient être réduites au catholicisme, luthéranisme et orthodoxies. On supprimait ainsi deux des anciennes religions admises, calviniste et luthérienne, fait qui démontre que la politique confessionnelle en Transylvanie s'encadrait dans les plans de la Contre-Réforme dans l'espace de l'Europe Centrale-Orientale. L'auteur mentionne que dans sa politique confessionnelle Mihai Viteazul, pensant à créer une base pour son propre règne, a collaboré avec la Contre-Réforme, tandis qu'en Moldavie il s'est montré réticent vis-à-vis de l'Union de Brest.

L'étude s'est arrêtée aux effets de la politique de collaboration avec les impériaux et les catholiques dans le procès de consolidation de la hiérarchie supérieure orthodoxe en exemptant les prêtres roumains de leurs obligations serviles. Par ces précisions le règne de Mihai Viteazul en Transylvanie reçoit des dimensions et significations nouvelles dans une époque où le rapport État — confession — nation subissait d'évidentes métamorphoses.

MIHAI VITEAZUL ȘI ȚARA FĂGĂRAȘULUI

IOAN-AUREL POP

Făgărașul a fost mereu un loc privilegiat pentru poporul român. Situată pe axa Brașov—Țara Bîrsei, Sibiu—Mărgine, Hațeg și Banat, Țara Făgărașului sau a Oltului era parte integrantă a punții carpatice care asigura unitatea complexului românesc de civilizație, dincolo de oscilațiile politico-statale¹. Pînă la începutul secolului al XV-lea, a rămas statornic între granițele Țării Românești², pentru ca ulterior, vreme de încă un veac, să fie disputată politic-administrativ, cu sorți schimbători de izbîndă, de către Țara Românească și Transilvania. Cert este că domnii români de la sud de Carpați au considerat întotdeauna Făgărașul ca pe o „moșie” proprie, parte a moșiei celei mari, care era țara. Stăpînirea munteană asupra Făgărașului apare astfel ca o confirmare la microscară a aspirației latente sau chiar misiunii de reconstituire a unității românești pe care și-o asumase prin însuși numele său primul stat medieval românesc de-sine-stătător³. Era firesc, deci, ca, atunci cînd misiunea aceasta a devenit manifestă sub Mihai Viteazul, Făgărașul să joace un rol important. Ca și restul Transilvaniei, Făgărașul era, din punct de vedere etnic, o regiune preponderent românească, dar spre deosebire de Transilvania, penetrația străinilor a fost aici, în general, nesemnificativă și, tot spre deosebire de Transilvania, Făgărașul a fost multă vreme și sub aspect politic o țară românească. De aceea, nici după încetarea oficială a stăpînirii românești aici, autoritățile regale, voievodale și princiare din Ungaria și Transilvania n-au putut fărîmița țara și nici n-au putut-o cuprinde în comitate sau scaune. Boierii și jurații țării, mai ales după ce obținuseră recunoașterea în scris a vechilor lor libertăți (1508), se întruneau pe mai departe în adunări proprii⁴ și își considerau ținutul lor un „regnum”. Nici modelul feudal apusean nu a pătruns aici, astfel că structura societății și organizarea economică au rămas ca-n Țara Românească. Scoasă forțat din structurile ei firești, dintre țările țării celei mari, ea nu s-a putut încadra în noua ordine politică, administrativă, instituțională. A rămas mereu o „terra”, o „provincia” sau un „districtus”, în frunte cu sfatul celor 12 boieri jurați. Din afară, a fost așezat deasupra acestora un stăpîn formal, a cărui autoritate n-a putut schimba vechea rînduială. Oficial, țara a fost mult timp

¹ David Prodan, *Din istoria Transilvaniei. Studii și evocări*, București, 1991, p. 9—158; studiul a fost pentru prima oară publicat în „Anuarul Institutului de Istorie din Cluj”, tom VI, 1967.

² Ioan A. Pop, *Stăpînirile lui Mircea în Transilvania*, în „Revista de istorie”, tom 39, 1986, nr. 7, p. 687—689.

³ Șerban Papacostea, *Geneza statului în evul mediu românesc. Studii critice*, Cluj-Napoca, 1988, p. 145.

⁴ Ioan A. Pop, *Instituții medievale românești. Adunările cneziale și nobiliare (boieresti) din Transilvania în secolele XIV—XVI*, Cluj-Napoca, 1991, p. 76—83; 195—210.

un dominium regal, avînd între alţii şi stăpîni de origine românească, aşa ca Ioan Corvinul, nepotul lui Iancu de Hunedoara sau ca Ştefan Mailat, boier localnic înnobilit, ajuns voievod al Transilvaniei⁵. După instaurarea principatului, Făgăraşul revine principilor, care îl conferă drept dotă principeselor lor⁶. Astfel, înainte de intrarea lui Mihai Viteazul în Transilvania, stăpîna domeniului era principesa Maria Christierna. Însuşi Mihai, în calitate de principe, a donat Făgăraşul soţiei sale, doamna Stanca⁷.

Odată pătruns în Transilvania, voievodul Țării Româneşti, ajunge curînd, în drumul său spre Alba Iulia, la Făgăraş. O spune Richard Knolles, în a sa *The Generall Historie of the Turkes*: „În timp ce cardinalul (care se credea că-i rezerva lui o astfel de soartă, dacă nu i-ar fi luat-o înainte) făcea front împotriva lui, el a sosit la Braşov şi la cetatea puternică de la Făgăraş, cedată lui, de unde a mers spre Alba Iulia, la 26 octombrie...”⁸. Cetatea a fost locul predilect al domnului şi al familiei sale, datorită apropierii ei de Muntenia, zidurilor sale puternice, posibilităţii primirii rapide a ajutorului, mediului ei românesc. Domnul a pus căpitan al cetăţii pe boierul Fărcaş, iar ca administrator al domeniului (provizor) pe Badea Stolnicul, care se afla în funcţie la 10 februarie 1600, cînd este numit într-un document „egregius Bade Sztolnic”⁹. Dar înainte de aceasta, la 26 noiembrie/6 decembrie 1599, într-o scrisoare către bistriţeni, Badea Stolnicul şi Iane Comisul (emitenţi) apar drept pîrcălabi de Făgăraş; deci Badea Stolnicul era şi castelan şi administrator al domeniului¹⁰. Aceste numiri se înscriu în politica mai generală a lui Mihai Viteazul de a aşeza demnitari români în fruntea cetăţilor. Făgăraşul este obiect de negocieri cu imperialii, alături de alte cetăţi şi domenii pe care domnul le voia pentru sine¹¹. Cetatea era dorită ca o reşedinţă domnească. Printr-un raport din 13 februarie 1600, episcopul Napragyi este informat că domnul va sta cu soţia sa la Făgăraş, unde va discuta mai lămurit cu comisarii imperiali şi alte detalii, în cadrul tratativelor¹². Într-un act din 20 aprilie 1600, scris de Oancea Logofătul, Mihai Viteazul numeşte Făgăraşul „cetatea de scaun”¹³. La 27 septembrie 1600, din tabăra de lîngă Făgăraş, voievodul cere, prin Basta, împăratului şi stărilor o serie de garanţii şi asigurări, între care şi aceea ca „familia mea şi

⁵ Paul Binder, *Ştefan Mailat (circa 1502–1551), boier român şi nobil transilvănean. Date despre românitatea lui*, în „Studii. Revistă de istorie”, tom 25, 1972, nr. 2, p. 301–309.

⁶ David Prodan, *op. cit.*, p. 12–13.

⁷ Szadeczy Lajos, *Erdély és Mihály vajda története 1595–1601*, Timişoara, 1893, p. 482. Se cunosc vreo şapte documente, emise în perioada 1597–1599, în care Mihai Viteazul însuşi, aidoma înaintaşilor săi, se intitulează herţeg al Amlaşului şi Făgăraşului. Vezi *Documenta Romaniae Historica*, seria B. *Țara Românească*, vol. XI (1593–1600) *Domnia lui Mihai Viteazul*, Bucureşti, 1975, doc. nr. 263, 274, 314, 327, 337 etc.

⁸ *Mihai Viteazul în conştiinţa europeană*, vol. II, *Cronicari şi istorici străini. Secolele XVI–XVIII. Texte alese*, Bucureşti, 1983, p. 95. Cel dintîi care a valorificat opera lui R. Knolles a fost P. Cernovodeanu în *Epopeea lui Mihai Viteazul într-o operă istorică engleză a vremii sale*, în vol. *Mihai Viteazul. Culegere de studii* (redactori coordonatori Paul Cernovodeanu, Constantin Rezachevici), Edit. Academiei, Bucureşti, 1975, p. 191–208.

⁹ A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei şi Țării Româneşti*, vol. VI, Bucureşti, 1933, p. 33, nr. 34.

¹⁰ David Prodan, *op. cit.*, p. 13; *Documenta Romaniae Historica...*, p. 494, nr. 349.

¹¹ *Mihai Viteazul în conştiinţa europeană*, vol. I, *Documente externe*, Bucureşti, 1982, p. 524–525, nr. 196; p. 552, nr. 200.

¹² *Ibidem*, vol. V, *Mărturii*, Bucureşti, 1990, p. 244, nr. 155.

¹³ Biblioteca Academiei Române, filiala Cluj-Napoca, Chartophilacium Transilvanicum, tom XXIV, Privilegia (Ms. A. 392).

curtea domnească să mi le duc la Făgăraș, unde să poată rămîne”. Urmează explicația: „Dacă vreau Făgărașul ca reședință pentru familia mea, vreau aceasta pentru că este aproape de Țara Românească și mă pot aproviziona lesne de acolo”¹⁴. Vine în curînd, la 2 octombrie, și răspunsul stărilor Transilvaniei, din tabăra de lingă Voila (tot în țara Făgărașului): „Nu putem da Făgărașul, după pofta Măriei Tale, Măria Ta știe bine că acela este al Alteței Sale Maria Christierna, nu avem chip și nu putem hotărî despre el... Ba încă poftim de la Măria Ta să dea înapoi Măria Ta și uneltele de pușcat pe care le-a scos de acolo din Făgăraș, să nu ne ajungă supărarea Maiestății Sale din pricina lor”¹⁵. Cum se vede, sub formule de adresare reverențioase, se ascunde o atitudine tranșantă, care nu lasă loc de reconciliere cu acela ce pierduse la Mirăslău și era tot mai vădit privit drept Străinul, Tiranul sau Valahul. Dar înainte de acea bătălie nefericită din toamna anului 1600, în prima parte a aceluiași an, voievodul pornea de la Alba Iulia spre Făgăraș, cu gînd de a pleca de aici spre Moldova. Încă la 21 februarie, un raport din Kosice dă de știre că Mihai a plecat spre Făgăraș și Brașov („Fogarosch und Cronstadt”), pentru a le întări cu garnizoanele sale¹⁶. În fine, în același sens, comisarul imperial David Ungnad scrie din Alba Iulia împăratului că știe de la Kornis, „în taină, că domnul voievod intenționează să plece la 21 ale acestei luni spre Făgăraș, iar apoi să-și încerce norocul în Moldova”¹⁷. La Făgăraș, domnul și sfetnicii săi au logofeți de latinie care le redactează corespondența cu imperialii. În 27 aprilie 1600, Mihai Viteazul îi înștiințează pe comisarii imperiali, David Ungnad, baron de Sonnegg și Mihail Szekely, căpitan de Sătmar, că a trimis un curtean al său pentru a grăbi sosirea lui Bartholomeu Pezzen și a banilor necesari, „pentru binele comun”¹⁸. În ziua următoare, tot din Făgăraș, îndemnat desigur de domn, banul Mihalcea scrie direct „preailustrului și măritului” Bartholomeu Pezzen și-l roagă să vină grabnic spre a se întîlni și sfătui cu „preailustrul domn Mihai Voievod” pentru „salvarea și siguranța Creștinătății”, periclitată de „tulburările atît de mari, care amenință din Moldova”¹⁹. Tot în 28 aprilie, voievodul însuși scrie din aceeași cetate lui Bartholomeu Pezzen, informîndu-l despre uneltirile lui Sigismund Báthory în Moldova, ajutat de turci și de tătari, despre lipsa banilor și despre primirea la Făgăraș a unui sol tătar, în încercarea de a-l cîștiga de partea sa pe hanul din Crimeea²⁰. În aceleași condiții (28 aprilie, Făgăraș), Mihai se adresează și arhiducelui Matthias pentru a combate „calomniile multor răuvoitori”, pentru a-și dovedi iarăși fidelitatea și a grăbi sosirea lui B. Pezzen²¹. Alături de aceste pregătiri diplomatice coordonate din Făgăraș, domnul ia, tot de aici, și alte măsuri în vederea succesului expediției din Moldova și pentru menținerea sub control a situației din Transilvania. Un raport din Alba Iulia, dat la 26 aprilie, anunță că oastea pentru Moldova,

¹⁴ Mihai Viteazul în conștiința europeană, vol. V, p. 317–321, nr. 223.

¹⁵ A. Veress, *op. cit.*, p. 217, nr. 198.

¹⁶ *Ibidem*, p. 40, nr. 43; Mihai Viteazul în conștiința europeană, vol. IV, *Relatări și presă*, București, 1986, p. 225, nr. 169.

¹⁷ Mihai Viteazul în conștiința europeană, vol. I, p. 425, nr. 149.

¹⁸ *Ibidem*, vol. V, p. 261–262, nr. 175.

¹⁹ *Ibidem*, p. 262–263, nr. 176.

²⁰ *Ibidem*, vol. I, 474–476, nr. 168.

²¹ *Ibidem*, p. 473–474, nr. 167.

formată numai din români și alți ortodocși, era pregătită și că peste două zile domnul convocase la Făgăraș pe toți juzii și cetățenii mai de vază ai orașelor pentru a fi cu el în acele momente și a-i depune din nou jurământ de credință, eventual numai față de persoana sa, excluzându-l pe împărat²². Toate acestea demonstrează că cetatea Făgărașului devenise un fel de cartier general în vederea pregătirii unirii Moldovei cu celelalte două țări românești, aflate sub autoritatea voievodului.

Țara Făgărașului i-a rămas credincioasă lui Mihai Viteazul până la capăt. Când nobilii s-au răzvrătit împotriva voievodului, prin august-septembrie 1600, Țara Făgărașului nu i-a urmat în acțiunea lor, ridicându-se în sprijinul domnului său. În acest sens, nobilimea scrie secuilor în 10 septembrie 1600: „Am înțeles că țărănimea din Făgăraș se mișcă; le-am trimis vorbă să se îndrepte, altfel îi tăiem până la unul”²³. Erau o parte din acei țărani despre care cronicarii contemporani scriau mirați că se ridicaseră încurajați de nădejdea că aveau un domn din neamul lor.

O știre din 9 septembrie 1600 arată că, la vestea răscoalei stărilor, domnul a solicitat „sărăcimea, prin promisiunea de libertate” și că „din districtul Făgăraș, de la fiecare casă dorește câte un om”²⁴. După pierderea bătăliei de la Mirăslău, cel dintâi gând al lui Mihai a fost retragerea spre Făgăraș. Într-un „Discours de la defaite du Vallaque par le sieur Georges Basta”, din 18 septembrie 1600, se spune că generalul Basta și-a îndreptat cele mai bune trupe către Făgăraș, „care se află la granița cu Valahia, încotro se crede că s-ar fi îndreptat Valahul, care-și ținea acolo visteria, căci fusese văzut trecând înot riul Mureș...”²⁵. La 10 octombrie, un raport despre situația de după Mirăslău spune că „Mihai Vodă, cu puțini oșteni, a pornit-o în grabă și înfricoșat spre Făgăraș”, unde plănuia să reziste, înainte de a lua drumul Țării Românești²⁶. Un aviz în limba italiană din 14 octombrie arată că la Făgăraș, „cetate în mijlocul Transilvaniei”, își avea domnul tezaurul și familia²⁷. Nici Basta nu se simțea în siguranță știindu-l pe Mihai la Făgăraș, de aceea el s-a îndreptat în grabă într-acolo, „unde auzise spunându-se că sosise voievodul, cu forțe noi din Țara Românească și Moldova”²⁸. Făgărașul era deci privit ca un centru de rezistență pan-românească și de regroupare pentru Mihai Viteazul.

La începutul anului 1601, un anonim relatează că dieta de la Cluj a hotărât ca doamna Stanca și Pătrașcu să fie mutați din castelul de la Gilău în cetatea Făgărașului, pe care stările o dăruiseră lui Csáky²⁹. În 27 aprilie 1601, se aflase că Pătrașcu, „filius Michaelis Voivode”, din Făgăraș se interesa printr-un sol sigur despre soarta tatălui său, fără să poată afla nimic cert³⁰. Revenit vremelnice în Transilvania, Sigismund Báthory are răgazul necesar să tranșeze rapid și soarta domeniului Făgăraș, după cum se prefigurase deja în dietă. Astfel, la 10 iunie 1601, cetatea și domeniul său cu 55 de sate românești — întreaga Țară a Oltului — sînt dăruite prin act

²² *Ibidem*, vol. IV, p. 247, nr. 183.

²³ Szadeczky Lajos, *op. cit.*, p. 369.

²⁴ *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, vol. IV, p. 295–296, nr. 224.

²⁵ *Ibidem*, p. 297–303, nr. 226.

²⁶ *Ibidem*, p. 308–309, nr. 230; A. Veress, *op. cit.*, p. 227–229, nr. 210.

²⁷ A. Veress, *op. cit.*, p. 233, nr. 215.

²⁸ *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, vol. II, p. 101.

²⁹ A. Veress, *op. cit.*, 324–327, nr. 303.

³⁰ *Ibidem*, p. 360, nr. 340.

solemn lui Ștefan Csáky, lăudat mai ales pentru împotrivirea lui constantă față de Mihai, numit „atrocissimum Tyranum”, „barbarum et ab omni humanitate, ac pietate alienissimum”³¹.

Și în preajma luptei de la Guruslău, gândul domnului s-a îndreptat spre Țara Făgărașului. Într-o expunere de justificare a atitudinii lui dușmănoase față de Mihai, Gheorghe Basta îl acuză pe acesta în august 1601 că „voia să se întâlnească cu oamenii săi în cetatea Făgărașului”³². O relatare din Praga precizează la 3 septembrie că voievodul trimisese la Făgăraș 1 000 de husari, care i-ar fi eliberat soția și fiul³³. O altă știre de la Paris asupra morții „Valahului” spune că Mihai „chemase 400 de călăreți de-ai săi, spre a-i trimite chipurile la Făgăraș să-i aducă soția și copiii”, dar, în fapt o făcuse cu gânduri de „trădare”³⁴. După moartea voievodului, familia sa a rămas captivă o vreme la Făgăraș, fapt confirmat și de ambasadorul Veneției la Praga, care aflase la 17 decembrie 1601 că Sigismund Báthory era solicitat s-o elibereze³⁵. Despre încercările lui Mihai de a-și avea familia lângă dînsul, după victoria de la Guruslău, oferă date și cronicarul Szamosközy, în însemnările sale³⁶. În legătură cu dorința voievodului de a-și separa oastea după Guruslău și de a purcede spre Făgăraș, sub cuvîntul eliberării familiei sale, David Prodan notează: „În fond, se gîndea iarăși la stăpînirea Transilvaniei și Făgărașul trebuia să-i fie puternicul punct de sprijin. Aci, în mijlocul unei boierimi și populații românești, în preajma Țării Românești, cu oastea Țării Românești aproape, se putea simți mai în siguranță, aci erau aproape și secuii credincioși. De aci trebuia să-și ia deci noi puteri pentru asigurarea stăpînirii sale în Transilvania. Se vedea încă o dată ce rol ar fi putut juca Țara Făgărașului dacă s-ar fi menținut în cadrele Țării Românești. Pentru domnii români ea a fost și ar fi putut să rămînă nu numai un simplu loc de refugiu la nevoie, ci și unul din temeiurile puterii lor, un puternic contrafort al domniei Țării Românești și, în același timp, și un cap de pod peste Carpați, din care se puteau da și lovituri, se putea chiar influența politica Transilvaniei, o bază puternică de pe care puteau porni și alți domni la stăpînirea ei”³⁷. Aceste cuvinte sintetizau încă din 1967, cînd au fost pentru prima oară publicate, esența politicii lui Mihai Viteazul și a altor domni munteni față de Țara Făgărașului. Mai mult decît în restul Transilvaniei, Mihai a urmărit și a putut să-și exercite în Făgăraș o adevărată autoritate de domn român, fără marile primejdii care-l pîndeau în alte părți. Mai ales pentru țărani făgărașeni, de mult timp discriminați, a obligat domnul dieta să recunoască dreptul la pășunat al turmelor din satele românești în hotarul satelor săsești și ungurești. În Făgăraș, Mihai a ținut curte, sfat și a emis documente pentru boierii țării. Aceștia i s-au adresat cu problemele lor specifice, pe care domnul, socotit de-acum „crai”, cu toată presiunea evenimentelor, s-a străduit să le rezolve. Astfel, la 10 februarie 1600, Mihai da de știre că l-a înnobilit pe boierul făgărașean Vasile Bîrsan și că l-a scutit, pentru casa lui din satul Luța (Lucza), de

³¹ *Ibidem*, p. 375—379, nr. 358.

³² *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, vol. V, p. 345, nr. 306.

³³ *Ibidem*, vol. IV, p. 364, nr. 286; Andrei Veress, *op. cit.*, p. 451, nr. 423.

³⁴ *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, vol. IV, p. 379, nr. 423.

³⁵ A. Veress, *op. cit.*, p. 482, nr. 455.

³⁶ Ioachim Crăciun, *Cronicarul Szamosközy și însemnările lui privitoare la români (1566—1608)*, Cluj, 1928, p. 155, 161.

³⁷ David Prodan, *op. cit.*, p. 13—14.

toate censurile, taxele și contribuțiile ordinare și extraordinare, poruncindu-le lui Badea Stolnicul și celor 12 boieri jurați ai districtului de-acum și din viitor să respecte întocmai această hotărîre care-l privea pe boierul Vasile Birsan și pe toți moștenitorii și urmașii lui³⁸. În „cetatea de scaon” a Făgărașului, ca „domn a toată Țara Ardialului”, Mihai rezolvă o pricină între satele Sărata și Scorei, iar logofătul Oancea scrie în acest sens un document, emis la 20 aprilie, „anul Domnului 1600, de la zidirea lumii 7108”³⁹. Din act aflăm că s-au prezentat înaintea domnului Staoi (poate Stan sau Stav, corupt datorită copistului), Căzan și Brateș, boieri din Sărata, care, pierzînd cărțile lor de moșie, și-au văzut încălcat hotarul lor cel vechi de către cei din Scorei. Aceștia din urmă aveau și act doveditor pentru pretinsul lor drept. Domnul, după ce a socotit și a căutat cu toți sfetnicii domniei sale, nu a crezut cartea celor din Scorei, „ci am dat 12 boieri între amîndouă satele ca să umble și să întrebe oamenii bătrîni și să adevereze pe unde sînt hotarele cele bătrîne. Deci satul sărătenilor, ei au adunat 17 oameni buni și bătrîni din preșurul locului, cari au știut hotarele cele bătrîne de moșie și au venit înaintea acelor 12 boeri și au jurat că acestea sînt hotarele cele bătrîne de moșie”. Urmează descrierea amănunțită a mersului hotarului, cu toponime și hidronime românești, „pe unde au umblat și au mers acei 12 boeri și au înnoit acele hotare”, împreună cu jupanul Fărcaș, căpitanul cetății și cu „acei 17 boeri bătrîni și oameni buni”; „iară satul Scoreiul, ei au rămas mincinoși”. Actul a fost emis pentru boierii din Sărata, pentru feciorii, frații, nepoții și strănepoții lor, „cît vor fi boieri în Sărata în sat, ca să fie al lor tot satul Sărătii, și cu obagi și cu toată moșia, din cîmp și din ape, și din pădure și din munte, și tot hotarul, peste toate, pentru că iese a lor, dreaptă și bătrînă moșie din strămoș”. Domnul a pus ca martori pe Kornis Gaspar, pe Szekely Moyses, pe Csáky, dar și pe vistierul Bărcan și pe marele postelnic Stoica. Acesta este și un indiciu asupra componenței sfatului domnesc în aprilie 1600, la Făgăraș. Actul pune în lumină o procedură de judecată românească, avînd elemente comune cu justiția feudală în ansamblu, dar cu multe particularități. Cea mai marcantă și neobișnuită în Transilvania este punerea la îndoială a actului scris și chiar nesocotirea lui în fața procedurii obișnuielnice cu martori, după rînduielile dreptului românesc. În dreptul feudal de sorginte apuseană, proba cu martori se aplica mai ales atunci cînd niciuna din părțile în litigiu nu avea act scris doveditor sau cînd ambele aveau act scris cu același obiect. Or aici actul scris este subsumat de mărturia oamenilor buni și bătrîni (boieri și ei), considerată decisivă de cei 12 boieri jurați și, în ultimă instanță, de domn, prin formula „și însumi domnia me am zis”. Se mai cunoaște un fenomen asemănător în Țara Hațegului, unde, în veacurile XIV și XV, în cîteva cazuri, adunarea cnezilor, netutelată de foruri sau persoane străine, face dreptate după principii feudale locale, cludînd actele scrise — simboluri ale modelului feudal impus dinafară⁴⁰.

Un alt document, emis la 15 iulie, „în cetatea Beligradului, fiind cursul anilor de la Adam 7108, iară de la Domnul Christos 1600”, pune în lumină

³⁸ A. Veress, *op. cit.*, p. 32—33, nr. 34.

³⁹ Biblioteca Academiei Române, doc. citat. O variantă a aceluiași doc., cu mici diferențe, a fost publicată în *Documenta Romaniae Historica*, seria B. *Țara Românească*, vol. XI..., p. 517—519, nr. 372.

⁴⁰ Ioan A. Pop, *Instituții medievale românești...*, p. 85 și urm.

tot o judecată tradițională românească, fiind în dispută o parte din satul făgărașean Mîndra⁴¹. De data aceasta, intitulăția reflectă transformările politice care avuseseră loc: „Noi Mihail Voivod, cu mila lui Dumnezeu, domn a tot pămîntului Țării Rumânești și al pămîntului Țării Ardialului și al Moldovei...”. În dispută se află boierii Dragomir, Bucur, Opria, Radu, Vlăduț și Aldia, pe de o parte și Stoica, Milea și Bera, pe de altă parte, pentru a șasea parte din satul Mîndra, din munte, ape, păduri, din hotar și din vatra satului, unde erau casele lor. Judecata se face înaintea divanului domnesc și a domnului însuși. Dragomir și ai săi afirmă că au moșia dăruită de moștenire în familie, încă de pe vremea lui „Lajos Kraj”, din al cincelea an al stăpînirii sale (poate fi vorba despre Ludovic al II-lea, care a domnit de la 1516 pînă la 1526; atunci actul ar putea data din 1520—1521) și au arătat în sprijinul celor spuse o „carte bătrînă ungurească”. Divanul le-a dat lui Stoica, Milea și Bera „jurămînt... să dovedească că ar fi fost și ei părtași la aceeași” danie sau moșie, dar ei n-au putut mărturisii această înaintea celor 12 mari boieri și astfel n-au putut apela nici la domn. Și așa a rămas moșia lui Dragomir și alor săi, cu fiii, nepoții și stră-nepoții lor, de moștenire, cu documentul dat lor, spre a nu mai fi supărați de nici o judecată. Marii boieri martori ai actului sînt Teodosie Rudeanu, marele logofăt, Stoica, marele postelnic, Bîrsan (recte Bărcan), marele vistier, Lena, marele comis și Leca, marele postelnic. Se observă că de această dată a judecat sfatul domnesc (divanul) și au fost martori ai actului exclusiv marii boieri români, spre deosebire de ceea ce a reflectat documentul anterior. Judecata făcîndu-se la Alba Iulia, nu s-a mai putut apela la oamenii buni și bătrîni ai locului care să verifice și să certifice faptele, deși lui Stoica, Milea și Bera li s-a permis, se pare (documentul are lacune), să recurgă la proba cu jurători. Din motive neprecizate, aceștia însă nu au putut dovedi că dreptatea era de partea lor și au pierdut procesul. Lista martoriilor actului are unele inadvertențe.

Într-un document emis la 8 august 1600, la Alba Iulia, se spune că megiesii din satul Radovanu din Oltenia, avînd pîră cu călugării de la mănăstirea Cășuna, „au venit înaintea Domniei Mele în cetatea Făgărașului”, pentru a-și căuta dreptatea, dar „au fost ridicați din divan cu mare rușine”⁴².

La Făgăraș, ca și la Alba Iulia, a ridicat domnul și biserica, pentru cei de o credință cu dînsul. Era de așteptat acest lucru, din partea domnului care, încă din 1595, pusese mitropolia Transilvaniei sub ascultarea mitropoliei Țării Rumânești. Despre ctitoria din Făgăraș, stă mărturie un act emis de Gabriel Bethlen la 1 martie 1617, chiar în cetate. Cu acest prilej, principele îi dăruiește căpitanului Mihail Gyulai, cu titlu de zălog, pentru 300 de florini ungurești, „o proprietate sau o sesie predială în acest tîrg al nostru și în districtul Țării Făgărașului (*districtu terrae Fogaras*), în regiunea din partea de miazăzi a cetății noastre Făgăraș, în ocolul, adîncitura și marginea unui oarecare loc al drumului public, la marginea șanțului sus-zisei cetăți Făgăraș... pe care... odinioară fusese ridicată biserica răposatului Mihail, voievodul transalpin ... (*olim templum quoddam Michaelis Vajvodae*

⁴¹ Ioan cav. de Pușcariu, *Fragmente istorice despre boierii din Țara Făgărașului*, vol. IV, 1907, Sibiu, p. 176—178, nr. 56.

⁴² *Documenta Romaniae Historica...*, p. 564, nr. 412.

Transalpinensis fuerat exstactum...)”⁴³. După 16 ani, deși patimile se mai potoliseră și, în loc de „tiran”, Mihai era iarăși numit voievod, numai locul mai rămăsese din lăcașul închinat rugăciunii, smereniei și iertării de către marele domn. Nimic nu i-a fost iertat și uitat de către orgolioșii lui competitori, nici măcar biserica.

În concluzie, se poate spune că Țara Făgărașului s-a aflat în raporturi speciale cu domnul Țărilor Române unite la 1599–1600. Antecedentele demonstrează că nici nu se putea altfel, deoarece geografia, demografia și istoria concureau la aceasta. „Terra Blacorum” din vechime, locuită de boieri (care-și datorau statutul acestor domnilor munteni) și de vecini, această țară care mai păstra amintirea lui Negru Vodă, l-a primit după cuviință pe continuatorul acestuia în scaunul domnesc de la sud de Carpați. Reședința oficială a lui Mihai în Transilvania și chiar „capitala” celor trei țări române unite a fost, cum se știe, Alba Iulia. Numai că aici, din cauza mai multor factori, domnul nu se simțea întotdeauna în largul său. De aceea, în preajma unor decizii importante sau în urma unor momente grele îl găsim pe domn la Făgăraș. Aici era reședința lui de suflet, loc sigur pentru familia sa, situat în mediu cvasiromânesc, aproape de Țara Românească. Aici s-a înțeles bine și sensul românesc al actului său, pe care urmașii acelor boieri și vecini l-au transformat apoi în simbol național.

MICHAEL THE BRAVE AND THE LAND OF FĂGĂRAȘ

Summary

At the end of the Romanian Middle Ages, Michael the Brave, the prince of Wallachia, achieved for the first time the union of the three Romanian countries. The centre of this union was Transylvania, where the prince has established his court and where he was regarded as a “king”. One of the Romanian provinces from Transylvania which strongly supported Michael the Brave and his policy between 1599–1601 was “the land” of Făgăraș, situated along the Southern Carpathians. In the 13th and 14th centuries, the kings of Hungary were not able to conquer and to master entirely that region (named “Terra Blacorum” = the Romanian Land), which remained a part of Wallachia until the beginning of the 15th century. As all his forerunners, Michael the Brave considered himself a real master of the land of Făgăraș, even before his arrival in Transylvania. During his reign in Transylvania, the residence of the prince’s family was the castle of Făgăraș. He prepared here the campaign in Moldavia and he received in the castle many foreign messengers, especially from Austria. Some members of the Hungarian nobility were obliged by the prince to stay in Făgăraș and to participate, together with the Romanian nobility, in the political activity. Michael the Brave and his council, in 1599–1600, acted in order to solve some problems of the Romanian nobles (boyards) and peasants from Făgăraș. That’s why, this province was an important support for the prince until the end of his life and the memory of Michael the Brave became soon a symbol of the Romanian political unity.

⁴³ A. Veress, *op. cit.*, vol. IX, p. 130–131, nr. 110.

MIHAI VITEAZUL, BASTA ȘI CETATEA FĂGĂRAȘULUI – UN „TRATAT” PUȚIN CUNOSCUȚ (3 OCTOMBRIE 1600)*

CONSTANTIN REZACHEVICI

În vremea întregii stăpîniri a lui Mihai Viteazul în Transilvania, cetatea Făgărașului a jucat un rol însemnat în planurile și acțiunile domnului român. Pînă și moartea sa în august 1601 a fost legată de proiectul revenirii de pe cîmpia Turdei la Făgăraș¹. În chip firesc, relațiilor domnului român cu aceasta li s-au acordat atenție într-o lucrare anume² și mențiuni, sub o formă sau alta, în mai toate lucrările referitoare la Mihai Viteazul³. Și totuși, în legătură cu aceste relații mai stăruie încă destule semne de întrebare. Unul dintre acestea, la care mă voi referi acum, privește momentul și felul în care, după înfrîngerea de la Mirăslău (18 septembrie 1600 – toate datele sînt pe stil nou) și primele zile ale lui octombrie 1600, cînd se îndrepta spre Țara Românească, pentru apărarea acesteia de invazia polonă, Mihai a pierdut – pentru totdeauna – stăpînirea cetății Făgăraș, care a trecut în mîinile imperialilor și ale nobililor transilvăni răsculați împotriva sa. Dar cum s-a petrecut aceasta? A existat un act de predare anume, a fost cucerită prin luptă, sau părăsită pur și simplu de oștenii voievodului, aflați în retragere? Sînt, de altfel, întrebări pe care mi le-a pus în 1988 un pasionat cercetător al istoriei cetății Făgărașului, arhitectul Gheorghe Sebestyén⁴, răspunsul la acestea reprezentîndu-l, într-o formă acum dezvoltată, rîndurile de față.

La prima vedere pare o problemă de amănunt, de istorie locală, în fapt cedarea cetății Făgăraș se leagă de un „tratată”, mai precis de un jurămint de credință și o înțelegere diplomatică care au modificat în realitate încă o dată sistemul alianțelor lui Mihai, permițîndu-i să se concentreze

* Comunicare la Sesiunea de referate comemorative Făgăraș 700 de ani 1291–1991, Făgăraș, 5 octombrie 1991.

¹ Constantin Rezachevici, *Tabăra de lîngă Turda (pe cîmpia Turdei) și sfîrșitul lui Mihai Viteazul*, în *Mihai Viteazul și Sălajul – Guruslău 375 – 3 august 1601 – 3 august 1976*, Zalău, 1977, p. 447–448.

² Ioan Ciupea, Raluca Comardicea, *Făgărașul în politica lui Mihai Viteazul de unire a celor trei țări române*, în „Cumidava”, Brașov, XII¹ (1979–1980), p. 43–52.

³ Cf. îndeosebi Pavel Binder, *Contribuții privind domnia lui Mihai Viteazul în Transilvania*, în „Revista de istorie”, XXVIII (1975), nr. 4, p. 580 și urm.; Gernot Nussbächer, *Un itinerar intrat în istorie: Mihai Viteazul în Transilvania și Moldova*, în *Din cronici și hrisoave, Contribuții la istoria Transilvaniei*, București, 1987, p. 124–126.

⁴ Cf. Gheorghe Sebestyén, *O pagină din istoria arhitecturii României. Renașterea*, București, 1987, p. 37, 56, 57, 73, 104; etc.; idem, *Două orașe românești: la șapte veacuri de existență*, în „Magazin istoric”, S.N., XXV (1991), nr. 7, p. 34–37; idem, *Cetatea Făgărașului*, București, 1992, p. 107.

asupra apărării Țării Românești, în fața oștii marelui cancelar și hatman J. Zamoyski și a unor forțe otomane. Oricît ar părea de ciudat, aceste acte cu evidente implicații politico-militare, nu au fost bine delimitate și evidențiate ca atare din noianul evenimentelor politico-diplomatice legate de acțiunile lui Mihai Viteazul din a doua jumătate a lui septembrie — începutul lui octombrie 1600, astfel încît practic au fost fie ignorate, fie abia menționate⁵. La aceasta a contribuit și slaba cunoaștere a mecanismului formal, specific, al diplomației medievale, de către istoricii care s-au ocupat de perioada amintită.

Învins la Mirăslău (18 septembrie 1600) — Mihai vorbea doar de „*părăsirea luptei*” — mai mult datorită ezitărilor sale de a înfrunța pe imperiali, căci: „*eu, creștin fiind și neînvățat a mă bate împotriva creștinilor, deși eram împins de revoie, nu m-am luptat după cum eram deprins, ca împotriva dușmanului firesc*”⁶, Mihai Viteazul se afla într-o situație ciudată și paradoxală. Ciudată pentru că fusese înfrînt tocmai de către cel care-i venea în ajutor cu trupele imperiale din Ungaria Superioară, locotenent-colonelul George Basta, care însă trecuse cu prea multă ușurință de partea inamicilor săi, nobilii unguri răsculați din Transilvania, sub conducerea lui Ștefan Csáky, al căror candidat la stăpînirea Ardealului era Sigismund Báthory, care tocmai se apropia, prin Moldova, cu oștile polono-moldovene ale lui Zamoyski și ale Movileștilor⁷. Paradoxală, pentru că toți protagoniștii ciudatei bătălii pretindeau că luptă în numele împăratului de la Praga, Rudolf II de Habsburg.

În fapt, situația în acel moment era extrem de complexă. Cronicarul lui Mihai Viteazul, umanistul grec contemporan, Gheorghe Palamede, o sintetiza perfect, cînd afirma că: „*turcii, polonii, ungurii, germanii și alții s-au ridicat împotriva lui Mihai în același timp, ca să-l distrugă, și să-i zdrobească marea-i putere. Și e o minune și un lucru mare, nu c-a fost biruit, ci cum de nu l-au prins vrăjmașii!*”⁸. Noroc că polonii se mișcau încet. La 16 septembrie 1600, în preajma bătăliei de la Mirăslău, se aflau, împreună Ieremia Movilă și Sigismund Báthory, de-abia sub zidurile Sucevei⁹. Iar

⁵ Ioan Ciupea, Raluca Comardicea, *op. cit.*, p. 49—50, afirmă doar că în condițiile înaintării polonilor lui Zamoyski în Moldova, spre Țara Românească, pentru a-l instala pe Simion Movilă, Mihai Viteazul a plecat cu oaste de la Făgăraș spre Brașov, „Făgărașul fiind ocupat de oamenii lui Ștefan Csáky”. Cf. și N. Bălcescu, *Românii supt Mihai Vocevod Viteazul*, în *Opere*, III, București, 1986, p. 308; Alex. Lapedatu, *Din zilele de cădere ale lui Mihai Vodă Viteazul — XVI narațiuni istorice* —, București, 1908, p. 8; N. Iorga, *Istoria lui Mihai Viteazul*, București, 1968, p. 370—372; idem, *Istoria românilor*, V, București, 1937, p. 352—353; P. P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, București, 1936, p. 227; Ion Ionașcu, *Mihai Viteazul și unitatea politică a țărilor române*, în *Unitate și continuitate în istoria poporului român*, sub redacția D. Berciu, București, 1968, p. 182; Ion Ionașcu, Victor Atanasiu, *Mihai Viteazul*, București, 1975, p. 125; Victor Atanasiu, *Mihai Viteazul. Campanii*, București, 1972, p. 251; Șt. Olteanu, *Les pays roumains à l'époque de Michel le Brave (l'Union de 1600)*, București, 1975, p. 136; Manole Neagoe, *Mihai Viteazul*, Craiova, 1976, p. 203; A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, III, ed. a IV-a, București, 1988, p. 271; *Istoria României*, II, București, 1962, p. 1000.

⁶ *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, *Documente externe*, București, 1982, p. 612, 621.

⁷ *Ibidem*, p. 611, 620.

⁸ *Poema lui Gheorghe Palamede despre viața lui Mihai Vodă Viteazul scrisă în 1607*, Studiu critic și traducere O. Tăfală, București, 1905, p. 39.

⁹ P. P. Panaitescu, *Documente privitoare la istoria lui Mihai Viteazul*, București, 1936, p. 127—130.

în zilele următoare, aflați în legătură cu imperialii și nobilii ardeleni¹⁰, au renunțat la urmărirea lui Mihai în Transilvania, cu grosul trupelor, Zamoyski îndreptându-se direct spre Țara Românească, în vederea instalării aici a lui Simion Movilă. Încă din 1595, după instaurarea lui Ieremia Movilă, supus Coroanei polone, în Moldova, marele hatman a început pregătirile militare și politice pentru așezarea fratelui acestuia la Țirgoviște, din anul următor avînd chiar îngăduința sultanului¹¹, urmărind ca și Înalta Poartă, înlăturarea lui Mihai Viteazul. Cercetarea atentă a izvoarelor a dovedit că tocmai pentru a preveni aceste acțiuni viteazul domn a trecut la înlăturarea protejaților lui Zamoyski, Andrei Báthory (fostul cardinal de Warmia) din Transilvania, în 1599, și Ieremia Movilă din Moldova, în 1600, realizînd astfel implicit și conștient, prima unire politică a țărilor române sub conducerea sa¹², cu menirea limpede cristalizată în cugetul său încă din toamna 1599, ca: „să întoarcă forțele lor împotriva turcilor”¹³.

Dacă Zamoyski a renunțat, se pare, destul de curînd după începutul campaniei, cum aminteam, să-l urmărească pe Mihai în Transilvania, pornind de la Suceava la 22 septembrie 1600, peste riul Moldova (23 septembrie), pe la Țirgu Neamț (24 septembrie), Roman (25 septembrie), Bacău (26—28 septembrie), Lunca Mare (30 septembrie — 1 octombrie), peste Trotuș, la satul Neruța (3—4 octombrie), pe la Focșani (5—6 octombrie) și Buzău (8 — post 13 octombrie), de unde a luat drumul pe sub munte spre Țirgoviște¹⁴, în schimb, de la Suceava la 19 septembrie a trimis un corp de oaste polono-transilvană, avînd un efectiv de 7 000 de oameni, cu misiunea de a pregăti revenirea lui Sigismund Báthory. Acest corp, de fapt o ade-vărată armată, condus de Iacob Potocki și Moise Székely (trădătorul lui Mihai și viitorul voievod al Transilvaniei) a înaințat „în mare grabă” pela Cîmpulungul Moldovenesc (21 septembrie), Bistrița și Poiana Aiudului (1 octombrie 1600), punîndu-se la dispoziția lui Ștefan Csáky, pentru ca ulterior Iacob Potocki să revină, după unele ciocniri cu ostașii lui Mihai, în tabăra lui Zamoyski de la Buzău, abia la 11 octombrie 1600¹⁵. Așadar, Palamede n-a exagerat deloc enumerînd pe poloni între inamicii lui Mihai din Transilvania.

De la Mirăslău, Mihai Viteazul, după cum însuși mărturisește, s-a îndreptat pe lîngă Sibiu, la 19 septembrie 1600, direct spre Făgăraș, cu gînd

¹⁰ *Ibidem*, p. 130—132.

¹¹ *Ibidem*, p. 30, 34.

¹² Constantin Rezachevici, *Gîndirea politică a lui Mihai Viteazul și etapele planului de dobîndire a Moldovei*, în *Mihai Viteazul. Culegere de studii*, redactori coordonatori Paul Cernorodeanu și Constantin Rezachevici, București, 1975, p. 51—73.

¹³ *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 272, 279.

¹⁴ Constantin Rezachevici, *Luptele hatmanului Jan Zamoyski cu Mihai Viteazul într-o tipăritură rară din biblioteca Zamoyski (Broșura căpitanului Stanisław Bartholan din 1601)*, în „Revista de istorie”, XXXII (1979), nr. 7, p. 1334—1335, 1343—1344; A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, VI, București, 1933, p. 197—198, 201—202, 221, 242—246; *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, V, *Mărturii*, București, 1990, p. 321—323.

¹⁵ Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, XII, București, 1903, p. 1042, nr. MCCCCXCIX; A. Veress, *op. cit.*, p. 199, 227, 239, 243—245; *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 572—573; V, p. 314—315; Ilie Corfuz, *Mihai Viteazul și polonii*, București, 1937, p. 152, 154; P. P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, p. 229; Constantin Rezachevici, *op. cit.*, p. 1335.

de a trece în Țara Românească. „*Aproape de Sibiu*” a întâlnit oastea sa care îi venea în ajutor din Muntenia — 12.000 de oameni conduși de Petru Huszár¹⁶. În ziua următoare, 20 septembrie, Mihai își așează tabăra lângă Făgăraș, fără a intra în cetate¹⁷. De altfel, în general, domnii români aflați în campanie în fruntea unor oști evitau, din rațiuni strategice, să se închidă în cetăți.

La acea dată, Făgărașul era cetate princiară, și încă una dintre cele mai puternice din Transilvania¹⁸. Cuprindea pe atunci doar fortul central de „formă dreptunghiulară, cu patru turnuri dispuse pe colțuri, cu corpuri de clădiri alipite curtinei și cu curte interioară. Corpul de clădiri, lat de circa 8 m, cu trei nivele, se ridică la 12 m, iar turnurile la cca. 14 m”; cetatea bastionară exterioară începând a fi ridicată abia din 1623¹⁹. Era centrul domeniului princiar cu același nume, asupra căruia Mihai Viteazul socotea a avea un drept vechi moștenit de la voievozii munteni care-l precedaseră, adoptând probabil nu întâmplător, titlul de „*herțeg al Amlașului și Făgărașului*” în perioada dinaintea campaniei sale în Transilvania²⁰. Dăruit de Sigismund Báthory soției sale, Maria Christierna, ruda împăratului Rudolf II, care a și locuit aici²¹, iar apoi de către Mihai doamnei Stanca, în secolul al XVII-lea va deveni un adevărat „domeniu al prințeselor”²².

Mihai Viteazul a avut „curte domnească” în cetatea Făgărașului, unde se credea că își adăpostește și tezaurul²³, iar în perioada la care ne referim a propus-o drept reședință pentru familia sa. A rămas lângă Făgăraș pînă la 23 septembrie 1600, după ce la 20 ale lunii în tabăra de aici au sosit oștile sale retrase din Moldova, puse sub ascultarea lui Ioan Szelestey, haiducii lui Baba Novac și unitățile conduse de Udrea Băleanu, Sava armașul și Deli Marcu, care controlau, împreună cu cîteva mii de secui aliați, Țara Birsei, cu excepția Brașovului, răzvrătit împotriva domnului român, alături de celelalte centre săsești²⁴. La 23 septembrie Mihai înaintează spre răsărit pînă „*sub muniții Brașovului*”, la Codlea, de unde trimite în solie pe credinciosul său comandant I. Szelestey împreună cu doi boieri, în tabăra lui Basta

¹⁶ Mihai Viteazul în conștiința europeană, I, p. 612, 621; A. Veress, *op. cit.*, p. 213. Același efectiv — 12000 de oameni — în oastea lui Mihai îl indică și Moise Székely (*ibidem*, p. 227). O oaste de cîteva mii de oameni trimisă în ajutorul lui Mihai de Nicolae Pătrașcu, din Țara Românească, venită pe la Tabla Buții, a fost înfrîntă de brașoveni la Telu (14 septembrie), dar apoi cu ajutorul secuilor a ajuns totuși la Mihai Viteazul (Pavel Binder, *op. cit.*, p. 588—590).

¹⁷ Hurmuzaki, III², p. 368, nr. CCCXLVI; Gernot Nussbächer, *op. cit.*, p. 126. Cf. și A. Veress, *op. cit.*, p. 228.

¹⁸ Și Gheorghe Palamede socotea Făgărașul „o cetate puternică” (*Poema lui Gheorghe Palamede*, p. 43).

¹⁹ Gheorghe Anghel, *Cetăți medievale din Transilvania*, București, 1972, p. 104, 122.

²⁰ D. Prodan, *Boieri și vecini în Țara Făgărașului în sec. XVI—XVII*, în „Anuarul Institutului de Istorie din Cluj”, VI (1963), p. 164; Ioan Ciupea, Rodica Comardicea, *op. cit.*, p. 44, nota 7, p. 47, 49.

²¹ *Călători străini despre țările române*, III, București, 1971, p. 491.

²² D. Prodan, *op. cit.*, p. 165; idem, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*, II, București, 1968, f. 1—22; Gheorghe Sebestyén, *Două orașe românești*, p. 36.

²³ A. Veress, *op. cit.*, p. 213; *Poema lui Gheorghe Palamede*, loc. cit.

²⁴ Hurmuzaki, IV¹, p. 138—139, nr. CXXV, p. 142, nr. CXXVIII; Mihai Viteazul în conștiința europeană, I, p. 612, 622, 634, 644; A. Veress, *op. cit.*, p. 201—202; Ilie Corfus, *op. cit.*, p. 340, 345; idem, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVI-lea*, București, 1979, p. 425—426; *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó*, IV, Brașov, 1903, p. 87; V. Brașov, 1909, p. 417 (Petrus Banfi); *Călători străini*, IV, p. 218; Pavel Binder, *op. cit.*, p. 590—591 (Se afirmă însă că Mihai a părăsit Făgărașul la 21 septembrie 1600, după care se arată că la 22 septembrie „Mihai Viteazul a ajuns la Făgăraș”, ceea ce este o inadvertență).

și a lui Ștefan Csáky, de la Sibiu²⁵. În cuvîntarea sa ținută a doua zi înaintea acestora, Szelestey afirmă dorința de pace a domnului român, făcînd apel la mărinimia lor, și oferind drept cheazăsie a credinței stăpînului său pe fiul acestuia, Nicolae Pătrașcu, și pe doamna Stanca drept ostateci, cerînd doar pe lingă bunăvoința împăratului, „oarece munție de război” pentru a întîmpina pe vrăjmașii care așteaptă cu „oaste pregătită, așezată în tabăra dinspre munte”, referire la poloni, dintre care cîțiva prinși l-au însoțit pe sol²⁶. Numai că ura nobilimii ardeleni era atît de mare față de Mihai Viteazul, încît trimisul său a fost torturat sălbatic și ucis, faptă înfierată de domnul român, ca potrivnică „legii generale” care la toate neamurile interzice supărarea, arestarea sau uciderea solilor²⁷.

Totuși, în ziua următoare, 25 septembrie 1600, atît Basta cit și nobilimea s-au grăbit să-i răspundă lui Mihai, evident într-o manieră arogantă. Cel dintîi mustră pe domn pentru stăpînirea Transilvaniei în dauna împăratului și formulează condiții grele: ostatecă va fi întreaga familie a lui Mihai (Nicolae Pătrașcu, sora acestuia Florica, doamna Stanca și mama domnului), la fel întreaga vistierie și lucrurile mai de preț, predarea acestora urmînd a se face peste cîteva zile, pînă la 30 septembrie, la Sibiu. Voievodului i se cerea „să renunțe întru totul și deplin la Transilvania”, iar oastea să și-o îndrepte unde va porunci împăratul sau Basta în numele acestuia. În schimb, i se făgăduia un loc neprecizat de reședință, după îndurarea împăratului²⁸. Nobilii pun exact aceleași condiții, și le repetă la 30 septembrie 1600²⁹, fiind evident înțeleși cu Basta.

La rîndul său, Mihai răspunde comandantului imperial cu demnitate, cerînd arbitrajul împăratului. Refuză să-și trimită familia la Sibiu („nu vreau însă ca familia mea să ajungă captivă la sași”) și nici el nu vrea să ajungă în situația de a fi închis la Făgăraș. Nu e de acord să renunțe la Transilvania, nu doar pentru că are o înțelegere cu împăratul, „dar, mai presus de orice, nu cumva, luîndu-mi eu mîna de pe Transilvania, să și-o pună turcii pe a lor!” E îndreptățit să aibă o locuință sigură în Ardeal, împreună cu familia sa, „din care să pot ajunge în Țara Românească, și unde să-mi pot adăposti curtea domnească”. Se referea, evident, la cetatea Făgărașului. O amintește de altfel în mod expres, cînd solicită împăratului să-i fie recunoscute trei cetăți: Făgăraș, Gurghiu și Ieciu (Brâncovenesti), în prima cerînd să-și aducă familia și curtea domnească, pe timpul campaniei viitoare în Țara Românească. „Dacă vreau Făgărașul ca reședință pentru familia mea, vreau această pentru că este aproape de Țara Românească și mă pot aprovizionă lesne de acolo”. Scrisoarea a fost încredințată lui Radu Buzescu, însoțit de doi boieri, din tabăra aflată „spre munții înzăpeziți”, după 25 și

²⁵ Mihai Viteazul în conștiința europeană, I, loc. cit.; Gernot Nussbächer, op. cit., p. 126; Pavel Binder, op. cit., p. 591; Szádeczky Lajos, *Vihály havasföldi vajda erdélyben 1599–1601* (Mihai voievodul muntean în Transilvania 1599–1601), Budapesta, 1882, p. 158; Simon Massa, Marcus Fuchs (Quellen, V, p. 293–294).

²⁶ Mihai Viteazul în conștiința europeană, V, p. 312–313 (Greșit datat de editor 16 septembrie 1600, adică cu două zile înaintea bătăliei de la Șelimbăr, deși data corectă apare la A. Veress, *Epistolae et Acta generalis Georgii Basta*, I, Budapesta, 1909, 417–418).

²⁷ Mihai Viteazul în conștiința europeană, I, p. 613, 622.

²⁸ *Ibidem*, V, p. 317–319 (Numele „Ploncam” (sic) trebuie citit în realitate Florica, iar nu „Ilinca”).

²⁹ Hurmuzaki, IV¹, p. 141–142, nr. CXXVII, p. 145, nr. CXXIX. Cf. și Eudoxiu de Harmuzaki, *Fragmente din istoria românilor*, III, București. 1900, p. 37–38.

înainte de 30 septembrie 1600³⁰, în vremea când Mihai Viteazul, ocolind Brașovul, se îndrepta, de la Codlea spre noua tabără de la Sînpetru (dintre Sînpetru—Hărman sau Hărman—Prejmer, unde s-a aflat după 25 septembrie și pînă la 5 octombrie 1600)³¹.

Răspunsul lui Basta și al nobilimii ardelene a îmbrăcat atunci două aspecte. Primul ascuns și păgubitor pentru domnul român, a constatat din incitarea Brașovului la luptă împotriva lui Mihai, care astfel ar fi fost prins între doi inamici. Tocmai adversitatea Brașovului, l-a făcut, desigur, pe voievod să ocolească pe la nord crașul, de la Codlea îndreptîndu-se spre Sînpetru—Hărman—Prejmer, pe unde putea primi în schimb ajutoare secuiești. Solul brașovean revenit la 30 septembrie în cetate din tabăra lui Basta de la Sibiu, unde se întîlnise foarte probabil cu Radu Buzescu, aducea o scrisoare a comandantului imperial către magistrat, datată 28 septembrie, cu îndemnuri la luptă împotriva „tiraniei” lui Mihai³². Drept urmare a atitudinii ostile a brașovenilor, la 1 octombrie unitați din oastea lui Mihai atacă fără succes cetatea Brașovului, la asaltul ei participînd pe latura sudică și români din Schei³³. În același timp, oastea imperialo-nobiliară de la Sibiu se pune în mișcare pe 29 septembrie 1600, înaintînd amenințător spre Brașov, prin Porumbacu (30 septembrie) sau pe lîngă „rîul Olt” (1 octombrie), Voila (2 octombrie), apoi ocolind cetatea Făgărașului, care deci nu a fost luată în stăpînire atunci, pe lîngă Șercaia (3 octombrie) pînă la Vlădeni (3—4 octombrie)³⁴.

Pe de altă parte, la 1 octombrie 1600, Basta și nobilii, în frunte cu Ștefan Csáky adresează comandanților de legegii străini ai lui Mihai Viteazul, în primul rînd lui Baba Novac și Deli Marcu, cu care se aflau mai demult în corespondență, trei scrisori cu îndemnuri la trădare, cerîndu-le să-l părăsească „*pe acel principe cu fire păgîină*”, făgăduindu-le iertare și răsplată; cel care l-ar aduce pe Mihai „*viu sau oricum altfel*” (!) urmînd să primească un sat bun și 500 de iobagi. Toate au ajuns însă în mîna lui Mihai³⁵, desigur predate de destinatari, dintre care Baba Novac și Deli Marcu își vor afla foarte curînd moartea, slujindu-l cu credință pe domnul român.

Ne putem închipui așadar, cu ce sentimente a întîmpinat Mihai Viteazul aspectul formal al răspunsului lui Basta și al nobilimii la solia lui Radu Buzescu. Aceasta s-a concretizat prin trimiterea unei delegații compusă din Sebastian Thököly, consilier imperial, din partea lui Basta, și a lui Nicolae Vitéz și Martin Bányai, din cea a nobilimii. Scrisoarea pe care o aduceau, datată 2 octombrie 1600, din tabăra de la Voila, conținea condițiile noilor „tratate” de pace cu imperialii și stările Transilvaniei. Mai întîi

³⁰ Mihai Viteazul în conștiința europeană, V, p. 319—321 (Datarea, respectiv localizarea, la 27 septembrie 1600, din tabăra de lîngă Făgăraș, este arbitrară; cf. și Pavel Binder, *op. cit.*, p. 592). Hurmuzaki, IV¹, p. 147, nr. CXXXI; Szádeczky Lajos, *op. cit.* p. 158; idem, *Erdély és Mihály Vajda története 1595—1601* (Istoria Ardealului și a lui Mihai Viteazul 1595—1601), Timișoara, 1893, p. 571; A. Veress, *op. cit.*, p. 425.

³¹ Pavel Binder, *op. cit.*, p. 594; Gernot Nussbächer, *op. cit.*; p. 126; Hurmuzaki, XII, p. 1057, nr. MDXXVI; Simon Massa, Marcus Fuchs (*Quellen*, V, p. 295).

³² Simon Massa, Marcus Fuchs (*loc. cit.*).

³³ Pavel Binder, *op. cit.*, p. 593—597.

³⁴ *Ibidem*, p. 594; A. Veress, *Documents*, VI, p. 214—216; Simon Massa, Marcus Fuchs (*Quellen*, V, p. 295).

³⁵ A. Veress, *loc. cit.*; idem, *Epistolae et Acta*, I, p. 422—423; Hurmuzaki, IV¹, p. 148—149, nr. CXXXII; Eudoxiu de Hurmuzaki, *op. cit.*, p. 39—40. Una din scrisorile nobililor era adnotată chiar de Ștefan Csáky.

Mihai Viteazul trebuia să depună jurământul de credință (de esență feudală) în fața reprezentanților celor două autorități: „*să jure măriu ta cu boierii, cu țara și împreună cu toată oastea, după legământul de odinioară, maiestății sale împăratului și nouă*”. Apoi urma să trimită (în chip de ostateci) patru boieri de frunte: Stoica (Stoichiță Rîioșanul), banul Udrea Băleanu, Preda Buzescu și Sava armașul, să treacă grabnic în Țara Românească, părăsind Transilvania, să-și trimită în citeva zile întreaga familie și „toate comorile” ca zălog în cetatea Gilău, care îi era cedată în folosință. Cit despre cetatea Făgăraș, aceasta nu-i poate fi acordată, sub pretextul că aparținea Mariei Christierna: „*nu avem chip să putem hotărî despre ea, căci chiar și maiestatea sa împăratul s-ar împotrivi*”, ceea ce de altfel, cum vom vedea, era adevărat. Ba voievodul e somat să înapoieze cetății armele de foc luate de acolo, și să licențieze oastea secuiască. În schimb, i se făgăduia un vag sprijin pe lângă Rudolf II³⁶. Desigur, trimișii lui Basta și ai nobililor au făcut prin viu grai și alte promisiuni lui Mihai Viteazul, luându-se de comun acord chiar o „hotărîre” (*Beschluesz*) nescrisă în acest sens, despre ale cărei prevederi aflăm cite ceva din relatările ulterioare ale domnului român³⁷. De asemenea, potrivit „înțelegerii”, Mihai Viteazul trebuia să părăsească Transilvania la 7 octombrie 1600, să-și trimită familia ostatică în decurs de șase zile și să trimită 2 000 de oșteni la pasul Oituz, pe unde se credea că vor pătrunde polonii în Transilvania³⁸.

Mihai Viteazul s-a simțit însă jignit în forul său interior, și mai târziu, în ianuarie 1601, se va plinge lui Rudolf II. Doar el nu se abătuse de la jurământul de credință față de împărat, prestat înaintea reprezentanților acestuia la 9 iunie 1598 în biserica mănăstirii Dealu³⁹, „*ci am rămas pururea statornic în credință (nefiind deprins a mă schimba ca transilvănenii [nobilii—n.a.], al căror obicei este de a jura strîmb de două ori pe zi)*”. Acceptă totuși să depună un nou jurământ de credință după o formulă scrisă, împreună cu boierii săi și celelalte stări ale țării, precum și toate condițiile care i-au fost propuse. La rîndul său primește jurămintele scrise ale celorlalte părți, pe care le va păstra cu grijă pînă la sfîrșitul vieții⁴⁰. În fapt, scenariul corespundea *tipicului feudal*, jurămintele de credință putînd fi solicitate de senior oricînd socotea de cuviință (spre deosebire de omagiu care se depunea o singură dată în cursul unei vieți). Menționăm că acest jurămint de credință nu trebuie confundat, cum se întîmplă de obicei, cu un legămint de cheazăluire a îndeplinirii condițiilor impuse.

Ceremonia, cu tot fastul de rigoare, a avut loc în tabăra lui Mihai Viteazul de lângă Sînpetru, la 3 octombrie 1600, cu participarea lui Sebastian Thököly, cu care Mihai s-a purtat foarte atent, însoțindu-l la plecare o parte

³⁶ A. Veress, *Documente*, VI, p. 216—219; Eudoxiu de Hurmuzaki, *op. cit.*, p. 40—42. Drept rezumat indicativ al acestei scrisori în limba maghiară (pe care nu o cunoștea), Mihai Viteazul a notat semnificativ, doar: „*Pentru să trimit boierii*”. Simon Massa, Marcus Fuchs (*Quellen*, V, p. 295).

³⁷ De pildă, la 12 octombrie 1600, Mihai Viteazul cere, „*potrivit hotărîrii noastre*”, ca Basta și comisarii imperiali să intervină la Brașov, pentru eliberarea de aici a boierilor și oamenilor săi și a familiilor lefegiilor sirbi (*Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 574—575).

³⁸ *Ibidem*, V, p. 327—329.

³⁹ Forma originală a acestui jurămint din 1598, la Radu Constantinescu, *Lupta pentru unitate națională a țărilor române 1590—1630. Documente externe*, București, 1981, p. 63, 200.

⁴⁰ *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 613, 622, 634, 644; V, p. 327—328, 390—391.

din drum⁴¹. A doua zi, din tabăra de la Vlădeni reprezentanții stărilor Transilvaniei se angajau în scris, după obiceiul vremii, să respecte condițiile puse lui Mihai dacă și acesta le va împlini⁴², ceea ce nu-i împiedica în aceeași zi să ceară ajutorul lui Sigismund Báthory pentru alungarea lui Mihai Viteazul din Transilvania, dincolo de Carpați⁴³. Cum una din condițiile acceptate de domnul român era, cum am văzut, renunțarea la stăpînirea cetății Făgărașului, este limpede că după 3 octombrie 1600 aceasta a intrat în stăpînirea imperialilor și a nobilimii ardeleni, fiind în cele din urmă trecută, cum vom vedea, sub ascultarea lui Ștefan Csáky. Un tratat scris între Mihai Viteazul și celelalte două părți nu a mai fost redactat, conținutul acestuia constituindu-l însuși textul condițiilor acceptate de domnul român. Tocmai de aceea Basta anunța la 8 octombrie 1600 că „*tratatul cu Românul este ca și încheiat*”, chiar dacă nobilii ardeleni nu-l acceptă pe voievod drept aliat⁴⁴.

Zadarnic vor scormoni noii stăpîni în cetatea Făgărașului în nădejdea de a descoperi comorile lui Mihai. La 3 octombrie 1600, chiar în ziua jurămîntului, din tabăra de la Vlădeni, Basta anunța pe ambasadorul spaniol de la Praga, că atunci cînd a părăsit cetatea (mai bine zis împrejurimile ei, la 23 septembrie 1600), Mihai Viteazul a ridicat de acolo tot ce era mai bun (*cavatone il meglio*)⁴⁵.

Dar „tratatul” din 3 octombrie 1600 nu a avut implicații doar în ceea ce privește soarta cetății Făgăraș. El a stat în fapt la baza noilor relații ale lui Mihai Viteazul cu Basta, căruia astfel i-a putut cere ca „*la nevoie să-mi dea ajutor în Țara Românească împotriva polonilor și a turcilor*”, căci nobilimea ardeleană umbla doar să-l ucidă⁴⁶, și în temeiul lui, între altele, a putut obține la Praga, în cursul anului următor, ajutorul lui Rudolf II pentru redobîndirea domniei.

Ca o ironie a soartei, Mihai Viteazul nu a știut, cel puțin în acele momente, că încă de la 12 septembrie 1600, Rudolf II îi recunoscuse, printr-o diplomă solemnă, în anumite condiții, titlul de guvernator sau mai bine zis dreptul de a guverna Transilvania în numele împăratului („*ut ipse Transilvianiam maiestate ita gubernat*”), pe lângă stăpînirea Țării Românești. Acest act, prin care însă împăratul refuză să-i cedeze cetatea Făgăraș, ca aparținînd arhiducesei Maria Christierna⁴⁷, fusese obținut de trimișii săi Gaspar Korniș și Teodosie Rudeanu, care negociaseră conducerea (*il governo*) Transilvaniei pentru Mihai și fiul său, după care împreună cu un nou trimis al domnului, au fost primiți în audiență de către Rudolf II la 22 septembrie 1600⁴⁸.

⁴¹ Hurmuzaki, IV¹, p. 149–150, nr. CXXXIII; *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, V, p. 327–328.

⁴² Hurmuzaki, IV¹, p. 151–152, nr. CXXXV.

⁴³ *Ibidem*, p. 152–153, nr. CXXXVI.

⁴⁴ *Ibidem*, XII, p. 1057, nr. MDXXVI; A. Veress, *Epistolae et Acta*, I, p. 429.

⁴⁵ A. Veress, *op. cit.*, I, p. 425; Eudoxiu de Hurmuzaki, *Fragmente*, III, p. 43.

⁴⁶ *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 613–614, 622–623.

⁴⁷ *Monumenta comitialia Regni Transylvaniae*, IV, Budapesta, 1878, p. 539, 541.

⁴⁸ Hurmuzaki, III², p. 364, nr. CCCXL, p. 366, nr. CCCCLII; A. Veress, *Documente*, VI, p. 219. Cf. și Radu Constantinescu, *op. cit.*, p. 106–107, 225; N. Iorga, *Istoria lui Mihai Viteazul*, p. 371.

Prins între doi inamici creștini, din care doar unul (imperialii, aflați la 6 octombrie 1600 lângă Brașov, și nobilii lângă Ghimbav)⁴⁹ fusese neutralizat, în urma „tratatului” și a jurămintelor de credință amintite, după un „ultimatum” al lui Sebastian Tkölöly, din 5 octombrie⁵⁰, Mihai Viteazul pornește spre Țara Românească: „*să fac luptă cu leșii și moldovenii, și tătari cu turcii*”, pe la Gura Teleajenului (26 septembrie/6 octombrie 1600)⁵¹. Topic prin care trebuie să înțelegem „gura drumului Teleajenului” („gură” care pe atunci era localizată la Telui, la est de Prejmer)⁵², iar nu o localitate pe riul amintit din Muntenia, cum se interpretează cronat de obicei⁵³. A doua zi era deja cu „tabăra în Munții Buzăului”⁵⁴, cerind, în virtutea recentului „tratată” ajutorul lui Basta și al comisarilor imperiali, „*căci pe de o parte este turcul, pe de altă parte polonezul*”. Anunță, totodată, că își va trimite fiul, pe Nicolae Pătrașcu, și restul familiei sale în tabăra imperială: „*căci văd că domniile voastre pun preț și țin la acest lucru mai mult decât la jurămintă (s.a.) și solicită atât de mult acest lucru, ca și cum eu aș fi un captiv și ar trebui să mă răscumpăr pe mine prin fiul meu*”⁵⁵.

La 9 octombrie 1600 Mihai Viteazul trece în Țara Românească⁵⁶, trei zile mai târziu aflându-se pe valea Cricovului⁵⁷. De aici anunță pe Basta și comisarii imperiali că Nicolae Pătrașcu va fi trimis în tabăra lor în dimineața aceleiași zile (12 octombrie), cerind în ajutor cel puțin 2 000 de sulitași pedestri și 500 de călăreți, „*căci eu mă străduiesc, din toate puterile mele, potrivit jurămintului și obligației (s.a.), să servesc mereu cu credință pe Maiestatea Sa (Rudolf II — n.a.) și întreaga creștinătate*”⁵⁸.

Nicolae Pătrașcu sosește într-adevăr în tabăra nobililor transilvăneni, conform „înțelegerii” (tratatăului) din 3 octombrie, în seara de 16 octombrie 1600⁵⁹, însoțit de Stoichiță Rîioșanul și de arhiepiscopul de Țirnov, Dionisie Rally Paleologul, încredințându-se lui Ștefan Csáky, și cerind să fie trimis la curtea imperială. A doua zi, însoțit de Csáky, care îl tratează cu deosebit respect, ca pe Mihai însuși, și îl prezintă lui Basta și comisarilor imperiali în tabăra acestora de la Ilieni, se deplasează la Brașov, unde rămâne până la 18 sau 19 octombrie 1600, după care trecând pe la Leț (21—22 octombrie), apoi pe la cetatea Făgărașului și Cluj (24—31 octombrie), se îndreaptă spre Gilău, reședința fixată ostategilor prin „tratatul” din 3 octombrie. Probabil însă nu a aflat că la 21 octombrie, în tabăra de la Leț, chiar când se afla

⁴⁹ Monumenta comitialia Regni Transylvaniae, IV, p. 548; Szádeczky Lajos, Erdély és Mikály Vajda története, p. 571—572.

⁵⁰ Monumenta comitialia Regni Transylvaniae, IV, p. 395.

⁵¹ Documenta Romaniae Historica, B, Țara Românească, XI, București, 1978, p. 568—570. Cf. și A. Veress, Documente, VI, p. 223.

⁵² Cf. Constantin Rezachevici, Constantin Brâncoveanu — Zărnești 1690 —, București, 1989, p. 218.

⁵³ P. P. Panaitescu, Mihai Viteazul, p. 231.

⁵⁴ Probabil la Vama Buzăului (Constantin Zagoriț, Treisprezece zile din viața militară a lui Mihai Viteazul 7—20 octombrie 1600. Luptele cu polonii, București, 1908 p. 21).

⁵⁵ Mihai Viteazul în conștiința europeană, I, p. 569—572.

⁵⁶ În legătură cu această dată, Mihai afirmă că „*polonezii asediaseră ținutul Buzău chiar în ziua când eu am trecut peste munți*” (ibidem, p. 573, 575), ori aceasta s-a întâmplat la 9 octombrie (A. Veress, Documente, VI, p. 245; Ilie Corfus, Mihai Viteazul și polonii, p. 155). Cf. și A. Veress, Epistolae et Acta, I, p. 428.

⁵⁷ La punctul Lapoș, după Constantin Zagoriț, op. cit., p. 21.

⁵⁸ Mihai Viteazul în conștiința europeană, I, p. 574—575.

⁵⁹ Ibidem, V, p. 347—350 (Datarea scrisorii lui Basta din 17 octombrie 1600, în „*talăra de la Sfintu Gheorghe*”, în loc de Ilieni, este o eroare a editorului).

și el acolo, stările și ordinele nobiliare ale Transilvaniei, sperjure față de tatăl său și de actul din 3 ale lunii, i-au acordat lui Ștefan Csáky, căpitan general al armatei transilvane, stăpînirea asupra averilor de orice fel pe care le va dobîndi de la Mihai Viteazul, de la boierii și oamenii săi de orice neam. Între semnatarii acestui act se numără chiar Nicolae Vitéz, cel ce făcuse parte, cum am văzut, din delegația nobiliară care a adus lui Mihai Viteazul condițiile înțelegerii acceptată solemn de ambele părți doar cu 18 zile în urmă. Îl urmează, conform prevederilor aceluiași „tratată” doamna Stanca, care a sosit la 20 octombrie în tabăra lui Csáky de la Leț, și de aici cu o suită de 19 trăsuri a plecat spre Brașovul Vechi, unde a rămas pînă la 23 ale lunii, îndreptîndu-se apoi și ea, prin tabăra imperială de la Ilieni, apoi pe lingă Făgăraș, spre Gilău, unde la 30 decembrie 1600 a sosit de la Alba Iulia și Florica, fiica lui Mihai⁶⁰. Astfel, principala obligație a lui Mihai Viteazul, conform „tratatului” din 3 ale lunii a fost îndeplinită.

Însă familia sa nu avea să rămînă liniștită la Gilău decît circa trei luni. Căci o dată cu răscoala nobilimii transilvănene împotriva imperialilor și în favoarea lui Sigismund Báthory⁶¹, reales principe în dieta de la Cluj, la începutul lui februarie 1601⁶², ea a fost arestată, dieta hotărînd la 6 ale lunii închiderea ei în cetatea Făgăraș, a cărei stăpînire a fost dăruită lui Ștefan Csáky⁶³. Aceasta deoarece oamenii lui Mihai Viteazul, profund îngrijorați de soarta familiei sale, încercaseră să o elibereze de la Gilău⁶⁴. Puternica fortăreață a Făgărașului, aflată acum în stăpînirea celui socotit guvernator sau „domnul țării” (*Landt Herrn*), pînă la revenirea lui Sigismund Báthory din Moldova, descuraja o astfel de tentativă. Și astfel, familia lui Mihai Viteazul va rămîne la Făgăraș în puterea slujitorilor lui Csáky, dar alături de soția acestuia, în ciuda străduințelor lui Mihai și a imperialilor de a-i obține libertatea⁶⁵, apoi chiar sub supravegherea valonului Iacob de Beauri, ucigașul lui Mihai Viteazul, numit nu întîmplător după acest act de către Basta, guvernator al Brașovului și căpitan de Făgăraș⁶⁶, și a lui Moise Székely (retras aici după înfrîngerea de la Guruslău), pînă în decembrie 1601⁶⁷, cînd își va recăpăta libertatea de mișcare⁶⁸.

⁶⁰ Simon Massa, Marcus Fuchs (*Quellen*, V, p. 297); Simon Czack (*ibidem*, p. 378); *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, V, p. 351–352, 357–359, 361–362, 364–365; A. Veress, *Documente*, VI, p. 234–236, 281; Eudoxiu de Hurmuzaki, *Fragmente*, III, p. 50–52; Ștefan Metcș, *Socotelile orașului Cluj*, în *Domni și boieri din țările române în orașul Cluj și românii din Cluj*, Cluj, 1935, p. 20–21. Întîrzierea trimerii doamnei Stanca era justificată de Mihai prin faptul că drumurile din munți erau controlate de oamenii lui Sigismund Báthory (P. P. Panaitescu, *Documente privitoare la istoria lui Mihai Viteazul*, p. 133–134), ceea ce era adevărat, referindu-se la trupele trădătorului Moise Székely, pe la care a și fost nevoită să treacă soția voievodului. Cf. și Pavel Binder, *op. cit.*, p. 594; N. Iorga, *Mihai Viteazul*, p. 374, nota 42; M. Ciuntu, *Pretendenți domnești în sec. XVII*, București, 1940, p. 12.

⁶¹ N. Iorga, *op. cit.*, p. 386–387; P. P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, p. 240.

⁶² A. Veress, *Documente*, VI, p. 316–317, 331.

⁶³ *Ibidem*, p. 318, 324, 326. M. Ciuntu, *op. cit.*, p. 15–16.

⁶⁴ Eudoxiu de Hurmuzaki, *Fragmente*, III, p. 54.

⁶⁵ A. Veress, *op. cit.*, p. 334–335, 422.

⁶⁶ Ioachim Crăciun, *Cronicarul Szamosközy și însemnările lui privitoare la români 1566–1608*, Cluj, 1928, p. 156, 158.

⁶⁷ A. Veress, *op. cit.*, p. 455, 466–467, 482; idem, *Epistole et Acta*, I, p. 594, 596.

⁶⁸ Hurmuzaki, IV¹, p. 328, nr. CCLXXIV. Nicolae Pătrașcu considera perioadă de „sclavie” doar vremea cît a stat la Gilău.

Astfel, o problemă de istorie locală, cea a trecerii stăpînirii cetății Făgăraș, din mîinile lui Mihai Viteazul în cele ale adversarilor săi din Transilvania, George Basta⁶⁹, comandantul trupelor imperiale de aici, și nobilii ardeleni, la începutul lui octombrie 1600, relevă însemnătatea unui act diplomatic — „tratatul” din 3 octombrie 1600 (cuprinzînd jurămintele de credință și înțelegerile respective) — cu valențe însemnate la scara ultimei părți a domniei voievodului primei uniri politice a țărilor române.

MICHEL LE BRAVE, BASTA ET LA FORTERESSE DE FĂGĂRAȘ—UN „TRAITÉ” MOINS CONNU (3 OCTOBRE 1600)

Résumé

La communication présentée à l'occasion du 7e centenaire depuis l'attestation de la localité de Făgăraș (1291—1991) traite d'un aspect moins connu du règne de Michel le Brave, à savoir de la manière dont celui-ci a perdu, en automne 1600, le Făgăraș, l'une des meilleures places fortes de Transylvanie. L'événement, qui eut lieu pendant l'intervalle délimité par la défaite de Michel le Brave à Mirăslău (18 septembre 1600) et les premiers jours d'octobre 1600, lorsque le commandant impérial G. Basta et les nobles transylvains firent leur entrée dans la forteresse, a été la conséquence d'un „traité”, conclu par un serment de fidélité et un accord diplomatique, qui mettait un terme, du moins formellement, au conflit entre le prince roumain et le commandant impérial, allié de la noblesse transylvaine. C'est ce qui permit à Michel d'obtenir, dans l'immédiat, de la part de ses anciens ennemis, sinon l'appui, du moins la liberté d'action pour se consacrer à la défense de la Valachie, envahie par les Polonais du grand hetman J. Zamoyski.

Le contexte militaire de la période mentionnée, les actions de Michel le Brave dans le sud de la Transylvanie, les déplacements de ses ennemis sont analysés rigoureusement, presque jour par jour, en relevant l'intérêt des parties impliquées dans le conflit pour la forteresse de Făgăraș. Les conséquences diplomatiques en furent le „traité” du 3 octobre 1600, par lequel ils s'étaient prêté serment de fidélité; le prince roumain s'engageait à remplir plusieurs conditions: livrer la forteresse de Făgăraș, envoyer sa famille en otage aux Impériaux etc. Le „traité” du 3 octobre 1600, en grande mesure ignoré par l'historiographie de l'époque, non seulement a décidé du sort de Făgăraș, mais aussi a constitué l'acte essentiel concernant la réglementation des relations du prince roumain avec les Impériaux, ses principaux alliés jusqu'à sa mise à mort, l'année suivante.

⁶⁹ O interesantă paralelă, sub aspectul calităților de comandant militar, între G. Basta și Mihai Viteazul, la N. Iorga, *Oameni reprezentativi în purtarea războaielor*, București, 1943, p. 124—128.

RELAȚIILE ÎNTRE HABSBURGI ȘI RUSIA : MISIUNEA LA MOSCOVA A LUI NICOLAE WARKOTSCH (1593)

ȘTEFAN ANDREESCU

Exact în momentul în care Mihai Viteazul obținea, la Poartă, investitura pentru scaunul domnesc al Țării Românești, în Moscova își făcea intrarea un sol al împăratului Rudolf II, nobilul silezian Nicolae Warkotsch de Dobșice. El a zăbovit la curtea țarului Feodor Ivanovici aproape două luni, în răstimpul 27 septembrie — 16 noiembrie 1593. Iar după înapoierea la Praga a întocmit o relatare amănunțită asupra misiunii sale, care schițează, în fond, un tablou extrem de sugestiv al situației politice din Europa la începutul războiului „cel Lung” dintre Imperiul romano-german și cel otoman (1593—1606). Textul german al acestei relatări poartă data 19 martie 1594¹. A fost numaidecît tălmăcit în italiană și trimis papei Clement VIII, celălalt protagonist al Ligii Sfinte, pe cale de a se constitui². În cele ce urmează vom examina conținutul raportului de ambasadă al lui Warkotsch pe temeiul acestei din urmă versiuni, la care am avut acces³.

Mai înainte trebuie spus, însă, că nobilul silezian nu se găsea întâia oară, în anul 1593, la curtea moscovită. El a îndeplinit o primă misiune diplomatică pe lângă țarul Feodor Ivanovici (1584—1598) în lunile aprilie-iunie 1589. Potrivit chiar afirmațiilor lui Warkotsch, solia de atunci a fost urmarea unor mesaje scrise ale țarului către împăratul Rudolf II, prin care era propusă o alianță contra turcilor. Ca răspuns al curții din Praga, el a dus proiectul unei ligi creștine, la care ar fi trebuit să participe, pe lângă împărat, regele Filip II al Spaniei și Sf. Scaun. Întrebat despre motivul absenței Franței din rîndul puterilor susceptibile să intre într-o asemenea ligă, solul a explicat că, date fiind vechile și bunele relații ale regilor Franței cu Poarta, se poate prea puțin spera că această putere ar fi gata să le sacri-

¹ Vezi Ion Sirbu, *Istoria lui Mihai vodă Viteazul domnul Țării Românești*, ed. Damaschin Mioc, Timișoara, 1976, p. 62, n. 18 și 21. I. Sirbu a fost singurul autor al unei monografii despre Mihai Viteazul care a cunoscut — în manuscris — și a prezentat succint conținutul acestui izvor (*Ibidem*, p. 50—51).

² *Ibidem*, p. 52. Asupra ansamblului demersurilor diplomatice ale papei Clement VIII în vederea „cruciadei”, vezi Peter Bartl, „*Marciare verso Costantinopoli*” — *Zur Türkenpolitik Klemens' VIII*, în „*Saeculum*”, Bd. 20, 1969, Heft 1, p. 44—55.

³ Am folosit o copie executată în anul 1825, de un anume „M. de Strandman”. Acesta a precizat că a identificat textul în „codicii manuscrisi ai Bibliotecii Barberini de la Roma”. Copia respectivă, extrem de îngrijită și care însumează — inclusiv scrisoarea țarului Feodor Ivanovici către Rudolf II, care precede relația propriu-zisă — 87 de pagini, se păstrează la Arhiva Municipală (MA) din Bratislava, *Varia* 97. Cum numerotarea paginilor este pe alocuri greșită, am renunțat în cele ce urmează la indicarea paginii sau paginilor din text la care ne vom referi.

fiice în favoarea ideii luptei împotriva dușmanului comun al creștinătății⁴. De partea ei, curtea moscovită a oferit perspectiva includerii în ligă a Persiei, cirmuite de șahul Abbas I cel Mare (1587—1629). Imperiul iranian safavid — sau Persia — se găsea în război cu Poarta încă din anul 1578. Dar acum, în 1589, așa cum i s-a spus lui Warkotsch, șahul și sultanul erau pe punctul să încheie „o pace perpetuă”. Solul imperial nu a îmbrățișat, însă, această idee, pledînd doar pentru ca țarul să-l îndemne pe șahul Abbas I să continue războiul⁵.

Faptul care era, tot în 1589, cît pe ce să compromită relațiile rusohabsburgice și a întîrziat mult plecarea lui Warkotsch din Moscova a fost încheierea, în data de 9 martie, a tratatului de la Bytom-Bedzin, între Polonia și împăratul Rudolf II, care a determinat punerea în libertate a arhiducelui Maximilian de Habsburg, fost pretendent la coroana polonă. Acesta a fost capturat de poloni, mai exact de către forțele cancelarului Jan Zamoyski, în urma înfrîngerii în bătălia de la Byczyna, în Silezia, din 24 ianuarie 1588⁶. Cancelarul era un adversar hotărît al instalării unui membru al Casei de Austria pe tronul polon și de aceea a susținut alegerea lui Sigismund III Vasa, fiul și moștenitorul regelui Suediei, încoronat în decembrie 1587. A luat astfel ființă o uniune dinastică între Suedia și Polonia, care leza grav interesele rusești în zona Mării Baltice⁷. De aici a decurs marea preocupare a curții moscovite față de cauza lui Maximilian de Habsburg, care răzbate cu toată limpezimea nu numai din relatarea din 1589 a lui Nicolae Warkotsch ci și — așa cum vom vedea — din cea asupra misiunii lui ulterioare, din anul 1593.

Astfel, cu ocazia primei lui misiuni, în cursul convorbirilor purtate cu un grup de cinci mari boieri, sfetnici de taină ai țarului, Warkotsch a trebuit

⁴ Vezi: *Poselstvi z Prahy do Moskvy roky 1589 (La misiôn de Praga a Moscu 1589)* cu un studiu introductiv de Josef Polišenský, Praga, 1974, p. 52—53 (= Ibero-Americana Pragensia, Supplementum — 1/1974). În acest volum este editată, cu traducere în cehă, versiunea spaniolă a relației (cea originală, în germană, nu s-a păstrat!). Tălmăcirea a fost efectuată, probabil, la cererea ambasadorului spaniol pe lângă curtea din Praga, Guillen de San Clemente (Ibidem, p. 27—28).

⁵ Ibidem, p. 54—55. Warkotsch a fost totodată anunțat și că principele georgian Alexandru (*Alexandro de Grusinia*) s-a supus țarului, cu un tribut anual simbolic — un anume număr de bucăți de brocard de aur (de care, însă, țarul l-a scutit pentru un răstimp de zece ani, în momentul cînd a primit vestea sosirii ambasadei imperiale!). El a cerut ajutorul țarului contra turcilor, acesta oferindu-i 18000 de oameni, cu cîteva tunuri. Știm că, într-adevăr, o solie a „regelui” Alexandru al Kakhetiei s-a aflat la Moscova între 27 febr. — 18 aprilie 1589, ea căpătînd răspunsul că țarul este gata să-l ia sub protecția lui (*Russian Embassies to the Georgian Kings (1589—1605)*, I, ed. W. E. D. Allen, Cambridge U. P., 1972, p. 62—65).

⁶ Vezi *History of Poland*, lucrare colectivă, cu o introducere și sub îngrijirea lui Stefan Kieniewicz, ed. II-a, Varșovia, 1979, p. 181. O descriere a bătăliei de la Byczyna într-o scrisoare din Cracovia, cu data 8 februarie 1588 (*Elementa ad fontium editiones*, t. XXVI, Roma, 1972, nr. 79, p. 175—176; vezi și nr. 93, p. 208). Pentru negocierea acordului de la Bytom-Bedzin de către viitorul papă Clement VIII, vezi Valerianus Meysztowicz, *Antonii Martinelli relatio de Hippolyti Aldobrandini legatione in Polonia*, în „Antemurale”, XII, 1968, p. 29—42.

⁷ Despre această problemă, ca și asupra contenciosului teritorial suedezo-polon, care a minat treptat uniunea între cele două regate, vezi monografia lui Artur Attman, *The Struggle for Baltic Markets. Powers in Conflict (1558—1618)*, Göteborg, 1979, 232 p. Potrivit termenilor tratatului elaborat cu ocazia alegerii lui Sigismund III în 24 august 1587, între Suedia și Polonia urma să ființeze o alianță contra vecinilor ostili (adică a Rusiei!); Livonia suedează (Estonia) avea a fi cedată Poloniei; Sigismund trebuia să echipeze o flotă pe propria cheltuială pentru nevoile polone, iar dacă polonii vor ataca Novgorod, Pskov sau Smolensk, el se obliga să ajute Polonia cu artilerie și muniție din Suedia (Ibidem, p. 153).

să răspundă unei întrebări puse cu insistență: de ce împăratul Rudolf II încearcă să obțină eliberarea fratelui său pe cale pașnică și nu vrea să răzbune cu armele ofensa adusă familiei sale de către poloni? Ce-i drept, solul s-a descurcat cu destulă abilitate, arătând mai întâi că nu toți polonii sunt vinovați față de Casa de Austria, ci numai cancelarul Zamoyski și „facțiunea” lui, care vor plăti pentru asta la timpul potrivit. Apoi, el a explicat că un război ar fi pus în pericol însăși viața lui Maximilian de Habsburg, ceea ce l-a obligat pe împărat să opteze pentru calea negocierilor⁸.

Însă toate eforturile lui Warkotsch au fost anulate temporar de o știre, scsită la Moscova pe 11/21 mai 1589, care reflecta în chip deformat conținutul acordului de la Bytom-Bedzin. Potrivit acelei știri, Maximilian de Habsburg, în schimbul renunțării la titlul de rege al Poloniei, ar fi urmat să primească jumătate din Livonia, pentru care suedezii și polonii s-ar fi înțeles să pornească război contra rușilor⁹... Solul imperial a dezmințit, bineînțeles, acest zvon, atribuindu-i lansarea cancelarului Jan Zamoyski, profund interesat în a isca discordie în relațiile ruso-habsburgice. Dar el a trebuit să mai aștepte citeva săptămâni, pînă la 20 iunie 1589, ca să poată relua tratativele, de astă dată cu însuși Boris Godunov, cumnatul țarului și adevăratul cîrmuitor al Rusiei. Între timp, acesta căpătase informații sigure, din care rezulta că nu exista nici o înțelegere între Casa de Austria și Polonia îndreptată împotriva Moscovei. Și discuțiile cu Boris Godunov — a căror evocare ocupă nu mai puțin de o treime din textul relației din 1589! — s-au concentrat asupra chestiunii lui Maximilian de Habsburg și a tronului polon. De abia în al doilea rînd a fost vorba și de preconizata ligă creștină contra turcilor. De unde se vedește din nou că preocuparea de căpetenie a Moscovei era anihilarea primejdiei reprezentate de regatul polono-lituanian. Warkotsch a avut la un moment dat inspirația să-i spună lui Boris Godunov că el este sigur că, în abia încheiatul tratat, va fi fiind și un punct, o clauză, în temeiul căreia, cu timpul, arhiducele Maximilian va putea iarăși ridica pretenții la coroana polonă, cu mai multe șanse de succes¹⁰. Iar de partea lui, Boris Godunov a sugerat perspectiva susținerii lui Maximilian de Habsburg ca succesor al țarului Feodor Ivanovici. Dar asta numai după ce va izbuti să devină rege al Poloniei¹¹...

⁸ *Poselství z Prahy*..., p. 49.

⁹ *Ibidem*, p. 57, și 58 (în plus, Maximilian ar fi urmat să se însoare cu sora lui Sigismund III Vasa!). În acest caz pare a fi o referire la „ducatele” de Smolensk și de „Severia” (Novgorod-Seversk), revendicate de poloni de la ruși (A. G. Welykyj, *Documenta Unionis Berestensis eiusque auctorum* (1590–1600), Roma, 1970, nr. 273, p. 429). Ultimul armistițiu polono-rus, valabil zece ani, era cel de la Yam Zapolsky, din 1582. El a pus capăt războiului început în 1577, cînd țarul Ivan IV cel Groaznic a invadat Livonia, încercînd — fără succes! — să asigure Rusiei accesul la coastele Mării Baltice. După moartea țarului (1584), regele polon Ștefan Báthory enumera în chipul următor teritoriile asupra cărora ridica pretenții: Seversk, Smolensk, Pskov și Novgorod (Edouard Kuntze, *Les rapports de la Pologne avec le Saint-Siège à l'époque d'Etienne Batory*, în culegerea de studii *Etienne Batory roi de Pologne, prince de Transylvanie*, Cracovia, 1935, p. 191).

¹⁰ *Poselství z Prahy*..., p. 59 și 61–68 (în special p. 66).

¹¹ *Ibidem*, p. 76. Merită să reținem din relația lui Warkotsch din 1589 definirea rolului lui Boris Godunov la curtea țarului Feodor Ivanovici, precum și caracterizarea acestuia din urmă: „...De manera que este Boris tiene todo el gobierno, por ser el Granduque hombre muy simple y tímido y sin inteligencia en materia de gobiernos, ni sabe tratar ninguna cosa y especialmente teme mucho las guerras”. Vezi și Le P. Pierling S. J., *La Russie et le Saint-Siège. Études diplomatiques*, II, Paris, 1897, p. 351–352.

Să trecem acum, fără altă zăbavă, la examinarea cuprinsului relației despre misiunea din 1593 a lui Nicolae Warkotsch. De astă dată el venea la Moscova în împrejurări complet schimbate, căci proiectul războiului cu turcii se transformase în realitate și prima fază a ostilităților se afla în plină desfășurare. Sosit la hotarele rusești, Warkotsch a primit cu bucurie știrea că la Moscova se găsea atunci un sol al șahului Abbas I, care chiar îl aștepta! Deci, dintr-o dată misiunea lui a căpătat o altă dimensiune, ivindu-se și posibilitatea unui contact diplomatic cu îndepărtata Persie. În schimb, odată sosit la Moscova, el a sesizat o anume răceală din partea gazdelor, în comparație cu primirea precedentă: timp de câteva zile, pînă în 30 septembrie 1593, cînd a avut loc cea dintîi audiență la țar, reședința lui a fost bine păzită și i-a fost împiedicat orice contact cu exteriorul. Încercînd să afle motivul acestei atitudini, a obținut de la Boris Godunov îngăduința să stea de vorbă cu Lukas Pauli, agent habsburgic lăsat la Moscova încă din 1589¹².

Acesta i-a spus că țarul a fost profund afectat și ofensat de alianța matrimonială recentă, intervenită între Casa de Austria și „Regele Suediei”. Este vorba de căsătoria lui Sigismund III Vasa al Poloniei cu arhiducesa Ana de Habsburg, fiica lui Carol de Stiria — frate al împăratului Maximilian II — și a Mariei, fiica lui Albrecht de Witelsbach, duce al Bavariei. Evenimentul a avut loc în martie 1592 și trebuie observat că între timp Sigismund devenise într-adevăr și rege al Suediei, după săvîrșirea din viață, în 17 noiembrie același an, a tatălui său, Ioan III. De fapt, chiar acum, la începutul lui octombrie 1593, el se găsea la Stockholm, unde urma să fie încoronat. Nemulțumirea curții moscovite față de amintita alianță matrimonială i-a fost confirmată apoi lui Warkotsch de însuși Boris Godunov, în cursul primei lor întîlniri. Este limpede că la Moscova ea a fost interpretată ca un semn că împăratul Rudolf II nu mai poate fi socotit un aliat natural împotriva Poloniei și Suediei.

În chip cît se poate de semnificativ, convorbirea lui Warkotsch cu Boris Godunov a început cu o întrebare despre situația lui Maximilian de Habsburg: unde se găsește și ce face? După care Boris Godunov a evocat cu regret faptul că, în urmă cu cinci ani, acesta nu a mai fost sprijinit spre a ocupa tronul polon. Țarul fusese atunci gata să-l ajute „cu toată puterea lui”, adăugînd că aceasta a fost, dar „ar putea încă să fie” (*et potria ancora esser*) cca mai bună cale de a „recupera” țările creștine de la sultan. Acum, din lipsa de grijă a Casei de Austria, „Regele Suediei” a izbutit să pună mîna pe un atît de puternic regat precum Polonia, cu care „niciodată nu avem pace sigură” (*col quale mai stiamo in ferma pace*). Și astfel, în plus, s-a ivit perspectiva ca același „Rege al Suediei”, adică Sigismund III Vasa, să facă o „ligă” cu sultanul și cu tătarii. Era o perspectivă deloc liniștitoare, cu atît mai mult cu cît armistițiul ruso-suedez expira la „sărbătoarea Sf. Mihai” (8 noiembrie 1594), iar cel cu regatul polono-lituanian nu mai dura nici el decît puțină vreme. Față de acest tablou sumbru, care vădea că la hotarele de apus ale Rusiei, de la Marea Baltică și pînă la Marea Neagră, se aflau nunia dușmani sau „răi prieteni și vecini”, Boris Godunov a conchis că

¹² După știința noastră, relația din 1593 a cunoscut o singură ediție, în tîlmăcire rusească (din germană): *Opisanie puteshestvovaniia v Moskvu posla rimskogo imperatora Nikolaia Varkocha*, trad. A. Shemiakin, Moscova, 1875. Pentru biografia lui Lukas Pauli, vezi Walter Leitsch, *Moskau und die Politik des Kaiserhofes im XVII. Jahrhundert*, I Teil, 1604—1654, Graz-Köln, 1960, p. 61.

țarul nu are cum să se mai ocupe de cauza creștină, ci trebuie să se concentreze asupra problemelor proprii (*bisognerà che il mio gran Signore stia sopra di se*).

Replica lui Warkotsch s-a bizuit pe linia de conduită fixată anterior, în cursul conversației cu agentul habsburgic Lukas Pauli. Astfel, el a susținut că însoțirea arhiducesei Ana cu Sigismund nu a avut alt țel decât găsirea mijlocului potrivit pentru a putea trata și stabili în viitor o înțelegere comună a principilor creștini, cu implicații chiar pentru aplanarea conflictului dintre Suedia și Rusia. Căci, a întregit Warkotsch, împăratul Rudolf II l-a instruit să-l îndemne pe țar la „uniune și pace” cu Suedia, iar dacă va consimți, el se oferea să facă același demers și pe lângă regele Sigismund. Apoi, împăratul va juca și rolul de „arbitru”, trimițându-și reprezentanții (*suoi commissarii*) la locul ce se va alege pentru purtarea negocierilor. Abia această propunere de mediere a înșeninat oarecum atmosfera întrevederii și i-a îngăduit solului să treacă la chestiunea proiectului ligii creștine contra Porții otomane.

La acest capitol, Warkotsch a mărturisit că eforturile depuse de împăratul Rudolf II nu s-au concretizat deocamdată. Tratatativele pentru ligă, a adăugat el, nici nu vor mai putea fi urnite din loc fără a obține în prealabil adeziunea Rusiei și a Persiei. Era, fără doar și poate, o formulare menită a provoca și stimula orgoliul interlocutorului, care nici el, de fapt, în ultimii ani nu schițase nici un pas în direcția înfiripării nobilului proiect al alianței puterilor creștine... Reproșul ascuns al solului iese deplin la lumină când evocă lăsarea lui Lukas Pauli la Moscova, în urmă cu aproape cinci ani, tocmai spre a prelua și duce la curtea din Praga vestea despre hotărîrea șahului Abbas I de a sprijini viitoarea ligă antiotomană! În sfârșit, Warkotsch a mai arătat că el nu este împuternicit decât să fixeze locul și data când vor putea avea loc negocierile propriu-zise și încheierea alianței contra Porții.

Dar Boris Godunov a evitat să se ocupe deocamdată de această chestiune și a mutat discuția tot pe terenul care-l interesa cu precădere. Răspunzând scurt că țarul s-a asigurat în privința Persiei, el a adus vorba despre piedicile întâmpinate de împăratul Rudolf II în atragerea Poloniei în rîndul membrilor ligii creștine. Cum stăteau cu adevărat lucrurile în această privință? Căci de curînd au parvenit la Moscova știri de la Constantinopol, din care reieșea — pe lângă proclamarea publică a războiului împotriva Imperiului romano-german — că turcii au trimis un mesaj foarte neliniștitor în Polonia: în cazul în care Sigismund III Vasa nu se va mai întoarce din Suedia, sultanul îi îndemna pe poloni să-l înalțe pe tron pe voievodul Transilvaniei, adică pe Sigismund Báthory. Și Boris Godunov și-a tălmăcit pînă la capăt gîndul, rostind această întrebare: „...dacă din întîmplare regele Sigismund nu va reveni, ar fi atunci dispuși maiestatea sa imperială sau arhiducele Maximilian să îndure ca sultanul să poată pune un rege al Poloniei în puterea și sub ascultarea sa?”¹³ Întrebarea constituie încă un element de seamă spre a desluși chipul în care Moscova — în primul rînd

¹³ „... e se per sorte non tornasse il Re Sigismondo, vorrebbe allora Sua Maestà Ces(are) e l'arciduca Massimiliano patire che il Turcho avesse da metter un Re di Polonia a potesta et devotione Sua?” Divanul otoman, în prezența sultanului, a hotărît să declare război Austriei la 4 iulie 1593.

Boris Godunov, care va fi el însuși, începînd din 1598, țar! — înțelegea să folosească pentru propriile interese legătura cu Casa de Austria.

Se știe că, într-adevăr, încă din vara anului 1592 Poarta, în perspectiva unei eventuale crize a tronului polon, îl înștiințase pe Sigismund Báthory că îl va sprijini pe el să fie ales¹⁴. Iar principele transilvănean a cultivat cităva vreme iluzia că va ajunge să poarte coroana ce stătuse pe fruntea unchiului său, Ștefan Báthory (1575–1586)¹⁵. Ba chiar, către sfîrșitul lunii mai 1593, la Varșovia sosea următorul zvon, cules de la oștenii turci ce o însoțiseră în Moldova pe soția lui Aron vodă: sultanul, „înțelegînd de la <principele> transilvănean că acest Serenissim rege <Sigismund III Vasa> va trebui să se ducă în Suedia și nu se va mai întoarce aici, și i-a implorat ajutorul pentru ca să poată dobîndi acest regat, ...era hotărît să-l instaleze rege cu forța”¹⁶. Așadar, informațiile ajunse la Moscova în toamnă nu erau deloc singulare. Și ele țineau de domeniul strict al actualității, întrucît regele Sigismund de abia părăsise Polonia...

În răspunsul lui, Warkotsch a negat că ar avea vreo știre de la curtea imperială despre cele de mai sus. Dar a diminuat perspectiva pericolului, sub cuvînt că „se știe bine că sultanul poruncește <și> acolo unde nu are de poruncit”! Nu s-a pronunțat deci în nici un fel asupra poziției pe care ar lua-o într-o atare împrejurare Rudolf II și fratele său Maximilian. Însă l-a asigurat pe Boris Godunov că împăratul va veghea ca uneltirile sultanului să nu cîștige tercn și va ține necontenit legătura cu țarul în această problemă. La sfîrșit, a lăsat chiar să se înțeleagă că, după părerea lui, dacă într-adevăr se va ivi o vacanță a tronului polon, atunci arhiducele Maximilian își va risca „încă odată pielea”, împotriva oricărui alt candidat, fie el susținut de sultan, fie de orice altă putere... Apoi, printr-o iscusită vultă verbală, s-a întors la ideea ligii, arătînd că, în fond, scopul misiunii lui era acela ca împăratul și țarul, „cu forțe unite și încredere fraternă”, să se poată opune sultanului și „să-i anihileze toate relele intrigi” (*et annichilare tutte le sue cattive prattiche*).

La 24 octombrie 1593 a avut loc a doua audiență la țar, după care au început numaidecît tratativele politice oficiale, cu un grup de cinci mari boieri, desemnați special pentru aceasta. Este limpede că faptul nu a fost posibil decît după clarificările preliminare, din cadrul întrevederii cu Boris Godunov. Discursul lui Warkotsch în fața celor cinci boieri a început prin a evoca vechea prietenie între „împărații romani”, antecesorii ai lui Rudolf II, și foștii „mari duci ai Moscovei”, prietenie păstrată și de actualii cirmuitori. Pe de altă parte, în anii trecuți țarul Feodor Ivanovici — a reamintit el — „prin scrisori și soli” s-a oferit să lupte contra „dușmanului comun” al Creștinătății, „cu toată puterea lui”. Ba chiar l-a îndemnat pe împărat în chip fierbinte să inițieze o ligă (*una lega et unione*) între principii creștini. În împrejurările de față, cînd otomanii au rupt pacea și „înțelegerile jurate” (*gli patti giurati*), atacînd hotarele Ungariei și Croației, stăpînului său era

¹⁴ În 11 iulie 1592, din Clujmănăstur, nuntîul Attilio Amalteo informa despre sosirea la curtea transilvană a unui ceaș cu această veste (A. Veress, *Relationes nuntiorum apostolicorum in Transilvaniam missorum a Clemente VIII (1592–1600)*, Budapesta, 1909, nr. 13, p. 27).

¹⁵ Vezi I. Sirbu, *op. cit.*, ed. cit., p. 54–55. În luna mai 1593, Sigismund Báthory a întreprins chiar o călătorie privată la Cracovia, însoțit de vărul său Baltasar.

¹⁶ Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XI, București, 1900, nr. CCCCLXV, p. 339–340; același act a fost editat și de Claudiu Isopescu, *Documenti inediti della fine del Cinquecento*, în *AAR*, MSI, seria III, t. X, București, 1929, nr. XII, p. 22.

încercător că țarul își va respecta promisiunile și își va trimite fără zăbavă ajutorul. Ce fel de ajutor aștepta în primul rînd curtea din Praga, Warkotsch va lămuri îndată după descrierea celor dintîi confruntări cu turcii, încheiate prin respingerea oștilor otomane de la asediul cetății Sissek (22 iunie 1593), unde ar fi căzut 1 800 de turci¹⁷. Era vorba de o sumă consistentă de bani (*ajuto in dennaro notabile*), cu care Rudolf II să-și poată mări și menține oștile pe durata războiului. Și, așa cum s-a grăbit să sublinieze solul, țarul ar putea face acest lucru fără nici o dificultate, „cu atîtea bogății și tezaure” pe care le avea la îndemînă... În al doilea rînd, împăratul dorea ca Moscova să ia măsurile pe care le va crede de cuviință spre a-i imobiliza pe tătari, împiedicîndu-i astfel să pătrundă în Ungaria ca forțe auxiliare ale oștilor otomane. Bineînțeles, în plan diplomatic, Warkotsch a reînnoit cererea ca Rusia să-și confirme adeziunea la preconizata „ligă și uniune” creștină. Și, de asemenea, a rugat ca țarul să depună toate eforturile pe lângă șahul Persiei ca să nu facă vreun „armistițiu” cu sultanul, ci, dimpotrivă, să exploateze în beneficiul său starea de război din Europa¹⁸.

Este interesant de reținut că și cei cinci sfetnici de taină ai țarului au adus vorba de situația din Polonia, mai exact de eventualitatea neîntoarcerii pe tron a regelui Sigismund III Vasa. Au vrut deci și ei să știe dacă, într-o astfel de situație, arhiducele Maximilian va acționa și dacă se va „rezista” lui Sigismund Báthory, în favoarea căruia lucrau sultanul împreună cu „marele cancelar al Poloniei”, adică Jan Zamoyski. Iar apoi, în altă ordine de idei, au înălțat voce despre insultele și marile pagube suferite de țar din partea regilor Suediei, de unde Warkotsch a putut lesne deduce „marea lor dorință” de pace. De altminteri, l-au și rugat explicit ca împăratul să intervină în acest sens înainte de expirarea armistițiului cu Suedia. În fine, la capătul acestei prime „runde” de convorbiri, Warkotsch a cerut și obținut îngăduința să ia legătura cu ambasadorul persan aflat la Moscova, Hajji Khusran (Azi-Khosrov)¹⁹.

Contactul s-a efectuat în chipul următor: Warkotsch l-a trimis la reședința ambasadorului șahului pe „majordomul” său, însoțit de cinci slujitori și doi tălmaci. Acesta, în numele solului imperial, a motivat vizita prin faptul că Rudolf II îl socotește pe șah drept prietenul său, că îi sunt cunoscute biruințele din trecut contra sultanului din Constantinopol, precum și, pe de altă parte, excelențele legături întreținute atît cu regele Spaniei (Filip II),

¹⁷ Pentru izbucnirea războiului — datorită acțiunilor beilerbeiului Bosniei, Telli Hasan pașa —, precum și pentru prima fază a ostilităților, vezi Aurel Decei, *Istoria Imperiului otoman (pînă la 1656)*, București, 1978, p. 262—265.

¹⁸ În realitate războiul de 12 ani dintre Iran și Imperiul otoman a încetat la 21 martie 1590, printr-un tratat de pace care recunoștea toate cuceririle teritoriale otomane, însumînd 590000 km² (*Ilidem*, p. 256). Pentru desfășurarea războiului și miza lui, vezi Carl Max Kortepeter, *Ottoman Imperialism during the Reformation: Europe and the Caucasus*, London — New York, 1972, p. 51—95.

¹⁹ Acesta sosise la Moscova încă din 1592. Sursele rusești nu par să spună mai mult, despre ambasada persană din 1592—1593, decît că a adus un mesaj de prietenie. Totuși, ea a fost precedată, în 1591, de un emisar al șahului Abbas, prin care rușii au fost îndemnați să ia în stăpînire ei înșiși Derbentul (Demirkapi) și Baku, la Marea Caspică, ocupate de otomani. Aceste orașe fuseseră oferite rușilor încă din 1587, în schimbul ajutorului contra turcilor (*Russian Embassies to the Georgian Kings...*, I, p. 65—66 și 79—80). Despre ecoul european al întîlnirii de la Moscova între solul imperial și cel persan, vezi de pildă: N. de Montreuilx, *Histoire Universelle des Guerres du Turc*, t. II, Paris, 1608, p. 404—405.

unchiul său ²⁰, cît și cu țarul Moscovei. În plus, împăratul a fost înștiințat de țar despre dorința șahului de a înfrunta „cu forțe unite” puterea „tiranului” de la Constantinopol. De aceea, solul imperial a și fost instruit să-l roage pe țar să fie mijlocitor între Rudolf II și prea puternicul șah, stăpînul său. Acum împăratul se află în război deschis cu sultanul și ar fi bine ca șahul, pînă la înfăptuirea „ligii universale”, să atace la rîndul lui cu o oaste însemnată hotarele otomane. La sfîrșit, odată cu oferirea cîtorva daruri protocolare — „două frumoase archebuză aurite” și un orologiu! —, a fost primit răspunsul că, în semn de reciprocă bunăvoință, un nobil din suita ambasadorului persan va veni în scurt timp la reședința lui Warkotsch.

Într-adevăr, după numai două ore, vizita a fost întoarsă. Și astfel, însuși Warkotsch a avut posibilitatea să audă că ambasada persană la Moscova nu a avut alt scop decît să pregătească „o ligă universală împotriva sultanului”. A fost deci o întîmplare fericită că tocmai acum a sosit aici și solul imperial, deoarece șahul Abbas vroia să-l aibă alături nu numai pe țar, ci și pe Rudolf II. În replică, Warkotsch a mers pînă la a spune că șahul trebuie să se înstăpînească asupra Babilonului, care dintotdeauna a aparținut Persiei ²¹. A adăugat că, de asemenea, în mod sigur turcii vor fi atacați și de regele Spaniei. Concluzia schimbului de vizite a fost că șahul nu va face „nici un armistițiu sau înțelegere” cu sultanul, iar pentru chestiunea ligii țarul va rămîne să intermedieze între curtea persană și cea din Praga. Ulterior, în cursul celei de-a doua întrevederi cu grupul boicîrilor ruși delegați să poarte tratativele, Warkotsch va mai afla că ambasadorul persan a obținut pentru șah de la țar un „mare ajutor” spre a-l ataca pe „il Krimzeffkal” — un „guvernator” al sultanului —, iar după aceea să asedieze „Temircapi” ²². Efortul persan de război avea, de asemenea, a fi sprijinit și de gergieni ²³.

A doua „rundă” de convorbiri a lui Warkotsch cu sfetnicii ruși s-a consumat în ziua de 2 noiembrie 1593, după încă o audiență protocolară la țar. De astă dată, întrebarea incomodă pusă solului imperial a privit componența viitoare a ligii antiotomane: de ce în ea urmau să intre, pe lîngă împă-

²⁰ Pentru contactele diplomatice din 1586 între Madrid și Iranul safavid, vezi Barbara von Palombini, *Bündniswerben Abendländische Mächte um Persien (1453—1600)*, Wiesbaden, 1968, p. 110 și 111.

²¹ În textele europene de obicei se utiliza numele celebrului oraș antic de pe Eufrat spre a indica Bagdadul (așezat, însă, pe Tigru). Bagdadul a fost înția oară cucerit de otomani în 1534. În temeiul păcii de la Amasya, din 1555, orașul a rămas în stăpînirea Porții.

²² „Temircapi” — Demirkapi („Poarta de Fier”). Personalitatea și titlul, care se ascund în spatele denumirii „Krym — Shevkal” — în textul nostru: „Krimzeffkal” —, rămîn oarecum ambigue în izvoarele păstrate la Posolski Prikaz. „Shevkal” sau „Shamkal” a fost cel mai însemnat dintre prinții din Daghestan în sec. XVI. Și-a extins teritoriul de la vechea capitală, satul din munți Kumukh, către țărmul Mării Caspice (*Russian Embassies to the Georgian Kings* ..., I, p. 37—38 și 354—355). Politica lui Boris Godunov urmărea să instituie un fel de „hegemonie” rusească asupra unei zone însemnate a Caucazului de nord. Or, accesul spre Kakhetia, regatul georgian răsăritean, era blocat de teritoriile dominate de „Shevkal”. Și, într-adevăr, în 1593—1594, atacurile rusești contra acestuia au fost reînnoite, dar după cîteva succese inițiale forțele moscovite au dat înapoi, cu pierderi grele (C. M. Kortepeter, *Gazi Giray II, Khan of the Crimea, and Ottoman Policy in Eastern Europe and the Caucasus, 1588—94*, în „The Slavonic and East European Review”, an. XI, IV, 1966, 102, p. 155—157).

²³ Este vorba de „regele” Alexandru al Kakhetiei (vezi și mai sus nota 5), precum și de Simon I din Karthli. Amîndouă aceste mici state nu sunt altceva decît părți ale fostului regat medieval al Georgiei. Împrejurările de la finele sec. XVI au favorizat mai esticul „regat” al Kakhetiei, care era în afara direcției de expansiune otomane (*Russian Embassies to the Georgian Kings*, I, p. 48 și 57).

rat și țar, numai Sf. Scaun și regele Spaniei? Oare de ce nu puteau să i se alăture și alte puteri creștine, precum Veneția, Danemarca sau altele? În chip special, bineînțeles, boierii ruși au vrut să știe dacă era prevăzută și participarea Poloniei. Solul, în această privință, s-a eschivat, spunând că nu are nici o instrucțiune. Dar a adăugat că, după opinia sa, polonii este îndoielnic să manifeste interes față de ligă. Cît despre venețieni, a răspuns că nu ar fi potrivit să fie incluși în aceste tratative, întrucît anumite insule și alte posesiuni ale lor se găsesc în sfera de autoritate a sultanului. Regele Danemarcei, în schimb, „fiind membru al Imperiului” nu este nevoie să se facă „altă ligă” cu el, deoarece va fi obligat să-și aducă contribuția de către dieta imperială. Sigur, însă, că s-ar putea încerca să se obțină ceva mai mult de la el.

O altă întrebare, care vădește din nou — la fel ca în 1589²⁴ — buna cunoaștere la curtea moscovită a evoluțiilor din Europa occidentală, a fost următoarea: războaiele în care era antrenat cu Franța, Anglia și Flandra nu-l vor împiedica oare pe regele Spaniei să acționeze în cadrul preconizatei coaliții creștine? Fără a nega că aceste războaie constituie, într-adevăr, un obstacol — deoarece cu cheltuiala făcută cu ele regele spaniol s-ar fi putut „întoarce cu atît mai multă putere contra sultanului” —, Warkotsch a susținut că, totuși, Filip II este în măsură să trimită și împotriva turcilor o forță armată considerabilă. Pe de altă parte, el a argumentat că, de fapt, tot ceea ce regele Spaniei întreprinde contra reginei Angliei și în Franța este îndreptat în ultimă instanță împotriva sultanului, „dată fiind prietenia și confederația pe care Navarra și regina <Elisabeta I> o au cu sultanul”. La care confederație contribuie și „toți rebelii și flamanzii supuși ai maiestății sale imperiale” (Rudolf II), ceea ce a făcut să fie socotiți drept „trădători ai întregii Creștinătăți”! Apoi, solul a insistat în a contrazice ideea că războaiele purtate de Filip II — mai ales cel împotriva francezilor — ar fi fost dictate de interese personale²⁵. Și, în acest context, el indică principala sursă de informații a curții moscovite, care, chipurile, deforma realitatea: „...englezi și flamanzi, neguțători eretici care fac comerț în aceste părți”²⁶.

După aceste lămuriri preliminare, la stăruințele sfetnicilor ruși, s-a stabilit că locul tratativelor pentru ligă și al semnării actelor privitoare la ea va fi Moscova. Warkotsch a pledat, desigur, pentru curtea din Praga, dar partenerii săi de dialog s-au prevalat de marea distanță la care se afla șahul Abbas și, mai cu seamă, de faptul că țarul era cel ce se angajase,

²⁴ Și atunci Warkotsch a fost întrebat despre felul cum evoluează războiul dintre regele Filip II al Spaniei și regina Elisabeta a Angliei, căci boierii ruși știau că englezii se laudă că au obținut o foarte mare biruință (*una muy gran victoria*). Solul a încercat să minimalizeze înfrîngerea Invincibilei Armada, în vara lui 1588, atribuindu-o exclusiv furtunii de pe mare, iar nu flotei engleze (*Poselství z Prahy...*, p. 53).

²⁵ Pentru implicarea Spaniei în războaiele civile din Franța (1589—1595), care s-a transformat apoi în război fățiș între cele două state (1595—1598), vezi Fernand Braudel, *Mediterranean și lumea mediterană în epoca lui Filip al II-lea*, trad. de Mircea Gheorghe, vol. VI, București, 1986, p. 105—134. Sub pretextul sprijinirii catolicilor din Franța, regele Filip II a încercat în fel și chip să împiedice instalarea pe tron a lui Henric de Navarra. Acesta din urmă, cum se știe prea bine, a înclinat balanța în favoarea sa numai după convertirea la catolicism, în 25 iulie 1593. Despre interesul lui Henric IV față de evoluțiile politico-militare de la Dunărea de Jos, vezi: Georges Boisnard, *Témoignages français sur Michel le Brave (dans la correspondance diplomatique d'Henri IV)*, in *RRH*, t. XXIV (1985), nr. 1—2, p. 137—146).

²⁶ „...et questo per relazione falsa dei Inglesi et Fiamminghi, mercanti eretici, che trafficano per queste bande”.

în fond, să fie mijlocitor pentru atragerea în ligă a Persiei. Se întrezărește aici efortul Moscovei de a-și marca, în acest chip, prezența pe eșichierul politic european. Și asta la numai cîțiva ani după ce biserica ortodoxă rusă fusese înălțată la treapta de patriarhat (1589). Un an mai târziu, un diplomat pontifical aflat la Praga, Lotario Conti, explica astfel pretenția rusească de a fixa Moscova drept loc al finalizării tratatelor pentru ligă: marelui duce al Moscovei „i se pare că este așezat în mijlocul tuturor principilor orientali și occidentali care ar putea să se alieze contra sultanului” (*parendogli d'essere costituito in mezzo di tutti i principi orientali e occidentali che potessero colligarsi contra il Turco*)²⁷. Este o imagine extrem de sugestivă, pe care vedem că Moscova încerca încă de pe acum să o propună lumii europene, la adăpostul ideii luptei comune antiotomane...

Cît despre data aleasă pentru reuniunea reprezentanților puterilor ce trebuiau să intre în ligă, s-a căzut de acord că va fi luna aprilie „sau cel târziu mai” a anului 1595, deoarece mai devreme solii persani nu pot apare. Boierii ruși s-au angajat, pe de altă parte, să trimită numaidecît, în numele țarului, o solie la hanul din Crimeea, prin care să-i ceară, sub amenințarea represaliilor sau, în caz că se va conforma, cu făgăduiala unor multe și prețioase daruri, să nu atace teritoriile imperiale²⁸. În sfîrșit, ei au încuviințat expedierea la Praga a unui consistent ajutor, dar care avea a fi mai ales în blănuri prețioase, ce urmau a fi transportate pe Marea Baltică și apoi vindute pe piețele europene. Au refuzat să precizeze, concret, dimensiunea acestui ajutor, consimțind doar — la penultima audiență de la palatul țarului, din 7 noiembrie — să fie trimis fără nici o întîrziere (*senza alcuna dilazione, dovesse esser spedito*). Fapt care, cum vom vedea, nu s-a întîmplat!

Un capitol aparte al convorbirii din 2 noiembrie a fost închinat, din nou, chestiunii armistițiului cu Suedia. Boierii ruși au încercat acum chiar să-l convingă pe Warkotsch să expedieze pe loc un gentilom din suita sa la regele Sigismund, cu propunerea de mediere imperială, spre a avea cît mai curînd și asentimentul său. Dar Warkotsch a refuzat net, spunînd că nu are instrucțiune în acest sens de la împărat și nici scrisorile credențiale trebuincioase²⁹. Cît de presați erau sfetnicii țarului să obțină medierea habsburgică

²⁷ Vedi Domenico Caccamo, *La diplomazia della Controriforma e la crociata: dai piani del Possevino alla „lunga guerra” di Clemente VIII*, în „Archivio Storico Italiano”, an. CXXVIII (1970), nr. 2, 1971, p. 275.

²⁸ Despre tratativele ruso-tătare isprăvite prin armistițiul din 14 aprilie 1594, vezi C. M. Kortepeter, *Gazi Giray II, Khan of the Crimea...*, p. 163—164. Armistițiul prevedea, de fapt, că tătarii nu vor ataca hotarele rusești și, în schimb, vor primi „daruri” din partea țarului. Acest act i-a îngăduit hanului Gazi Ghirai... să plece liniștit în campania anului 1594 din Ungaria! Cîțiva ani mai târziu, în 1597, țarul se va lăuda că datorită lui hanul nu a mai participat la o nouă expediție, alături de oștile otomane, în Ungaria — așa cum îi poruncise Poarta —, ci s-a războit numai în „Valahia” (O. Pierling, *Novi izvori o L. Komuloviću, în „Starine”, t. XVI, Zagreb, 1884, nr. XXIV, p. 247*). Este o referire la absența lui Gazi Ghirai de la expediția anului 1596, condusă de însuși sultanul Mehmed III, care s-a încheiat cu severa înfrîngere a oștilor creștine în bătălia de la Mező-Keresztes (25—26 oct.). După care, într-adevăr, așa cum a vădit și țarul în scrisoarea sus-citată, Gazi Ghirai a fost — temporar! — mazilit și înlocuit prin fratele său, Feth Ghirai.

²⁹ Emisarul ar fi trebuit să se deplaseze în Suedia, unde regele Sigismund III Vasa a rămas pe toată durata iernii 1593—1594. El a fost încoronat ca rege al Suediei în domul din Uppsala la 19 februarie 1594 și nu s-a îmbarcat pentru întoarcerea în Polonia decît la jumătatea lunii iulie 1594 (L. von Pastor, *Storia dei Papi dalla fine del Medio Evo*, vol. XI, *Clemente VIII (1592—1605)*, Roma, 1929, p. 392 și 394). Din lectura atentă a relației lui War-

în tratativele cu Suedia reiese și din gestul cu totul neobișnuit petrecut la 16 noiembrie, când solul imperial era pe punctul să părăsească Moscova. Atunci, trecînd peste orice exigență a protocolului, și-a anunțat vizita la reședința lui însuși „cancelarul suprem” al țarului, Andrei Iacovlevici Zolkan (*Andrea Iacovlovitz Zolokoloff*). În esență, acesta a stăruit iarăși ca împăratul Rudolf II să nu amîne cu nici un preț tratativele de pace și să le ducă la bun sfîrșit. În schimb, țarul făgăduia „un ajutor foarte mare în bani și lucruri” pentru efortul de război contra turcilor...

Audiența de plecare a lui Nicolae Warkotsch, în cursul căreia i s-a înmînat și scrisoarea țarului către împărat, a avut loc în data de 9 noiembrie 1593. A fost, totodată, și ultima ocazie în care solul a mai stat de vorbă cu cei cinci mari boieri. Și ei, în chip semnificativ, au ținut să-i mai comunice, pentru curtea imperială, acest mesaj privitor la Polonia: dacă arhiducele Maximilian, fratele împăratului, „în cazul neîntoarcerii Regelui Sigismund” — din Suedia —, se va hotărî să-și revendice drepturile asupra coroanei polone, atunci țarul, anunțat la vreme, „îl va ajuta foarte cu credință, atît cu tezaurile sale, cît și în alte feluri posibile”. Ei au scos la iveală și un element nou, anume că țarul are foarte strînse legături cu „mulți” nobili din Lituania, care, la o adică, vor putea fi înrîuriți să sprijine cauza arhiducelui Maximilian³⁰. De asemenea, la viitoarea Dietă polono-lituaniacă — pentru alegerea noului rege, în eventualitatea nerevenirii lui Sigismund —, țarul va trimite o mare ambasadă, ce va pleda în favoarea lui Maximilian de Habsburg. Au încheiat cu îndemnul către împărat ca, în cazul ivirii vacanței tronului polon, să „nu lase să-i scape din mîini” această coroană, spre a nu vedea în fruntea Poloniei puși regi după dorințele sultanului.

La un moment dat, Warkotsch a notat în relația lui, fără nici un alt comentariu, că în data de 31 octombrie 1593 la Moscova a apărut și un sol al sultanului Murad III (1574—1595) — pe nume „Celibeî” —, cu o suită de 12 oameni. Semnificația acestei solii va fi deslușită chiar de țarul Feodor Ivanovici, într-o scrisoare adresată în 1597 papei Clement VIII: ea a venit „pro amicitia”³¹. Așadar, amîndoi beligeranții, împăratul Rudolf II și sultanul Murad III, au vrut să ia contact încă de la începutul ostilităților cu Rusia, fiecare încercînd să-i atragă bunăvoința și sprijinul. Ulterior țarul va susține că, drept răspuns, și-a trimis la Poartă propriul sol, pe „Danilo Islenev”, prin care i-a cerut să înceteze războiul împotriva „fratelui” său, împăratul Rudolf. Cum însă, între timp, turcii au aflat că s-au expeditat lui Rudolf II ajutoare din tezaurul țarului, sultanul a poruncit ca solul rus să

Warkotsch rezultă limpede că el nici măcar nu avea înputernicirea să propună medierea lui Rudolf II între Suedia și Rusia. Ideea acestei inițiative i-a venit în cursul întrevederii cu Lukas Pauli, ca o soluție spre a potoli nemulțumirea Moscovei față de alianța matrimonială între Casa de Austria și regele Sigismund III Vasa.

³⁰ „...offerivano ancora che essendo molti principali gentiluomini di Lituania, li quali con il gran Czaro stiano in confidenza grandissima, quando non ritorni il Re Sigismondo, che allora S.A. sarebbe à trattare strettissimamente con esso loro, in favore dell'Arciduca Massimiliano”.

³¹ O. Pierling, *Novi izvori o L. Komuloviču...*, p. 247. Anterior, în februarie 1593, un sol al țarului, Grigorie Afanasievici Nașciokin, a fost la Poartă, întorcîndu-se la Moscova împreună cu ceașul Ridvan și cu un anume „Mahmed Celibeî”. Turcii se plîngeau atunci de atacurile cazașilor de la Don și acuzau construirea de către ruși a patru noi forturi pe Don și pe Terek (N.A. Smirnov, *Rositi i Turtiia v XVI—XVII vv.*, t. I, Moscova, 1946, p. 143—150; C. M. Kortepeter, *Gazi Giray II, Khan of the Crimea...*, p. 164).

fie reținut. Și nu i s-a mai dat drumul vreme de trei ani, adică în intervalul 1594—1597³²... Cu alte cuvinte, relațiile între Moscova și Stanbul au fost, practic, „înghețate”, fără însă a se ajunge la un adevărat conflict.

Care au fost urmările directe ale solici lui Nicolae Warkotsch la Moscova pentru situația politică din răsăritul Europei și, în primul rînd, pentru problema închegării mult doritei ligi creștine? Mai întîi ar fi de observat că diplomația imperială a acționat mult mai prompt și energic în aceste părți — la începutul războiului „cel Lung” — decît cea pontificală. Dacă luăm și citim instrucțiunile din 21 noiembrie 1593 ale papei Clement VIII pentru emisarul său, abatele Alessandro Comuleo (Aleksandar Komulović), care trebuia să plece în răsărit, în țările române și Polonia, vedem că eventualitatea continuării misiunii lui pînă la Moscova era pusă, dar nu și rezolvată. Papa spunea doar că se va consulta în această privință cu împăratul Rudolf II, în care scop i-a și scris. Iar dacă va fi cazul ca abatele Comuleo să meargă și la Moscova, singur sau împreună cu un reprezentant imperial, i se vor trimite ulterior, pe drum, noi instrucțiuni, cu „brevele” necesare³³. Și asta se întîmpla, de fapt, după ce ambasada lui Warkotsch la Moscova luase sfîrșit!

Pe de altă parte, tot în răsărit, diplomația habsburgică a preluat de timpuriu și inițiativa în privința cazacilor zaporojeni, de sub ascultarea coroanei polone (cu care, în principiu, trebuia să ia contact și abatele Comuleo!)³⁴. Astfel, o știre din Praga, datată 2 februarie 1594, vădea că atunci s-ar fi încheiat deja o înțelegere secretă între împăratul Rudolf II și un trimis al cazacilor, Stanislav Khlopicki, în vederea ralierei acestor forțe la lupta împotriva turcilor și tătarilor. Dar, în realitate, un sol al împăratului, nobilul Erich Lassota von Steblau — pe care mai tîrziu îl vom regăsi pe lîngă Mihai Viteazul — se va deplasa abia în primăvara ațeluiasi an către ținuturile cazacilor zaporojeni, spre a trata în bună regulă înrolarea lor sub stindardele imperiale. Iar acordul propriu-zis nu a fost perfectat decît în ultima decadă a lunii iunie 1594³⁵. În scrisoarea lor către Rudolf II din 3 iulie 1594, căpeteniile căzăcești susțineau, însă, că un atac al lor din primăvară — „cu vreo două săptămîni înainte de Paște” —, dezlănțuit în zona Cetățîi Albe nu a avut alt scop decît să împiedice concentrările de forțe otomane de acolo să se îndrepte spre Ungaria³⁶. Cu toate că autorii scrisorii nu amintesc alte acțiuni, anterioare, în slujba împăratului, este interesant de

³² *Ibidem*. Isleniev a sosit la Poartă în iulie 1594. El a dus o scrisoare prin care țarul se arăta gata să-i țină în friu pe cazacii de la Don, îngăduind astfel libera trecere a otomanilor către și de la Derbent, cu condiția ca și sultanul să îl rețină pe Gazi Ghirai (N.A. Smirnov, *op. cit.*, I, p. 153—154; C. M. Kortepeter, *Gazi Giray II, Khan of the Crimea...*, p. 165, n. 76). Despre știrile care circulau la Poartă în iulie 1595 asupra unei ligi între persani, georgieni și ruși, vezi Hurmuzaki, *Documente*, XII, București, 1903, nr. CXLVIII, p. 78.

³³ O. Pierling, *Novi izvori o L. Komuloviću...*, nr. IV, p. 231.

³⁴ Vezi instrucțiunile din 10 noiembrie 1593, Roma, în Hurmuzaki, *Documente*, III-2, București, 1888, nr. LIV, p. 36—40; textul lor integral a fost editat de E. Fermendžin, *Prilozi k poznavanju diplomatskoga poslanstva Alessandra Komulovića medju Slovene od godine 1593 do 1597*, în „Starine”, t. XXXVI, Zagreb, 1918, p. 9—22.

³⁵ Vezi: *Habsburgs and Zaporozhian Cossaks, The Diary of Erich Lassota von Steblau 1594*, ed. Lubomyr R. Wynar și Orest Subtelny, Ukrainian Academic Press, Littleton, Colorado, 1975, p. 38, 86 și 89—90.

³⁶ *Ibidem*, p. 93—94.

remarcat că sursele polone atribuiău, totuși, un raid căzăcesc din decembrie 1593 împotriva orașului Jurgov acelorași negocieri secrete ale lui Rudolf II³⁷.

Zvonurile pomenite își au probabil temeiul într-un prim demers al curții din Praga pe lângă cazaci, care s-a produs în paralel cu misiunea lui Warkotsch la Moscova. Spunem aceasta deoarece un firman otoman din 1 octombrie 1593, adresat principelui Sigismund Báthory al Transilvaniei, atestă că Aron vodă al Moldovei — pe atunci fidel turcilor! — informase încă înainte de această dată Poarta că „Împăratul de la Viena, trimițând om cu scrisoare la cazacii răufăcători”, îi anunțase că poartă război cu musulmanii și le-a cerut ajutorul, pentru „leafă și daruri”. Iscoadele domnului moldovean l-ar fi înștiințat că s-ar fi ajuns chiar la o înțelegere, potrivit căreia o oaste a cazacilor avea „să meargă spre părțile Vienei” și pe drum, trecând prin Moldova, trebuia să încerce — „dacă vor avea ocazie și putere”! — să-l înlăture de pe tron pe vodă Aron. În consecință, autoritățile otomane au pus în stare de alarmă pe beii de Akkerman (Cetatea Albă) și Bender (Tighina) și i-au cerut și lui Sigismund Báthory să fie „gata cu oastea Transilvaniei” și să stea „cu privire ațintită mereu spre părțile Moldovei”³⁸. Nu știm dacă acest plan de acțiune a existat într-adevăr. Credem, însă, că cererea de ajutor habsburgică — da³⁹! Și, oricum, lucrurile în privința lui Aron vodă curînd s-au schimbat: în 20 iunie 1594, Erich Lassota era în măsură să anunțe căpeteniile căzăcești că domnul moldovean va trece el însuși de partea împăratului⁴⁰. Misiunea rezervată cazacilor a rămas numai aceea de a ține „în șah” pe tătarii din Crimeea și de a ataca garnizoanele turcești de la Marea Neagră și gurile Dunării (Cetatea Albă și Chilia).

Revenind la misiunea lui Warkotsch și urmările ei propriu-zise, vom reaminti mai întâi că rezultatele convorbirilor de la Moscova au fost aduse la cunoștința Sf. Scaun, de la care s-a obținut, în 24 iunie 1594, încuviințarea să se procedeze, în problema „ligii cu moscovitul”, după cum va hotărî împăratul Rudolf II⁴¹. Alte demersuri în același scop au fost inițiate, tot după întoarcerea lui Warkotsch, pe lângă regele Filip II al Spaniei. Dar, în pofida stăruințelor curții imperiale, în 16 noiembrie 1594 încă nu sosise nici un răspuns „dacă regele catolic vrea să trimită un om al său la acea curte” (din Moscova). Și, din această pricină, era recomandată o intervenție papală⁴². Altminteri, bîncînteles, reuniunea de la Moscova, prevăzută pentru

³⁷ *Ibidem*, p. 40. Vezi și C. M. Kortepeter, *Ottoman Imperialism during the Reformation* ..., p. 139. În 12 ian. 1594, Jan Zamoyski pomena și el acest atac „la orașul moldovean Iurghiov, care nu este departe de Cetatea Albă și Tighina” (I. Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din Arhivele polone. Secolul al XVI-lea*, Buc., 1979, nr. 197, p. 375—376).

³⁸ Act editat de Mihail Guboglu, *Mihai Viteazul în documente turcești*, în *RA*, an. LII, vol. XXXVII, 1975/2, doc. nr. 10, p. 150.

³⁹ Nu este exclus ca cel dintîi emisar habsburgic să fi fost acel „nobile Polacco Mopinski”, menționat de Comuleo, la 17 noiembrie 1594, ca fiind „mandato già tempo da S. M. Ces. con denari, standardi e trombette alli Cosacchi” (O. Pierling și Fr. Rački, *L. Komulovića izveštaj i listovi o poslanstvu njgovu u Turku, Erdelj, Moldavsku i Poljsku*, în „Starine”, t. XIV, Zagreb, 1882, nr. XV, p. 124).

⁴⁰ Într-adevăr, în 18 martie 1594 părăsea Praga emisarul imperial Giovanni de 'Marini Poli, care la Iași, în 16 august 1594, a încheiat în numele lui Rudolf II un tratat de alianță cu Aron vodă (Hurmuzaki, *Documente*, III—1, București, 1880, nr. CLXXIX, p. 187 și nr. CCXXXVI, p. 193—194; vezi și p. 204).

⁴¹ Vezi I. Sirbu, *op. cit.*, ed. cit., p. 52.

⁴² Vezi mai sus nota 27.

aprilie sau — cel târziu — mai 1595, era compromisă. Totuși, „regele catolic” nu s-a dovedit prea sensibil nici acum nici ulterior la ideea ligii creștine. Căci în 7 ianuarie 1596, la Roma i se imputa cu amărăciune că, în pofida insistențelor lui Clement VIII, nu acceptase să se implice în războiul cu turcii decât cu o subvenție de 300 000 de scuzi, din care pînă în acel moment achitase doar jumătate⁴³...

Mult mai mare succes a avut împăratul Rudolf II cu medierea păcii suedezo-rusești, viu solicitată — așa cum am văzut — de către sfinicii țarului. În 15 mai 1594, la Regensburg, unde aveau loc lucrările dietei imperiale și tocmai trebuia să sosască și Rudolf II, se știa că acesta va trimite un ambasador special spre a împăca pe suveranul Suediei cu țarul, dar și cu regele Danemarcei, „care sunt toți în război, deși mai durează pentru puține luni armistițiul dintre ei”. Se aștepta numai revenirea lui Sigismund III Vasa în Polonia, care, după anume semne, părea „mișcat” de ideea unirii lumii creștine contra „dușmanului comun”⁴⁴. Și, într-adevăr, în 2 noiembrie 1594 se înfățișa la Cracovia un ambasador imperial, cu misiunea mai întîi de a cere regelui ajutor atît din partea Poloniei, cit și a Suediei. Anterior, același diplomat fusese și la curtea Danemarcei cu o cerere similară, regele Christian IV răspunzînd că îndată ce va fi încoronat nu va lipsi să facă „ceea ce va putea”! A doua parte a demersului imperial privea chestiunea păcii între regatul Suediei și țar, de mare însemnătate, deoarece acesta „lăsase să se înțeleagă că, îndată ce va fi stabilită, nu numai că va intra în ligă, însă îl va împinge și pe șahul Persiei să facă război” cu turcii. Dar, după cum nota nunțiul apostolic de la Cracovia, Germanico Malaspina, „adevărul” în legătură cu rațiunea medierii imperiale era ceva mai pragmatic: Rudolf II nu putea spera să capete subvenția moscovită promisă înainte de a se încheia această pace⁴⁵... Ba chiar impresia personală a ambasadorului imperial — mărturisită lui Comuleo — era că Rudolf II nici nu dorește, de fapt, liga. El vrea să poarte singur războiul cu Poarta, însă... pe spezele altora⁴⁶! Este o impresie desigur subiectivă și, mai ales, neașteptată, dar ea trebuie să ne dea de gîndit neapărat cînd judecăm evoluțiile ulterioare în jurul încheierii mult trîmbițatei coaliții „universale”.

Negocierile ruso-suedeze au început, într-adevăr, în noiembrie 1594, sub privegherea reprezentantului imperial Ehrenfried von Minckwitz. Și, datorită eforturilor acestuia, după cîteva întreruperi, au fost încununate

⁴³ Ștefan Andreescu, *La Pologne, la Moldavie et la „Sainte Ligue” en 1596: une nouvelle source*, în *RRH*, t. XXII (1983), 3, p. 254. Suma respectivă fusese promisă împăratului Rudolf II încă din 1594. Iar încă de atunci observatorii de la Praga apreciau că, de fapt, spaniolii nu doresc războiul cu Poarta, fiind prea absorbiți de „pacificarea” Flandrei și de situația din Franța (Hurmuzaki, *Documente*, III—2, nr. LXXX, p. 61). Pentru operațiunile navale spaniole lipsite de energie din Mediterana, vezi F. Braudel, *op. cit.*, VI, ed. cit., p. 135—150. Vezi și încercarea recentă a lui Eugen Denize, *Relațiile țărilor române cu Spania în epoca lui Mihai Viteazul*, în „Anuarul Institutului de Istorie «A.D. Xenopol»”, t. XXVIII, Iași, 1991, p. 103—121.

⁴⁴ A. Veress, *Epistolae et acta P. Alfonsi Carrillii S. J. (1591—1618)*, Budapesta, 1906, nr. 35, p. 64.

⁴⁵ O. Pierling, *Novi izvori o L. Komuloviću...* nr. VIII, p. 233.

⁴⁶ O. Pierling și Fr. Rački, *op. cit.*, nr. XV, p. 121. Comuleo nuanța întrucîtva remarcă, atunci cînd adăuga că împăratul nu ar dori cu adevărat liga „...persino che il Turco venga essere scacciato dall’ Austria”; el lămurște apoi că Rudolf II, prin lipsa de zel pentru ligă, vrea să devină „singur stăpîn” (*solo padrone*) pe teritoriile cucerite de la turci și, de asemenea, să încheie pacea cînd și cum îi va conveni.

de succes, prin așa-numita „pace de la Tensina”, din 18 mai 1595. Rușii primeau, sub anumite condiții, provincia Kexholm, în schimbul renunțării la pretențiile lor asupra Estoniei suedeze. De asemenea, accesul comerțului rusesc la Marea Baltică era îngăduit prin centrele Reval și Viborg ⁴⁷. Dar transferarea Kexholmului sub stăpânirea țarului a fost amân timeră din pricina creșterii încordării în relațiile dintre regele Sigismund III și unchiul său, ducele Carol de Sudermania, care deținea efectiv puterea în Suedia. Oricum, în ajunul încheierii tratatului de pace ruso-suedez, curtea din Praga a înțeles să-l trimită din nou la Moscova, pentru a treia oară, pe Nicolae Warkotsch. De astă dată, el a fost însoțit și de reprezentantul papei, abatele Alessandro Comuleo, pentru care încă din 27 ianuarie 1594 au fost emise la Roma instrucțiuni speciale ⁴⁸. Să ne amintim că, în fond, sfârșitul primăverii lui 1595 era chiar momentul fixat în vederea întâlnirii de la Moscova a emisarilor puterilor susceptibile să intre în viitoarea ligă antiotomană...

Dar Warkotsch nu a adus cu el nici o împuternicire pentru tratativele în legătură cu liga. El a venit pur și simplu să ridice subvenția făgăduită în noiembrie 1593. Am văzut că, potrivit înțelegerii de atunci, ea ar fi trebuit să fie expediată „fără nici o întârziere”. Dar curtea de la Moscova nu s-a grăbit să-și onoreze cuvântul! În chip vădit, acolo s-a așteptat mai întâi intervenția diplomatică imperială pentru încheierea păcii cu Suedia. Așa încit, achitarea subvenției, în bani și o mare cantitate de blănuri prețioase (zibeline, hermine, castori, vulpi negre etc.), care a avut loc într-adevăr acum, a îmbrăcat de fapt mai mult aspectul unei plăți pentru târgul de mai sus!

După cât se pare, ambasada comună a lui Warkotsch și Comuleo a părăsit Moscova la 22 mai/1 iunie 1595 ⁴⁹. În data de 30 iunie, la Cracovia încă nu se știa nimic despre soarta ei ⁵⁰. Dar curînd se va afla că a sosit la Vilno, în Lituania, cu un număr de circa șaptezeci de care (*settanta e tanti carri*), ce transportau ajutorul rusesc pentru împărat. Împreună cu acest ajutor se îndrepta spre curtea din Praga și un sol al țarului, Mihail Ivanovici Veliaminov, însoțit de diacul Afanasie Vlasiev. Acest sol a declarat, printre altele, palatinului de Vilno, Cristofor Radziwill, că țarul Feodor Ivanovici le-a poruncit principilor georgieni Alexandru II și Simon I să recucerească de la turci cetatea-port Derbent, de la Marea Caspică, al cărei drept de stăpînire îi fusese cedat de către șahul Abbas I cel Mare. Țarul ar mai fi trimis, de asemenea, și o oaste contra tătarilor din Crimeea ⁵¹. Ambasada rusă, cu ajutorul menționat — de astă dată estimat la „vreo

⁴⁷ Vezi Artur Attman, *op. cit.*, p. 140—145.

⁴⁸ Vezi Dmitry Tolstoj, *Le Catholicisme romain en Russie. Études historiques*, t. I, Paris, 1863, anexa nr. 1, p. 313—318; altă ediție: E. Fermendžin, *op. cit.*, p. 22—28. Pe lângă „il passaporto per Moscovia”, trimis și el de la Roma și pe care l-a primit în ajunul datei de 23 octombrie 1594, Camuleo a căpătat pentru această misiune și o scrisoare de acreditare din partea regelui Sigismund III Vasa (O. Pierling și Fr. Rački, *op. cit.*, nr. X, p. 104; O. Pierling, *op. cit.*, nr. XII, p. 236—237).

⁴⁹ Le P. Perling S. J., *La Russie et le Saint-Siège...*, II, p. 358—359. Autorul arată, pe de altă parte, că nu s-a păstrat — sau n-a fost descoperit! — raportul lui Warkotsch asupra ultimei sale misiuni la Moscova.

⁵⁰ Danuta Quirini — Poptawska, *Korespondencja Sebastiana i Valeria Montelupich (1576—1609)*, Wrocław, Warszawa etc., 1986, nr. 60, p. 78.

⁵¹ *Elementa ad fontium editiones*, XXVII, Roma, 1972, nr. 189, p. 62—63; act reeditat de Danuta Quirini — Poptawska, *op. cit.*, nr. 50, p. 69—70. Pentru biografia lui Simon I din Karthli, vezi *Russian Embassies to the Georgian Kings...*, I, p. 56, și, mai ales, p. 339—340.

cincizeci de care'' (*mit etlichen fünfzig Wägen*) — , a ajuns în orașul de reședință al lui Rudolf II pe la jumătatea lunii august, blănurile prețioase fiind mai apoi expuse în sala mare a castelului imperial din Praga⁵². Cei doi soli ai țarului au apucat drumul de întoarcere puțin după 22 septembrie 1595⁵³.

Din informațiile culese la curtea din Praga, dar și pe temeiul celor auzite în Polonia, Veliaminov și Vlasiev au întocmit la Moscova o amplă relatare asupra evenimentelor aflate în plină desfășurare, atît pe frontul din Ungaria, cît și de la Dunărea de Jos, din Țara Românească și Moldova⁵⁴. Astfel, ei au consemnat mai întîi răscoala principelui transilvănean Sigismund Báthory, a „domnului muntenesc Mihai” și a celui din Moldova, Aron. Toți trei, după ce s-au „lepădat” de turci și au făcut „între ei o alianță”, au trimis soli la împăratul Rudolf II, „pentru a negocia unire cu el” în lupta contra Porții. Acesta, primind propunerea, spre mai mare întărire a legăturii, a dat în căsătorie lui Sigismund Báthory pe „fiica arhiducelui Carol și soră cu regina polonă a regelui Sigismund” (arhiducesa Maria Christierni). Cununia a fost celebrată în luna „iulie” 1595, iar „fratele împăratului, Maximilian”, a însoțit-o pe mireasă pînă la hotare⁵⁵. „Aflîndu-se astfel cu curtea imperială, domnii transilvan, muntean și moldovean începură lupta cu turcii, ucigînd pe acei ce petreceau în acele țări”... Avem de-a face, deci, cu consemnarea racordării celor trei state din spațiul carpato-danubian la liga creștină patronată de împăratul Rudolf II, fapt care — bineînțeles — se cuvenea adus la cunoștință înainte de toate Moscovei.⁵⁶

Textul relației rusești continuă cu descrierea operațiilor militare din Ungaria de Jos, conduse cu succes de către arhiducele Mathias, care au dus la cucerirea Gran-ului (Esztergom), apoi a Vișegradului, „în josul Dunării, 5 mile de la Gran” etc. Fratele împăratului, Mathias, „apoi pași spre Buda, unde se află și astăzi, în speranța de a o cuprinde, căci turcii nu prea au oameni”. Toate acestea sunt în chip limpede evenimente petrecute în răstim-

⁵² *Fugger-Zeitungen. Ungedruckte Briefe an das Haus Fugger aus den Jahren 1568—1605*, Herausgegeben von Victor Klarwill, Wien-Leipzig-München, 1923, p. 185 și 186. Ambasadorul spaniol la Praga, Don Guillen de San Clemente, a raportat regelui Filip II în două rînduri, în 12 septembrie și 10 octombrie 1595, despre solia rusească sosită la curtea imperială. În cel de-al doilea act comunica o estimare a prețului blănurilor: un milion și jumătate de florini. Apoi, el rezuma mesajul purtat de solie: propunerea pentru o întîlnire între ambasadorii ai papei, ai împăratului Rudolf II și ai regelui Spaniei cu cei ai țarului, în vederea încheierii ligii, în care rușii ofereau să-l facă să intre și pe „regele Persiei” (*Elementa ad fontium editiones*, t. XIX, Roma, 1968, nr. 72, p. 71; vezi și nr. 73, p. 72). Cum se vede, nu a fost vorba de nimic în plus față de cele stabilite în finalul misiunii lui Warkotsch din 1593!

⁵³ Este data scrisorii lui Rudolf II către țar (N. Iorga, *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor*, I, București, 1895, p. 145).

⁵⁴ Editată, cu traducere, de B. Petriceicu-Hasdeu, *Archiva Istorică a României*, t. II, București, 1865, p. 18—21.

⁵⁵ Cununia a avut de fapt loc în 6 august 1595 (st. n.), la Alba Iulia (I. Sirbu, *op. cit.*, p. 131 și 133). Dar cronologia oferită de izvor este pe stil vechi (vezi și mai jos).

⁵⁶ Actele din 28 ianuarie 1595 întocmite la Praga, care compun tratatul între Sigismund Báthory și Rudolf II, la Roderich Goos, *Österreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgens (1526—1690)*, Viena, 1911, nr. 34, p. 226—235. Pentru tratatul imperial cu Aron vodă al Moldovei, care l-a precedat pe cel cu Sigismund, vezi mai sus n. 40, precum și I. Sirbu, *op. cit.*, p. 85—86. Legătura lui Mihai Viteazul cu Transilvania și Moldova s-a făcut prin soliile lui Radu și — respectiv — Stroe Buzescu, menționate de „cronica Buzestilor” (*Istoria Țării Românești (1290—1690)*, Letopisețul Cantacuzino, ed. C. Grecescu și D. Simonescu, București, 1960, p. 55). Domnul Țării Românești a vrut și el să trimită o solie la Praga — pe Mihalcea banul Karadja și „căpitanul Samoil” —, dar trecerea ei a fost împiedicată de curtea din Alba Iulia (*Călători străini despre țările române*, vol. III, București, 1971, p. 261).

pul august-septembrie 1595 (despre dezastrul turcesc suferit la Gran textul discutat precizează chiar că a avut loc la „23 august” (st. v.), adică în 2 septembrie 1595)⁵⁷. De aceea, cînd se trece la povestirea campaniei lui Sinan paşa în Țara Românească — în care locul principal îl ocupă bătălia de la Călugăreni, unde turcii „fură bătuți cu desăvîrșire”! —, ea rămîne de fapt fără final. Căci, ni se spune în legătură cu Mihai Viteazul că, după ce totuși turcii au izbutit să cucerească Țara Românească, „...domnul muntelesc fugi în Transilvania, unde șade și astăzi”. Prin urmare, contra-ofensiva din octombrie 1595, care a eliberat țara de turci și i-a respins peste Dunăre, lipsește din relatarea ambasadei rusești.

Se trece, în sfîrșit, în relatarea rusească și la istorisirea răsturnărilor politice din Moldova, care reflectă în bună măsură punctul de vedere polon. Astfel, este evocată mai întîi înlăturarea de pe tron a lui Aron vodă de către principele Sigismund Báthory, sub pretextul că începuse să negocieze cu Poarta, „ca să se despartă de alianța cu Transilvania” și să revină sub ascultarea ei. Din cauza acestui fapt, sultanul i-a poruncit hanului din Crimeea să intre cu oștile sale în Moldova și „să pună acolo domn pe vreunul din nepoții săi, iar pe domnul transilvan să-l respingă”. Această invazie a fost prevenită de cancelarul Jan Zamoyski, care s-a ivit la hotarele Moldovei cu 18 000 de oameni. El l-a pus în scaun, la cererea boierilor — în locul lui Răzvan vodă, care era domn „din partea Transilvaniei” —, pe Ieremia (Movilă). Noul domn a depus jurămint „de a fi cu toată țara în vasalitatea Poloniei, plătind un tribut Turciei, pe baza tratatului polono-turc din zilele regelui Sigismund August” (1548—1572). Sunt reproduși aici, în chip vădit, termenii așa-numitului „acord de la Țuțora”, din 22 octombrie 1595, în virtutea căruia Ieremia vodă și-a putut începe cu adevărat domnia. De ei solia rusească nu a putut lua cunoștință decît, probabil, prin noiembrie 1595, cînd a străbătut Polonia și Lituania. Din această secțiune a textului relației rusești mai merită să desprindem evocarea schimbului de mesaje între „pașa de Silistra” — aflat în Țara Românească — și Jan Zamoyski. Cel dintîi (în realitate, Sinan pașa!) i-a cerut cancelarului „să nu-l împiedice a intra în Moldova, asupra căreia polonii nu au nici un drept după tratate”. Dar Zamoyski a refuzat, sub cuvînt că Moldova „...pe timpul invaziunii polone era deja a domnului transilvan, nu a Turciei, încît Polonia nu călcase deloc tratatele sale cu Turcia”.

Am stăruit atît asupra conținutului relației rusești, deoarece el pune în lumină datele aflate în posesia curții de la Moscova despre situația de la Dunărea de Jos în momentul în care, în primăvara lui 1596, acolo a sosit primul sol al lui Mihai Viteazul, episcopul Luca de Buzău⁵⁸. Oficial plecat după ajutoare pentru refacerea bisericilor și mănăstirilor distruse în urma expediției și ocupației otomane din anul precedent — același va fi pretextul și pentru trecerea prin Polonia a celei de-a doua solii, din 1597⁵⁹ —, episcopul

⁵⁷ Pentru aceste evenimente, vezi Aurel Decei, *Istoria Imperiului otoman...*, p. 274; I. Sirbu, *op. cit.*, p. 200—201.

⁵⁸ Observația lui P. P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, București, 1936, p. 204.

⁵⁹ Claudiu Isopescu, *op. cit.*, nr. LXXXVII, p. 73. Cea de-a treia — și ultima cunoscută! — solie a lui Mihai la Moscova se întorcea prin Polonia în martie 1598 (Ilie Corfus, *Intervenția polonă în Moldova și consecințele ei asupra războiului lui Mihai Viteazul cu turcii*, în „Revista de Istorie”, t. 28 (1975), 4, p. 538—539). Este limpede că această solie a asistat la instalarea pe tron a lui Boris Godunov, stabilind prima legătură a domnului muntean cu noul țar.

Luca a dus cu el și un mesaj „prin viu grai” pentru țar. Iar la întoarcere, așa cum rezultă din scrisoarea țarului către domnul Țării Românești din iunie 1596, a fost purtătorul — în afara unui dar de două sute de galbeni și „cinci perechi de blăni de samur și de vulpe neagră” — a unui alt mesaj oral. În scrisoarea propriu-zisă se spunea doar că țarul consimte să-l ia sub „protecția” lui pe Mihai și, în consecință, îl va „păzi” și „apăra” de toți dușmanii săi, „fără excepție”⁶⁰. Dar era o formulă mai mult protocolară, care nu dezvăluie despre ce a fost vorba în realitate.

O rază de lumină asupra conținutului discuțiilor de la Moscova ale solului muntean răzbate dintr-o scrisoare de răspuns, din 13 martie 1597, adresată lui Mihai Viteazul de către Dionisie Rally, mitropolit al Țimovei. Acesta evocă o recentă scrisoare a domnului muntean, de după întoarcerea în țară a lui Luca de Buzău, în care i se vădea perspectiva încurajatoare a unui efort comun de război contra turcilor al țarului de la Moscova, împăratului Rudolf II, polonilor, transilvănenilor și „multor altor principii creștini” (*quod idem Caesar Moscoviae cum Polonis, Transilvanis, multis aliis principibus Christianis et Imperatore contra Turcam vellent bellum gerere*)⁶¹. Altminteri spus, mult așteptata coaliție generală a puterilor creștine, cu participarea Rusiei — dar și a Poloniei! — era pe cale de a se înjgheba. Cel puțin așa primise asigurări la Moscova, în iunie 1596, episcopul Luca de Buzău. Și acesta a fost, negreșit, mesajul principal „prin viu grai” cu care el a fost însărcinat de țarul Feodor Ivanovici și sfetnicii săi.

Înșirarea la Moscova, în iunie 1596, a Poloniei printre puterile care ar fi fost gata să intre în ligă este, însă, de natură să ne surprindă. Bănuim că la originea acestei menționări se află afirmații ale lui Warkotsch și Comuleo, din cursul misiunii lor la Moscova, în primăvara anului precedent. Știm apoi, potrivit însăși mărturiei țarului, că tot atunci Warkotsch a cerut o amânare, un nou termen, pentru conferința reprezentanților Sf. Scaun, regelui Spaniei și împăratului Rudolf II, pe de o parte, precum și ai Rusiei și Persiei, pe de alta. Fiindcă dintre toți aceștia nu se înfățișase la Moscova, la vremea stabilită — aprilie-mai 1595 —, decît un ambasador al șahului, pe nume Andi Beg⁶². Iar Warkotsch însuși, așa cum am văzut, dar și deopotrivă abatele Comuleo, deși prezenți la Moscova, nu aveau de fapt mandat pentru asemenea tratative. Probabil că în acest context, în pledoaria lor pentru un nou termen de finalizare a proiectului ligii „universale”, cei doi au invocat, printre alte dificultăți pe cale de a fi învinse, obținerea adeziunii Poloniei. Și este perfect adevărat că în răstimpul 1594—1597 mai cu seamă diplomația papală a sperat și a acționat neîntrerupt în vederea provocării unei decizii polone în acest sens. Aceste demersuri chiar s-au întetit după expediția în Moldova a cancelarului Zamoyski, care a dus practic la scoaterea ei din rîndul statelor care se aflau deja în război cu Poarta. Astfel, în cursul anului 1596, pe lângă nunțiuul ordinar din Polonia, Germanico Malaspina, episcop de San Severo, alți doi trimiși extraordinari ai Sf. Scaun, Benedetto Mandina, episcop de Caserta și, mai apoi, cardinalul Enrico Caetani, au încercat în

⁶⁰ Vezi Alexandru Grecu [= P. P. Panaitescu], *Mihai Vitcazul și Rusia. O scrisoare inedită*, în „Studii”, an. I (1948), 4, p. 143—146.

⁶¹ Andrei Pippidi, *Notes et documents sur la politique balkanique de Michel le Brave*, în *RRH*, t. XXIII (1983), 4, p. 356.

⁶² O. Pierling, *Novi izvori o L. Komuloviću...*, p. 246: „... ad constitutum tempus legatos suos misit Andibeha cum sociis”.

fel și chip să determine o hotărâre polonă favorabilă începerii ostilităților cu turcii⁶³. Însă totul a fost zadarnic. Ultimele iluzii s-au spulberat, cum se știe, cu ocazia Dietei din februarie-martie 1597, când — sub înrîurirea cancelarului Jan Zamoyski — a fost adoptată decizia definitivă de a se reinnoi pacea cu Poarta.

Pe acest fundal al speranțelor pierdute în privința Poloniei a plecat spre Moscova cea din urmă ambasadă comună, imperialo-pontificală, anterioară săvârșirii din viață a țarului Feodor Ivanovici. Ea era alcătuită din Abraham de Dohna — din „consiliul privat” al împăratului Rudolf II — și din abatele Alessandro Comuleo, care a așteptat această nouă misiune la Vilno, în Lituania, încă de la jumătatea anului precedent⁶⁴. Trebuie spus, însă, numai decît că ambasada din 1597 s-a soldat cu un eșec drastic. Nici de astă dată solul imperial nu a avut împuternicirea să trateze și să semneze liga cu Rusia și Persia. În schimb, așa cum a ținut să observe țarul Feodor Ivanovici, în scrisorile lui de răspuns — cu conținut asemănător — adresate atît lui Rudolf II, cît și lui Clement VIII, șahul Abbas și-a trimis încă odată solul, în persoana „ducelui Imakulu”, cu mandat deplin. Acesta a așteptat multă vreme la curtea moscovită pe solul imperial. După care a fost slobozit să se întoarcă, însoțit și de un sol rus, „ducele” Vasile Vasilievici Tiufiakîn. Tot ce a putut face în aceste condiții, a susținut în continuare țarul, a fost să-l indemne pe șah să nu reinnoiască, totuși, pacea cu sultanul — încheiată cu cîțiva ani în urmă (de fapt, în 1590) —, care era pe punctul să expire⁶⁵. Un alt motiv de gravă nemulțumire a Moscovei, evocat în scrisori speciale către papă și împărat, era acela că nici după aproape trei ani principala clauză teritorială din tratatul cu Suedia — cedarea Kexholmului — nu fusese aplicată. De aceea, țarul amenința că este gata să pornească, cu oștile sale, contra suedezilor⁶⁶. Este limpede acum de ce Abraham de Dohna nu a mai putut obține nimic pentru stăpînul său...

Abatele Alessandro Comuleo s-a „bucurat” la Moscova de un tratament de-a dreptul ostil: a fost ținut o vreme în completă izolare, ca un prizonier, fără a putea lua contact măcar cu ambasadorul imperial! Merită din plin să stăruim asupra cauzei acestui rău tratament față de emisarul pontifical. În trecere prin Varșovia, în preajma datei de 5 octombrie 1597, Abraham de Dohna a explicat nunțului apostolic Malaspina că moscoviții

⁶³ Vezi Ștefan Andreescu, *O reactualizare a tratatului de la Lublau în 1596*, în *AIIAI*, t. XX, 1983, p. 107—119; Idem, *La Pologne, la Moldavie et la „Sainte Ligue”...*, p. 239—244.

⁶⁴ În iulie 1596, abatele Comuleo îl anunța pe cardinalul Caetani, aflat la Cracovia, că este gata să plece spre Moscova, „numai decît” ce se vor ivi și ambasadorii imperiali trimiși pentru aceeași misiune (Arh. St. Buc., *Microfilme Vatican*, rola 12, c. 63). Pașaportul și scrisorile regale către țar îi fuseseră expediate din Varșovia încă din 26 mai 1596 (O. Pierling, *Novi izvori o L. Komuloviću...*, nr. XIV, p. 237). Despre biografia lui Abraham de Dohna, vezi Walter Leitsch, *op. cit.*, I, p. 60—61; V. Meysztowicz, *Relatio Burgravii Abraham de Dohna oratoris regis Hispaniae de missione quam a. 1612 ad regem Poloniae absolvit*, în „Antemurale”, XII, 1968, p. 77—88.

⁶⁵ O. Pierling, *Novi izvori o L. Komuloviću...*, p. 245—246. Asupra asemănării textului scrisorilor către papă cu cele destinate împăratului, care nu ne-au fost accesibile, vezi Le P. Pierling S. J., *La Russie et le Saint Siège...*, II, p. 367, n. 1. Pentru solia rusească din 1597, vezi și N. A. Smirnov, *op. cit.*, I, p. 156—157.

⁶⁶ Scrisoarea către papa Clement VIII, la O. Pierling, *Novi izvori o L. Komuloviću...*, nr. XXV, p. 248—250.

nu-l recunosc drept ambasador pe „cel ce nu pleacă direct de la stăpînul său”. Ca urmare, abatele Comuleo, care nu venea de la Roma, ci de la Vilno, a fost recunoscut „cu multă greutate” (*con molta renitenza*). Dar în spatele acestei motivații aparente răsare o alta, care pare cea adevărată: la Moscova — a adăugat Abraham de Dohna — abatele Comuleo era privit „ca și cum ar fi fost autorul Unirii rutenilor din acest regat <Polonia> cu Sf. Scaun” (*quasi fosse stato autore della Unione delli Rutheni di questo Regne con la Sede Apostolica*)⁶⁷. Este un reper extrem de prețios spre a desluși atitudinea Moscovei față de recenta ofensivă catolică din Polonia, materializată prin trecerea unei părți din ierarhii ortodocși, în frunte cu mitropolitul Mihail Ragoza de Kiev, în obediența Sf. Scaun. Actul respectiv a fost consacrat prin sinodul de la Brest (9/19 octombrie 1596) și, în mod vizibil, a fost larg sprijinit de autoritățile regatului polon, inclusiv regele Sigismund III și cancelarul Jan Zamoyski.

Reprezentanții Sf. Scaun aflați în Polonia au nutrit iluzia că succesul acestui act va avea un ecou deosebit de favorabil în lumea ortodoxă, că mai ales rușii și românii vor urma curînd exemplul din teritoriile rutene ale regatului polon și vor îmbrățișa ideea unirii cu Roma. De pildă, în chiar instrucțiunile lui pentru a doua misiune la Moscova, alcătuite de nunțiuul Germanico Malaspina, abatelui Comuleo i se recomanda, printre altele, să vorbească acolo despre unirea rutenilor cu biserica catolică și, de fapt, să sondeze terenul în acest sens⁶⁸... Dar cîțiva din prelații proaspăt uniți l-au avertizat pe cardinalul Caetani, într-o discuție avută la Cracovia, la finele lunii octombrie 1596, că orice încercare de propagare a catolicismului în Rusia este din capul locului sortită unui categoric eșec. Deoarece, spuneau ei, ca oameni perfect avizați, rușii: „...sunt schismatici <ortodocși> și nu vor cu nici un chip să se unească cu Sf. Scaun, nici să-l recunoască pe papă drept cap al întregii Biserici. Dimpotrivă, îi urăsc pe catolici și socotesc că numai a lor este adevărata credință creștină, iar noi și toți ceilalți suntem în greșeală”⁶⁹. Nici că se putea evalua mai lucidă a situației religioase din spațiul rusesc în raport cu catolicismul!

La rîndul lor, autoritățile polone se așteptau în mod vădit, în cursul anului 1597, la o reacție a Moscovei față de unirea de la Brest. Astfel, la începutul lunii august, la Varșovia, nunțiuul Malaspina afla că țarul „a izgonit pe negustorii poloni din stăpînirile sale” și ar fi adunat o oaste mare, pe care a trimis-o către hotarele polone. Pe de altă parte, la Vilno fusese arestat „un anume notar”, care a mărturisit că a fost delegat de către supușii ruteni „schismatici” din regat să meargă la Moscova și să implore ajutorul țarului, întrucît regele Sigismund aproape că împiedică pe ortodocși

⁶⁷ A. G. Welykyj, *op. cit.*, nr. 291, p. 453–454; vezi și Le P. Pierling, *La Russie et le Saint-Siège...*, II, p. 365–366.

⁶⁸ O. Pierling, *Novi izvori o L. Komuloviću...*, p. 238; A. G. Welykyj, *op. cit.*, nr. 213, p. 309. Cu privire la iluziile prelaților catolici asupra convertirii rușilor, grăitor este chipul în care cardinalul Enrico Caetani a comentat primirea, prin intermediul abatelui Comuleo, a darului trimis de țar în 1595 papei Clement VIII (un număr de optzeci de blăni de zibelină): „... Ecco... anco il Moscovita riverisce et riconosce con donativi il Monarca del Mondo” (Arh. St. Buc., *Microfilme Vatican*, r. 12, c. 142–6 sept. 1596, Cracovia).

⁶⁹ Vezi *Monumenta Ucrainae Historica*, ed. A. Șeptyckyj, I, Roma, 1964, nr. 234, p. 167; exegeza izvorului, la Oskar Halecki, *Rome, Constantinople et Moscou au temps de l'Union de Brest, în 1054–1954. L'Église et les églises*, (Études et travaux offerts à Dom Lambert Beauduin), I, Chevetogne, 1954, p. 471–472.

să-și exercite cultul și le ia cu forța bisericile ⁷⁰... Dacă zvonul despre oastea îndreptată de țar către hotarele polone a fost ulterior dezmințit chiar de Abraham de Dohna, care a arătat că era vorba de fapt de o presiune armată contra Suediei — pentru cedarea Kexholmului ⁷¹ —, în schimb interdicția pentru negustorii poloni de a mai face comerț în Rusia constituie un alt limpede simptom al exacerbării tensiunii dintre Moscova și Varșovia, în urma unirii de la Brest.

În acest context, autoritățile polone au devenit foarte suspicioase față de orice legături diplomatice ale curții rusești, privite ca potențiale amenințări pentru siguranța regatului. Așa se face că solul imperial Abraham de Dohna era cît pe-acî să fie reținut atît în drum spre Moscova — în martie-aprilie 1597 —, cît și la înapoiere, sub bănuiala că, în taină, ducea cu el o... coroană regală! Se știe că, deși adoptaseră titlul de „țar” încă din 1547, în Occident pentru cîrmuitorii de la Moscova nu era recunoscut și folosit decît acela de „mare duce”. Or, așa cum i s-a explicat nuntîului Malaspina la curtea polonă, trimiterea unei coroane și recunoașterea titlului regal de către împăratul Rudolf II ar fi însemnat o încurajare majoră pentru țar în revendicarea „Rusiei Albe” — nume sub care erau cuprinse teritoriile răsăritene ale regatului polon, pînă la Vistula! —, întemeiată pe calitatea lui de descendent al „ducilor de Kiev” ⁷². Întrețărîm în această explicație și rațiunea în funcție de care autoritățile polone au susținut actul de la Brest și, totodată, se așteptau la reacția moscovită: au vrut să curme, în teritoriile de răsărit și miazăzi ale regatului, locuite de ortodocși, legătura religioasă cu Moscova, devenită de curînd și sediu de scaun patriarhal ⁷³.

De altfel, Germanico Malaspina a ținut să informeze cît mai exact și lămurit Sf. Scaun despre bănuielile și temerile polone. De aceea, a cerut și obținut la Varșovia un memoriu în limba latină asupra motivelor pentru care polonii întotdeauna au refuzat să se atribuiască titlul regal „marelui duce al Moscovei”. Acest text anonim, expediat la Vatican ca anexă a unui raport al nuntîului din 20 august 1597, a fost apreciat de reputatul învățat

⁷⁰ A. G. Welykyj, *op. cit.*, nr. 285, p. 442 (act din 9 august 1597). Tot în acest raport, Malaspina a reproduș următoarele spuse ale regelui, în audiența pe care tocmai i-o acordase, despre cele îndurate de abatele Comuleo la Moscova: „Mi disse poi la Maesta Sua che Monsignor Comuleo non era trattato con dignità dalla Sede Apostolica; che non era fatto partecipe delle cose che si trattavano, anzi ch'egli era stato proibito di vedere, di parlare et di trattare, etiam per interpositas personas, con gli Ambasciatori Cesarei” (*Ibidem*, p. 443).

⁷¹ Vezi mai sus nota 67.

⁷² Pentru ordinul inițial „che siano arrestati” ambascadorii imperiali trimiși la Moscova vezi raportul lui Malaspina din Varșovia, cu data 29 martie 1597 (Cl. Isopescu, *op. cit.*, nr. LXXXVI, p. 71). Ordinul a fost revocat înainte de 22 aprilie 1597, cînd el a relatat, pe lingă explicațiile rezumate de noi, și faptul că ori de cîte ori polonii au cerut „la restituzione del Ducato di Sircloensco et di Severia”, rușii le-au pretins, în schimb, retrocedarea „ducatului de Kiev”, ceea ce a împiedicat mereu încheierea unei „păci perpetue” (A. G. Welykyj, *op. cit.*, nr. 273, p. 428—429; vezi și mai sus, n. 9). În legătură cu chestiunea titlului țarului s-a pronunțat și papa Clement VIII, care în instrucțiunile din 27 ianuarie 1594 i-a recomandat lui Comuleo să arate la Moscova că: „...totali titoli e dignità sono state sempre conferite di questa Santa Sede, allegando gli esempli a loro più noti delli regni di Polonia, d'Ungheria, e di Boemia, e dell'istesso imperio così Orientale come Occidentale” (Dmitry Tolstoy, *op. cit.*, p. 316). Cu alte cuvinte, țarul nu avea decît să intre în ordinea patrică de pontiful roman, cu atît mai mult cu cît patriarhal din Constantinopol „dipende assolutamente del Turco, capital nemico del rome cristiano” (*Ibidem*, p. 316—317).

⁷³ Cf. Oskar Halecki, *op. cit.*, p. 472—473.

polon Oskar Halecki ca fiind „de un interes istoric de prim ordin”⁷⁴. Expunerea făcută în acest document are o tentă exclusiv politică — deși se adresa Sf. Scaun, memoriul nici măcar nu pomeneste de diferența confesională dintre Rusia și Polonia! —, criticând aspru politica anti-polonă din trecut a împăraților Occidentului, care meru au căutat să întrețină legături ținând să opună Poloniei pe vecinii din răsărit, fie că a fost vorba de cavalerii teutoni din Prusia și Livonia sau de ducele Vitold al Lituaniei pe vremea lui Sigismund de Luxemburg, fie, mai târziu, de marii duci ai Moscovei. Memoriul discutat, împreună cu alte mărturii examinate, l-au îndemnat pe marele istoric polon să conchidă că a existat o autentică și permanentă psihoză a „încercuirii” la curtea regală din Varșovia. Hrănită de relativ intensele relații a lui Rudolf II cu Moscova, ea ar fi sfârșit prin a deveni una din cauzele esențiale ale refuzului polon de a rupe pacea cu Poarta, ceea ce a dat o lovitură mortală proiectului ligii creștine al papei Clement VIII⁷⁵. Pentru noi, tocmai prin absența totală a oricărui accent sau referire la confruntarea religioasă cu Moscova, memoriul anonim din 1597 trimis Vaticanului capătă o valoare capitală în scopul verificării ideii că unirea de la Brest s-a bucurat de largul suport al autorităților laice din rațiuni strict politice.

Se știe că personalitatea care s-a aflat în fruntea rezistenței ortodoxe din Polonia, atît înainte, cît și după sinodul de la Brest, a fost cneazul Constantin Vasile de Ostrog, palatin de Kiev, poate cel mai bogat și puternic magnat din regat în epocă. Ajuns în conflict deschis cu cancelarul Zamoyski, mai ales în urma lucrărilor Dietei din februarie-martie 1597, cînd nu a izbutit să-și apere și salveze protejatul — exarhul patriarhal Nichifor Dascăul, cu ajutorul căruia a încercat să zădărnicească, în toamna precedentă, ratificarea unirii cu Roma a prelaților ruteni —, el a desfășurat ulterior o vie acțiune politică, menită să-i asigure revansa. Negreșit, nu este o întîmplare că tocmai acum, în 1597, el intră în legături tainice cu Mihai Viteazul, pe care era gata să-l ajute cu armele să înlăture de la cîrma Moldovei pe Ieremia vodă Movilă, domnul instalat de Zamoyski în 1595⁷⁶... Dar ceea ce ne interesează cu precădere, în discuția de față, este faptul că de la cneazul Constantin Vasile de Ostrog a receptat curtea Țării Românești, la începutul toamnei anului 1598, ideea și propunerea de a susține — în perspectivă — impunerea arhiducelui Maximilian de Habsburg pe tronul

⁷⁴ Idem, *Le projet de ligue anti-ottomane à la fin du XVIe siècle*, în „Académie des Inscriptions et Belles-Lettres” (Comptes rendus des séances de l’année 1960), Paris, 1961, p. 196.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 196 — 197. Bănuielile iscate în Polonia de legăturile întreținute de Casa de Austria cu Rusia au fost sesizate și de către papa Clement VIII, care încă în instrucțiunile din 3 aprilie 1596 pentru cardinalul Caetani arăta că va scrie despre această chestiune curții imperiale de la Praga (Jan Wladislaw Wos, *Istruzione al cardinale Enrico Caetani per la sua missione in Polonia negli anni 1596 — 1597*, în „Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa”, *Classe di Lettere e Filosofia*, Serie III, 1976, vol. VI/3, p. 949; vezi și Oskar Halecki, *Rome, Constantinople et Moscou...*, p. 469 — 470).

⁷⁶ Vezi Ștefan Andreescu, *Exarhul patriarhal Nichifor Dascăul, cneazul Constantin Vasile de Ostrog și Mihai Viteazul*, în „Revista Istorică”, serie nouă, t. III (1992), 5 — 6, p. 489 — 504.

Poloniei ⁷⁷. Ceea ce, bineînțeles, ar fi însemnat înfrângerea completă a cancelarului Jan Zamoyski, cu întreaga lui politică de înțelegere pașnică cu Poarta. Dar, venită tocmai din partea capului rezistenței ortodoxe din Polonia, o asemenea propunere iscă numaidecât întrebarea: nu cumva ea reflectă contacte secrete ale magnatului cu Moscova?

Dacă ne întoarcem la relația lui Warkotsch asupra misiunii din 1593, vedem că ea atestă, pe lângă ostilitatea față de Jan Zamoyski, strînse legături tainice ale curții moscovite cu „mulți” nobili din Lituania. Cu atît mai plauzibile devin deci asemenea legături și cu cneazul de la Ostrog, care-și avea domeniile și se bucura de sprijin în Ucraina, Podolia, Volinia și Lituania, mai ales în atmosfera de efervescență de după unirea de la Brest. Însă însemnătatea majoră ca izvor pentru această problemă a relației lui Warkotsch rezidă în faptul că ne vădește limpede în ce măsură susținerea pretențiilor arhiducelui Maximilian la tronul polon se transformase într-un punct cardinal al politicii externe rusești din ultimul deceniu al secolului XVI ⁷⁸. De altminteri, constatarea este din plin verificată și de oferte duse la Praga, în anul 1599, de cea dintîi solie a țarului Boris Godunov, care cu greu a căpătat încuviințarea să treacă prin Polonia ⁷⁹. Numai că împăratul Rudolf II a întâmpinat cu maximă rețineră oferta unei înțelegeri îndreptate contra Poloniei și a condiționat alianța matrimonială dorită de Boris Godunov de... acordul prealabil al regelui Sigismund III Vasa. Refuzul împăratului se întemeia pe motivul că, deocamdată, din pricina continuării războiului cu turcii, nu se poate angaja și într-un altul, cu Polonia ⁸⁰.

Totuși, în toamna anului 1600, deși cunoștea nemijlocit poziția curții din Praga, Moscova în chip hotărît se aștepta ca Polonia să fie atacată. Dar nu direct de Habsburgi, ci de Mihai Viteazul, „...cu ajutorul măriei sale Împăratului creștin” (Rudolf II). Lucrul rezultă dintr-un izvor deosebit de credibil, o scrisoare către regele Sigismund III Vasa, alcătuită la Moscova,

⁷⁷ Orig. german în Hurmuzaki, *Documente*, XII, nr. DCVII, p. 397; vezi și, pe larg, I. Sirbu, *op. cit.*, p. 379–380. Răspunsul arhiducelui la această propunere, transmisă la 1 octombrie 1598, suna astfel: „acesta e un lucru ce stă în mîna celui Atotputernic; deci ru trebuie vorbit mult de asta în acest timp; ci acum trebuie căutat numai cum s-ar putea curăți din drum, ceea ce stă dinaintea ușii” (*Ibidem*, p. 381). Cu alte cuvinte, Maximilian doar arina realizarea proiectului, dar nicidecum ru renunța la el! Vezi și Kazimierz Tyszkowski, *Relations du prince Constantin Basile d'Ostrog avec Michel prince de Valachie*, în „Revue Historique du Sud-Est Européen”, an. III (1926), 10–12, p. 280–281.

⁷⁸ Este extrem de semnificativ că numele arhiducelui Maximilian revine pînă și în relațiile cu privire la lupta pentru putere ce a urmat dispariției țarului Feodor Ivanovici, ultimul Rurikid (6/16 ian. 1598). Astfel, potrivit informațiilor culese de Cristofor Radziwill, palatin de Vilno, în ajunul morții țarului, care nu avea moștenitori, ar fi cerut ca în cazul în care nu se va ajunge la o înțelegere asupra celui ce avea să-i succedă pe tron, boierii ruși să întocmească o listă de nume, dintre ei, iar... împăratul Rudolf II să fie cel care-l va desemna pe viitorul țar! Și relatarea adaugă îndată că țarul ar mai fi spus că „dacă arhiducele Maximilian ar fi vrut să primească acel stat, îi ruga <pe boieri> să-i dea ascultare” (*Elementa ad fontium editiones*, t. XXVII, Roma, 1972, nr. 216, p. 141).

⁷⁹ Vezi Hurmuzaki, *Documente*, XII, nr. CMXX, p. 568–569 și nr. CMXXXIX, p. 587 (acte din 2 și 6 ian. 1600). La înapoiere, regele Sigismund a refuzat să îngăduie trecerea solilor prin Polonia, așa încît ei vor fi obligați să se imbarce pe o corabie și să traverseze Marea Baltică (*Ibidem*, III–2, nr. CCCCXII, p. 343). Pentru rezistența inițială a polonilor de a acorda pașaport soliei rusești, atîta vreme cît Boris Godunov nu a trimis un sol și la regele Sigismund, vezi scrisoarea lui Jan Zamoyski din 14 decembrie 1598 (*Ibidem*, Supl. II–1, București, 1893, nr. CCLXIV, p. 486).

⁸⁰ Walter Leitsch, *op. cit.*, I, p. 25–26; N.A. Smirnov, *op. cit.*, I, p. 157–158.

pe la sfârșitul lunii februarie 1601, de Leo Sapieha, cancelarul Lituaniei. El a sosit acolo, în fruntea unei solii polone, încă din septembrie 1600, însă nu a putut începe efectiv negocierile pentru un nou tratat de pace ruso-polon decât în februarie următor, după ce a parvenit vestea înfringerii și alungării lui „Mihai Valahul”, care „a pierdut nu numai Moldova, dar și Muntenia și Ardealul”⁸¹. O asemenea siguranță din partea curții moscovite în privința unei iminente ofensive de la miazăzi împotriva Poloniei — și care a făcut-o ca inițial să pretindă de la delegația polonă „înapoierea” Livoniei⁸²! — presupune existența unui plan precis, ale cărui date au fost comunicate fie direct de Mihai Viteazul, fie prin mijlocirea cneazului Constantin Vasile de Ostrog. Căci și acesta din urmă, care era „de rit grec <ortodox>”, precum acel Valah”, era gata să se răscoale în vara anului 1600, împreună cu „mulți nobili de seamă din Podolia și alte locuri”, și să se alăture forțelor lui Mihai Viteazul⁸³. Avem deci de-a face, în momentul respectiv, cu o veritabilă „contraofensivă ortodoxă” pe punctul să se dezlănțuie. Aceasta ar fi trebuit să fie, de fapt, replica lumii ortodoxe, la unirea de la Brest, din 1596! Și nu este puțin să constatăm că un om politic de talia cancelarului Jan Zamoyski a socotit prioritar pericolul de la miazăzi, față de cel de la miazănoapte, din zona Mării Baltice. Deoarece se știe că în primăvara aceluiași an 1600 Sigismund III Vasa a fost detronat în Suedia. Iar aceasta s-a întâmplat după ce oștile unchiului său, Carol de Sudermania, au izbutit să zdrobească — la sfârșitul anului 1599 și începutul celui următor — rezistența din Finlanda și Estonia suedeză, ultimele teritorii care mai recunoșteau autoritatea regelui Sigismund. Mai mult, în toamna lui 1600, adică exact atunci când cancelarul polon se afla în Țara Românească și lupta contra lui Mihai Viteazul, forțele suedeze înaintau victorios în teritoriile din Estonia și Livonia ocupate de poloni, încercând apoi să cucerească Riga⁸⁴...

⁸¹ Vezi T. Holban, *Din relațiile lui Mihai Viteazul cu Rușii*, în „Revista Istorică”, an. XXI (1935), 7—9, p. 224—225. Există în izvoarele rusești indicii asupra unui ajutor în bani trimis de Boris Godunov lui Mihai Viteazul (Idem, *Două știri despre români*, în „Arhiva”, an. XXXV, Iași, 1928, p. 140; Konrad Bussov, *Moskovskaia Hronica (1584—1615)*, Moscova-Leningrad, 1961, p. 342, n. 23).

⁸² Este vorba de partea din Livonia ocupată de poloni. La început, diacul Afanasie Vlasiev a răspândit chiar vestea că Zamoyski ar fi fost înfrânt de Mihai Viteazul. Iar la 14 decembrie 1599, în cea de-a treia întrevvedere cu Leo Sapieha, el adăuga că aceasta s-ar fi datorat faptului că „voievodul de Kiev”, adică cneazul Constantin Vasile de Ostrog, a refuzat să-l ajute pe cancelar (K. Tyszkowski, *op. cit.*, p. 283). Este deci limpede că Moscova era la curent cu poziția cneazului, gata să treacă de partea lui Mihai Viteazul. Nu trebuie uitat, pe de altă parte, că Afanasie Vlasiev, care a fost solul lui Boris Godunov la curtea imperială, în 20 noiembrie 1599 s-a întâlnit la Praga cu Petru Grigorovici Armeanul, trimisul lui Mihai Viteazul ce a adus vestea luării în stăpânire a Transilvaniei de către domnul român. Cu acel prilej, solul rus și-a exprimat satisfacția cu privire la biruința asupra cardinalului Andrei Báthory, „vasalul turco-lituan” (polon). Și l-a încredințat pe Mihai de „grația” țarului, care de altfel și pînă atunci l-a ajutat cu bani atît „pentru rezidirea de biserici”, cît și pentru lupta contra turcilor (*Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, București, 1982, nr. 106, p. 285—286).

⁸³ Cităm aici din știrile publicate de Athanasius G. Welykij OSBM, *Litterae nuntiorum apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes (1550—1850)*, vol. II (1594—1608), Roma, 1959, nr. 690—692, p. 165—166. Ele le completează pe cele utilizate de noi în studiul *Exarhul patriarhal Nichifor Dascălul...*, p. 506—508.

⁸⁴ Vezi Artur Attman, *op. cit.*, p. 170—171. Un izvor narativ intern, cronica lui Miron Costin, a surprins foarte bine cauza deciziei Dietei polone de a-și îndrepta forțele numai spre miazăzi, contra lui Mihai Viteazul: era „mare treabă aceasta și cu grije crăiei lăsești, să lasă cuprinsă țările acéste de Mihai vodă, Ardealul, Moldova, Țara Muntenească” (*Letopisetul Țării Moldovei de la Aron vodă încoace, în Opere*, ed. P. P. Panaitescu, București, 1958, p. 51).

Am încercat, în cele de mai sus, să deslușim evoluțiile din Europa răsăriteană în legătură cu ideea ligii creștine prin prisma relațiilor ruso-habsburgice de la sfârșitul veacului XVI. Am făcut-o plecând mai ales de la textul relației lui Nicolae Warkotsch asupra misiunii îndeplinite de el la Moscova în anul 1593. Documentul acesta este de un excepțional interes nu numai fiindcă drescă un inventar complet al chestiunilor politice „fierbinți” de pe o vastă arie geografică — de la Marea Baltică pînă în Caucaz! —, ci și pentru că elimină definitiv, după părerea noastră, o ipoteză ce a avut oarecare răspîndire în istoriografia românească: așa-zisă năzuință a lui Mihai Viteazul la coroana polonă, după ce în mai 1600 izbutise să reunească sub autoritatea lui toate cele trei state din spațiul carpato-danubian⁸⁵. Dacă el a vrut într-adevăr — așa după cum se pare — să atace Polonia, atunci acest proiect se bizaia în chip evident pe înțelegerea secretă cu curtea cneazului de Ostrog și, mai departe, cu cea a lui Boris Godunov. Or, amîndouă aceste centre și-au declarat, mai devreme sau mai târziu, opțiunea pentru sprijinirea candidaturii arhiducelui Maximilian de Habsburg. Iar acesta din urmă, exact așa cum presupunea Warkotsch, tot la Moscova, încă din 1589, a avut o „portiță” prin care a cludat, de fapt, principala prevedere a acordului de la Bytom-Bedzin. Este vorba de refuzul său obstinat de a emite un act propriu de renunțare la „drepturile” asupra coroanei polone. Problema unui asemenea act formal nu s-a pus serios pentru Habsburgi decît în 1597—1598, în preajma luării în stăpînire a Transilvaniei, la cîrma căreia urma să vină însuși Maximilian⁸⁶... Eșecul lui Mihai Viteazul s-a datorat atît faptului că Jan Zamoyski i-a luat-o înainte, atacînd el mai întîi — și asta în condiții extrem de dificile pentru domnul român! —, cît și consecvenței cu care curtea de la Praga a respins ideea de a se lăsa antrenată într-un conflict deschis cu Polonia. Oricum, se poate spune fără teamă de a greși că și „contra-ofensiva ortodoxă” plănuită, la fel precum unirea de la Brest, s-a întemeiat pe interese politico-teritoriale, dar diametral opuse celor promovate de cancelarul Zamoyski și „partida” lui⁸⁷.

La capătul mai multor ani de strădanii diplomatice imperio-pontificale, proiectul ligii creștine s-a dovedit irealizabil în Europa răsăriteană. Polonia și Rusia, principalele puteri din zonă învecinate cu Imperiul otoman, au evitat să intre în ligă și curînd după dispariția lui Mihai Viteazul va începe între ele un lung și greu război. Poate numai Persia șahului Abbas I „cel Mare” — care, însă, nu era o putere „creștină”! — a fost cu adevărat interesată într-o alianță cu curtea din Praga îndreptată împotriva turcilor. Nu știm în ce împrejurări, dar este de bănuît că în 1595 — cînd s-a aflat pentru ultima oară la Moscova —, Nicolae Warkotsch va fi adresat, în numele lui Rudolf II, reprezentantului șahului, Andi Beg, invitația de a stabili o legătură directă între cele două puteri (fără mijlocirea țarului!). Numai așa ne putem explica de ce la Praga, cel puțin din 1597, era mereu așteptată

⁸⁵ Cf. P. P. Panaitescu, *Mihai Viteazul* p. 200—203; Ilie Corfus, *Mihai Viteazul și polonii*, București, 1938, p. 114—119 etc.

⁸⁶ Vezi I. Sirbu, *op. cit.*, ed. cit., p. 282—283 și 302; Veniamin Ciobanu, *La cumpănă de veacuri (Țările române în contextul politicii poloneze la sfîrșitul secolului al XVI-lea și începutul secolului al XVII-lea)*, Iași, 1991, p. 163. Ultimul autor a remarcat că nici în 1598 renunțarea lui Maximilian nu a fost, de fapt, validă, deoarece nu a fost însoțită și de prestarea „jurămîntului corporal”.

⁸⁷ Pentru Mihai a fost alternativa la refuzul polon de a-i recunoaște stăpînirea asupra Moldovei și Transilvaniei (Ștefan Andreescu, *Exarhul patriarhal Nichifor Dascălul...*, p. 508).

o ambasadă persană⁸⁸. Ea, însă, nu și-a făcut apariția decît tîrziu, în anul 1600 — mai exact la 11 octombrie 1600 —, după aproape un an și jumătate de călătorie... Obiectivul ei declarat a fost, într-adevăr, acela de a încheia o înțelegere cu împăratul Rudolf II contra Porții⁸⁹.

În eforturile sale de a găsi un alt „canal” decît Moscova pentru legătura cu șahul Abbas I, curtea din Praga a făcut la un moment dat apel la Mihai Viteazul. Faptul rezultă dintr-o scrisoare a domnului către împărat, din 12 ianuarie 1601, cînd el — pribeag acum! — se afla la Viena. Lui Mihai i se ceruse să restituie „pachetul de scrisori trimis principelui Persiei” (*ut fasciculum literarum ad Principem Persarum datarum fideliter transmittam*). Și el o face, cu lămurirea că, „pornit fiind la drum în afara provinciei mele”, nu a mai apucat să-l expediceze destinatarului. Se poate presupune că aceste scrisori imperiale urmau a fi trimise de domnul român prin nordul Mării Negre, pe la cazaci, cu care întreținea bune raporturi, și mai departe — prin Caucaz. Oricum, așa cum ținea el să sublinieze în aceeași scrisoare, împăratul avea „acum și altă posibilitate”, mult mai potrivită, de a corespunde cu șahul⁹⁰. Este o aluzie tocmai cu privire la prezența la Praga a ambasadei persane, de care Mihai de bună seamă a luat cunoștință curînd după ce a pășit în ținuturile imperiale...

LES RELATIONS ENTRE LES HABSBOURG ET LA RUSSIE: LA MISSION DE NICOLAS WARKOTSCH À MOSCOU (1593)

Résumé

Peu connu dans l'historiographie roumaine, le contenu du rapport du noble silésien Nicolas Warkotsch de Dobșice sur la mission diplomatique qu'il avait remplie à Moscou en septembre-novembre 1593 y est examiné en détail. Cette ambassade coïncida avec le début de la „longue guerre” (1593—1606) entre l'Empire des Habsbourg et l'Empire Ottoman, visant à obtenir l'adhésion de la Russie au projet de Ligue chrétienne, tel qu'il fut conçu par l'Empereur Rodolphe II et par le Pape Clément VIII. À Moscou, Warkotsch a également eu la possibilité de prendre contact avec un ambassadeur du Schah Abbas Ier, nommé Hajji Khusran. Par son intermédiaire, il comptait obtenir le concours de l'Iran saffavide vis-à-vis de l'effort de guerre qui était en plein développement en Europe.

La source mise en discussion fait surtout ressortir les problèmes „à l'ordre du jour”, qui préoccupaient la Cour du Tsar Féodor Ivanovitch. Ceux-ci tenaient tout particulièrement des relations tendues avec la Suède et la Polo-

⁸⁸ În vara lui 1597 își făcea apariția la Praga o așa-zisă solie din partea șahului Abbas, compusă din doi armeni, tată (Iacob) și fiu. Dar ea a stîrnit curînd bănuiala de impostură (*La nunziatura di Praga di Cesare Speciano (1592—1598) nelle carte inedite vaticane e ambrosiane*, sub îngrijirea lui Natale Mosconi, arhiepiscop de Ferrara, t. V, Brescia, 1967, nr. 27, p. 88—89 și nr. 60, p. 178; vezi și N. de Montreuilx, *op. cit.*, II, p. 654). Cf. Barbara von Palombini, *op. cit.*, p. 115—116.

⁸⁹ Vezi Franz Babinger, *Sherleiana*, Berlin, 1932, p. 3—30; pentru data sosirii la Praga, vezi *Fugger-Zeitungen*..., ed. cit., p. 223—224.

⁹⁰ Ultima ediție a actului: *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, V, București, 1990, nr. 276, p. 402—404.

gne, fraîchement entrées dans une union personnelle, sous le sceptre du Roi Sigismond III Vassa. En échange de la médiation impériale sur la prolongation de l'armistice avec la Suède, qui était sur le point d'expirer, Nicolas Warkotsch a reçu des promesses au sujet d'une considérable subvention pour la guerre faite par l'Empereur Rodolphe II à la Porte Ottomane. Il va d'ailleurs revenir lui-même à Moscou, au printemps de l'année 1595, pour collecter cette subvention qui consistait en une grande quantité de fourrures précieuses. En ce qui concerne la Pologne, il résulte clairement du récit de Warkotsch que le point cardinal de la politique russe, en 1593, continuait d'être le support donné aux prétentions de l'archiduc Maximilien, frère de l'Empereur Rodolphe II, à la couronne polonaise.

D'autre part, à la suite de l'union d'un groupe de prélats ruthènes orthodoxes de Pologne avec le Saint Siège (Brest, 1596), le leader de l'opposition orthodoxe envers le mouvement, le prince Constantin Basile d'Ostrog, entre en étroites liaisons avec le prince de la Valachie, Michel le Brave (1593—1601), qu'il était prêt à soutenir pour contrecarrer la politique du chancelier Jan Zamoyski dans l'espace carpatho-danubien. Et, à un certain moment donné, les deux princes ont apparemment embrassé à leur tour le projet moscovite visant à installer l'archiduc Maximilien sur le trône polonais. Le refus de la Pologne d'adhérer à la Ligue chrétienne, devenu définitif en mars 1597, fut avant toute chose l'expression de la „psychose d'encerclement” — dont le grand historien Oskar Halecki avait jadis parlé — des craintes provoquées par les „tenailles” russo-habsbourgeoises. Les opérations militaires déclenchées par le chancelier Zamoyski contre Michel le Brave pendant l'été de l'année 1600 — qui ont coïncidé avec l'offensive ottomane sur la ligne du Bas Danube — ont détruit le „front orthodoxe”, qui venait tout justement de naître comme une réplique à l'Union de Brest.

FIGURA LUI MIHAI VITEAZUL ÎN VIZIUNEA ELITELOR ȘI ÎN LITERATURA DIDACTICĂ (1830 – 1860)

MIRELA-LUMINIȚA MURGESCU

„... tu es si folle de t'imaginer que... comme Michel le Brave, la hache à la main, je veux me jeter au milieu des russes” scria în 1854 C.A. Rosetti soțici sale Maria¹. Să fie evocarea voievodului într-o scrisoare casnică numai o întâmplare cu sonorități plastice, sau poate imaginea era atât de familiară încât Rosetti o aruncă automat din fuga condeiului? Modelați de școală și bombardati de mass-media, astăzi noi sintem obișnuiți cu acest personaj istoric despre care — parafrazându-l pe Maurice Agulhon — am putea spune că este «atît de celebru încît numele său spune „ceva” chiar și celor care nu știu mai nimic despre istoria sa»². Deși „soarta faimei lui Mihai Viteazul”³ a stat destul de mult în atenția cercetătorilor⁴, aceștia au zăbovit mai mult asupra creațiilor culturale majore și mai puțin asupra felului în care figura eroului a ajuns să fie cunoscută și eventual semnificată de diversele grupuri sociale, devenind în cele din urmă o componentă a unei culturi comune ce transcendea barierele sociale și specificitățile provinciale.

Pentru societatea românească din prima jumătate a secolului al XIX-lea impunerea unei solidarități naționale peste mai vechile identități locale sau confesionale era o necesitate presantă în încercările de „restructurare a societății, de asimilare a cunoștințelor noi despre lume și societate, în angajarea într-o luptă de durată pentru recunoașterea internațională...”⁵. Există deja convingerea că starea de emulație în jurul acestor obiective putea fi creată numai prin apelul la istoria națională, la personaje exemplare care prin faptele lor să incite la acțiune în slujba nației. Selecția modelelor necesare depindea însă în mod inevitabil de stadiul cunoștințelor despre trecut.

S-a remarcat că, în contrast cu figura lui Ștefan cel Mare, care descinde din tradiția cronicărească și populară, mitul lui Mihai Viteazul este opera intelectualilor pașoptiști⁶. Observația este în mare măsură îndreptățită.

¹ Documente și manuscrise literare, vol. II, București, 1969, p. 293.

² Maurice Agulhon, *L'imaginaire des nations : réflexions liminaires sur l'expérience française*, în *L'imaginaire de la nation*, Colloque européen de Bordeaux, Bordeaux, 1991, p. 14.

³ Nicolae Iorga, *Soarta faimei lui Mihai Viteazul în Istoria lui Mihai Viteazul*, vol. II, București, 1935.

⁴ A se vedea de exemplu Dan Berindei, *Mihai Viteazul în viziunea generației făuritorilor României moderne*, în *Mihai Viteazul*, culegere de studii, București, 1975, p. 37–50; Vasile Cristian, *Contribuția istoriografiei la pregătirea ideologică a revoluției române de la 1848*, București, 1985, passim; Alexandru Zub, *A scrie și a face istorie*, Iași, 1981, passim; Ion Aurel Pop, *Michael the Brave and His Image in Contemporary Romanian Historiography*, în „Romanian Civilization”, vol. I, 1992, nr. 2, p. 42–48.

⁵ Alexandru Duțu, *Modele, imagini, privilegii*, Cluj-Napoca, 1979, p. 35.

⁶ Vasile Cristian, M. Cococariu, *Ștefan cel Mare în istoriografia română și străină din secolul al XIX-lea. Considerații preliminare*, în *Istorie și civilizație. Profesorului C. Cihodaru la a 80-a aniversare*, Iași, 1988, p. 607.

Spre deosebire de lumea sud-dunăreană, unde ecoul faptelor sale a fost considerabil și persistent⁷, cultura românească din secolele XVII–XVIII este mai puțin impregnată de imaginea domnitorului unificator⁸. Desigur, există și diferențieri. Astfel, în Moldova Mihai Viteazul este ca și uitat, iar în Țara Românească, cu unele excepții, el este doar un domnitor printre mulți alții. Ceva mai vie este amintirea sa în Transilvania⁹, fie ca protector al bisericii ortodoxe, fie mai ales ca amenințator al ordinii sociale în luările de poziție ale reprezentanților stărilor privilegiate. Pe acest fond de sensibilitate sporită se plasează restabilirea coordonatelor faptice ale domniei lui Mihai Viteazul de către reprezentanții Școlii Ardelene, în primul rând de către Gheorghe Șincai¹⁰, care are loc îndeosebi prin preluarea unor informații mai detaliate din lucrările istorice occidentale.

Extragerea eroului din spațiul în general mult prea impersonal al cronicării și angajarea acestuia în universul afectiv al literaturii pentru un public larg se va datora lui Zaharia Carcalechi și „programului său național de luminare”¹¹. În „Biblioteca românească” va fi publicată prima lucrare dedicată exclusiv domnului muntean¹². Scrierea lui Damaschin Bojincă este o prelucrare concentrată după Engel¹³ pentru că autorul nu are în vedere o nouă contribuție științifică despre Mihai Viteazul, ci este animat de considerente de ordin național¹⁴ și moral-educative. El a însemnat istoria acestui „Ahiles”, „român curat”, „spre deschis exemplu să fie măriților boieri de Țara Românească și Moldavia. Citească tot insul aceasta cu mîngăere, văzînd ce au fost strămoșii lui. Însă caute și cerce și pre acea cauză, care au înecat aceste țări frumoase în moliciune, în întuneric și neactivitate. Alunge din ea cei putincioși răutatea din sînul patriei sale și citind istoriile strămoșilor săi, fără dormitare să privegheze de a pleca iară pe calea virtutei, dreptății și vitejicii strămoșești”¹⁵. Ce ar trebui să reprezinte Mihai Viteazul în ochii cititorului, conform textului lui Bojincă? 1 — un model de curaj, de determinare eroică (croul este un cavalier fără frică, un fel de Cid autohton permanent în fruntea oștenilor săi¹⁶); 2 — un caracter hotărît „să apuce armele a mină spre scuturarea jugului otomanicesc”¹⁷; 3 — un „apărător și mintui-

⁷ Mircea Muthu, *Permanențe literare românești din perspectivă comparată*, București, 1986, p. 116–122.

⁸ Dan Berindei, *op. cit.*, p. 37–38; Andrei Pippidi, *Mihai Viteazul în arta epocii sale*, Cluj-Napoca, 1987, p. 64–66.

⁹ A se vedea de exemplu Nicolae Edroiu, *Mihai Viteazul în istoriografia română din Transilvania (pînă la 1918)*, în „File de Istorie”, 1976, nr. 4, p. 444–451; idem, *Mihai Viteazul în lumina cronicilor din veacurile XVII–XVIII*, în „Revista de istorie”, 30, 1977, nr. 7, p. 1257–1274.

¹⁰ Gheorghe Șincai, *Opere*, ediție îngrijită de Florea Fugariu și Manole Neagoe, vol. II, București, 1969, p. 330–285.

¹¹ Nicolae Bocșan, *Studiu introductiv la Damaschin Bojincă, Scrieri. De la idealul luminării la idealul național*, Timișoara, 1978, p. XXVI.

¹² Damaschin Bojincă, *Îstitele fapte și perirea lui Mihai Viteazul, printîpului Țării Românești, pe scurt deduse de...*, în „Biblioteca românească”, 1830, III, p. 36–56; IV, p. 25–32.

¹³ Johann Christian von Engel, *Geschichte der Moldau und Wallachey*, Halle, 1804.

¹⁴ Nicolae Bocșan, *op. cit.*, p. XXX.

¹⁵ Damaschin Bojincă, *Scrieri...*, p. 82.

¹⁶ „Ca un leu învăpăiat, se slobozi Mihai dinaintea ochilor trupelor sale în turma vrăjmașească, ucise pre însuși Caraiman pașa și mai pe vreo cîțiva povățuitori turcești și se întoarse cu semnul de biruință la ai săi înapoi”, *ibidem.*, p. 65.

¹⁷ *Ibidem.*, p. 60.

tor al creștinătății de varvaria turcească¹⁸; 4 — o justificare pentru întreaga evoluție istorică ulterioară a poporului român pornindu-se de la premiza că uciderea lui Mihai Viteazul a însemnat pierderea „momentului” când Țările Române însemnau ceva în lumea europeană¹⁹. Idealul Unirii nu apare clar și explicit, el se pierde în încrângătura desfășurării evenimentelor.

Toate aceste elemente vor fi preluate și adâncite de Aaron Florian²⁰. Apariția în 1837 a tomului al doilea din istoria sa²¹ reprezintă o nouă etapă în cristalizarea atitudinii elitei intelectuale față de domnul muntean. Din 322 de pagini ale tomului — lucrarea începe cu Moise-vodă —, 209 sînt dedicate domniei lui Mihai Viteazul. Mai mult profesor decît istoric, Aaron Florian își transpune ideile și idealurile asupra eroului său preferat, lăsîndu-și sentimentele să curgă precum cerneala din peniță și punînd cu fiecare cuvînt cîte o piatră la temelia mitului ce se naștea. Elementele cheie, contrabalan-sîndu-se mereu în textul său sînt: 1 — lupta pentru „slobozenie” de sub „despotismul turcesc”; 2 — unirea teritoriilor locuite de români (Aaron Florian oferă o adevărată lecție de geografie națională: „Mihai care unise pe români din trei țări știa că în Banat și în partea Ungariei dincoaci pînă în Tisa încă sînt români, și că aceștia încă doresc a se uni cu frații lor”²²); 3 — afirmarea rolului românilor în istoria Europei (apărător al creștinătății „care i-a rămas recunoscătoare pentru ce a făcut pentru dînsa”, Mihai aduce prin faptele sale „Dacia, provincia cea favorită a lui Traian, între celelalte nații ale Europei”, stare care însă se pierde o dată cu uciderea acestui adevărat „mîntuitor”²³); 4 — justificarea stării actuale a românilor prin „nenorocirile și nefericirile” care s-au abătut asupra Țărilor Române. Aspectele sociale nu-l interesează decît în mică măsură, și atunci într-un sens pozitiv cînd, la fel ca și Bojincă, amîntește numai de sprijinul dat locuitorilor pentru refacerea avutului lor distrus de repetatele războaie²⁴. Singurul reproș pe care Aaron i-l face lui Mihai este acela că nu a dat statului său „o constituție potrivită cu starea românilor, o legislație făcătoare de bine și niște așezămînturi care să desăvîrșească creșterea nației rumânești”²⁵. După cum vedem, Aaron n-are o viziune prea clară asupra specificului lumii românești de la 1600. Pentru el secolele al XVI-lea și al XIX-lea sînt timpi perfect comparabili,

¹⁸ *Ibidem*, p. 77, 81.

¹⁹ *Ibidem*, p. 82.

²⁰ A se vedea, Nicolae Iorga, *Cursul de istoria românilor al lui Florian Aaron*, în „Revista istorică”, XIII, 1927, nr. 7—9, p. 256—272; Pompiliu Teodor, *Contribuția lui Aaron Florian la dezvoltarea istoriografiei naționale*, în „Acta Musei Napocensis”, V, 1968, p. 577—586; Vasile Cristian, *Activitatea istoriografică a lui Aaron Florian*, în „Analele științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași”, (serie nouă), secț. III, istorie, XVI, 1970, fasc. 1, p. 37—55, fasc. 2, p. 115—133 (*Opera istorică a lui Aaron Florian*); Florea Stănculescu, *Ideii social politice în gîndirea și activitatea lui Aaron Florian*, în „Revista de istorie”, 28, 1975, p. 1171—1182; Eugenia Stroia, Marian Stroia, *Activitatea socio-politică a lui Aaron Florian — expresie a conștiinței istorice a unității românești*, în „Studii și comunicări. Muzeul Cîmpulung Muscel”, 1981, p. 97—100; Paul Grigoriu, *Profesorul Aaron Florian și începuturile literaturii didactice românești*, în „Revista de pedagogie”, 36, 1987, nr. 7, p. 47—60.

²¹ Florian Aaron, *Idee repede de istoria prințipatului Țării Românești*, tomul II, București, 1837.

²² *Ibidem*, p. 289.

²³ *Ibidem*, p. 289, 319—320; „...a oprit vitiajele potopului puterii turcești, de a nu se întinde asupra Europei de la Apus și de a nu se lăți varvaria...” (*Ibidem*, p. 317).

²⁴ *Ibidem*, p. 207; Damaschin Bojincă, *op. cit.*, p. 66—67.

²⁵ Florian Aaron, *op. cit.*, p. 285.

iar calitățile lui Mihai (viteaz, mîndru, neînfîricat și mai ales animat de cele mai vii sentimente patriotice) sînt cele pe care ar trebui să le aibă contemporanii săi.

Impactul unei opere nu depinde numai de conținutul său, ci și de răspîndirea ei, în acest caz numărul de exemplare care și-au găsit cititori. Cum acest al doilea tom al istoriei lui Aaron Florian nu mai avea același număr de prenumerați ca primul volum²⁶, cîțiva dintre colegii profesorului de la Sf. Sava n-au ezitat să-i sară în ajutor. Se remarcă în primul rînd Ion Heliade-Rădulescu, care, într-o lucrare omagială scrisă pentru onomastica domnitorului Alexandru Ghica (30 august 1837), pune în traista unui personaj ce se întoarce acasă de la București „Istoria Țării, istoria lui Aron”. Entuziasmat de achiziția sa, personajul lui Heliade exclamă: „Ei, voi nu știți ce au fost Români”²⁷. La rîndul său Simeon Marcovici îndeamnă pe „toți patrioții a dobîndi cite un exemplar și a-l citi cu luare aminte”, arătînd apoi: „Mi s-a întîmplat să văz citind domnia prea fericitului și de vecinică pomenire vrednicului Mihai Viteazul cu lăcrămile pe ochi și cu peptul săltînd de suspinuri... însumi am citit, față cu bărbați și cu dame, viața aceluiași erou, și cu mare mulțumire a sufletului, am văzut șiroaie de lacrimi curgînd din ochii ascultătorilor”²⁸. Odată atinsă sensibilitatea cititorilor, Marcovici face apel ca acestui „Cezar al Românilor” să i se ridice un monument care ar urma să devină un loc sacru de pelerinaj²⁹.

Impunerea figurii lui Mihai Viteazul în conștiința societății muntene cunoaște o nouă etapă în anii '40 prin implicarea hotărîtă a factorului politic. Căutîndu-și o ancoră legitimatoare în trecut, Gheorghe Bibescu a încercat să apară în ochii contemporanilor ca un nou Mihai Viteazul. Pelerinajul albă, costumul de ceremonie amintind de cel atribuit lui Mihai, pelerinajul oficial la Mănăstirea Dealu se înscriu într-o schemă mentală precisă, sugerînd transmiterea virtuților și a prerogativelor puterii de la înaintașul glorios la actualul domn. Gestica este elocventă în acest sens: îngenunchere, meditație pioasă (comuniune spirituală cu eroul), lăcrimare, sîrut. Acest pelerinaj, la fel ca și alte gesturi prin care domnitorul își manifesta legătura privilegiată cu Mihai Viteazul, a fost viguros popularizat. Deja cu un an mai devreme, într-o poezie omagială compusă de Sf. Gheorghe, C.C. Aristia preciza direcția principală a propagandei domnești: „Azi alt Mihai domnește, în miini și spadă poartă, / Și spirit pentru cîrmă, născut d'a impera”³⁰. După pelerinajul de la Dealu, în oficiosul „Vestitorul românesc” apărea o relatare a călătoriei însoțită de o meditație în proză cu titlul *Asupra țărînei lui Mihai*, text „scris de unul dintre suita Măriei sale — M.S.”, anonimat ce nu ascundea probabil nimănui persoana lui Simeon Marcovici. Textul exaltă virtuțile războinice ale eroului, care acum este invitat să-și dea girul și binecuvîn-

²⁶ A se vedea listele de prenumerați publicate la sfîrșitul fiecărui volum. (*Ibidem*, I, p. 223—232, II, p. 324—331; III, p. 148—149); Catalogul de cărți dintr-o bibliotecă particulară de la mijlocul secolului al XIX-lea, care cuprinde o bună parte din producția tipografică a epocii, nu semnalează decît tomul I al lucrării lui Aaron (B.A.R., mss. rom. 5547, *Catalog general de cărți românești ce se găsesc în biblioteca a Ecaterinei Stârcea născută Eni-Văleanca*, satul Văleni, 1854).

²⁷ I. Heliade-Rădulescu, *Opere*, vol. I, București, 1939, p. 278.

²⁸ Simeon Marcovici, *Istoria Patriei*, în „Curier de ambe-sexe”, period I (1836—1838), nr. 1, București, 1862, p. 2.

²⁹ *Ibidem*, p. 3.

³⁰ Gh. Bibescu, *Domnia lui Bibescu*, vol. II, București, 1894, p. 609.

tarea celui ce se dorea demnul său urmaș³¹. Fragmentul este reluat la Brașov în „Foaie pentru minte, inimă și literatură” împreună cu o corespondență din Cîmpulung de la un abonat care, pătruns de importanța momentului, se simte obligat să descrie evenimentul și să adauge și o poezie „scrisă de un înfocat român” ce semnează C.I. și care, pentru a evidenția fiorul pietății domnești și comuniunea dintre Bibescu și Mihai, a compus *O lacrimă de prinț pe mormîntul lui Mihai Viteazul*³². Iar o prelucrare după Bojincă și Aaron publicată în „Almanahul Statului pe anul 1844” de un anume O.G. de Gaudi se încheie cu îndemnul: „Aci, români convăcuiitori, aci cînstînd pomenirea Viteazului Mihai, dați laudă și adîncă mulțumire prea puternicului cîrmuitor ceresc, care... v-a hărăzit astăzi pe un GHEORGHE D. BIBESCU VV. (sic) ca să vă bucurați pe lingă acele folosuri și de dulcele roduri ce cresc și să plămădesc sub ramurile finicului păcii și sub ocrotirea unei binecuvîntate oblăduiri pămîntești”³³. O asemenea anexare politică a figurii lui Mihai Viteazul nu se putea să nu irite pe unii dintre intelectualii vremii³⁴, iar satirele de epocă nu l-au iertat pe domnitorul ce se voia egalul lui Mihai³⁵. Dar dincolo de atitudinile politic împărțite ale intelectualilor vremii, semnificativ ni se pare faptul că dintr-o întreagă pleiadă de domnitori eligibili din istoria Țării Românești, Bibescu s-a oprit la Mihai Viteazul. Pe de altă parte, propaganda domnească prin manifestările și publicațiile pe care le-a prilejuit, a contribuit la difuzarea cunoștințelor despre Mihai și la impunerea în conștiința contemporanilor a figurii sale ca principalul erou al Țării Românești. În acest curent se integrează și materiale mai „avîntate” despre Mihai Viteazul care nu cuprind și elogii directe la adresa lui Bibescu. Astfel, în *Almanahul Statului*... pe 1844 este retipărit un fragment datorat lui Aaron Florian care se încheie cu următoarele: „Fără acest om extraordinar România era perită. El o deșteptă ca printr-un farmec din amorteală în care o cufundase o luptă singeroasă și ne folositoare în vreme de două veacuri și pentru puțină vreme o ridică la strălucirea cea dintîiu. Supt acest erou lupta Românilor s-a făcut lupta creștinătății... După ce au cîștigat România întreaga neafrîmare, el a unit cu dînsa Moldova și Transilvania, reînnoind în chipul acesta vechiul rigat al lui Decebal”^{35bis}.

În acest context imaginea lui Mihai pătrunde și în literatură, fapt cu atît mai firesc cu cît dramatismul existenței sale corespundea perfect schemelor romantice. Printre primii care-l valorifică literar este Ion Heliade-

³¹ „Vestitorul românesc”, VIII, 1844, nr. 68, p. 269–270.

³² „Foaie pentru minte, inimă și literatură”, VII, 1844, nr. 40, p. 318–320.

³³ Gaudi, O. G. (H.v. Gaudi), *Vestițele fapte și silueta moarte a lui Mihail Viteazul, prinț stăpînitor al Țării Românești*, în *Prescurtare istorică a Țării Românești și a vestitului prinț Mihail Viteazul*, supliment la „Almanahul Statului din Prințipatul a toată Țara Românească...”, 1844, p. 52–115; H.v. Gaudi publică și *Kurzgefaste biographische Skizze des Lebens und gewaltsamen Todes des Woewoden der Walachei Michael, genannt der Tapfere oder der Held*, în „Kopainigg's gemeinnütziger und unterhaltender Bukarester Haus-Kalender”, București, V, 1847; în „Calendarul popular pentru anul 1847”, anul al 10-lea, București, este publicată traducerea din „nemțește”: *Prescurtarea de viață și moartea lui Mihai Viteazul, voevod al Țării Românești* de G. H. de Gaudi, p. 18–21.

³⁴ În septembrie 1844, Aaron Florian îi scria lui Barițiu: „Ce socotești de relațiile lui Marcovici asupra călătoriei lui Vodă? Așa e că lingușitorii din stăpînitorul cel mai bun pot să facă cel mai rău prinț? Pe la noi acele relații, pe care numai *Vestitorul* le poate publica, se critică strașnic. (*George Bariț și contemporanii săi*, vol. I, București, 1973, p. 49).

³⁵ C. D. Aricescu, *România sub prințul Bibescu (1842–1848)*, București, 1862, passim.

^{35bis} *Prezentare istorică a Țării Românești și a vestitului prinț Mihail Viteazul*, în *Almanah al Statului pe anul 1844*, București, p. 23.

Rădulescu, care în 1837 îl evocă în *O noapte pe ruinele Tirgoviștei*³⁶, iar în 1844 începe o epopee (rămasă neterminată), *Mihaida*³⁷. Exemplul lui Heliade a stîrnit emulație. Umbra lui Mihai străbate poezia epocii și ruinele Tirgoviștei, iar faptele sale devin subiect de schițe dramatice și de romane istorice³⁸.

Interesul unui public destul de larg pentru Mihai Viteazul determină apariția unor materiale despre acesta în „Magazin istoric pentru Dacia”³⁹, ca și treptata orientare a lui Nicolae Bălcescu spre studierea specială a domniei sale⁴⁰.

Observăm că în anii '40 Mihai Viteazul era deja o figură familiară publicului cult din Țara Românească. Opțiunile elitei intelectuale determină redescoperirea unui erou care împărtășea o serie de valori la care adera această elită: locul românilor în Europa, rolul lor în apărarea creștinătății împotriva primejdiei turcești, unirea. Problemele sociale apar relativ tîrziu și numai la unii dintre autori⁴¹. În anii '40 Mihai Viteazul este o figură întîlnită precumpănitor în Țara Românească. În Moldova, deși Mihai Viteazul este valorizat de Kogălniceanu atît în *Histoire de la Valachie, de la Moldavie et des Valaques transdanubiens* (1837)⁴², cit și în *Cuvînt pentru deschiderea cursului de istorie națională în Academia Mihăileană* (1843)⁴³, iar în 1837 apărea la Iași o traducere a poemei lui Stavrinos⁴⁴, simbolurile dominante rămîneau încă Dragoș și Ștefan. În anii '50, cînd obiectivul unionist devenise primordial, interesul pentru Mihai Viteazul crește și în Moldova, unde însă și voievozi cum ar fi Ștefan cel Mare capătă subite valențe unificatoare.

Beneficiind de privilegiul comunicării, atitudinea elitei intelectuale este mult mai ușor de sesizat. Problema este dacă și prin ce mijloace elita a încercat impunerea motivului Mihai Viteazul la nivel popular.

Ceea ce ar putea fi cu adevărat relevant ar fi modul în care eroul apare în școală. S-a afirmat că Gheorghe Lazăr îl evoca în fața elevilor pe domnul

³⁶ I. Heliade-Rădulescu, *Opere*, București, 1939, p. 178—183.

³⁷ *Epopei naționale*, ediție îngrijită, prefată, note de Teodor Vărgolici, București, 1979, p. 21—53; epopeea rămîne neterminată pentru că autorul descoperă „decretul prin care acest erou mîă convinsei că supune pe români la servitutea feudală și alte asemenea”. (*Ibidem*, p. 883).

³⁸ A se vedea Ioan Massoff, *Teatrul românesc. Privire istorică*, vol. I, București, 1961, p. 491—492; Dan Berindei, *op. cit.*, p. 47; Constantin Căzănișteanu, *Mihai Viteazul și Unirea din anul 1600 în conștiința și tradițiile poporului român*, în „Anale de istorie”, XXI, 1975, nr. 2, p. 85—101.

³⁹ Eugenie Predescu, *Memorialul vistiernicului Stavrinos în „Magazin istoric pentru Dacia”*, I, 1845, p. 251—276; pentru celelalte materiale despre Mihai Viteazul în această revistă, vezi Dan Berindei, *op. cit.*, p. 44.

⁴⁰ După mențiuni firești, dar care nu trădează încă o afinitate specială, în *Puterea armată și arta militară de la întemeierea Principatului Valahiei pînă acum și Despre starea socială a muncitorilor plugari în Principatele Române în deosebite timpuri*, Bălcescu dedică în 1847 un studiu special lui Mihai Viteazul: *Campania românilor în contra turcilor de la anul 1595*, în anul în care începuse lucrul la monografia dedicată domnului muntean.

⁴¹ Nicolae Bălcescu, *Despre starea socială...*, în *Opere. I. Scrieri istorice, politice și economice 1844—1847* (ed. G. Zane și Elena G. Zane), București, 1974, p. 157; Mihail Kogălniceanu, *Ochire istorică asupra sclăviei în Opere. II. Scrieri istorice* (ed. Alexandru Zub), București, 1976, p. 495—496; pentru alte lucrări care ating această temă, ca și pentru contextul general al dezbaterilor din epocă, vezi Florin Constantiniu, *Iobăgia în istoriografia românească*, în „Studii și materiale de istorie medie”, X, 1983, p. 73—80.

⁴² Mihail Kogălniceanu, *loc. cit.*, p. 135—184.

⁴³ *Ibidem*, p. 389—390 și 395.

⁴⁴ *Vestitele vitejii ale lui Mihaiu l'odă ce au stăpînit Țara Românească și Ardealul...*, acum întîiași dată tradusă din grecește în românește de Teodor M. Eliat, Iași, 1837...

unirii. Astfel, Petrache Poenaru scrie că dascălul său, „cînd vorbea de naționalitatea Românilor, arăta marile fapte ale strămoșilor noștri, făcea să se cunoască luptele și virtuțile patriotice ale bărbatilor care au ilustrat națiunea, unii cu eroismul lor, ca Mihai Bravul, Ștefan cel Mare, Vlad și Mircea cel Mîntoș...”⁴⁵. În fragmentul de Precuvîntare la *Povășuitoarul tinerimei* (scris în 1820 și tipărit postum la Buda în 1826) Mihai Viteazul lipsește însă din enumerarea cuprinzînd pe Radu Vodă, Matei Vodă, și Ștefan Vodă al Moldovei⁴⁶.

Dată fiind succesiunea disciplinelor în școală, se cuvine să începem cu studiul abecedarelor folosite în epocă. Traduceri sau prelucrări după modele franțuzești sau germane, acestea erau axate în special pe educația moral-religioasă, iar atunci cînd tratează probleme de istorie fie se rezumă la istoria antică⁴⁷, fie excursul este atît de sumar încît alte priorități însușesc pe autori. Este cazul manualului de largă audiență al lui Grigore Pleșoianu, unde capitolul „Idee repede despre istoria românilor” nu se oprește deloc asupra momentului Mihai Viteazul⁴⁸.

În 1846, din inițiativa Asociației Literare se tipărește *Prietenul tinerimei*, o traducere după F.P. Wilmsen⁴⁹, manual pentru clasele primare. Primirea este atît de bună încît în anii 1846—1856 cunoaște 6 ediții și devine cartea privilegiată pentru învățătura copiilor. Lucrare alcătuită pe structura tipică a manualelor de „prime cunoștințe folositoare”, ea are un capitol la dispoziția traducătorului care trebuie să prezinte diverse informații referitoare la patria sa. Selecția materialului pentru acest capitol era nu numai o problemă de disponibilitate și imaginație a traducătorului, ci și o reflectare a unor opțiuni culturale. Traducătorul muntean al lui Wilmsen, I.C. Paulescu⁵⁰, a preferat o prezentare geografică a Țării Românești pe structura manualelor de geografie ce circulau în epocă⁵¹. Informațiile istorice sînt tangențiale și se circumscriu cu precădere ariei tematice a moștenirii romane. Mihai Viteazul nu apare pomenit decît în calitate de ctitor al Mănăstirii Strehaiia⁵². Observăm că figura lui nu este asociată încă locurilor și faptelor ce s-au impus ulterior.

⁴⁵ Petrache Poenaru, Ion Heliade-Rădulescu, *Gheorghe Lazăr* (ed. G. Bogdan-Duică), București, 1923, p. 47.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 35.

⁴⁷ D. Jianu, *Mentor sau Abecedar pentru folosul tinerilor care să îndeletnicesc cu învățătura*, tom I—III, 1836.

⁴⁸ Gr. Pleșoianu, *Cele dintîi cunoștințe pentru învățătura tinerilor școlari carii încep a citi*, traduse din franțuzește și adăugate, a doua ediție mai îndreptată și adăugată, 1833, p. 82—88.

⁴⁹ *Prietenul tinerimei*, o carte de citire de G. P. Vilmsen, tradus din limba germană de I. C. P., București, 1846. A se vedea Cornelia Bodea, *Lupta românilor pentru unitate națională, 1834—1849*, București, 1967, p. 45—46.

⁵⁰ Identificare în *Bibliografia românească modernă (1831—1918)*, vol. III, București, 1989, p. 778.

⁵¹ Modelul pare a fi fost Iosif Genilie, *România sau Țara Românească*, în *Almanahul Statului din Prințipatul a toată Țara Românească pe anul 1837*, București, p. 161—217; vezi și idem, *Geografie istorică, astronomică, naturală și civilă a continentelor în general și a României în parte*, București, 1835; Aaron Florian, *Manual de geografie cea mică*, București, 1839.

⁵² *Prietenul tinerimei*, p. 286.

Același manual al lui Wilmsen este tradus la Iași de către George Melidon în 1856⁵³. Identitatea este perfectă cu manualul din Țara Românească pînă la capitolul „Despre Țările Române”, unde Melidon optează pentru o scurtă prezentare a fiecărei provincii românești, cu cite un excurs istoric; prilej cu care este amintit și Mihai Viteazul: „Mai mare între domnii Muntenilor au fost Mihai vodă Viteazul, care au bătutu de mai multe ori pe Unguri și pe Turci, și sprijinitu de Împăratul nemțescu au cuprinsu cu armele sale Transilvania și Moldova domnindu preste tustrele țările aceste. Domnia lui însă fu foarte scurtă, căci el căzu ucis de dușmanii lui”⁵⁴. Nu e mult, dar e ceva, mai ales că manualul lui Melidon a apărut în Moldova și reprezintă un pas spre unificarea simbolurilor naționale. La nivelul manualelor moldovenești de prime cunoștințe cazul lui Melidon este oarecum excepțional, alte manuale publicate în acei ani cuprinzînd fie numai informații de istorie antică⁵⁵, fie numai biografii din istoria Moldovei⁵⁶.

Abia în 1859, în *Carte de recitări și declamări* de Grigore Vlădescu, dar pentru clasa a IV-a, alături de istorioare morale despre moartea lui Socrate, fragmente de Rousseau și La Bruyère, fabule de Donici, Baronzi și Alexandrescu, se strecoară și *Cea de pe urmă noapte a lui Mihai cel Mare* de Bolintinaru⁵⁷.

La început istoria era studiată ca disciplină distinctă numai pornind din gimnaziu. În învățămîntul primar ea a fost introdusă în 1843 în Moldova și abia în 1847 în Țara Românească, și aceasta numai în școlile din localitățile reședință de județ și din țirguri⁵⁸. Nu existau încă manuale de istorie distincte pe cicluri de învățămînt, atît la gimnaziu cît și în școala primară folosindu-se aceleași manuale recomandate de Eforia Școalelor.

În Țara Românească Eforia recomanda lucrările lui Aaron Florian, *Manual de istoria Principatului Românici*⁵⁹ și *Elemente de istoria lumii*⁶⁰. Prima dintre acestea, prescurtare „metodică” și pe înțelesul tinerimii a istoriei sale în 3 tomuri, alocă lui Mihai Viteazul paginile 78–91. Prezentarea este clasic-factologică, lipsită de patosul fierbînd din *Idee repede...* Elementele cu impact asupra cititorilor și elevilor ar fi putut fi: confruntarea cu călăul, care va face epocă în literatura de popularizare istorică, bravura din bătălia de la Călugărceni și pierderea dinților lui Sinan Pașa, săgeata turcească pe care și-o smulge singur din rană cu ocazia unei lupte de la sud de Dunăre în 1598, unirea și tragica moarte. În ceea ce privește ideologia politică a lui Mihai, Aaron Florian scrie: „Dar cînd Mihail se credea în zenitul slavei sale, și se intitula prinț a trei țări; cînd se numea de toți Românii Alexandru Macedon și dorea să pregătească pentru dinșii o soartă mai bună, și cînd în

⁵³ *Prictorul tinerimei*, carte de cetine pentru șccalele populare de G. P. Vilmsen, traducere prelucrată cu multă îngrijire de... G. Melidon, Iași, 1856.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 209.

⁵⁵ George Săulescu, *Întîile cunoștințe de litere și de idei pentru tinerimea școalelor începătoare*, Iași, 1832 (vezi și numercașele ediții ulterioare, unele cu titlul schimbat).

⁵⁶ Theodor Codrescu, Dimitrie Gusti, *Abecedarul pentru șccalele începătoare*, Iași, 1856.

⁵⁷ Grigore Vlădescu, *Carte de recitări și de declamări*, București, 1859, p. 63–64.

⁵⁸ V. A. Urechia, *Istoria șccalelor de la 1800–1864*, vol. II, București, 1892, p. 263 și 313.

⁵⁹ Florian Aaron, *Manual de istoria Principatului României dela cele dinții vremi istorice pînă în zilele de acum*, București, 1839.

⁶⁰ Idem, *Elemente de istoria lumii pentru trebuința tinerimei începătoare din așezămintele de învățătură și creștere publice și private*, București, 1846.

sfârșit inchipuia în capul său alte planuri de a cuprinde Polonia și Ungaria de a întemeia un Rîgat românesc puternic, deodată sa pomenit că se grămădesc asupra lui nenorociri de toate părțile”⁶¹. Capitole speciale despre „Prințipatul Țării Românești” sînt incluse și în manualul de istorie universală al lui Aaron Florian. Pentru că spațiul pe care îl putea alocă era mai redus, Aaron renunță la descrierea amănunțită a faptelor și sintetizează cu patos: „În timpul acesta de durere și de nesuferire pentru țară, se ridică în scaun Mihail Viteazul, la 1593. Acesta chemă pe români la arme, ca să răsbune țara și religia. În bătăliile sale cele norocite birui pe Turci, curăți țara de dînșii și mîntui libertatea Românilor. Spre a asigura țări(i) pace și liniște, și a-i pregăti un viitor fericit, croi un plan mare de a uni pe toți Români(i) din toate provinciile Dacii vechi, și de a forma un stat românesc mare și puternic. Într-adevăr, el fu norocit, că uni Transilvania și Moldova cu Țara Românească, și se intitula prinț a trei țări. Dar cînd era să mai adaoge și alte țări ale Dacii vechi, și cînd era să dea suflet acestui stat nou, o moarte hoțască îl răpi dintre cei vii”⁶².

Pentru că manualele erau mai greu de procurat Eforia recomandă folosirea în procesul învățării a tablelor lancastice. În acest scop Ion Voinescu II publică în 1841 un set de table de istorie universală traduse din germană, la care adaugă o „Tablă de istoria politică a Prințipatului României”⁶³. În partea rezervată lui Mihai Viteazul accentul cade pe lupta pentru independență, unirea nefiind un element prea clar specificat. Sînt prinse următoarele evenimente: „1594 — tratat de alianță ofensivă și defensivă încheiat la București (?) între România, Moldova și Transilvania împotriva turcilor pentru independență”; 1595 — „2 biruințe strălucite la Putineiu și Stănești”, victoria de la Călugăreni împotriva lui Sinan și a celor 180 000 de soldați ai săi, moartea lui Caraman-pașa și pierderea „steagului sfînt al lui Mahomed”; 1598 — bătălia de la Căsălești și rana provocată lui Mihai de o săgeată; 1599 — „războiul cu Transilvania și intrarea în triumf în Bălgrad”; 1600 — „războiul cu Moldova”; 1601 — „uciderea miselească a lui Mihai”⁶⁴.

În Moldova primul manual de istorie este cel publicat în 1845 de profesorul de la Academia Mihăileană Iancu Albineț⁶⁵, care anterior folosea în predare o serie de conșpecte manuscrise de istorie universală⁶⁶. Pînă la această dată, unele informații istorice sumare apar în manualul de geografie al lui Vasile Popescu-Scriban⁶⁷, dar numai cu privire la Moldova și fără a aminti de Mihai Viteazul. De altfel, și în manualul lui Albineț acțiunile lui Mihai Viteazul sînt prezentate numai din perspectiva implicațiilor pe care le-au avut asupra domniei lui Ieremia Movilă⁶⁸.

Situația se schimbă în anii '50, cînd în Moldova apar manualele de istorie scrise de August Treboniu-Laurian pentru învățămîntul primar. Acestea respectă strict ordinea cronologică, în clasa a II-a predîndu-se istoria

⁶¹ Idem, *Manual...*, p. 88.

⁶² Idem, *Elemente...*, p. 150.

⁶³ *Table istorice, înîmplările principale a relațiilor politicești...* de dr. Eduard Vehse, traduse de I. Voinescu II, București, 1841.

⁶⁴ *Ibidem*, XLVIII.

⁶⁵ I. Albineț, *Manual de istoria Prințipatului Moldovei*, Iași, 1845.

⁶⁶ Cf. Gabriel Bădăraș, *Academia Mihăileană (1835–1848). Menirea patriotică a unei instituții de învățămînt*, Iași, 1987, p. 119.

⁶⁷ V. Popescu-Scriban, *Mică geografie a Daciei, Moldovei și a Țării Românești*, Iași, 1838.

⁶⁸ I. Albineț, *op. cit.*, p. 207–239.

sacră și istoria antică pînă la Augustus⁶⁹, în clasa a III-a de la Augustus pînă la „Ioan Corvin de Unniade”⁷⁰, iar în clasa a IV-a de la căderea Constantinopolului pînă la 1834⁷¹. Domnia lui Mihai Viteazul este prezentată pe larg (20 de pagini), dar lucrarea este greoaie și încărcată cu amănunte. Autorul păstrează o neutralitate rece, încercînd să apropie manualul școlar de stilul unei lucrări științifice. Manualul din 1857 a cunoscut retipăriri succesive, după 1859 fiind folosit în ambele principate. Sînt exprimate clar elementele principale ale acțiunii lui Mihai Viteazul: „eliberarea de sub dominația otomană” și „proiectul gigantic de a uni toate provinciile suptu unu capu”⁷². Din nou lipsesc aspectele sociale, ceea ce interesa fiind numai desfășurarea cronologică a evenimentelor politice.

În lipsa manualelor școlare suficiente, Eforia recomanda spre folosință diverse almanahuri sau calendare de epocă⁷³ și alte publicații⁷⁴, care s-au dovedit deosebit de fecunde în popularizarea istoriei. Tot în acest context trebuie amintite litografiile care au pătruns masiv în școli. Lucrările figurînd pe Mihai Viteazul sînt reprezentative pentru creșterea generală în epocă a interesului artiștilor plastici pentru subiectele inspirate din istoria națională⁷⁵. Încă din 1829 „Biblioteca românească” anunța că tînărul Constantin Lecca, „aprins fiind de zelul patrioticesc și vrînd după puteri a sluji neamului, au zugrăvit trista și lăcrămoasa moarte a viteazului princip Mihai... și spre veșnică aducere aminte, ca un suvenir, au dat-o la Școalele Naționale din București, ca să se pună în școală înaintea tinerimei, care să vadă pre un irou, ce au fost scutitorul a toatei creștinătăți de tirania varvaricească și carele era minunat de toată Europa, să vadă zic ce era strămoșii ei în lume”⁷⁶. Momentul este semnalat și de „Curierul românesc” și de „Albina românească”, care elogiază și ele zelul și talentul pictorului, care „săvîrșind o icoană pe care înfățișează moartea lui Mihaiu Vodă cel Viteazu, a început o altă icoană pe care închipuesce pe Eroul Ștefan-Vodă al Moldovei... cu gînd... să o închine gimnaziei Vasiliane din Iași”⁷⁷. În acest moment dihotomia este clară. Mihai reprezenta un simbol al Țării Românești, în timp ce pentru Moldova acest rol era îndeplinit de Ștefan cel Mare. De altfel pînă în 1856 Mihai Viteazul nici nu apare în litografiile istorice de largă circulație tipărite de Gheorghe Asachi, iar atunci cînd apare în preajma Unirii, aceasta va fi numai în cadrul unor tablouri colective grupînd personalități și momente aparținînd ambelor principate⁷⁸. Revenind la Țara Românească, este de

⁶⁹ August Treboniu Laurian, *Elemente de istorie și biografii pentru clasa II a scoalelor primare din Moldavia*, Iași, 1856.

⁷⁰ Idem, *Manual de învățătură pentru clasa III-a primară*, Iași, 1857.

⁷¹ Idem, *Elemente de istorie și biografii pentru clasa a IV-a a școalelor primare din Moldova*, Iași, 1857.

⁷² *Ibidem*, p. 46 și 54.

⁷³ Vezi V. A. Urechia, *op. cit.*, vol. II, p. 58.

⁷⁴ „Foaie pentru minte, inimă și literatură”, IV, 1841, nr. 3, p. 20–24 și nr. 4, p. 25–28 (articol al lui Florian Aaron).

⁷⁵ Vezi îndeosebi: Gheorghe Oprescu, *Grafica românească în secolul al XIX-lea*, vol. I, București, 1942; Gheorghe Cosma, *Pictura istorică românească*, București, 1986; Adrian-Silvan Ionescu, *Artă și document. Arta documentaristă în România secolului al XIX-lea*, București, 1990.

⁷⁶ „Biblioteca românească”, 1830, IV, p. 30.

⁷⁷ Cf. V. A. Urechia, *op. cit.*, vol. I, p. 155.

⁷⁸ N. C. Enescu, *Gheorghe Asachi, organizatorul școlilor naționale din Moldova*, București, 1962, p. 187–190.

precizat că litografia lui Lecca a cunoscut o largă răspîndire. Ea era folosită ca material educativ chiar și în școli de provincie⁷⁹, iar în 1845 Petrache Poenaru, directorul Școalelor, cerea la Craiova ca „D-l Lecca să-mi mai trimeată tablouri de moartea lui Mihai”⁸⁰. Carol Wallenstein, profesor la Sf. Sava, s-a lăsat și el cuprins de mirajul zugrăvirii eroului muntean, astfel încît în 1836 pictează „Jurămîntul lui Mihai înconjurat de boieri”. Tabloului i se face reclamă în „Muzeul Național”: „Viteazul prinț se arată aici în întreaga podoabă domnească, încunjurat de înaltul cler și de cele mai însemnate persoane ostășești și politicești, cu steagul în mînă și înaintea Sfintei Cruci, prințul Mihai și toate căpeteniile supuși ai lui jură să fie pînă la moarte apărătorii legii părinților lor și ai pămîntului în care el se născuse”⁸¹. Tot el pictează în 1846 „Bătălia de la Călugăreni”, originalul fiind depus la Colegiul Sfintul Sava. Litografia executată după acest tablou era recomandată de către Eforia Școalelor profesorilor din județe⁸². Aceeași cadru se afla de vânzare și la Brașov chiar din 1846⁸³. Un fost elev al lui Wallenstein, Toma Constantin, expunea în 1844, în sălile Muzeului Național de pe lângă Colegiul Sf. Sava, un tablou în ulei, „Visul lui Mihai Vodă”, o prelucrare după Barabás Miklos⁸⁴. În deceniul ce a premers Unirii din 1859 activitatea de tipărire și difuzare a litografiilor cu subiecte istorice cunoaște o intensificare considerabilă. Cu scopul declarat ca „saloanele să fie ornate cu vechile fapte ale iluștrilor noștri străbuni”⁸⁵ și „tot românul să aibă unul în casa sa”⁸⁶, tablourile lui Lecca (*Moartea lui Mihai Viteazul* și *Intrarea în Alba-Iulia*) și Wallenstein au fost multiplicat în tiraje de masă, alături de portrete ale unor membri ai familiei lui Mihai Viteazul⁸⁷ și de compoziții triumfaliste prezentînd mai mulți domnitori și monumente, dar avîndu-l în centru pe domnitorul primei uniri⁸⁸. După cum am arătat mai sus, în acești ani figura lui Mihai Viteazul pătrunde și în litografiile tipărite în Moldova. Deosebit de sugestivă este o litografie realizată după un desen al lui Alexandru Asachi, care poartă titlul *Întîlnirea stindardului lui Ștefan cel Mare cu al lui Mihai Bravul la Socola, la 21 aprilie 1859*⁸⁹. Observăm faptul că în ochii moldovenilor Mihai Viteazul rămînea un simbol aparținînd în primul rînd Țării Românești, pe care ei și-l însușeau în contextul general al unirii celor două Principate.

În concluzie, către 1860 imaginea lui Mihai Viteazul se impusese decisiv. Chiar dacă multora figura domnului primei uniri nu le spunea încă prea mult sau chiar nimic, ea era acum prezentă în toate provinciile românești, servea

⁷⁹ Nicolae Andrei, Gheorghe Fârnuță, *Istoria învățămîntului în Oltenia*, vol. I, Craiova, 1977, p. 298.

⁸⁰ P. V. Năsturel, *Correspondență între Petrache Poenaru și unchiul său George (Iordache) și Grigore Oțetelișanu*, în „Convorbiri literare”, 48, 1914, nr. 9, p. 920.

⁸¹ „Muzeul Național”, I, nr. 32/1836 din 7 octombrie, p. 128.

⁸² Cf. V. A. Urechia, *op. cit.*, vol. II, p. 325.

⁸³ „Gazeta Transilvaniei”, IX, 1846, p. 348.

⁸⁴ Paul Cernovodeanu, *Mărturie privitoare la Toma Constantin în cămăr-invățător la școala ostășească de la Dudești* în „Studia et Acta Musei Nicolae Bălcescu”, 1979, p. 231.

⁸⁵ „Anunțătorul român”, supliment la nr. 26/1858, p. 1.

⁸⁶ „Concordia”, I, 1857, p. 163.

⁸⁷ În „Românul”, I, nr. 10/1857, p. 4 se anunța deschiderea unei liste de subscripție pentru litografierea portretului fiicei lui Mihai Viteazul, Florica.

⁸⁸ De exemplu „tabloul național” compus de Dimitrie Papazoglu și editat de George Ioanid, cf. „Românul”, I, nr. 11/1857, p. 4.

⁸⁹ Petre Constantinescu-Iași, *Unirea Țărilor Române în artele plastice*, în *Studii privind Unirea Principatelor*, București, 1960, p. 39.

drept sursă de inspirație pentru o mare varietate de creații literare și artistice, și, mai presus de toate, era intens popularizată prin intermediul școlii care pătrundea ea însăși într-o măsură crescândă în toate straturile sociale. Fără a fi un simbol unic, „coexistind” dinamic cu alte personalități ale istoriei naționale, cunoscând ulterior unele mutații de accent, dar nu reevaluări radicale, imaginea lui Mihai Viteazul, așa cum s-a constituit ea la mijlocul secolului al XIX-lea, întruchipa în cea mai mare măsură idealurile conjugate ale independenței și unității naționale.

MICHAEL THE BRAVE AS REFLECTED BY ÉLITES' PERCEPTIONS AND TEXTBOOKS (1830—1860)

Summary

After two centuries of partial oblivion, Michael the Brave's memory was resuscitated in Romanian culture during the 19th century. Michael's characteristics corresponded to the aspirations of Romanian nationalism: he was both a fighter for his fatherland and for Christian Europe against the barbarian Turks and the first ruler to have united for a short time Wallachia, Transylvania and Moldavia. The author analyses the regional and social sequences of imposing Michael the Brave's figure as one of the main Romanian national symbols. Elaborated mainly by Transylvanian intellectuals at the beginning of the 19th century, Michael's image penetrated the élite level in Wallachia in the 1830s and 1840s, when it was also used for prince Gheorghe Bibescu's propaganda, and in Moldavia only at the end of the 1850s, in the context of the unionist struggle. In school, Michael the Brave's image was promoted not only through textbooks, but also by means of pictures (lithographies) and almanachs used as schoolbooks.

CRONICI ȘI CRONICARI

HRONICUL BULGĂRESC

OVIDIU PECICAN

Cel mai vechi text istoric românesc păstrat pînă astăzi pare să fie așa-numitul *Hronic bulgăresc* (mai departe: *HB*). Așa i-a spus Dimitrie Cantemir, cel care ni l-a transmis — fragmentar ori în totalitate? — în traducere românească. De fapt, însă, deși principele a numit *HB* cu acest nume datorită mediobulgarei în care era scris, el a oscilat între a considera lucrarea cînd de origine bulgărescă, cînd de origine sirbească.

Autorul *Hronicului vechimei a romano-moldo-vlahilor* încerca să deducă proveniența manuscrisului pe care-l consulta luind drept criteriu caracteristicile externe (limba medio-bulgară) ori cele interne, de conținut (prezența elementelor de istorie sirică). Copia cunoscută de el nu cuprindea nici o indicație explicită privind autorul, data elaborării ori aria culturală de unde venea¹.

Cantemir a avut sub ochi *HB* între anii 1712—1723, pe cînd lucra la scrierile sale istorice interesînd spațiul românesc (*Descriptio Moldaviae, Hronicul...* și crochiurile care le-au premers)². Nu cunoaștem, însă, în prejurările exacte ale descoperirii *HB* de către savant. După cum se știe, festul demnitor al Moldovei a părăsit țara în pripă, îndată după înfrîngerea suferită de cștile creștine la Stănilești (1711). A dus el cu sine în Rusia, printre celelalte hirtii și cărți ce-i aparțineau, și *HB*, sau l-a descoperit abia după 1712, pe teritoriul Imperiului rus? Cantemir a consultat numecase opere istorice în vederea lucrărilor sale. Printre ele se numără și trei mari lucrări rusești: *Hronograful moschicesc*, *Stepena* (sau *Stepennaia kniga*) și *Synopsis* (așa-zisul *Synopsis de la Kiev*)³. Or, toate trei operele acestea cuprindeau și cele două legerde ale *HB*⁴. Nu vom intra aici în amănuntele discuției cu privire la relația dintre cele trei texte istorice ruse vechi. E sigur însă că prima ediție a *Synopsisului* a apărut la Kiev în 1674. Inokenti Ghiziel, autorul său prezumtiv, a fost elevul lui Petru Movilă. Prin urmare, la începutul deceniului opt al secolului XVII, o copie a *HB* se afla deja sigur în Rusia. Cît privește ipoteza că pe teritoriul românesc conținutul *HB* ar fi putut ajunge prin intermediul traducerilor *Synopsisului*, ea trebuie înălăturată. Primele traduceri din această lucrare ce recitau istoria rusească din punctul de

¹ D. Cantemir, *Hronicul vechimei romano-moldo-vlahilor*, București, 1901, ed. Gr. Tocilescu, III, 13 (p. 139 și urm.).

² Pentru datarea scrierilor etnografice și istorice interesînd trecutul românilor datorate lui D. Cantemir v. Dan Slușanschi, *Introducere*, în D. Cantemir, *Opere complete*, vol. IX, partea I, București, 1983, p. 7—24.

³ Pentru izvoarele istorice rusești ale lui D. Cantemir v. *ibidem*.

⁴ Încă în *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus* autorul, expunînd — liber — varianta legendară despre originea românilor așa cum o consemnase Simion Dascălul pe urma *Letopiseșului unguresc* (*LU*), identifică o altă variantă prezentă în „hronicele bulgarilor și cele ale rusilor” („... tum Bulgarorum annales, tum Russorum haurientes hoccemodc fabulam exornant”; *Opere complete*, IX, partea I, p. 198—199). În *Hronic...* Cantemir individualizează scrierile la care se referise anterior. El vorbește în mai multe locuri de trei scrieri rusești consultate: *Hronic* (ed. cit., p. 364), care e „*Hronograful moschicesc*” (p. 55) sau „*Letopiseșul rusesc cel mare*” (p. 303); apoi *Stepenia* (p. 364), adică *Stepena*, *istoria rusească* (p. 55); în sfîrșit, *Letopiseși* (p. 364), adică *Letopiseșul slovenesc* (p. 54—55) sau *Hronicul slovenesc* (p. 303) sau *Hronograful slovenesc* (p. 303) sau *Synopsis istorii rusești* (p. 55), sau *Synopsis a Istoriei Rusești*, în *Chiov tipărită* (p. 362). Pe lîngă scrierile istorice rusești mai sus menționate, Cantemir utilizează însă și un „*Hronic bulgăresc*”. El este tocmai opera de care ne ocupăm în textul de față.

vedere al ucrainenilor datează, la noi, din anii 1753 (în Moldova, de către Evloghie dascălul), respectiv 1757 (în Țara Românească, de către Lavrentie de la Hurezi)⁵.

Nu ne rămâne să credem decît că Dimitrie Cantemir a avut în mînă o copie manuscrisă mai veche — din secolul XV sau XVI — a *HB*, obținută încă în Moldova, înainte de 1712, sau că a cunoscut *HB* prin intermediul celor trei lucrări istorice rusești, după 1712.

Principalele a căutat și explicația felului cum au ajuns legende din *HB* în compilațiile cronicărești ruse. În opinia sa, după botezul lor ortodox, rușii au dorit să cunoască istoria bizantină și a statului bulgar. Pentru aceasta ei au consultat operele bizantine și bulgărești de profil, notînd toate lucrurile în amănunțime și acordînd un loc semnificativ relatărilor despre miracole. Cît despre propria lor istorie, cărturarii ruși au scris pe scurt. Cum nu aveau o experiență seculară în domeniul muncii intelectuale, compilatorii ruși au utilizat drept surse tot ce le-a ieșit în cale, fără critică. Această conduită au manifestat-o nu numai în domeniul istoriei profane, ci și în cel al istoriei sacre. I-a rîndul lor, deși se europenizaseră mai demult, nici bulgarii n-au stăvilit, printr-o critică constructivă, acest elan colecționar, împrumutîndu-le rușilor — ca unora de același neam cu ei — toate istoriile și relatările minunilor lor, din mîndrie, spre a se fîli⁶.

Explicînd astfel nașterea compilațiilor istorice rusești și împănarea lor cu diverse legende prea puțin credibile, Cantemir sugera — implicit — că *HB* a fost adus de la bulgari de către cărturarii colportorii ruși medievali.

A consultat istoricul român *HB* într-o variantă care circula independent, sau l-a cunoscut doar din compilațiile rusești? Căutînd să afle originile „basnei” lui Simion Dascălul, Cantemir spune că a căutat mai mulți ani la rînd pînă cînd a găsit și *HB*. Din aceasta s-ar deduce că el a utilizat un manuscris independent⁷.

Dacă este așa, înseamnă că varianta folosită de Cantemir ar trebui să fi rămas printre hîrțile marelui om după moartea acestuia. În linii mari se cunoaște ce s-a întîmplat cu acestea după 1723. Lucrările sale le-a moștenit, în parte, Antioh de la care, după 1744, au ajuns la Moscova. Altele au trecut în stăpînire a țarului Petru I. În fine, au fost și unele intrate în posesia boierului său N. Bantiș-Kamenski⁸. Dar ce s-a întîmplat cu biblioteca sa (cărți și manuscrise)? Reconstituirea acesteia va trebui să preocupe cercetătorii.

Tot ce știm, așadar, pînă acum despre *HB* este că înainte de 1674 — probabil mult mai înainte — a ajuns pe teritoriul Rusiei; că nu e exclus ca Dimitrie Cantemir să-l fi găsit încă în Moldova, anterior anului 1711, într-o copie independentă; că după 1723 urma copiei independente consultată de Cantemir se pierde; că în Moldova el intră din nou în circuitul cultural odată cu traducerea *Sinopsisului de la Kiev*, la începutul jumătății secunde a veacului XVIII.

Considerat a fi o scriere bulgărească sau sîrbească, circulînd însă în Ucraina și Moldova, *HB* stîrnește legitime întrebări. Cîteva dintre răspunsurile căutate pot fi obținute prin investigarea conținutului său.

HB conține două narațiuni istorico-legendale. Legătura dintre ele este asigurată de prezența în cuprinsul fiecăreia din ele a regelui maghiar Ladislau cel Sfînt (1077–1095). Prima se referă la un conflict între Ladislau și „craii bulgăresc” (de fapt sîrb) Ștefan. Neînțelegerea vine din faptul că Ștefan a fost încoronat cu coroană de crai (adică de împărat) și cu titlu aferent de către împăratul bizantin. Ladislau nu e dispus să tolereze faptul, drept care pornește la luptă. Dar Ștefan crai are un frate, pe Sava mitropolitul „a toată bulgăria” (sic!). Pe acesta îl va trimite mediator, căci Ladislau vine hotărît să lase armele să decidă. Văzînd că Ladislau nu acceptă să negocieze, Sava înalță rugă Domnului să dea secetă peste oștirea maghiară. Apoi cere apă lui Ladislau, dar acesta îi trimite vorbă că nu are. După o nouă rugă a lui Sava, care de astă dată cere să plouă cu gheață (dar nu și în perimetrul ocupat de oastea maghiară!), mitropolitul e în măsură să-i trimită craiului dușman o găleată cu gheață. Convinș, prin aceasta, că e vorba de o minune divină, Ladislau nu numai că renunță la război, dar cere chiar să se boteze în rit grecesc (ortodox), ceea ce Sava va îndeplini.

⁵ Toate datele privind *Synopsis*-ul și cîculația sa la noi în P. P. Panaitescu, *Istoria slavilor în românește în secolul al XVII-lea. Cronica lui Gheorghe Brancovici și Sinopsisul de la Kiev*, în „Revista istorică română”, X, 1940, p. 80–129.

⁶ D. Cantemir, *Hronicul...*, ed. cit., p. 454–455.

⁷ *Ibidem*, p. 139: „Așe da!ă cităva pierdere de vrēme și de ostenință, pănă mai pre urmă am dat peste un hronic bulgăresc, cu limba slovenescă, însă fără numele și fără porecla izvoditorului scris...”.

⁸ Virgil Cîndea, *Prefața ediției*, în D. Cantemir, *Opere complete*, vol. I, București, 1974, p. 6.

Iată acum și a doua legendă: în vremea lui Ladislau, craiul Ungariei, s-a sculat la luptă Batie (probabil Batu-han) și tătarii săi, cucerind Țara Moscovei, Lituania, Polonia și intrând în Ungaria pînă la cetatea de scaun. Văzînd Ladislau că nu are oșteni destui pentru a i se împotrivi, a trimis soli la toți domnii creștini, și mai ales împăratului Rimului (Romei), să-i vină într-ajutor. Dar ajutorul a fost prea mic. Atunci, disperat, s-a urcat în vârful unui stîlp înalt de marmură și privind de acolo cum îi pradă și ard tătarii țara, a plîns cu lacrimi fierbinți rugîndu-se Domnului să-l ajute. Și așa plîngea, încît tot stîlpul l-a udat cu lacrimi. Și deodată zări lîngă stîlp un cal cu șa și cu frie, iar lîngă șa un topor lung în coadă. Și tot atunci a auzit o voce și a zărit un bătrîn care îi zicea că Dumnezeu i-a ascultat ruga și îi dăruia biruința asupra păgînilor. Deci Ladislau coborî, încălecă, și, în fruntea micii sale oștiri, ieși la atac și învinse. Dar, pe cînd tătarii fugeau, lepădîndu-și prăzile, Ladislau l-a zărit pe Batie care fugea, ducînd cu sine pe sora craiului Ungariei. Ladislau l-a urmărit și, ajungîndu-l, voia să-l ucidă, dar nu voia ca din greșeală să o atingă și pe sora lui. Deci o rugă să se ferească. Între timp însă, aceasta devenise soția lui Batie, așa încît acum ținea mai mult cu tătarul decît cu fratele ei și căuta să-l apere pe păgîn cu propriu-i corp. Înțelegînd aceasta, Ladislau îi tăie cu o singură lovitură pe amîndoi. Apoi porunci oamenilor săi să nu mai ucidă decît pe cei care vor refuza să se creștineze. Iar pe ceilalți să-i ierte. În urma acelei victorii, maghiarii i-au făcut regelui o statuie ecvestră, reprezentîndu-l cu toporul în mînă, și au așezat-o pe stîlpul cel înalt, de marmură. Și, zice-se, stă acolo și în ziua de azi⁹.

În urma trecerii sumare în revistă a conținutului celor două legende istorice reiese cu claritate că singura legătură dintre ele e figura regelui Ladislau. În rest, atît împrejurările concrete evocate, cit și tenta „ideologică” diferă.

Ambele narațiuni au fost elaborate într-un mediu și într-o epocă saturate de prestigiu mitic al domniei regelui maghiar Ladislau cel Sfînt. Ambele aparțin, însă, unui timp suficient de îndepărtat de această domnie pentru ca elementele sale de strictă istoricitate să se fi estompat simțitor.

Cît privește prima legendă, aici, în ciuda aparențelor, figura centrală este cea a mitropolitului sîrb Sava, și nu a regelui maghiar. Ladislau se învrednicește de pomenire abia în măsura în care a avut înțelepciunea de a citi cum se cuvine semnele divine, trecînd la ortodoxie. Pledoaria pro-ortodoxă e evidentă și ea nu putea aparține decît unui autor de rit răsăritean. Să încercăm acum o minimală datare a legendei. Prestigiul mitic al lui Ladislau cel Sfînt se lasă surprins începînd cu secolul XIII, atîrînd așezul după 1342 — cînd Ludovic de Anjou îl speculează propagandistic —, și pînă la 1419, cînd avem ule tima reprezentare murală transilvăneană a legendei¹⁰. Sfîntul Sava a trăit aproximativ într-anii 1174—1236 (ceea ce arată clar cit de departe de a fi fost contemporanul lui Ladislau cel Sfînt este el!). Acest spirit tutelar al ortodoxiei sîrbe a fost venerat și popularizat prin intermediul *Vieții Sfîntului Sava*, hagiografie prelucrată de călugărul Teodosie la sfîrșitul secolului XIII după scrierea mai veche a dascălului său Domentian (1253). Aceluiași i se mai datorează și *Lauda* închinată lui Simion (numele monahal al fostului domn Ștefan Nemanja) și Sava¹¹. Un bilanț oricît de rapid arată că legenda, născută în teritoriul unde prestigiul regelui maghiar sanctificat întîlnea prestigiul de care se bucura în rîndul ortodocșilor Sfîntul Sava, a putut fi alcătuită oricînd începînd cu a doua jumătate a secolului XIII. Teritoriul matrice, unde ortodoxia se confrunta cu catolicismul, iar cultul sfinților ortodocși combătea pe regele sanctificat catolic trebuia să fie Banatul sau regiunile apropiate acestuia (Hațeg, părțile arădene, Bihorul). Legenda, elaborată în mediile cărturărești ortodoxe — la curent cu opera lui Domentian și Teodosie, ca și cu scrierile maghiare conținînd legenda lui Ladislau cel Sfînt —, e, foarte probabil, un produs intelectual născut în ambianță monastică sau ecleziastică.

Deși nu avem încă o imagine sintetică și globală asupra vieții bisericești din zonă în secolele XIII—XV, cîteva precizări sînt totuși posibil de făcut. În ducatul lui Ahtum

⁹ Textul LU în *Hronic...*, p. 136—143. Apare și în *De antiquis...* A se compara cu textul cuprins în cap. *Pentru cnezii Chievlui care au fostu suplu jugul cel cumplit al lui Batie tatarul*, din traduceri românești — grupa II manuscrisă (Cf. P. P. Panaitescu, *op. cit.*) — ale *Sinopsosului de la Kiev*. O transcriere după mss. rom. 249 de la Biblioteca Academiei Române a publicat Vasile Drăguț, *Legenda „eroului de frontieră” în pictura medievală din Transilvania*, în „Monumente istorice și de artă”, 1974, nr. 2, p. 21—38, nota 85.

¹⁰ Vasile Drăguț, *op. cit.*, p. 22.

¹¹ Cf. George Mihăilă, *Istoriografia română veche (sec. al XV-lea — începutul sec. al XVII-lea) în raport cu istoriografia bizantină și slavă*, în „Romanoslavica”, XV, București, 1967, p. 157—196.

(începutul secolului XI) centrul vieții eclesiastice a fost mănăstirea călugărilor ce urmau regulile Sfântului Vasile cel Mare situată în reședința de la Morisena („Mureșana”, astăzi Cenad). La vremea lui, așezământul în cauză a fost un puternic centru cultural, aici întocmindu-se chiar și manuscrise în limba greacă¹². Alte mănăstiri ctitorite în generația următoare sînt, de pildă, cele ridicate din inițiativa familiei Monoslo: Kenez-monostora și Hodoș-Bodrog¹³. După înfrîngerea lui Ahtum de către Chanadinus, acesta din urmă a luat o serie de măsuri pentru liniștirea spiritelor, printre altele păstrînd și cultul creștin de rit răsăritean¹⁴. Mediul ortodox local era suficient de bine conturat la debutul secolului XI pentru ca basileul bizantin Vasile II să emită prin 1019–1020 un document prin care delimita jurisdicția mitropoliei Ohridei în urma prăbușirii Bulgariei, subordonînd castrul episcopal „Dibiskos” (= Timișoara) diecezei Brancevo. Chiar dacă nu există dovezi că subordonarea aceasta a devenit un fapt, documentul e grăitor pentru existența episcopiei bănățene și tendințele dominatoare ale Constantinopolului asupra regiunii, mărturisind existența clară a relațiilor eclesiastice bănățeano-bizantine¹⁵.

Imediat după 1030, Morisena a devenit reședința unei episcopii misionare ce activa atît printre băștinași, cît și printre ungurii păgîni. Ea era păstorită de episcopul Gerard. Odată cu sosirea călugărilor benedictini, monahii de rit oriental au fost transferați la mănăstirea cea nouă construită de Chanadinus, punîndu-se astfel capăt poziției dominante a bisericii răsăritene. S-a remarcat deja că organizarea bisericească a premers celei politice sub forma comitatului¹⁶. La rîndul nostru să precizăm că implantarea organizării religioase s-a făcut, după toate aparențele, prioritar, acolo unde reprezentanții bisericii răsăritene ocupau poziții suficient de puternice pentru a trebui contracarați fără întîrziere. La fel s-a procedat, pare-se, și la Biharea unde la începutul secolului XI s-a creat o episcopie latină (mutată în 1901 la Oradea). Istoricul Mircea Păcurariu presupune că anterior aici ar fi existat deja o episcopie ortodoxă. Ipoteza nu e lipsită de temei, dacă ținem seama că Biharea a fost centrul formațiunii prestatale a lui Menumorut, centru din care nu putea lipsi puterea eclesiastică¹⁷.

Ofensiva catolică continuă impetuos în perioada următoare. Prin 1131 ia ființă prepozitura Aradului, iar în 1177 o diplomă regală enumeră domeniile întinse artibuite capitlului din Arad. În secolul XIII prepozitul din Arad ocupă funcții înalte în cadrul cancelariei maghiare și e permanent sprijinit – personal! – de papalitate. Pe lângă prepozitura arădeană mai sînt înființate biserici și mănăstiri precum cele benedictine de la Cenad, Bistra-Chelmac, Bulci și Pincota, cea augustiniană de la Ineu, cea ioanită de la Tauți, cea templieră de la Tîrnova, conventul franciscan de la Radna, cea de la Igrîș (cisterciană)¹⁸ etc.

Mănăstiri de rit oriental pe teritoriul arădean sînt cele numite Ahtummonostora, Gladmonostora, Cneazmonostor, Gelemonostor (în hotarul Aradului, către Șofronea), toate cu denumiri derivate din numele voievodale Glad și Ahtum¹⁹. La fel, în ambianță bihoreană, pentru secolele XII–XV aflăm bisericile de la Sînnicolaul de Beiuș, biserica-mănăstire și chiliile din secolele XIII–XIV de la Voivozi, biserica cu hramul Sfîntul Nicolae din Kenes (Quenes), azi pe teritoriul Ungariei, pomenită de un act din 1291. În 1205 un document al papei Inocențiu al III-lea – cel care cu un an înainte semna „bisericile monahilor greci” în fruntea cărora pontiful cerea să fie ales unul dintre respectivii monahi ce urma să-i fie subordonat direct – consemnează existența episcopiei de pe moșia cneazului Bălea/Bela (situată de Ștefan Pascu în Bihor, iar de M. Păcurariu în Țara Hațegului). La 1318, Ivanka, castelanul de Pincota și Dezna e pomenit ca ținînd pe nedrept, printre altele, și o mănăstire din Zărand. În 1349, voievodul Petre de Vintere e amintit în legătură cu dreptul așezării sale de a ține un preot român²⁰.

Imaginea astfel obținută – deși lacunară prin forța împrejurărilor – e de natură să sugereze un tablou departe de orice monotonie, o încreștare redutabilă de natură spirituală

¹² *Aradul, permanență în istoria patriei*, Arad, 1978, p. 98.

¹³ *Ibidem*, p. 99.

¹⁴ *Ibidem*, p. 102.

¹⁵ *Ibidem*, p. 100.

¹⁶ *Ibidem*, p. 103.

¹⁷ Mircea Păcurariu, *Istoria bisericii ortodoxe române*, I, București, 1991, ed. 2-a, p. 220.

¹⁸ *Aradul...*, p. 107–108.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ Mircea Păcurariu, *op. cit.*, p. 334; Liviu Borcea, Ioan Țepelea, *Menumorut*, București, 1988, p. 103.

între răsărit și apus, între cucerii și cuceritori²¹. În această lume ecleziastică ortodoxă din părțile vestice s-a înfiripat și a circulat prima dintre cele două legende notate în *HB*.

Înainte de a emite vreo părere despre locul și timpul scrierii acestui izvor să privim puțin și către cea de a doua narațiune.

Se știe că varianta aprobată, catolică a legendei despre Ladislau cel Sfânt vorbește despre lupta acestuia cu cumanii. În *HB*, însă, cumanii au fost înlocuiți de tătarii lui Batie. Dintru început se poate, prin urmare, preciza că legenda — în actuala ei formă — a fost elaborată după trecerea unui răgaz suficient de mare de la marea invazie tătaro-mongolă (1241—1242) încât să permită confuzia cumani — tătari²². Pe de altă parte, legenda e legată de existența — într-unul din orașele regatului maghiar — a unei statui ecvestre a lui Ladislau, regele fiind urcat pe un pedestal-coloană și ținind în mână un topor de luptă. Din mărturiile păstrate până azi acest oraș a fost Oradea. O statuie ecvestră reprezentându-l pe Sfântul Ladislau cu coroana pe cap, în costum de cruciat și purtând în mână securea era plasată în fața intrării principale a catedralei orădene începând cu anul 1390. Ea era opera sculptorilor Martin și Gheorghe, cei doi frați din Cluj și fusese comandată de episcopul catolic Ioan. Monumentul a rămas acolo până la 1660 când, împreună cu celelalte trei opere ale acelorași sculptori plasate pe latura de sud a catedralei a fost topită de turci, transportată la Belgrad și transformată în tunuri. Dacă mai știm astăzi cum arăta e datorită desenelelor lui Joris Hoefnagel — dinainte de 1600 — și al lui Miskolczy — în 1609 —, ca și unor descrieri aparținându-le, printre alții, lui Francesco della Valle (călător prin Oradea pe la 1532—1552) și lui Evlia Celebi (1660). Soclul înalt pomenit de călătorul italian pare să fi fost prototipul coloanei din legenda care ne preocupă²³.

Încă din secolul XIII Oradea devenise un veritabil centru de pelerinaj și, totodată, centrul difuzării cultului Sfântului Ladislau. Moaștele sale se aflau în catedrala catolică din oraș, vestita judecată cu fierul — ordalia — având loc în fața raclei sfințite. Secolul XIII marchează, totuși, numai începutul cultului în cauză. După cum observa Vasile Drăguț, Ladislau cel Sfânt nu apare în picturile murale din acest veac și nici cronicarii timpului nu acordă faptelor sale o atenție particulară. Abia secolul XIV aduce cu sine o modificare a atitudinii față de Ladislau. Figura regelui maghiar sanctificat apare acum în numeroase ansambluri picturale, catedrala orădeană care-i adăpostește rămășițele pămîntești e refăcută într-un ritm record, cele două sculpturi care-l reprezintă pe Ladislau — în postură ecvestră și bust — își ocupă locul la intrarea principală a bisericii, iar legenda e înglobată în sfârșit, în cele trei principale izvoare scrise ce au immortalizat-o: *Legendarium pictum* (scrisă între 1365—1370), *Chronicum pictum Vindobonense* a lui Mark Kálty (alcătuită între 1370—1380) și *Gesta Hungarorum*, operă a scriptoriului de la Buda rezultată pe baza celorlalte două în aceeași epocă. Toate aceste semne aduse de secolul XIV evidențiază o semnificativă ascendență de autoritate a figurii lui Ladislau cel Sfânt.

Vigoarea răspîndirii cultului lui Ladislau cel Sfânt n-a depășit însă primul sfert al secolului XV. La 1445 catedrala din Oradea era deja dărăpănată, lipsită de îngrijire, iar spre sfîrșitul veacului construirea unor noi bolți la diversele biserici ardelenne ce cuprindeau reprezentarea legendei s-a făcut în dauna acestora²⁴.

Avem acum niște repere cronologice mai sigure pentru încadrarea celei de a doua legende din *HB*. Aceasta trebuia să fie elaborată cîndva între 1390, anul amplasării statuii ecvestre la intrarea catedralei orădene, și aprox. 1420—25. Data din urmă ne indică și limita maximă a datării *HB* însuși. Pe de altă parte, localizarea centrului cultural legat de figura lui Ladislau ne permite să verificăm ipoteza emisă cu prilejul analizei primei legende:

²¹ Esențial pentru înțelegerea cadrului geo-politic și a contextului istoric al confruntării, Șerban Papacostea, *Înfruntări politice și spirituale în sud-estul Europei: 1204—1241 (I)*, în AIIAI, XXVI/1, 1989, p. 217—233.

²² Cf. *ibidem*, unde se arată cum au intrat cumanii în atenția Occidentului catolic, devenind o adevărată „problemă a cruciatei”, nu e sigur că această înlocuire a cumanilor cu tătarii în textele istorice românești de sec. XIV a fost rezultatul unei confuzii mentale. După cum se știe, în sec. XIII între cumani și românii de la sudul Dunării ridicați împotriva Bizanțului — dar și a „latinilor” succesori (după 1204) — a funcționat cu bune rezultate o cooperare politico-militară. E posibil ca substituirea cumanilor prin tătarii în textele la care ne referim să se fi făcut deliberat, cu intenția clară de a-i absolve pe foștii aliați ai românilor de o funcție ce justifică, în ochii regalității maghiare, marginalizarea și chiar proscrisarea lor. Chestiunea se cuvine analizată pe îndelete.

²³ Vasile Drăguț, *op. cit.*; *Călători străini despre țările române*, vol. I, Bacurești, 1968, p. 326.

²⁴ *Ibidem*.

HB a fost scris în zona delimitată la sud de Serbia iar la nord de Oradea. Altfel spus, *HB* e un produs cărturăresc datorat prelaților ortodocși bănățeni, bihoreni sau din regiunea arădeană. Foarte probabil, așa-zisul *HB* e o lucrare românească (știut fiind că purtătorii principali ai ortodoxiei în zona de care vorbim au fost și sint pînă azi românii).

Aparent rămîne inexplicabil de ce s-a străduit monahul sau preotul ortodox anonim să creeze o operă în cuprinsul căreia era celebrat un sfînt catolic. La o privire mai atentă, răspunsul nu întîrzie însă. Autorul *HB* încerca să dizloce o ideologie tot mai intransigentă ce propunea ca simbol central un sfînt-cavaler ce apăra țara și credința catolică de atacurile necredincioșilor (cumani ori tătari). Necredincioși care, însă, în contextul măsurilor de reprimare a „schismaticilor” români elaborate coerent mai ales începînd cu anul 1366 de către Ludovic de Anjou, îi înglobau tot mai mult și pe aceștia într-o categorie prin definiție laxă. Trebuia demontat, deci, un sistem pornind de la simbolul său central. Acesta e motivul pentru care Ladislau cel Sfînt este văzut convertindu-se la ortodoxie. Soluția nu e chiar atît de extravagantă pe cum pare. S-a văzut deja că în secolele XI—XII ortodoxia era departe de a avea în Transilvania, Banat, părțile Aradului și Crișana o situație precară. Totodată, în vremea lui Ladislau al IV-lea Cumanul relațiile dintre regalitatea maghiară și lumea ortodoxă au cunoscut o oarecare notorietate, așa cum o dovedește și icoana bizantină primită de acest rege în dar din partea unui ierarh răsăritean²⁵. Poziția privilegiată de care s-a bucurat elementul cuman în vremea monarhului amintit, punînd în cauză cu putere primatul catolicilor în regat, a generat un context favorabil — desigur — și unei reveniri mai decise a bisericii răsăritene în viața spirituală din Transilvania. Că Ladislau cel Sfînt din *HB* e un personaj simbolic, rezultat de pe urma unei sinteze folclorice e dincolo de orice îndoială. O demonstrează inclusiv amintirea confruntării dintre rege și tătari (dintre toți purtătorii numelui Ladislau, doar monarhul supranumit Cumanul a avut de făcut față unei invazii tătărești²⁶).

Adiționînd la prima legendă — cea despre convertirea la ortodoxie a regelui — pe cea de a doua (care nu modifica, practic, decît identitatea inamicului din versiunea catolică maghiară), autorul intenționa să se arate de acord cu cultul acestui erou al frontierei și cu sensul său militant creștin. Doar atît, că voia ca ortodoxia să fie exclusă dintre formele de „necredință” expuse cruciadei catolice. Printre toate acestea, *HB* se dorea charta unui statut de egalitate între religia ortodoxă și cea catolică în Ungaria și Transilvania.

E plauzibil să credem că legenda legată de statuia ecvestră a regelui a fost preluată din mediile orădane între 1380 și 1425, fiind scrisă, poate, abia în momentul conșperii *HB*²⁷. Narațiunea despre convertirea la ortodoxie a lui Ladislau trebuie să fie, însă,

²⁵ Dorin Popescu, (*Notiță bibliografică* la) Darkó E., *Zu den Byzantinisch-ungarischen Beziehungen...*, în „Revista istorică română”, 1933, nr. 3, fasc. IV, p. 415.

²⁶ De amintit și legenda cf. căreia Ludovic de Anjou i-a înfrînt pe tătari datorită intervenției miraculoase a lui Ladislau cel Sfînt la aproape trei secole de la moartea acestuia.

²⁷ Deși am propus drept termen *ante quem* al datării *HB* anul 1390 luînd ca reper amplasarea statuii ecvestre de la Oradea, e locul să precizăm că și această datare — ca oricare alta rezultată de pe urma unor conjecturi — e relativă. La urma urmei, comandarea acelei reprezentări a regelui sfînt (și nu a alteia!) se datorează tocmai succesului legendei. Deci narațiunea despre confruntarea cu tătarii circula — cel puțin în Bihor — anterior anului 1390. Ce ne îndreptățește însă a crede că e vorba de varianta ce-i desemna drept inamici pe tătari, și nu cea a luptei contra cumanilor? Tocmai faptul că alte scrieri elaborate în cîmpia de vest, anterioare *HB*, vorbesc, la rîndul lor, despre tătari. E vorba despre *Legenda originii maramureșenilor (LOM)*, datînd din intervalul 1310—1360, și de *LU*, scris prin 1365—1390. Legenda confruntării dintre Ladislau și tătari, varianta a celei „clasice” narînd uciderea cumanului, s-a născut după intrarea în circulație a narațiunii populare amintite la nota 26, fiind favorizată de ignorarea adevărului istoric, dar promovată de mediile culturale ortodoxe atente la deculpabilizarea, la „reabilitarea” cumanilor. Dar ea apare și-n *LU*, deși această scriere e una catolică maghiară. Rezultă de aici ori că autorul *LU* n-a avut la îndemînă sursele necesare respingerii și-n acest punct a *LOM*, ori că presiunea climatului în care scria a fost mai puternică decît orice argument pus la îndemînă de erudiție; ceea ce ar fi o dovadă în plus că anonimul *LU* și-a conceput lucrarea într-un mediu de contact masiv cu românii (părțile vestice ale României de azi ori Transilvania). El a trebuit să accepte „adevărul” confruntării dintre Ladislau și tătari.

Existența temei luptei lui Ladislau cu tătarii în *LOM* și *LU* ne obligă, așadar, să luăm în considerare probabilitatea răspîndirii legendei la care ne referim anterior anului 1390 la Oradea.

ceva mai veche. Ea putea lua naștere oricând în cuprinsul secolului XIV, dar, cum versiunile catolice ale mitului sfântului Ladislau datează din a doua jumătate a veacului — indicând punctul de maximă presiune ideologică între 1365—1380 —, am situa cam tot atunci și conceperea acestui răspuns ortodox. Cum între acest moment și cel al formării legendei legat de statuia ecvestră e o distanță de cel puțin un deceniu (mai probabil două sau trei), rămâne de conchisă că iniția narațiune a circulat independent, fiind un elaborat de sine stătător. Am numi-o *Legenda lui Ladislau și Sava* (mai departe: *LLS*).

Am descoperit, așadar, prin intermediul analizei de conținut coroborată cu situarea în contextul istoriei propriu-zise, mediul de origine, unul dintre izvoare (*LLS*), mesajul ideologic, epoca de proveniență a *HB*. Opera prelatului ortodox din Bihor sau părțile Aradului s-a născut cindva după 1390 și înainte de 1425. Și dacă pe lângă tradiția orală despre ruga lui Ladislau în virful stîlpului și lupta sa cu „tătarii” a utilizat și scrierea unui autor bănățean sau arădean ortodox necunoscut despre Ladislau și Sava, e de spus că, la rindul său, *HB* a slujit și el de izvor istoric unei lucrări ortodoxe. E vorba de *Gesta lui Romîn și Vlahata* (*GRV*), operă românească, ortodoxă elaborată ori în Bihor, ori în Maramureș, ori în Hațeg, cel târziu pînă prin 1425²⁸. E de văzut, desigur, mai precis cînd anume a fost scrisă *GRV*, căci în funcție de acest răspuns se va putea reduce și intervalul de timp acordat scrierii *HB*. Deocamdată, însă, e de precizat că, dacă *LLS* provine — aparent — din ambianța domniei lui Ludovic de Anjou (1342—1382) *HB* și *GRV* aparțin domniei lui Sigismund de Luxemburg (1387—1437).

Operă transilvăneană (în sens larg) și, foarte probabil, românească de la începutul secolului XV, *HB* a cunoscut o circulație imposibil de aproximat în actualul stadiu. El reapare în cursul secolului XVII în Rusia și, foarte posibil, în Moldova, înglobat într-o compilație mai largă de cronici, respectiv — dacă nu ne înșelăm — independent. Aceasta nu e o situație singulară. Tot astfel ni s-a păstrat și *GRV*, înglobată într-un produs istoriografic din Moldova începutului de secol XVI, păstrat, la rindul său, într-o culegere de cronici rusești din același secol. Invaziile, incendiile, feluritele calamități abătute asupra țărilor române au făcut ca prețioase opere culturale autohtone să se piardă. Șansa ni le-a păstrat pe unele departe de țară, însă mărturisind neechivoc despre vigoarea unor virse ale culturii românești. Cindva, însă, va trebui abordat cu toată seriozitatea și capitolul acesta al vechilor relații culturale din interiorul întregii lumi ortodoxe.

A N E X E :

LADISLAU CEL SFÎNT ȘI TĂTARII (fragment din *HRONICUL BULGĂRESC*)

„Acest Laslău (= Ladislau), zice¹, crăind în țara ungurească, s-au sculat Batie cu ne-numărată mulțime de oaste tătarască, și suvind supt sabie, și supt foc țara Moscului, a Litfii, și toată crăia Leșească, apoi au intrat și în țara ungurească, și pînă la scaunul crăii agiungînd, mare moarte în oameni, și stricăciune pămîntului au făcut (*măcar că numele cetății scaunului unguresc nu pomenește, ce zice numai*², c-au fost o cetate prea tare, și din toate părțile cu apă incongiurată). Laslău craiul unguresc văzînd că cu ce să stea împotriva atîta genune de Tătari nu va putea, cu puținei carii pre lingă dînsul s-au tîmplat, să să fie închis într-acele cetate: și trimițînd soli pre la toți craii, și domnii creștinești, și mai de-adins la împăratul Rimului, să să fie rugat să-i dea ajutoriu, să poată sta împotriva, a nepriiatin și vrăjmaș de obște a tot neamul creștinesc; ce puțin și mai nemică ajutoriu au putut de la dinșii lui. De care lucru Ladislau de tot ajutoriu omenesc părăsit, și de ale sale puteri slab și neputincios văzîndu-să, să să fie suit într-un stîlp de marmure, atîta de înalt, cît de abia i s-au fost văzînd virvul. (*Caută de te miră stîlpul de marmure bulgăresc cît iaste de înalt*³), din virvul acelu stîlp privind Laslău cum ard și pradă denafară Tătarii lui Batie, cu lacrimi fierbinți să fie început a să ruga lui Dumrîzău, ca numai din ceriu doară să-i trimită ajutoriu, carile să-l izbăvească și pe dînsul și pe țara lui de subț focul și sabiia Tătarilor. Iară lacrămile lui Laslău, carile au fost vârsînd atîta să fie fost fier-

²⁸ Vezi Ovidiu Pecican, *Roman și Vlahata. O gestă slavo-română scrisă în Bihor* (sec. XIV), în „Familia”, nr. 5, mai 1992, p. 2—3.

binți, și de iuți, cit stilpul acel de marmure din vîrv până în temelie, să-l fie potricălit (— umezit). (*Aceasta poveaste iaste căria noi Moldoveanii îi zicem minciună cu carne*⁴). Așea Laslău fiind cu tot gîndul cătră agiutorul din ceriu, și cu trupul asupra stilpului ridicat; de năprasnă să fie văzut un cal prea frumos, înșelat, înfrinat, la rădăcina stilpului; de nime neținut stînd; și pre șea să fie avut un topor, de ceale lungi în coadă (*carile poartă la noi în Moldova — n.n./ungureni* (= cei proveniți din Ardeal)⁵), el la cal uitîndu-să, să fie auzit un glas că-l strigă: Laslee, Laslee! el întorcîndu-și ochii să fie văzut un om bătrîn, carile să-i fie zis: Nu te teme Laslăe, căci Dumnăzău au căutat spre lacrămile tale, și au ascultat rugămintea ta; și Ț-au dăruit biruință asupra vrăjmașilor Busurmani. Aceastea zicînd bătrînul acela, să să fie făcut nevăzut. Laslău pricepînd că agiutorul îi iaste trimis de la Dumnăzău, coborîndu-să de pre stilp, să fie încălecat pe calul cel năzdrăvan din ceriu cuborit: și să fie luat amină toporul cel din aer oțălit, și așea imbirbătînd pre cei puțini ai săi, ce avea în cetate, să fie deschis porțile, și fără veaste să fie dat năvală Tătarilor, carii acmu ardea și prăda tirgul de denafara cetății; iară Tătarii văzînd că li s-au pornit Laslău asupra, ca morții de frică, de nemică altă apucîndu-să, numai de fugă să fie plecat. Ladislau cu ungurii săi tot deaproape gonîndu-i, și fărîmîndu-i, mulțime de dinșii să fie omorît. Iară Batie Hanul văzînd răzsipa Tătarilor săi, și biruința la Unguri a vini, altă ce au avut cu prada agonisit, să fie lepădat tot, și numai pe sora lui Laslău (pre carea cu citeva zile mai denainte au fost robîto) pe sapa calului după sine aruncînd-o, să fie plecat fuga; socotînd ca doară cu fuga, va putea scăpa. Ce Laslău craiul decît toți mai viteaz, și mai virtos fiind, să fie luat în goană pe Batie, și agiungîndu-l din dos, n-au fost putînd să-l lovască de soru-sa, pentru carea să fie zis: soru, pliacă-ți capul într-o parte, pentru ca să pociu lovi pe păginul. Ce soru-sa mai mult păginului agiutînd decît frăține-seu, ori cînd să întindea Laslău cu toporul să tae capul lui Batie, iară ia să să fie fost plecînd într-aceia parte, și să-l fie fost scutînd; (căci acmu Batie ș-au fost-o luat muiare, și ca o muiare mai iubiia viața bărbatului, decît a frăține-său). Laslău până mai pre urmă, cunoscînd precum soru-sa în tot chipul sileaste să apere pe Busurman, și mai mult fereaste viața lui decît a frăține-său, într-amîndoi ca-n niștea nepriiatini, tot odată toporul să-ș fie îndreptat: și așea de tare să-i fie lovit, cît cu o lovală pe amîndoi deodată să-i fie despicat, din cap până la oblîncul șealii. Așea viteazul acela Laslău, după ce au ucis și pe Batie, și pe soru-sa, cu mare izsbîndă la cetateș întorcîndu-să, să fie poruncit să să ia sama Tătarilor, pre carii i-au prins vii, și după ce au aflat mulțime de dinșii fără număr de multă, să fie zis, că oricarii din păgini ar vrea să să botcaze, să fie ertați; iară carii a să creștina n-ar primii, pre acia pre toți, până la unul, să-i omoare; și așea să fie și făcut.

Iară boierii ungurești, și cetățenii, împreună cu tot nărodul, vrînd ca pomenirea slavii lui Laslău în veci nemuritoare să rămie, făcînd chipul lui Laslău de aramă vîrsat, pe cal călare, și în mină toporul Țiind, să-l fie pus în vîrfurile celui stilp, pre carile s-au fost urcat Laslău cînd s-au fost rugînd lui Dumnăzău, carile, *„ice”*, că și până astă-zi stă.”

traducere din *HRONICUL BULGAR-RESC* de Dimitrie Cantemir (în *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, București, 1901, p. 139 și urm.)

LADISLAU CEL SFÎNT ȘI TĂTARII (/fragment din ISTORIA SLOVENILOR/)

„/.../ Iar acel fără D[um]nezeu păgin Batic împăratul tătăresc răsîpînd cnejăile Rosiei nu s-au îndestulat cu atita, ci încă s-au dus, cu toate oardele sale, spre stăpînirea leșească și ungurească spre părțile apusului și[i] multe orașe și sate au pustiit arzînd și[i] omorînd fără milă neamul creștinesc. Pînă au ajunsu și la stolița ungurească, la numita cetate Varadinul. Și tăbărînd coșurile și coștecele tătărăști supt cetate, care iaste la mijlocul țării ungurești, fiind îndestulată cu de toate și[i] îmbrîșugată de ajuns, zaharea de băut și de mîncat, avînd și pîrae mari, girle care intra în șanțurile cetății pe dinafară și înlăuntru, pentru aceia nu se temeau cei ce șăde[au] într-însa. Deci atuncea Vladislav, craiul unguresc, care stăpînea țara cehilor și a nemților și toată Pomerania și măcar că era cu craiul Belos, dar grăbindu-i păgînii ei n-au apucat să-și[i] stringă oștile lor care erau împraștiate în multe părți pe departe și[i] neavînd craii cu cine să stea în potriva păginului

1, 2, 3, 4, 5, 6 = pasaje subliniate semnaleză intervențiile lui Dimitrie Cantemir.

Batic, de mare nevoie i-au căutat craiului Vladislav a să închide în cetate și fiind un turn foarte înalt s-au suit într-insul și de acolo privia peirea țării sale și cu amar suspina nu puține zile neputindu-și folosi cit de puțin, însă cu rugăciunea către D[um]nezeu cu, atitea să mîngîia. Iar într-o zi privind împregiurul cetății vedea vinind de afară soru-sa fugind la cetate ca să mintuiască de robie, dar îndată prinsă fiind de păgini au dus-o la Batic. Atuncea craiul mai cu insutită scirbă s-au întristat adăogind scirbă peste scirbă și ohtind plîngea cu amar și lacrimi peste lacrimi vărsa. Deci fiind el intru atita scirbă și cuprinsu de mult năcaz, petrecea întru acel turn tinguindu-și ticăloșia primejdii sale, „că pentru păcatele mele”, zice, „împreună cu mine s-au primejduit și s-au prăpădit și toată țara mea”. Dar într-una de zile, aflindu-să el cu aceeași nemiingiată scirbă și întristare, făcîndu-și ruga sa către D[um]nezău cu lacrimi fierbinți, s-au făcut o uimire preste dînsul, fără de veste, ca cum ar fi grăit oarecine către dînsul i-au zis: „pentru ce tu post cu rugă amestecat cu lacrimi dai puternicului D[um]nezeu, pentru păgînul împărat și acesta îți iaste în mina ta”. Iar craiul, ca cum s-ar fi trezit dintr-un somn și luînd oarece îndirjire întru inima sa s-au bucurat foarte și pogorîndu-să din turn jos au văzut cal bun înșălat stînd la scară și de nimenea ținut, și la oblîncul șealii bardă lungă legată. Deci incredințindu-să craiul pe ajutorul marelui D[um]nezău, au încălecat pre cal luînd barda în mina sa; și eșînd cu multă îndrăznire din cetate cu o[stea] cită să timplasă lovîndu foarte tare și fără-de viaste coșurile și coștiacele tătarăști, unde era și protivnicul lui D[um]nezău, păgînul Batic. Iar D[um]nolul D[um]nezău dînd spaimă și mare groază vîrsînd și umplînd inimile păgînilor a tuturor, atîta cit n-au put[ut] să stea să-și ție coșurile și cazanul lor ci tot[ți] de odată au început a fugi în toate părțile; iar ungurii iute tăindu-i îi gonii și multă mulțime nenumărată din păgînii varvari fără-de milă au omorit; și numai cătanile ungurii tăia și omoria pre păgini și ce muștrile și copii pe care păgini vede[au] că au rămas și au scăpat îi omorăia de viață îi lipsia. Iar acel bez dușnik și fără D[um]nezău păgînul Batic fugia cu sora craiului călări; iar însuși craiul gonindu-l pre păgîn. Iar păgînul s-au întorsu la craiul, cunoscînd că iaste însuși craiul. Iar sora craiului în loc să ajute fratelui ei ia mai matre și degrab[ă] ajută păgînului Batic. Atuncea vîzînd craiul această negîndită și neașteptată uriciune de la soru-sa și primejdi de moarte vîzînd, mai iute minie cu putere s-au aprinsu în inema craiului și ca un leu răcnînd asupra lor cu barda răpezîndu-se, pre amîndoi în do[ua] i-a despicat. Și așa ticăloșesc și amar sîrșit au luat viața păgînului Batic la cetăția Varadinului. Și într-acest chip luînd sîrșit Batic cu mulțimea păgînilor lui s-au întorsu ungurii la coșurile unde fusese tabăra păgînilor și s-au așăzat ungurii în locul lor, măcar că încă mulțime de păgini era împrăștiat prin Țara Ungurească arzînd și tirguri și cetăți, tăindu și robînd creștinii. Și întorcîndu-se păgineasca oaste la coștecele și la cazanul lui Batic (precum era învăța[ti] de la dînsul) cu multă pradă și cu mulțime dă robi, gîndînd că-l vor găsi unde l-au lăsat, dar li s-au întîmplat de alt fel; căci cu ajutorul lui D[um]nezău în locu păgînului Batic, ei au găsit pe craiul Vladislav și în loc să tilnească cu soții de a lor, ei s-au tilnit cu oastea ungurească. Carii aștepta acolo pre dinșii și adunîndu-să tătarii iar ungurii prin ascuțișul săbiilor îi trăgea, numai carii să făgăduia că se vor boteza și vor crede D[um]nezeului Hristos aceia numai și dobîndia grație și slobozire întru viață pentru aceasta. Aceia ce gîndia păgînul Batic să facă craiului unguresc, degrab i-au venit la capul lui și la acei ce au fost cu dînsul. Deci, după această mare izbîndă și biruință ce le-au dat D[um]nezău asupra păgînilor, mare praznice făcînd au mulțumit lui D[um]nezeu făcînd și vîrsînd încă și chipul craiului de aramă șăzînd pre cal și cu barda în mină și l-au pus într-acel turn înalt ca acolo îi arătasă vedenia și agiutorul spre biruință să fie întru vecinică pomenire în neamul cel viitor după dinșii...

(fragment din cap. *Pentru cnezii Chievului care au fostu suptu jugul cel cumplit al lui Batic tatarul din ISTORIA SLOVENILOR*, mss. românesc 249 din B.A.R.; capitol editat de Vasile Drăguț

UN MANUSCRIS INEDIT ȘI O CONTROVERSĂ ISTORICĂ

SERGIU SELIAN

Manuscrisul care se publică aici, pentru întâia oară, provine din Fondul Blaj al Secției de manuscrise din Biblioteca Filialei Cluj a Academiei Române, fiind numerotat *Ms. rom. 324*. Cele 12 pagini de text în grafie latină și semnat „*Ardeleanul*” aparțin, în fapt, cărturarului Alexandru Șterca-Șuluțiu, mitropolit al Blajului.

Intitulat *Adevărata cauză a trecerii Armenilor din Moldova în Transilvania*, manuscrisul constă, după cum precizează autorul încă de la primele rinduri, într-un răspuns polemic la un articol apărut în două numere consecutive din 1860 ale revistei în limba maghiară „*Religio*” din Pesta și avind ca subiect istoric coloniei armenesti din Transilvania. Această precizare permite datarea manuscrisului lui Șterca-Șuluțiu, care, desigur, va fi dat cu promptitudine replica sa. În ceea ce-l privește pe autorul articolului, pe care Șterca-Șuluțiu nu-l numește, deși în finalul manuscrisului său afirmă „noi avem norocire a cunoaște”, în urma consultării revistei din Pesta l-am identificat într-o notă de subsol a primei părți din articol („*Religio*” nr. 30/18 aprilie 1860, p. 277): „Transcris după cuvîntarea publică a domnului Lukácsi Kristóf¹, intitulată ‘Memorii privind viața din trecut a armenilor ardeleni’, pe care parohul Lukácsi Kristóf, șeful Eparhiei regiunii Szolnok, le-a rostit la sărbătorirea apostolului armenilor, Sfîntul Grigore Luminătorul, în 1858, în Catedrala armenescă din Szamosujvár². Publicat la Viena în 1859, N. 8, fila 32. (Dedicat onoratului Consiliu municipal din Szamosujvár și comitetului ales, care a hotărît publicarea pe cheltuială proprie.)”.

Ar fi binevenite, probabil, citeva date despre Alexandru Șterca-Șuluțiu (15 februarie 1794 — 7 septembrie 1867): a fost unul dintre cei mai reprezentativi intelectuali români de la mijlocul sec. XIX, dedicat luptei pentru emanciparea socială și națională a românilor din Imperiul habsburgic și activînd în ajunul și în timpul revoluției din 1848, iar apoi în 1850—67, perioada absolutismului restaurat și a imperiului liberal. Născut la Abrud, și-a făcut studiile la Zlatna și la Blaj, unde a absolvit Institutul teologic. Numit protopop peste 12 localități din domeniul minier Zlatna, le-a înzestrat cu școli, iar în anii vicariatului său în Șimleul Silvaniei, a stimulat deschiderea de școli elementare în sate, fiind, după Șincai, al doilea întemeietor al școlilor românești din Sălaj. Numit episcop al Blajului în 1851 și mitropolit în 1854 (instalat oficial în octombrie 1855). În aprilie 1861, împreună cu Andrei Șaguna a condus un congres de pregătire a alegerilor. A participat la Dieta din 1863 ca deputat regalist și a apărut interesele românilor pe lângă autoritățile centrale vieneze. A participat la Dieta de la Cluj, unde a criticat politica moșierimii maghiare de sfidare a intereselor populațiilor nemaghiare. Lucrarea sa principală, aflată în manuscris, este *Istoria Horii și a poporului român din Munții Apuseni ai Ardealului*.

Pentru a-l familiariza pe cititorul neavizat cu subiectul atacat de Șterca-Șuluțiu în manuscrisul de față, se impune o scurtă privire istorică asupra originii comunității armenice din România. Cele mai vechi mărturii ale prezenței armenilor pe aceste pămînturi sînt un epigraf din anul 967 pe o piatră tombală din Cetatea Albă și cronicile maghiare ale lui Simon de Kező și Thuróczi, care menționează existența armenilor înzestrați cu privilegii și titluri nobiliare în Transilvania pe vremea ducelui de Geza (972—997) și a regelui Ștefan cel Sfînt (997—1038). După valurile principale de imigrare armeană din Asia Mică prin Crimeea în Moldova, în sec. XI—XIV, stabilirea masivă a armenilor în principat este atestată de hrisovul din 30 iulie 1401 al lui Alexandru cel Bun, prin care domnitorul încuviința înscăunarea unui episcop armean la Suceava, deci în fruntea unei puternice colonii de credincioși. În Transilvania, armenii posedau încă în sec. XIII mănăstiri și teritorii proprii, consemnate, de pildă, într-un act de donație din 1281 al lui Ladislau IV. Invazia regelui polon Albert în Moldova (1497), urmată de persecuții și oprîmări, a determinat ca 700 familii de armeni să se refugieze din Suceava în Transilvania, Ungaria și Galiția, iar alte citeva sute de familii dintre armenii moldoveni au trecut munții în Transilvania în 1551, cînd Ștefan Rareș i-a prigonit pe armeni, prădînd, distrugînd

și închizându-le bisericile, torturînd, nutilînd și masacrîndu-i, întrucît aceștia nu acceptaseră să-și renege credința „eretică”, după cum poruncise tuturor locuitorilor de altă religie decît cea ortodoxă română. În 1671, alți armeni din Moldova, participanți la o răscoală condusă de un anume Hincu (presupus a fi fost armean) împotriva politicii de biruri a lui Duca-Vodă, după înăbușirea revoltei fiindu-le primejduite viața și avutul, s-au refugiat în Transilvania. Cele două războaie turco-polone, duse pe teritoriul Moldovei în 1672 și 1683, avînd drept consecință diminuarea comerțului, au constituit încă un factor determinant pentru emigrarea armenilor în principatul vecin. Pe de altă parte, numeroși armeni din Moldova imigrați în Polonia, fiind siliți de autoritățile locale să se convertească la catolicism, s-au refugiat în Transilvania, cu speranța că vor reveni în Moldova. Cum speranța aceasta nu s-a împlinit, 3.000 familii armenice și-au rămas definitiv în Transilvania, iar o Cartă dată de principele Mihail Apafi I în 1680 le-a acordat autonomie și drept la comerț liber, la alegerea de juzi proprii, în scopul de a da un impuls negoțului și meșteșugurilor decăzute din cauza războaielor cu turcii.

Armenii așezați de-a lungul vremii în Transilvania au fost catolicizați, acțiune inițiată în 1684 de clericul armean catolic Oxendius Vărzărescu, numit vicar episcopal în principat. Extinderea dominației austriece asupra Transilvaniei se făcea și prin propaganda catolică, pentru ca monarhia să se consolideze cu ajutorul bisericii împotriva elementelor reformate și populației române greco-ortodoxe. Convertirea la catolicism a armenilor transilvăneni nu era agreată de principele Apafi, care era protestant și astfel își pierdea influența. Încercarea lui de a-i lua pe armeni sub protecția sa a eșuat. În schimb, cum guvernul austriac condiționa obținerea de pămînturi și dreptul de a avea orașe autonome cu trecerea la catolicism, armenii au fost nevoiți, în cele din urmă, să cedeze.

Concluzînd, așa cum face și istoricul S.E. Kollandjian în lucrarea sa *Les arméniens en Transylvanie, X^e—XVIIIe s.* („Revue des études arméniens”, tome IV, Paris, 1967, p. 358—360), *adevărata cauză a trecerii armenilor din Moldova în Transilvania* — preluînd sintagma lui Șterca-Șuluțiu, care simplifică unilateral și denaturează în parte realitatea istorică — o constituie un complex de împrejurări: politica de impozitare grea a lui Duca-Vodă, mișcarea lui Hincu împotriva domnitorului, devastările produse de trupele tătare trimise de turci împotriva rebelilor și, pe fondul acestora, războaiele sistematice turco-polone. Această migrare, care a avut loc în mai multe rînduri, de-a lungul unei perioade de timp îndelungate, trebuie explicată, așadar, printr-o multitudine de cauze, fiecare cu rolul său determinant.

Polemizînd, în mod îndreptățit, cu autorul articolului din „Religio”, asupra ideii că armenii ar fi fost la origine catolici, Șterca-Șuluțiu, la rîndul său, dintr-un exces de patriotism, comite inexactități, bunăoară aserțiunea că armenii din Moldova n-au fost niciodată persecutați. Ar fi suficient, pentru a-l contrazice, episodul 1551, pe care l-au consemnat Engel, Hasdeu, Iorga, Șincai, Ureche, Xenopol și alții, mai cu seamă un martor ocular, armean originar din Eudochia și stabilit în Suceava, autorul unui lung poem, intitulat *Jelanie asupra armenilor din Moldova* (tradus în românește cu titlul *Persecutarea armenilor din Moldova în anul 1551 descrisă de diaconul Minas din Tocat*, Cernăuți, 1895). Cit despre revolta din 1671, datele problemei se cuvin nuanțate, așa cum sînt relate de unii istorici. Aceste detalii, ca și alte elemente clarificatoare pentru unele afirmații din manuscris, pot fi găsite, cu corecții impuse, în notele explicative pe care le-am adăugat la sfîrșit, numerotîndu-le în text cu cifre exponențiale, pentru ale diferenția de notele de subsol ale autorului, numerotate în manuscris cu cifre între paranteze.

Ar mai fi de menționat că, față de textul original, am actualizat formele lexicale din epocă după normele de astăzi, păstrînd, însă, nealterate limba și stilul autorului. Ex: quare = care, quel = cel, aquesta = acesta, quat = cit, neque = nici, che = că, togma = tocmai, pene = pină, tiara = țară, lenge = lingă, pie = pioasă ș.a.m.d.

Țin să mulțumesc în mod deosebit, și pe această cale, domnului profesor Raoul Șorban, pentru inițiativa de a-mi fi semnalat existența manuscrisului; doamnei Ioana Botezan, cercetătoare la Biblioteca Filialei din Cluj a Academiei Române, pentru gentilețea de a-mi fi pus la dispoziție bio-bibliografia lui Alexandru Șterca-Șuluțiu și articolul din revista „Religio”; domnului profesor Dan Slușanschi, pentru amabilitatea de a fi tradus citatele și termenii din latină, precum și de a fi deslușit unele noțiuni obscure din text.

ADEVĂRATA CAUZĂ A TRECERII ARMENILOR DIN MOLDOVA ÎN TRANSILVANIA

În bisericescul jurnal maghiar „Religio” numit, în nr. 30 și 31 din 18 și 21 aprilie a.c. 860, au ieșit la lumină un articol sub titlul acesta „Az Erdélyi Örmények multya”, adică „Trecutul armenilor din Transilvania”, în care autorul cu toate puterile prin citațiuni de documente

istorice parte drepte, parte neadevărate (1) se silește a lămuri politica și religioasă lor, purtare și patimi din veacurile vechi, pînă la deplina lor așezare în Transilvania și urmată aici a lor cu Roma unire.

Nu ne pare rău că autorul, ca catolic bun, din toate puterile se silește — uncori și în contra istoriei bisericești — a arăta că armenii de la începutul creștinismului, mai că în continuu, cu puține intervaluri, ar fi fost tot cei mai buni creștini și cei mai credincioși uniți fii ai bisericii Romei, dar ne pare rău numai de aceea, că venind în sus cu sine în contrazicere, și nici cu cel mai mic cuvînt voind a pomeni și a recunoaște că mai dedemult, după Conciliul Ecumenic de la Chalcedon, armenii toți — și o parte mare dintre dinșii și pînă astăzi — s-au ținut morțiș de eresul lui Eutichie⁴, iar alta, mai tirziu, de biserică orientală dezbinată de către a Romei, după ce prin feluire de fraze, parte drepte, parte false, îi aduce pe armenii din Armenia pînă în Transilvania, și apoi aici așezîndu-i iar îi unește cu Roma, nu se sfiește domnul autorul articolului, fabuloasa cauză a trecerii armenilor din Moldova în Transilvania (la anul 1672) cu o neier-tată, și numai cu vorbe goale rezemata calomnie, a o da publicului în următorul tip înainte.

„Este de însemnat, precum pămîntii noștri, pînă cînd au locuit în Crimeea și în Polonia, au fost uniți cu Roma, precum sunt și pînă astăzi rămașii noștri acolo conaționaliști, iar în Moldova ajungînd sub principe și popor neunit, și fiind și ceilalți acolo (în Moldova) mai nainte așezați armenii de credință neunită (sic) și ei numai din neștiință au urmat această religieune (2). Causa principală a trecerii lor (armenilor din Moldova la Ardeal) au fost: că principele Moldovei și poporul deși ei (armenii) ca și aceia (moldovenii) au fost de credință neunită, i-au silit spre părăsirea limbii și a ritului armenesc și spre primirea ritului grecesc; însă fiindcă străbunii noștri pe acesta (ritul grecesc) a-l primi nicidecît n-au voit, au ridicat asupra lor o persecu-țiune grozavă: bisericile (armenilor) le-au prădat, le-au despuiat de toate sculele cele prețioase, cărțile cele bisericești puindu-le pe grămada de lemne (máglyara⁵) le-au ars, pe episcopul și preoții lor i-au aruncat în temniță, pruncii i-au botezat a doua oară, morții le-au îngropat după ritul grecesc, mai pe urmă în contra bisericilor (armenilor) ținînd tunuri le-au împușcat toate grămadă (halomra löttek⁶) cu un cuvînt pe armeni au voit cu totul a-i desbrăca din străbu-nile lor obiceiuri, năravuri și naționalitate.”

Nu-i de lipsă să apărăm în contra unei aserțiuni calomnioase. și mai cu seamă numai cu vorbe goale rezemată, naționalul caracter al românilor, cari nu numai pe nime cu goană nu s-au silit a-i retrage de la religiunea sa proprie sau de la unirea cu Roma, cînd contra din istoria bisericească se dovedește, că tocmai însuși ei (românii) au fost în tot timpul cei mai apлекаți această unire a o face — precum s-au întîmplat la anul 1204, cînd împăratul românilor și al bulgarilor, Ioannichie, au făcut unirea cu Roma sub Papa Innocentie III — la anul 1370, iar mai versus la anul 1439 în Conciliul Florentin, pe care timp tocmai mitropoliții din Moldova au fost cu cea mai mare rivnă, și cei mai puternici îndemnători la S. Unire cu Roma tocmai și a împăratului grecesc Ioan, și a grecilor, și Damian mitropolitul Moldovei au subscris, așeză-mintele Soborului de la Florența fiind face acolo. Așa și la anul 1699, în Soborul de Belgrad în Transilvania, de care unire numai după aceea unii s-au întrăinat, după ce au văzut, că frații catolici S. Unire o folosesc nu numai pentru interesele sale, și se silesc a le vătămă vechile lor obiceiuri și disciplina bisericească (3).

Românii moldovenii au suferit a se ridica episcopie latină la Milkovia; mănăstiri latine la Rîmnic, la Buzău și în alte locuri, cari pînă astăzi nevătămate există; ci voi aduce spre arătarea calomniei din articolul pomenit un istoric latin dezinteresat, pe Fasching, care în opul său „Nova Dacia” (4) venirea armenilor în Moldova și cauza trecerii lor de acolo în Transilvania așa o descrie: „Cetățeni (armeni) cari au fost mai rămași după suruparea (prin perși și turci)

(1) Precum este și cel din Ezechiel Profetul C.27 v. 14, unde despre Muntele Ararat din Armenia sau despre locuitorii din prejurul lui, armenii, nici o pomenire nu există; că cine va îndrăzni a zice și va fi în stare a documenta, că Casa lui Thogorme (Domus Thogorme) pomenită în locul citat de profetul Ezechiel să fie armenii sau locuitorii de sub muntele Armeniei, Ararat?³

(2) vezi contradicțiunea: în Crimeea, de unde apoi pe rînd au trecut o mulțime mare de armeni în Moldova, armenii au fost uniți cu Roma și o parte a fraților lor, cari mai tot pe acel timp s-au strecurat și așezat în Moldova, totuși îi află pe aceștia neuniți? Și aceștia, deși se pretinde a fi fost uniți cu Roma, totuși numai pur putea din „neștiință” le urmează religiunea neuniților armeni de mai nainte în Moldova așezați? Cum au putut ignora ei că au fost — dacă au fost — uniți cu Roma așa lesne și așa afund, cît numai din această profundă „igno-ranță” să urmeze religiunea neunită a fraților săi? Miraculum!

(3) vezi Hist. Ecl. a lui Petru Major, tipărită în Buda 1813, de la pagina 25 pînă la pagina 58 și iarăși de la pag. 81 pînă la pag. 102. — Sinkai Chron. la anii 1202—2—1340—1, 1437 pînă 1439—1697 pînă 1699 — de la 1700 pînă 1702.

(4) pagina 20 și 27.

patriei sale (a cetății Aniei⁷) parte în Persia, parte în Cimeea, parte în Moldova și Polonia cu episcopul (Antistite) său s-au așezat, făcînd cu domnii Moldovei conveniune au fost primiți în șapte cetăți⁸, pe cari le-au înfrumusețat cu biserici, cu mănăstiri, edificii, cu creșcătăi⁹ și arte. Iar la anul lui Xs 1668 (5) scornindu-se groaznică seditiune¹⁰ între Hencul (6) și Duca Vajvoda Moldovei¹¹, și ieșind și turcii la obsidiunea¹² Kaminiecului, după ce cu puterea, norecirea într-o pradă, precum și fiii lor în servitute s-ar fi tras, armenii vrînd a se mîntui pe sine, s-au tras la munți, unde rămînînd pînă la a treia iarnă ascunși, mai pe urmă mutîndu-și sfatul, și părăsind Moldova, și au căutat locuințe în Transilvania¹³ (7).

Accastă întimplare de Fasching în „Nova Dacia” scrisă, Sinkai în Chronica sa (8) la anul 1671 din Istoria Bălăcenească a Moldovei¹⁴, și din Sulcer (9) istoric ardelenesc, mai lămurit ne-o descrie așa: că întru aceste timpuri s-au sculat Țara Moldovei asupra lui Duca Vodă domnului său, și scoțîndu-l cu arme din tron și din țară, alungatul principe și domn fu silit a cere ajutorul suzeranului împărat a turcilor spre repunerea sa în tron și spre domolirea răscoalei poporului făcută asupra sa; care trimițînd spre ajutorul și repunerea pe tron a alungatului Vodă oștiri turcești, Domnul Vodă, s-au repus în tronul său, iar pe căpeteniile răscoalelor i-au prins și i-au omorît. „Sulcer zice: că răscoala aceasta asupra lui Duca Vodă s-au făcut în 29 octombrie din anul 1671, că Basa, care l-au dus înapoi în scaun s-au numit Kaplan Basa din Alepo; că Duca Vodă s-au înturnat în scaun la începutul anului 1672, că armenii cu Heicul (Hencul numit în Nova Dacia) povățuitorul lor încă au fost aniestecați în răscoala aceea, și pentru aceea au trecut în Ardeal ca să nu se taie și ei dimpreună cu dioscurii” (rebeli așa numiți).

Din cari mai limpede ca soarele se vede, că aserțiunea autorului articolului din Religio „Az Erdélyi Örmények multya”, în care cauza trecerii armenilor din Moldova în Ardeal se adscrie¹⁴ unei groaznice persecuțiuni a armenilor pentru religie și naționalitate, este o calomnie grosolană, prin care adevărata dar criminoasă și perfidioasă cauză a trecerii armenilor din Moldova în Transilvania s-ar sili a o astupa, și a o îmbrăca și înfrumuseța, și da publicului cititor de o persecuțiune religioasă „scornită de principele Moldovei și de popor asupra armenilor”, cînd din citații istorici — nu români, ci latini ardeleni, Fasching și Sulcer, nepărtinitori românilor — se dovedește că armenii cu povățuitorul lor Heicu sau Hencul, uitîndu-și de facearea de bine cea mare, care domnitorii Moldovei au arătat contra armenii cei exilați din patria sa, primîndu-i cu o așa mare și iubitoare de străini ospitalitate în Moldova, și dîndu-le azil de scăpare; ei (armenii) totuși s-au unit cu rebelii țărani asupra domnului țării Duca Vodă, și l-au scos din tron, și l-au gonit din tron, și l-au gonit din țară!!!

Așadar adevărata cauză a trecerii armenilor din Moldova în Transilvania n-au fost — precum se zice în pomenitul articol — persecuțiunea pornită de domnitorul și poporul Moldaviei asupra lor pentru religie, limbă și naționalitate, ci au fost frica de meritata cu tot dreptul pedeapsă, care în toată lumea și în toate regatele tocmai de aceeași naționalitate, limbă și religie, se dictează rebelilor, și care ca s-o înconjure, după vîsa lui Fasching de mai de sus, armenii temîndu-se, din munți — unde scăpase — a se mai întoarce, după cum doar unii dintre ei sfătuia fraților lui, mutîndu-și Consiliul, au trecut în Transilvania. Așadar și frica aceasta, și persecuțiunea pentru revoluțiunea făcută asupra domnitorului, nu le-au causat, nici poporul român al Moldaviei, nici domnitorul Duca Vodă. Poporul nu, că cu acesta armenii erau frați de cruce în revoluțiune și în perfidie asupra domnitorului său. Domnitorul încă nu, că pe acesta îl izgonise rebelii și din tron și din țară, și nu avea nici o putere. Urmează dar că frica și-au făcut-o, și persecuțiunea și-au scos-o asupra sa armenii însuși, prin criminele laesae Majestatis, proditiionis Patriae, și prin perfidia asupra domnitorului său p[ă]s[tr]at, și nu de la români, ci de la turci, cari ca izbînditori ai acestei politice crime mari, veniseră spre repunerea Domnului Vodă în tron, din care rebelii l-au fost alungat. Cari venînd în Moldova cu oștiri mari spre apăsarea grozavei revoluțiuni, și pedepsirea rebelilor — în care armenii erau mai factori și puternici colaboratori — nu ne îndoim, și bucuros credem, că precum n-au cruțat

(5) mai jos se va arăta, că această seditiune s-au întîmplat mai tîrziu, adică la anul 1671.

(6) căpetenia armenilor din Moldova.

(7) Hac Patriae eversione superstitis a caede Cives, pars in Persiam, pars in Crimeam, pars antem in Moldaviam et Poloniam suo cum Antistite concessere, pacta subinde cum Moldaviae Dinastis Conventione, in septem recepti sunt civitates, quas Templis, Asceteriis, Aedificiis, Mercibus et artibus nobilitarunt. Anno dein Christi 1668 immani exorsa seditione Henculeum inter et Ducam Vajvodam Moldaviae, ac Turcis quoque ad obsidendum Caminieculum excitis: dum vi fortunae in praedam, juxta ac filii eorum in servitutum abstraherentur, Armeni rebus suis consulturi Montana subiere, ubi in tertiam hyemem, delitescentes, tandem mutato consilio et deserta Moldavia, in Transilvania sedes quassivere.

(8) tipărită în Iași 1854, pag. 106, 107. Tom III.

(9) Tom II, pag. 133.

pe românii moldoveni cei mestecați în această revoluțiune, așa nu vor fi cruțat nici pe armeni, cari au luat parte în această perfidie asupra patriei și domnitorului lor. Și atunci prea lesne s-au putut întâmpla, că s-au obișnuit a se întâmpla mai în toate provinciile răscolite, deși sunt creștine, cit pe aceia rebeli cari se vor fi retras spre apărarea sa în castele, sau în case, sau în biserici, turcii cu toată furia turcească — și oare creștinii în asemenea cazuri nu lucra așa? — le vor fi expugnat și zdrobit și cu tunuri, și după expugnarea lor fără cruțare le vor fi și prădat de toate sculele cele prețioase și sinte. Și pe cei prinși îi vor fi tras în robie, îi vor fi tăiat fără milă și fără alegere de român sau de armean. Însă această dreaptă răspăltire a perfidiei, a prodițiunii¹⁵ patriei, și a laesae Majestatis, numai un nedrept, și voitor de rău a românilor calomniator o poate da de o goană religioasă și națională.

Cite popoare de diverse religii și naționalități n-au locuit în Moldova, între cari sunt și secui csangăi, cari pe timpurile, cînd și armenii era acolo, era în Moldova. Și nici unul n-au suferit de la românii moldoveni goana pentru limba, naționalitatea și religiunea sa, cari pînă astăzi nevătămate le păstrează; și apoi să fie de a crede că singuri numai armenii să fi păținit goană crudă pentru limba, naționalitatea și ritul său, după ce credința era una și aceeași cu a moldovenilor?!!

Ce se ține de religiunea armenilor, iarăși Fasching în „Nova Dacia”, pagina 27, lasă să ne spună; care, după Istoria Bisericească, așa zice: „Dacă te vei uita la religiunea lor (armenilor), unii urma cea catolică, iar ceilalți se lipea de eresul lui Eutichie, care dedemult este în auzorii săi Eutichie Arhimandritul Constantinopolei și Dioscor Ep[iscop]ul Alexandriei afurisit în Conciliul din Chalcedon a lor 630 de episcopi”.

Noi religiozitate și statornicia în creștinism cea mare a poporului armenesc nu vom nici de cit și nici o dată a o aduce la vreo indoială, ci bucuos o recunoaștem; însă de vom urmări, nu întru atita istoria, cit chiar numai articolul „Az Erdélyi Örmények multya” de nu vom voi a face sila adevărului, vom debui¹⁶ să mărturisim că tocmai și în zisul articol aflăm prea groase, inegalabile și cu mîna goală palpabile urme de o politică, după care armenii cu învăpăiatul zel a religiozității sale, unde acesta au putut să vie în conflict cu interesele lor politice și private materiale, sau comerționale, n-au fost așa scrupuloși, ci l-au știut de minune a-l tempera, și a-l acomoda și după stările împrejur a popoarelor, și a locurilor, și a intereselor politice, materiale și comerciale a lor, pe unde s-au așezat cu locuința.

Și noi numai din aceasta, în fața vederată, politică, ne putem nouă explica, cum cei mai ortodoxi armeni, pînă ce stete Imperiul Bizantin în floare, cu care și în lucruri politice — ca vecini — și în lucruri comerciale, și în trebi religioase avea mult de a face, și de la care avea multe a spera — după ce în acest imperiu se imputernici eresul lui Eutichie — care era și de împărații Bizanțului încă părtinit — se alipise toți de eresul lui Eutichie?

Cum, despărțindu-se Biserica Orientală de cea Occidentală, rămaseră și armenii în neunire cu Roma?¹⁷

Cum, făcînd grecii cu latinii, în Conciliul Florentin, pace și unire, armenii — a căroră soli au sosit în Florența, pe la sfîrșitul Conciliului — primiră și ei unirea, încă cu mai multe condițiuni și schimbări, ca grecii (10), cari numai cele 4 puncte cunoscuse, și nici o iotă alta din avutul mai înainte zis și disciplina a schimba, au voit a primi (11)?

Cum, apoi după ce s-au retras și grecii de la făcuta în Conciliu Florentin unire, s-au retras și armenii? A căroră o mare parte pînă astăzi se țin statornicește de ea.

Cum iarăși, după ce fură izgoniți armenii din patria lor prin perși și prin turci, nu pentru religiune acum, ci pentru criminoasa inpolitică și ceartă pentru tron a fiilor regelui Armeniei Leonea III urmată⁽¹²⁾ armenii, cari în patria lor Armenia era eutichieni și neuniți cu Roma, veniți și așezați cu locuința în Crimeea, și în Polonia, sub imperiu catolic, se făcură, fără nici o greutate și silă — că istoria, și autorul pomenitului articol din Religio, de silă nu face nici o pomenire — catolici? Iar cari s-au așezat în Moldova — după cum recunoaște și autorul articolului „Az Erdélyi Örmények multya” au rămas neuniți — precum îi excuza — numai din neștiință?!! Însă cum au putut pe cale din Armenia (sau mai bine din Crimeea și Polonia, de unde pe rînd apoi s-au strecurat și în Moldova) venind către Moldova uită despre religiune s-au ținut ei?!!

Toate aceste sunt niște mari simptome, și inegalabile documente, că frații noștri armeni n-au avut nici o lipsă de vreo silă de a se acomoda și cu religiunea sa; și de a-și stîmpăra

(10) și de aci vine puțina asimilare a ritului și a disciplinei armenilor cu a bisericii latine, iar nu de pe timpurile S. Silvestru Papa I și a S. Gregorie Iluminătorul Apostolul Armenilor, pe cînd în disciplină și rit, între Biserica Occidentală și Orientală sau mai nici o deschilnire¹⁸, sau prea neînsemnată era.

(11) Syropulus Hist. Concil. Florentini Sect. III cap. III în fine. Ibidem Cap. 16 ibidem. Sect. 7^a C. 6 ibid. Cap. 10 ibid. Sect. 8 C. 8 et 12 ibid. Sect. 9 C. 10 et Sect. 10 Cap. 17 în fine.

zelul, după interesele sale politice, materiale și comerciale și religioase, a dițunilor¹⁹ și a locurilor, și a domniilor în a cărora provincii s-au așezat cu locuința.

Cum că armenii între români în Moldova n-au fost persecutați, ci din contra le-au mers foarte bine, și și-au agonisit acolo averi mari, cari le-au adus cu bine apoi în Transilvania, și că în Moldova într-adevăr și-au fost aflat a doua a sa patrie și e iubită. Și acea împrejurare dovedește, că familiile lor cele mai de frunte și mai avute și-au adoptat tot nume românești, precum este: Capudebou, Patrubani, Vervariu, Placintariu, Vicol, Kovrig, Korbu etc, cari nume cu bună seamă nu le-au primit de frică, ci de bună voie, deoarece și după ce au trecut din Moldova în Transilvania — unde nu se pot jelui despre persecuțiuni — numele românești nu numai și le-au reținut, dar încă și aici au făcut așisderea, adoptându-și nume maghiare — cu cari de minune se știu asimila și înfrăți, și așa și aici, ca și în Moldova, nenumărate familii armenesti s-au lepădat de numele său cel armenesc, și și-au adoptat nume maghiare, și acum avem familii armenesti numite Laszlofi, Barány, Balog, Jakab, Másvilági, Ötves, Csiki, Karátsani, Lengyel etc. etc. Și observăm, că nenumărate familii — mai cu seamă partea mai cultivată — părăsindu-și, sau multora durere fiindu-le doar de limba armenescă și rușine, de limbă socială și în afară, și în casele sale întrebuițind limba maghiară, pe care au introdus-o de limbă de instrucțiune nu numai în școlile lor, dar au ridicat-o și pe catedrele bisericilor lor, spre a vesti credincioșilor săi moralul evanghelicesc.

Noi nu ne-am luat de țintă — ferească Dumnezeu — a aduce la îndoială sau a oppugna²² istoria întoarcerii armenilor la creștinism, prin S.S. Apostoli Thadeu și Bartholomeu, iar mai ales prin S. Grigorie Iluminatorul; însă cele ce zice autorul articolului din „Religio” N° 30 a.c. pag. 278, „Din Roma au adus S. Grigorie pe lângă vrednicia Patriarhici, care de la Papa Sylvestru I s-au dăruit lui (S. Grigorie) și următorilor lui, și obiceiurile și ritul, în cari biserica armeană, pe lângă toată originalitatea sa orientală, așa tare seamănă cu biserica latină”, tot omul, care numai din pragul ușii au salutat istoria bisericească, și știe că pe timpurile S. Sylvestru I Papa, nici Papa nu avea titlu de Patriarh, necum să fie dăruit acest titlu lui S. Grigorie Iluminatorul, și cel ce are puțină judecată de a combina cele mai sus aduse despre nulla, sau tocmai puțină schimbare între ritul și disciplina Bisericii Occidentale și Orientale, va fi silit a le repune în șirul pioaselor legende, bune pentru poporul de rind (13).

(12) Fasching în „Nova Dacia” pagina 25 și 26 așa descrie întimplarea aceasta „Armenii ea tempestate in Transilvaniam nacti sunt aditum, qua Regnum Armeniae ab Osein, et Haagh Regis Armenorum Leonis III filii, fraterno dissideo (sic!)²⁰ discerptum set; Haagh enim regnandi accensus cupidine, ea lege adversus fratrem, Persica et Turcica implorat auxilia, saae penitus gentis et Patriae immemor, ut hi eo decedente succederent, modo ipse, dum viveret, solus imperaret. Malum hocce Consilium Consultori exitum attulit. Nam Persae ac Turcae postquam Haagh solum stabilivissent, moram longiorem aversati, eo per insidias sublati, populationibus et ferro sui securos Armenos invadunt, injuriis vexant, denique partito inter se regno, caesis potentioribus Civibus finitimam Urbem Ani dictam eamque vastissimam Persis vicinam, de qua illis minime conveniebat, communi Consilio dirunt”²¹.

(13) Numirea aceasta „Patriarh” mai întâi au început, cam pe la sfârșitul, și nu la începutul veacului al IV sau pe la anul după Xs 303 pe timpul S.S. Sylvestru I Papa și a lui Grigorie Iluminatorul, cum vrea autorul articolului „Az Erdélyi Örmények multya”, și l-au dat acesta nu Papa Sylvestru I, nici S. Grigorie Ilum., ci cu mult mai târziu l-au dăruit mai întâi, și mai multor ep[iscop]i — dintre cari au fost și „Ottreiu” ep[iscop]ul din Melitina Armeniei — Conciliu II Ecumenic, din Constantinopole I, cam pe la anul 380 ținut; că deși Balsamon în tilcul Canonului VI a Conciliului din Nicaea I, pe cei trei ep[iscop]i: a Romei, a Alexandriei și a Antiohiei, îi numește „Patriarhi”, totuși numirea aceasta o dă Balsamon numai după obiceiul timpului său, nu după cum se numea aceștia pe timpul Conciliului Ecumenic I din Nicaea, în a căruia acte numirea de „Patriarh” nicăieri nu se află, și pe atunci și ep[iscop]ii Romei, a Alexandriei și a Antiohiei purta numai numele simplu de „Episcop”.

Guilielmus Bevereguis în adnotările sale la Canonul VI a Conciliului I Ecumenic din Nicaea, pagina 52, în columna a 2^a, Tom II, nu fără fundament așa zice: „Primus itaque, ni fallor, scriptor fide dignus, qui Patriarchorum Christianorum mentionem facit, est Socrates Scholasticus; qui historiae suae finem imposuit anno secundo Olympiadis 303, Theodosio decimum Septimum Consulatum gerente, hoc est anno Christi 442. Hic enim de Secundo Oecumenico Concilio loquens ait: sed et Patriarchas constituerunt, Provinciarum divisione facta, Socrat. Hist. Eccles. L. 5. C. 8.²³ postea in Actis Concilii Chalcedonensis Nomina Archi. Eppus et Patriarcha saepe occurrunt tamquam synonyma.

II. Post quadragesimum plus minus Aere Vulgaris Annum, nova haec Episcoporum Nomenclatura Patriarcha introducta est; qua multi tandem Ep[iscop]i insigniti sunt. Socrates loco ante citato conplures recenset, qui a Concilio C.P. Patriarchatum sortiti sunt; Nectarium Con-

Noi avem norocire a cunoaște pe autorul articolului mai sus de atâtea ori pomenit, „Az Erdélyi Örmények multya” cu pioasele și laudabilele sale pentru națiunea și biserica armenescă intențiuni, și pentru aceea îl prețuim, și îi poftim din inimă succes bun și numai la aceea îl reflectăm, că cind voește prin patimi triste istorice a dovedi statornicia către religiei sa, și alipirea națiunii și a bisericii armenesti către S. Scaunul Apostolicesc a Romei, și prin acesta a excita sau comiseratiune sau simpatie sau favoare și protecțiune spre biserica catolică de ritul armenesc, ca S. Scaun să dăruiască și armenilor din Ardeal — ce ar fi lucru prea de dorit — episcopie de ritul lor, aceasta să o facă totdeauna numai după documente sigure istorice, fără de a cleveți, și figura pe români înaintea publicului, și a bisericii latine, sau înaintea poporului armenesc din catedrală — din care numai adevărul, și încă cel evanghelicesc mai ar trebui să se vestească — de oameni așa fanatici și tirani, și gonitori de alte confesiuni; cări nici altor naționalități, cari locuiesc între dinșii, nici armenilor, nici odată nu le-au stat în cale, nici silă nu le-au făcut, ca să nu-și țină legea și confesiunea sa, sau să nu-și poată liberi, după stările împrejur a intereselor sale, alege — după cum din cele mai sus arătate se vede — unirea bisericii sale cu confesiunea, și biserica care au vrut.

Ardealanul

NOTE

¹ Lukácsi Kristóf — Hacik Ghugasian (1804—1870), scriitor, istoric și cleric armean, preot la Gherla (1826—1837), profesor de teologie (1837—1853) și director de gimnaziu (1853—1856) la Alba-Iulia, paroh în Gherla (1856—1876); fondator al orfelinatului armean de băieți și director al gimnaziului armean din Gherla; autor al unor lucrări de istorie și religie privitoare la armenii din Transilvania și la relațiile armeano-maghiare.

² Szamosujvár — numele dat de maghiari localității Armenopolis, întemeiată de episcopul armean Oxendius Vărzărescu în 1700, lângă satul Gherla, de la care mai târziu a împrumutat numele de astăzi. Edificat pe terenuri cumpărate de armeni, după un proiect al arhitectului Alexanian chemat în acest scop de la Roma, Armenopolis a fost singurul oraș din Imperiul austriac construit după un plan. Primii locuitori au fost 70 familii armenesti expulzate de sași din Bistrița, iar cînd a devenit un important centru comercial și manufacturier, contribuind prin legăturile sale externe la dezvoltarea economică a Transilvaniei, aici locuiau 3.000 familii de armeni. Principal focar spiritual al armenilor transilvăneni, Gherla are o catedrală și o biserică de rit armeano-catolic.

³ Dacă armenii nu sînt menționați explicit în *Biblie*, în schimb sursele istorice confirmă în plicit ascendența lor sugerată în Cartea Cărilor. În *Geneza* 2, 10—14, raiul este localizat în Armenia; „Un riu ieșea din Eden și uda grădina; și de acolo se împărțea și se făcea patru brațe. Numele celui dintîi este Pison; el înconjoară toată țara Havila, unde se găsește aur. Aurul din țara aceasta este bun; acolo se găsește și bedelion și piatră de onix. Numele rîului al doilea este Ghilon; el înconjoară toată țara Cuș. Numele celui de al treilea este Hidechel: el curge la răsăritul Asiriei. Al patrulea riu este Eufratul”. Cele patru brațe ale rîului care „uda grădina”, adică raiul, izvorăsc din Platoul Armean, la poalele Araratului, în partea de răsărit a Asiei Mici, deci pe teritoriul Armeniei istorice, conform cercetărilor oamenilor de știință. Pison este Kura, o apă care izvorăște din Armenia de Sus și se varsă în Caspica, după ce confluează cu Araxul; Ghilon este rîul Arax, care izvorăște tot din Armenia de Sus și formează hotarul actual dintre Armenia și Turcia; Hidechel este Tigrul, care, prin Tigrul de apus, izvorăște din Taurusul Armean; Eufratul, prin Eufratul de răsărit, izvorăște din sud-vestul Araratului, la hotarul estic al Armeniei Mari. După ce *Geneza* 8, 4 menționează masivul biblic, simbol național al armenilor — „În luna a șaptea, în ziua a șaptesprezecea a lunii, corabia s-a oprit pe munții Ararat” —, etnogeneza neamului armean este sugerată în aceeași Carte, cap. 10, versetele 2—5: „Fiii lui Iafet au fost: Gomer, Magog, Madai, Iavan, Tubal, Meșec și Toras. Fiii lui Gomer: Așchenaz, Rifat și Togarma. De la ei se trag popoarele din țările neamurilor de pe malul mării, după ținuturile lor, după limba fiecăruia, după familiile lor, după semin-

stantinopoleos et Traciae, Helladium Ponticae Ditionis et una cum illo Gregorium Eppum Nissae, et Otterium Eppum Melitinae in Armenia; Asianae Diocesesos²⁴ Amphiloichium Iconii etc. etc.”²⁵

Pentru ritul, disciplina și pentru Patriarhatul armenilor, precum și de care biserică s-au ținut ei mai tare? Vrednic este de a se citi „Picipios, die Orientalische Kirche, Wien 1857” de la pagina 416—426.

țile lor.” Referiri la Togarma găsim și în *Ezechiel* 27, 14 — „Cei din casa Togarmei aduceau la tirgul tău cai, călăreți și catiri” — și 38, 6 — „Gomerul cu toate oștile lui, țara Togarmei, din fundul miază-noaptei, cu toate oștile sale, popoare multe împreună cu tine!” Or, Togarma (sau Torgom în versiune armeană) este tatăl lui Hayc (Hayg), părintele legendar al neamului armean. Istoricul Moveșes Khorenați (Moise din Khoren), autorul celei mai ample și documentate surse privind originea poporului său, *Istoria armenilor*, scrisă în sec. V, precizează că Hayc este fiul lui Torgom, fiul lui Gomer, fiul lui Iafet, fiul lui Noe; el l-a răpus pe tiranul Bell, descins din Titan, și a întemeiat pe acel loc *Hayk*, adică *Țara armenilor*, iar de la numele său se trage etnonimul *hay* = *armean* și toponimul *Hayastan* = *Armenia*: „Hayc, nevrînd să se supună, după ce l-a născut în Babilon pe fiul său Aramianac, s-a îndreptat spre țara Araratului, care se află în partea de miazănoapte, cu feciorii, fiicele și fiii fiilor săi, care erau oameni puternici, în număr de vreo trei sute, și cu toți ai casei și cu alții alipiți acestora și cu toate cele de-ale gospodăriei”, iar apoi „locuitorii platoului muntos numit Haik sînt părinții seminției casei lui Torgom”. Strănepotul strănepotului lui Hayc a fost Aram, despre care Khorenați afirmă: „Cu numele lui toate neamurile numesc țara noastră, așa grecii ne zic Armen, iar sirienii și perșii — Armenic”. Aram și-a extins regatul de la Pontul Euxin la Mediterana, împărțindu-l în patru mari regiuni ale Armeniei.

⁴ Eresul lui Eutichie — autorul reia o prejudecată foarte răspîdită, care consideră credința armeană ca fiind monofizită, ceea ce este fals. Armenia e prima țară care, în anul 301, a acceptat creștinismul drept religie oficială de stat. Anterior, creștinismul fusese introdus și propovăduit în Armenia de Tadeu și Bartolomeu, apostoli ai lui Isus, de aceea Biserica Armeană, cea mai veche din lume, este numită *apostolică*. În fapt, este o biserică ortodoxă autocefală, iar întemeietorul ei e Grigor Lusavorici (Grigore Luminătorul), cel dintîi Patriarh armean, cel care la 301 a determinat adoptarea oficială a noii credințe de către regele Trdat (Tiridate) III. Neînțelegerea care îi consideră monofiziți pe armeni și care persistă și astăzi chiar printre clerici vine de la faptul că armenii, absenți de la Sinodul din Calcedon (anul 451), au respins dogma acestuia. Biserica Armeană, care e una dintre cele cinci biserici necalcedoniene, recunoaște doar primele trei dintre cele șapte Concilii ale ortodoxismului, unde au fost respinse ererile lui Arie, Macdon și Nestor. La Calcedon, a fost respinsă erezia lui Eutychie (monofizitismul), lucru pe care Biserica Armeană îl făcuse încă din 435, la Sinodul său de la Aștișat, cînd îl recunoscuse pe Isus ca Dumnezeu adevărat și om deplin, deci acceptase ambele naturi ale lui Hristos, prin formularea „Unul născut Fiul lui Dumnezeu a primit natura umană de la Fecioara și s-a făcut om adevărat și fiu de om”. Ceea ce a respins Biserica Armeană din dogma de la Calcedon a fost afirmația lui Leon I cel Mare, care susținea unirea celor două naturi în Isus („Un singur Dumnezeu în două naturi”) cu conservarea caracteristicilor lor, întrucît ea considera aceasta un pas spre nestorianism. La sinoadele Bisericii Armele de la Dvin, în 506 și 555, a fost condamnat calcedonismul, care insistase asupra distincției dintre naturile umană și divină ale lui Isus, și a fost afirmat atașamentul la conceptul unității indisolubile dintre cele două naturi. Dimitrie Dan, în lucrarea *Monofizitismul în biserica armeană-orientală* (Cernăuți, 1902), combate și el prejudecata respectivă, restabilind adevărul printr-un rapel istoric și teologic. După concluzia „Sinodul acesta particular de la Aștișat deci, la care a mărturisit biserica armeană în public 2 naturi în Christos, s-a ținut cu 16 ani înainte de sin. de la Chalcedona, prin urmare dogma despre 2 naturi în Christos primită în acest sinod deja exista în biserica armeană-orientală și în urma deciziei sin. de la Aștișat se ține a onoare mare și pînă astăzi și se mărturisește în public”, autorul oferă și explicația falsei etichetări a credinței armenice: „Grecii, care au combătut pe Armeni nu o dată cu armele în mînă, imputau Armenilor în față monofizitismul. Aceasta o făceau ei din cauză că Armenii se ținea departe de Greci din cauze politice, apoi pentru că ei din motivele induse nu recunoscuseră sinodul din Chalcedona, mai departe pentru că Perșii, care înaintau în teritoriul Armeniei, favorizau din anul 600 monofizitismul în Armenia din cauze politice spre a-i instrăina pe Armeni de Greci și în fine pentru că Armenii își formaseră o biserică independentă și nesupusă Grecilor, condusă de un patriarh, numit catolicos.”

⁵ Măglyara — rug (în maghiară, în original).

⁶ Halomra löttek — au împușcat grămadă (în maghiară, în original).

⁷ Ani — capitala regatului Armeniei Mari în perioada 953—1064 (situată în extremitatea estică a Asiei Mici).

⁸ Șapte cetăți — după ce, în 1401, încuviințase întemeierea unei episcopii armenice la Succava, iar în 1407 chemase negustori armeni din Polonia să se așeze în Moldova, populînd localitățile Siret și Cernăuți, al căror comerț avea să fie practicat aproape exclusiv de armeni, Alexandru cel Bun a invitat, în 1418, alte 3 000 familii de armeni să se stabilească în șapte orașe. Enumerarea acestora diferă, cu mici modificări, în sursele istorice. Astfel, G. Pray în *Dissertationes historico-criticae* (Vindabonae, 1775, p. 170), Papadopol-Calimachi în *Notiță istorică despre orașul Botoșani* (1887, p. 10) și B.P. Hasdeu în *Etymologicum Magnum Romaniae* (1887, vol. II, p. 1697) menționează: Suceava, Hotin, Botoșani, Vaslui, Galați, Iași, Dorohoi.

Față de această listă, Luigi Maria Pidou în *Breve relatione dello stato, principij e progressi della Missione apostolica a gli Armeni di Polonia e Valachia e provincie circonvicine e dell' erettione e fondatione del Collegio pontifico di Leopoli per la medesima nazione armena sotto la cura de' padri chierici regolari detti volgarmente teatini, fin al primo aprile 1669* (în N. Iorga, *Studii și documente cu privire la Istoria românilor*, vol. I—II, p. 430) înlocuiește Dorohoi cu Siret; A.D. Xenopol în *Istoria Românilor* (Iași, 1889, vol. II, p. 251) înlocuiește Iași cu Cetatea Albă; Minas Tokații în *Cânt de jălire* (București, 1895, p. 10—11) înlocuiește Galați și Dorohoi cu Siret și Roman; iar Johann Christian Engel în *Geschichte des ungrischen Reichs und seiner Nebenländer* (Halle, 1804, vol. IV, partea 2, p. 108) menționează Suceava și alte cinci orașe cărora nu le dă numele.

⁹ Creșcădat — negustorie (ardelenism, din maghiarul *kereshedelem*).

¹⁰ Sedițiune — revoltă, răzvrătire, răscoală.

¹¹ Răscoala lui Hâncu — conform opiniilor unor istorici, răscoala condusă de Hâncul, căruia i se atribuie origine armeană, a fost determinată de politica de impozitare a principelui Gheorghe Duca, iar după ratarea răzvrătirii, armenii au fost nevoiți să fugă pentru a scăpa de represalii. Astfel, Hasdeu, după o referire în *Istoria toleranței religioase în România* (București, 1868) — „în 1671, domniind în Moldova Duca-Vodă, arnăut lăcom de bani și de singe, armenii au fost iarăși cei dintii de a lua parte la o conspirațiune curat națională, în capul căreia se pusese faimosul serdar Hâncu, prototipul spiritului de opozițiune în România, rămas nemuritor prin proverbul moldovenesc: 'Vodă vrea, Hâncu ba'. Revolta fu nenorocită. Conjurații au fost învinși într-o bătălie de lângă Chișinău și siliți a fugi din țară. În orice caz însă, armenii se pot lăuda de a fi jertfit și ei capetele lor, astă-dată, ca și în timpii cei vechi, dimpreună cu părinții noștri, pentru izbînda cauzei române” — în *Etymologicum Magnum Romaniae* îl citează pe istoricul german Engel (sec. XVIII), care la rîndul său se inspirase din lucrarea iezuitului Rudolf de Bauzen, utilizată de istoricii unguri Pray și Benkő. Hasdeu: „Pe la 1671, domniind în Moldova crudul arnăut Duca, boierul Hîncu a ridicat steagul răscoalei contra născîndului element fanariotic: armenii au luat partea cea mai activă în această manifestațiune, și cei mai compromiși dintre dinșii, într-un număr foarte însemnat, au fost siliți apoi a fugi din țară (Engel, *Gesch. d. Moldav.*, p. 276). De cîte ori cruzimea domnilor sau urgia poporului îi gonea din Moldova, armenii își căutau un adăpost mai cu deosebire în Ardeal și-n Polonia”. Engel: „După alte mărturii pe care le-au folosit Pray și Benkő, armenii din Moldova au fost amestecați în această uneltire. În fruntea uneltirii, era un anume Hencul. Duca a căutat sprijin la turci, s-a întors în țară cu oști turcești în 1672, pe care le comanda Kaplan Pașa din Alep, și bătut Moldova. După răsvrătirea din Rîșnov, s-a retras iar în Iași și i-a urmărit pe cei nesupuși, pedepsindu-i cu moartea. De frica lui, armenii au fugit în munții care despart Transilvania de Moldova. La început, ei se socoteau numai pribegi în Țara Securilor și a Bistriței, căci încă nădăjduiau la vremuri mai prielnice pentru a se întoarce în Moldova. Totuși, în 1672 și 1673 vremurile în Moldova au fost mai rele, țara suferea uimitor din pricina trecerii turcilor și tătarilor spre Polonia și de asemenea din pricina deselor schimbări de domnitori. Și astfel s-au așezat armenii în Transilvania, cu încuviințarea principelui Apafi”. La rîndul său, Xenopol, în vol. IV al *Istoriei Românilor din Dacia Traiană* (Iași, 1891) — pp. 312—4, relatînd pe larg evenimentele din 1672, îi citează pe Ion Neculce și Neculai Costin: „Jafurile lui Duca erau cu atîta mai simțite cu cît țara era mai cuprinsă la venirea lui. De la o vreme poporul se hotărî a nu mai fugi înaintea jafului, ci a opune puterea silniciei și a porni în contra domnului o cumplită răscoală. Cronicarul ne spune că 'în anul 1672 ridicatu-s-au Hînceștii cu toți Orheeni și Lăpușnenii cu oaste asupra lui Duca, pentru urăciunea Grecilor, că adusesse pre mulți cu dînsul din Țarigrad, și mai ales pentru Cupăreștii ce erau în țară. Deci viind Mihalcea Hîncul și cu Durak sardarul în Iași cu toate oștile, strigau să-i prinză pe Greci și să-i omoare. Fugit au toată boierimea care în cotro au putut, iar Duca Vodă văzînd că s-au ridicat atîta țară asupra lui, au eșit din curtea domnească cu toată casa lui și au purces în jos pe iaz. Hînceștii însă au intrat în curtea domnească și prin casele boierești și neguțitoresti prin tîrg, stricînd și jăcuînd și prinzînd pre Greci; pre cîți i-au găsit pre toți i-au omorît. Duca Vodă, fugînd în Muntenia, așteptase întîi să se liniștească răscoala și să se împace nemulțămîiții. Acceștia însă nu înfălegeau de loc a se lăsa de întreprinderea lor'. (Neculce în *Letopiscele*, II, p. 218). (...) Pe la începutul lui Aprilie răscoala era stîmpărată și Duca reîntră în scaunul domniei în Iași. Înădășirea răscoalei costă pe Moldoveni suferinți mari și grele chinuri. 'Multă mulțime au perit de sabie, pre alții i-au robit și mulți au murit de frig, fiind vreme de iarnă și foarte geroasă și mare; mulți din prostime, bărbați, femei și copii au perit de frig, fiind bejăniți. Iară Hîncul și Durak și capetele celelalte au fugit cu toții în țara Căzăcească'. (Neculai Costin în *Letopisești*, II, p. 8). (...) De la această răscoală a Hîncului au rămas zicătoare moldovenească 'Vodă da și Hîncu ba!' ceea ce se vede chiar din spusele lui Neculce că 'numele Hînceștilor au rămas întru pomenirea oamenilor de atunci până astăzi'. 'Iar Dimitrie Dan sintetizează în *Armenii orientali din Bucovina* (Cernăuți, 1918), pp. 22—23: „Pe timpul domniei a doua a principelui Moldovei Gheorghe Duca (1669—1672) emi-

grară iară mulți armeni din Molodova și mai ales din Suceava, sub conducerea episcopului lor Mennas, carele fusese de la anul 1649 episcop armeano-oriental al Moldovei și reședea în Suceavă, și o parte din ei se îndreptă spre țara leșească, iară altă parte împreună cu episcopul lor spre Transilvania. Cauza acestei emigrări în masă a armenilor dimpreună cu episcopul a fost apăsarea de pe atunci cu dările, iară mai ales necazul ce-l aveau din partea lui Vodă, pentru participarea lor la conjurațiunea boierilor înscenată de un anumit Mihail Hâncul (probabil un armean) la 29 octombrie 1671. Armenii fugiră și se retraseră la început în munții Carpaților, de unde încercară a-l îndupleca pe Vodă în favoarea și nesuccedându-le, trecură frontiera Transilvaniei și se așezară lângă Bistrița în țara Secuilor cu permisiunea principelui Mihai I Apafi (1661–1686) după ce promisera dimpreună cu episcopul lor, că se vor uni cu biserica latină¹².

¹² Obsidiune — asediu.

¹³ Gheorghe Șincai în *Hronica românilor* (Iași, 1854) — tomul III, pp. 106–107: „Despre Moldova zice Istoria Bălăcnească: 'Întru acestea timpuri s-au sculat țara Moldovei asupra lui Duca Vodă Domnului său, fiind cap lucrului acestuia Kekul Serdariul, care strângându-se din jos, ce se zic joseni, au venit la Iași și au făcut mare gilceavă lui Duca Vodă, măcar că și Duca au strins oaste, cită au putut și Hatmanul Buhuș cumnatul lui Duca Vodă au ieșit cu oști înaintea lor, de s-au bătut cu dinșii, dar nimic au isprăvit, ci i-au căutat să lase țara și așa s-au dus la turci preste Dunăre, și au scris la împărăție, cum s-au nebunit o samă de oameni și fără nici o vină fac gilceavă, aducind pe boierii țării mărturie că toți era cu dînsul. Într-aceea împărăția au trimis pre un Aga să întoarcă pe Duca la scaun, și au scris și Pașii să dea turci, să gonească pe cei răi și nebuni. Iară Duca înțelegind, că mulți merg să-l pîrască la Poartă, și sînt în Dobrogea (sau Dobrodițiu) și avînd pre Aga Turcul cu putere, și ale sale oști, i-au bătut și i-au spart, gonindu-i înapoi peste Dunăre și pre cei ce i-au mai găsit strînși în țară, i-au împrăștiat și s-au înturnat în scaun Duca, și pe căpeteniile turburării i-au prins de i-au omorît. Doamna lui Duca în turburările acelea era în țara Românească la Drăgănești, apoi așezîndu-se turburarea s-au înturnat în Moldova'. Sulzer zice: că răscoala aceasta asupra lui Duca Vodă s-au făcut în 29 octombrie din anul 1671; că Pașa carele l-au dus înapoi în scaun s-au numit Kaplan Pașa din Alep; că Duca Vodă s-au înturnat în scaun la începutul anului 1672; că armenii cu Heicul Povățitorul lor încă au fost amestecați în răscoala aceea, și pentru aceea au trecut în Ardeal, ca să nu se taie și ci dimpreună cu josenii”.

¹⁴ A adscrie — a atribui.

¹⁵ Prodițiune — trădare.

¹⁶ A debui — a trebui.

¹⁷ După Sinodul din Calcedon (451), Biserica Armeană n-a acceptat nici următoarele trei sinoade ale grecilor și latinilor și, bineînțeles, nici cele 13 concilii ulterioare ale catolicilor. Ruptura Bisericii Armele de cea bizantină a fost determinată și de factori politici, întrucît Bizanțul făcuse din biserică un instrument docil politiciii sale, or pentru Biserica Armeană independența sa era o condiție necesară pentru ca poporul armean să-și continue existența ca entitate. Totuși, în 1177, Patriarhia din Constantinopol a recunoscut ortodoxia armeană și doctrina privitoare la Isus, numindu-i pe armeni „ortodocși și frați”. Pe de altă parte, patriarhul armean Grigor Pahlavuni a fost prezent, la invitația catolicilor, la sinoadele din Antiohia în 1141 și din Ierusalim în 1143, unde s-a discutat pentru prima oară problema apropierei bisericilor armeană și catolică. Ulterior, această problemă a fost dezbătută la sinoadele armenesti din Sis în 1307 și din Adana în 1316. După ce, la începutul sec. XIV, se răspîndise unitorianismul, catolicismul a fost propovăduit în Armenia în sec. XV–XVI de către misionarii dominicani și franciscani. Religia principală și majoritară covârșitoare a armenilor a continuat, însă, a fi cea ortodoxă apostolică. Despre catolicizarea armenilor din Principatele Române, în *Istoria Bisericească Universală*, manual pentru Institutele Teologice (București, 1956, pp. 461–2), se scrie, după ce se arată că acțiunea de convertire a armenilor la catolicism își are originea în Conciliul din Florența în 1439: „Succesele lor apar abia din veacul XVI, cînd iezuiții au reușit să atragă la unire mai întîi pe armenii din Europa, respectiv din Polonia. După aceștia au primit unirea armenii din Moldova, încît pe la 1669 se vorbește chiar despre un episcop unit în provincia de la Prut, iar pe la 1689 cei din Gherla (Transilvania), conduși pe atunci de episcopul Mina. Armenii indigeni au rezistat însă cu îndrăzneală tratativelor catolice, încît ordinele unitarilor, antonienilor și celelalte, stabilite aici, și-au văzut adeseori osteneala zădărnicită. Atenția papistă s-a îndreptat atunci din nou spre armenii răspîndiți în lume și interesul pentru cîștigarea acestora a crescut considerabil”.

¹⁸ Deschilinire — lămurire.

¹⁹ Dițiune — proprietate.

²⁰ Corect, *discidio*.

²¹ „Armenii au dobîndit intrare în Transilvania la acea vreme cînd domnia Armeniei a fost sfîșiată printr-o înfruntare fratricidă de către Oșin și Hayg, fiii lui Leon III, regele armé-

nilor; căci Hayg, aprins de pofta de a domni, uitînd cu totul de neamul și de țara sa, imploră ajutoare persane și turcești împotriva fratelui său, sub atare cuvînt ca aceștia, la stingerea sa, să-i urmeze, numai să domnească el singur cît avea să trăiască. Acest rău sfat, chiar celui sfătuit i-a adus sfîrșitul. Căci persii și turcii, după ce i-au întărit tronul lui Hayg, nemulțumiți de prea lungă zăbavă, înlăturîndu-l pe acesta printr-o capcană, se năpustesc cu prădă în ei și fier asupra armenilor aflați fără grijă pentru sine, îi copleșesc sub nedreptăți și în sfîrșit, după ce împart între ei domnia, ucigîndu-i pe cetățenii mai de vază, nimicesc prin înțelci pe între ei cetatea învecinată numită Ani și totodată foarte întinsă, vecină cu perșii, cărora ea nu le cădea bine de loc.”

²² A oppumna — a combate.

²³ Socrate Scolasticul în *Istoria bisericească* (București, 1899) — traducere de Iosif Gheorghian: ”Pe lângă aceasta mai hotărîră Episcopii, ca Episcopul de Constantinopole să se bucure de onoarea celui dintîi rang după Episcopul de Roma, în vedere că cetatea de Constantinopole e noua Roma. Ei confirmară din nou doctrina sinodului din Nicea. Stabiliră Patriarhatul și diviziunile Provinciilor așa ca nici un Episcop să nu poată face nimic pe viitor în Eparhia altora; ceea ce nu fusese observat din cauza persecuțiilor care turburaseră pacea bisericii. Nectarie avu în partea sa Cetatea de Constantinopole și provinciile din Turcia. Helladius, urmașul lui Vasile, Grigore fratele lui Vasile și Episcop de Nisis în Capadochia și Otreu, Episcop de Melitina în Armenia avură Patriarhatul Eparhiei de Pont. Anfilochiu, Episcop de Iconia, Optim, Episcop de Antiohia în Pisidia, avură Patriarhatul Eparhiei de Asia”.

²⁴ Corect, Dioceseos.

²⁵ „Prin urmare, de nu mă înșel, primul scriitor demn de crezare, care îi pomenește pe patriarhii creștini, este Socrate Scolasticul; acesta a pus capăt Istoriei sale în anul al doilea al Olimpiadei a 305-a, pe cînd Teodosiu purta cel de-al 17-lea Consulat, adică în anul lui Cristos 442. Iar acesta, vorbind despre al doilea Conciliu Ecumenic, zice: ’Ci au așezat și Patriarhi după împărțirea în provincii’ (Socrate, *Istoria bisericească*, Cartea 5, cap. 8); după aceea, în actele Conciliului din Calcedon numele de Arhiepiscop și de Patriarh apar adesea ca sinonime. II. Cam după al 400-lea an al erei creștine, a fost introdusă această nouă denumire de Patriarh, a episcopilor, cu care pînă la urmă au fost îmbodobiți mulți episcopi. Socrate, în locul amintit, îi înșiruie pe mai mulți care au dobîndit Patriarhatul de la Conciliul C.P. Constantinople; Nectarie al Constantinopolei și Traciei, Helladius al domniei Pontului și laolaltă cu el Grigorie, Episcopul Nyssei, și Otterius, Episcopul Melitinei din Armenia; Anfilochie al Iconiei din dieceza Asiei Mici etc. etc.”.

OAMENI REPREZENTATIVI ÎN ISTORIA ROMÂNILOR

ION I. NISTOR. PRELIMINARII MONOGRAFICE (I)

OVIDIU BOZGAN

După decembrie 1989 demersul istoriografic din România s-a debarasat de o gigantică ipotecă și teoretic există șanse pentru abordarea novatoare, pluridisciplinară a istoriei naționale de pe pozițiile unei cercetări detașate. Totuși evoluția prezentă nu răspunde acestei așteptări din mai multe motive, între care o tradiție istoriografică care s-a insinuat durabil în preferințele istoricilor români pentru anumite subiecte, metodologia propriu-zisă și o anumită mentalitate, care conduc la elaborarea unor lucrări de restituire documentară inclusiv biografică, raportate în particular la perioada secolelor XIX–XX. Pentru toate aceste rațiuni istoriografia română va da impresia că se menține într-un registru secundar dar onest ca probitate științifică. Aparent figura lui Ion Nistor aparține acestei perioade istorice confiscată în deceniile postbelice, dar este departe de a fi necunoscută precum majoritatea contemporanilor săi. În primul rînd era cunoscut istoricul¹. Dar cu prilejul restituirii operei istorice, autorii respectivi s-au referit succint și la cariera politică a lui Ion Nistor. În plus, reprezentant marcant al generației Marii Uniri, istoricul bucovinean nu mai putea fi respins de istoriografia oficială din anii 1980, orientată masiv spre studierea mișcării naționale românești și a momentului 1918. Perioada post-decembrie ar fi însemnat o altă etapă în recuperarea personalității patriotului bucovinean dacă în fapt nu s-ar fi prelungit regimul în care fusese tratat înainte și anume în ipostaza de istoric. Prin superbul efort al editurii Humanitas s-a reeditat lucrarea *Istoria Basarabiei*, s-a editat sinteza inedită despre *Istoria Bucovinei* iar într-un viitor neprecizat se va edita principala operă a lui Ion Nistor *Istoria României*, un manuscris de aproximativ 2600 de pagini. Cu ocazia tipăririi primelor două cărți Stelian Neagoe a elaborat două studii introductive care sporesc volumul informațiilor despre istoric și omul politic². Grație șansei de a cunoaște personal pe descendenții ilustrului istoric am avut ocazia de a parcurge în manuscris lucrările inedite mai sus menționate precum și o parte din piesele arhivei personale. Prezențul studiilor se dorește o abordare monografică orientativă, dar și punctul final al preocupărilor noastre asupra acestui subiect³. În aceste condiții se va încerca pe cît posibil evitarea repetării informațiilor deja publicate, paginile de față propunându-și să clarifice un traseu universitar fragmentar cunoscut precum și unele aspecte biografice. De unde probabil impresia unei selecții arbitrar care nu traduce decît întreruperea unei cercetări sistematice.

Considerăm necesare unele precizări asupra documentației care potențial se poate utiliza în vederea elaborării unei biografii asupra lui Ion Nistor, documentație folosită în parte și de Stelian Neagoe. Spre sfîrșitul vieții, istoricul a elaborat un memoriu cu caracter autobiografic intitulat ca atare „Date autobiografice”. La finalul acestui memoriu autorul

¹ Nicolae Stoicescu, *Istoricul Ion I. Nistor (1876–1962)*, în „Revista de istorie” t. 29 (1976), nr. 12, p. 1965–1978; Lucian Boia, *Evoluția istoriografiei românești*, București, 1976, p. 319–323; Mihai Iacobescu, *Ion I. Nistor (1876–1962)* în „Suceava-Anuarul muzeului județean”, vol. IV (1977), p. 263–277; idem, *Viata și activitatea istoricului Ion I. Nistor (1876–1962)*, în „Studii și articole de istorie”, t. XLIX–L (1984), p. 140–157.

² Stelian Neagoe, *Ion Nistor – un istoric pentru eternitatea românilor de pretutindeni* în Ion Nistor, *Istoria Basarabiei*, București, 1991, p. V–XXXVIII; idem, *Ion Nistor – e mai de seamă om politic și istoric al Bucovinei*, în Ion Nistor, *Istoria Bucovinei*, București, 1991, p. V–XXXII.

³ Între 1988–1990 la Muzeul Universității din București în calitatea noastră de custode am expus o serie de obiecte care-l evocau pe Ion Nistor. În 1990 în fața iminentei predări a gestiunii muzeului am restituit doamnei Oltea Apostolescu toate obiectele respective. Cf. Ovidiu Bogzan, *Muzeul Universității din București*, în „Forum”, an XXXII (1990), nr. 8, p. 65–66.

menționa că partea a doua este constituită de amintirile de la închisoarea din Sighet, lucrare pe care nu am putut-o consulta. Existau de asemenea în manuscris amintirile doamnei Oltea Apostolescu (născută în 1905), fiica istoricului și omului politic Ion Nistor, care conțin precizări extrem de importante referitoare la sociabilitatea și activitatea politică a ilustrului bucovinean. La aceste surse se adaugă în mod firesc arhiva familiei care include un variat material iconografic, corespondență, adrese oficiale, memorii. Evident esențiale rămân fondurile arhivistice publice care vor furniza majoritatea informațiilor viitorului biograf.

Identificat organic cu destinele Bucovinei, militant infatigabil al Unirii din 1918 Ion Nistor a reușit să se sustragă sistemului persuasiv al asimilării prin care autoritățile austriece încercau să deznaționalizeze intelectualitatea bucovineană înainte de primul război mondial. Dacă în aparență Bucovina era dotată cu un statut avantajos în comparație cu celelalte provincii românești aflate sub ocupație străină, politica neoficială a deznaționalizării făcea ravagii după cum probează structura economiei, fenomenele demografice, sistemul educațional și în general cultura.

Născut în comuna Vicovul de Sus în august 1876, istoricul a urmat aici primii ani de instrucție, după care a trecut la Rădăuți, oraș aflat în apropierea localității sale natale și pe care monografistul Dragoș Luchian îl considera cel mai germanizat oraș din cuprinsul Bucovinei⁴. Circumstanțele care au determinat abandonarea studiilor la Vicovul de Sus în favoarea celor de la Rădăuți sînt explicate de istoric: „La vîrsta de 8 ani am intrat în școala primară din Vicovul de Sus pe care am frecventat-o doi ani, unde am învățat a citi și scrie sub îndrumarea învățătorului Saniul Maghior. În primăvara anului 1886 trecînd în drum spre școală peste riul Suceava, pe punte, am căzut în apa care venise mare în urma topirii zăpezilor. Era să mă înec dacă fratele meu mai mare Samuil nu ar fi sărit să mă scoată din furia valurilor. Întimplarea aceasta determină pe părinții mei să mă înscrie la școala primară din Rădăuți pe care am frecventat-o trei ani pentru a prinde limba germană, pe care am terminat-o în anul 1889 cînd am trecut examenul de admitere la liceul german din Rădăuți”⁵.

La data cînd Ion Nistor își începea studiile gimnaziale, Rădăuții erau o localitate relativ în portanță, fiind din 1852 ridicat la rangul de oraș. Sub raportul populației, la 1890, orașul avea 12895 locuitori din care numai 24,8% erau români⁶. Cit privește învățămîntul secundar orașul Rădăuți avea din octombrie 1872 un gimnaziu german. Acest gimnaziu a fost completat cu patru clase superioare prin decizia împăratului Francisc Iosif care în octombrie 1880 a întreprins a treia sa vizită în Bucovina, astfel că la 1 septembrie 1881 s-au deschis oficial cursurile clasei a cincea. Unele obiecte care erau predate în limba populației autohtone erau limba română și religia, celelalte discipline predîndu-se în limba germană. Despre studiile liceale Ion Nistor preciza: „Profesor de religie l-am avut pe catihetul Ion Chelariu, iar de limba română pe Ilie Cărăuș. Acestea erau singurele obiecte cu limba de predare română; toate celelalte materii de studiu erau predate de profesori străini: nemți, cehi, ucrainieni și evrei”⁷. Chiar în această perioadă se întrezăresc primele afinități către știința istorică care va fi excepțional slujită mai tirziu de istoric: „În tot cursul studiilor mele secundare am avut o mare predilecție și interes pentru istorie și mai ales pentru istoria română de care nu se amănăta nimic în manualele didactice din care învățam”⁸. Într-adevăr preeminența elementului alogen la liceul rădăuțean excomunica orice vagi referințe la istoria românească, abuziv confiscată în beneficiul unei mitologii a statului imperial. Din această cauză comunitatea rădăuțeană românească dirijată de Teofil Pătraș înființase în 1890 „Societatea internatului de băieți români ortodocși din Rădăuți” al cărui scop primordial era fondarea unui liceu românesc, deciderat realizat abia în 1910 sub forma unei secții. În timpul studiilor secundare apar primele dileme cauzate de disonanța între versiunile oficiale ale istoriei Bucovinei și realitățile naționale care încorporau o dimensiune istorică ocultată de autorități și în paralel o politică

⁴ Dragoș Luchian, *Rădăuți — vatră românească de tradiții și înfăptuiri socialiste*, București, 1962. La 1880 Bucovina avea o suprafață de 10452 km cu o populație de 571671 de locuitori conform primului recensămint modern organizat de monarhia austro-ungară.

⁵ Ion Nistor, *Date autobiografice*, p. 1. Școala primară din Rădăuți exista încă din 1786. În legătură cu studiile elementare ale lui Ion Nistor trebuie să facem unele precizări. Probabil incidentul din 1886 a întrerupt frecvențarea clasei a II a. Pentru că în urma promulgării legii învățămîntului din 1869 învățămîntul elementar avea patru clase, istoricul și-a completat la Rădăuți clasele II—IV.

⁶ Situația etnică realmente dramatică era următoarea în 1890: 3203 români (24,8%), 4295 germani (33,4%), 4235 evrei (32,8%), 1162 polonezi, cehi, ucraineni, lipoveni, unguri (9%). Dragoș Luchian considera că mulți români au fost recenzați drept ucraineni.

⁷ Ion Nistor, *op. cit.*, p. 2.

⁸ *Ibidem*,

de amalgamare etnică: „Cînd am început să urmez școala nemțească de la Rădăuți unde aveam la început de luptat cu mari greutăți pînă ce deprinsesem limba germană, nă întrebam adeseori de ce n-aș învăța românește cînd în toate satele din împrejurimi nu se vorbea altă limbă decît cea moldovenească cum o numeau sătenii. În clasele superioare de liceu unde învățam istoria Austriei m-am putut lămurii mai bine asupra celor ce-mi povesteau părinții, că Bucovina fusese o parte a Moldovei și că cel mai mare dintre voievozii ei, Ștefan, își avusese reședința la Suceava și că el zidise mănăstirea de la Putna pentru a aduce laudă lui Dumnezeu pentru biruința sa asupra păgînilor și că pe patul de moarte a lăsat cuvînt să fie înmormîntat la Putna. În istoria Austriei învățam că împărăteasa Maria Tereza și fiul ei împăratul Iosif al II-lea au scos Bucovina de sub jugul turcesc și au alipit-o împărăției lor. În gîndul meu găseam o nepotrivire între cele văzute și auzite acasă și cele învățate la școală și de aceea eram veșnic preocupat de dorul să aflu adevărul. Așa s-a trezit în mine dragostea și interesul pentru preocupările istorice”⁹. Este evidentă puternica motivație națională care a sublimat o latentă propensiune pentru istorie.

Conflictul cu atitudinea ostilă antiromânească a oficialității a survenit după relatările viitorului istoric tot în perioada rădăuțeană: „De Crăciun promisem de la una din surorile mele niște minecuțe de lîină în culorile roșu, galben și albastru. Eram în clasa a doua de liceu. Dirigintele clasei profesorul Alfred Pavlitchek îmi porunci să le scot și să nu le mai port fiindcă acestea sînt culorile naționale românești care sînt oprite în școală”¹⁰.

Deși provenit dintr-o familie de țărani cu numeroși copii și deci confruntat cu grave probleme financiare, Ion Nistor era decis să-și urmeze vocația, și după absolvirea bacalaureatului la 23 iunie 1897 s-a înscris, în toamna aceluiași an, la Universitatea din Cernăuți, facultatea de filosofie și litere. Lupta românilor pentru crearea în Bucovina a unei universități românești care trebuia să constituie o instituție de menținere și amplificare a unei atmosfere naționale a fost tenace și relativ îndelungată. Dorința a fost exprimată explicit în cursul revoluției de la 1848¹¹. Eforturi în acest sens a depus „Societatea pentru cultura și literatura română din Bucovina” întemeiată în 1862. Aceleași diligențe au fost întreprinse în Dieta Țării (organul legislativ al Bucovinei inaugurat în 1861) de către deputații I. Pompe, O. Reni, S. Andrievici, A. Kochanowski la ședința din 25 septembrie 1868¹². Dacă atunci doleanța deputaților, ce simboliza o stare de spirit generală, nu a fost luată în considerație, cîțiva ani mai tîrziu împăratul Francisc Iosif se prelua de această cerință, imaginînd-o ca un „dar” pe care-l făcea cu ocazia sărbătoririi centenarului anexării Bucovinei la posesiunile habsburgice. La 7 decembrie 1874 Francisc Iosif l-a însărcinat pe ministrul instrucțiunii publice să întocmească proiectul încadrării viitoarei universități. În acest proiect facultatea de filosofie și litere era organizată deliberat defectuos, excluzîndu-se orice disciplină care putea fi utilizată de elementul autohton în scopuri naționale. Sub impactul acțiunii de protest a românilor s-a admis la 8 august 1875 includerea în economia programelor de studii ale amintitei facultăți o catedră de limba și literatura română, onorată de Ion Gh. Sbiră¹³. După definitivarea acestor formalități la 30 septembrie 1875 împăratul Francisc Iosif a semnat actul fundațional care cuprindea, în stilul retoricii specifice statului multinațional, următoarele pasaje: „Noi avem credința că universitatea va face uz cu cumpătare de drepturile, privilegiile și libertățile ce i s-au acordat și că ea va îndeplini toate speranțele pe care, în spiritul nostru și al credincioșilor noștri supuși, le nutrim cu ea astăzi în ziua înființării ei (...) Considerăm prevestirea bună pentru îndeplinirea acestor dorințe, împrejurarea că putem săvîrși înființarea acestei universități tocmai în momentul cînd credincioasa noastră Bucovina este pe cale de a sărbători aniversarea de o sută de ani de la unirea cu statele noastre. Precum generațiile viitoare vor vedea în această fericită coincidență o dovadă că domniile noastre și ale înaintașilor noștri n-au rămas fără rod pentru această iubită țară a noastră, tot așa și universitatea noastră să o considere ca o chemare, ca și ea să întrețină și să cultive spiritul austriac de credință pe care țara aceasta l-a păstrat întotdeauna nepătat și i-a dat strălucită dovadă atît în zilele bune cît și în zilele rele”¹⁴. În același act fundațional se menționează că s-a dat curs unei dorințe exprimate în Dieta Țării în 1872. Inaugurarea universității s-a făcut la 4 octombrie 1875, ziua onomastică a împăratului, în prezența ministrului

⁹ *Ibidem*, p. 21–22.

¹⁰ *Ibidem*, p. 22.

¹¹ Ion Nistor, *Originea și dezvoltarea Universității din Cernăuți*, Chișinău, 1927, p. 3.

¹² Marin Popescu-Spineni, *Instituții de înaltă cultură*, Vălenii de Munte, 1932, p. 175.

¹³ Aceasta a propus în 1891 pentru amplificarea studiilor naționale înființarea unui seminar de filologie românească, *ibidem*, p. 183.

¹⁴ Actul fundațional este reprodus în extenso la Oltea Apostolescu, *Universitatea din Cernăuți*, mss., p. 2–3.

lui instrucțiunii publice Karl Stremayr. La festivitățile de inaugurare, deși au fost invitate, nu au luat parte universitățile din București și Iași. În schimb, în 1900 când se aniversa un sfert de veac de activitate, pe fundalul ameliorării relațiilor României cu Austro-Ungaria, se putea semna prezența celor două universități românești. Interesant pentru momentul inaugurării este conținutul adresei universității din Odesa (creată de Alexandru al II-lea în 1865) care exulta de bucurie pentru că „universitatea din Cernăuți se deschide pe de o parte pentru poporul rus” (din nefericire se anticipa corect). Deși misiunea universității era clar exprimată ca fiind germanizarea acestei regiuni, totuși, din cei 18 profesori de care dispunea inițial instituția, 9 erau români concentrați în special la facultatea de teologie ortodoxă, singura de acest gen din statul austro-ungar, facultate frecventată și de studenți proveniți din România, Bulgaria și Serbia. Primul rector al universității a fost românul Constantin Tomasciuc, profesor de procedură civilă și drept cambial. În primul an universitar dispunerea etnică a studenților era următoarea: 53 români, 51 evrei, 41 ruteni, 31 germani, 28 polonezi și 4 cehi¹⁵. În această ambianță debutau studiile universitare ale lui Ion Nistor care scria: „În toamna anului 1897 m-am înscris la facultatea de filosofie și litere de la universitatea din Cernăuți, urmînd cursurile de limba și literatura română la profesorul Ion Gh. Sbiera, de istorie universală la profesorul Sigmund Herzberg-Frankel, de istorie austriacă la Frederic Zieglaue de Blumenthal și Raimund Kaendl, de istorie antică la Walter Judaich și Hans Krumayer și de geografie la Ferdinand Lowl. Cursurile de filosofie am urmat la Richard Wahle și de istorie sud-est europeană la profesorul Wladimir Milkowicz”¹⁶.

Ulterior înscrierii la universitate Ion Nistor a intrat în societatea academică „Junimea” înființată în 1878 de către Dimitrie Onciul care a fost și primul ei președinte. Apartenența la această societate echivala cu o clară opțiune politică deoarece scopurile culturale ale societății camuflau uneori insesizabil lupta națională a românilor din Bucovina în condițiile în care Partidul Național își diminuase coeziunea și forța de influență¹⁷. Despre aceste începuturi ale carierei politice Ion Nistor consemna: „Trecînd la universitate am intrat în societatea academică Junimea. Fiind ales bibliotecar am întocmit în timpul vacanței catalogul cărților pe care le și citeam în bună parte, cele istorice pe toate. M-au interesat foarte mult cronicile editate de Kogălniceanu, servindu-mă de ele la întocmirea conferințelor istorice ce le țineam în ședințele publice ale societății. Societatea Junimea, al cărei președinte eram în 1898—1899, se găsea în fruntea mișcării naționale din Bucovina, îndrumate de Gheorghe Popovici și susținută de presa națională bucovineană în frunte cu ziarul „Patria”. Am luat parte la luptă contra guvernatorului Frederic Bourguignon care oprise tricolorul românesc și contra politicii ucrainofile inaugurate de Aurel Onciul. În toamna 1899 am plecat la armată pentru a-mi face stagiul militar, iar după întoarcerea mea la universitate am reintrat din nou în vîltoarea luptelor naționale care mă dezagustară însă foarte curînd pentru că nici politica naționalistilor conservatori și cu atît mai puțin cea a democraților țărăniști nu corespundeau exigențelor naționale, și aceasta pentru motivul că atît unii cît și ceilalți neglijau cu totul legăturile cu România din timpul Hurmuzăcheștilor, fără de care nu se putea face o adevărată politică națională în Bucovina. Pe mine, indeletnicindu-mă cu studiile istorice, m-a cuprins vîltoarea vieții politice, dîndu-mi seama că nedreptățile comise față de neamul românesc din Bucovina și de aiurea se cereau îndreptate și cu totul înlăturate. Or, la aceasta nu se putea ajunge fără o riguroasă acțiune politică și națională”¹⁸.

În anii studiilor universitare Ion Nistor și-a satisfăcut obligațiile militare față de monarhia habsburgică: „După al doilea an de studiu în 1899—1900 mi-am satisfăcut stagiul militar la regimentul 4 de artilerie de cetate de la Pola și anume partea teoretică la arsenalul din Viena și partea practică la fortul Verudella de lângă Pola. Cu decretul imperial din 23 decembrie 1904 am fost înaintat locotenent în rezervă în cadrul suszislui regiment de artilerie de cetate. Cu ocazia serviciului militar la Viena și Pola am ieșit pentru jîtîiași dată din granițele

¹⁵ *Ibidem*, p. 6. În 1900 capitala Bucovinei avea o populație de 67622 locuitori, din care 9400 români, 13030 ruteni, 21587 evrei, 12854 germani, 8601 polonezi și 295 alții. Cf. Constantin Loghin, *Cernăuți, Cernăuți*, 1936, p. 39.

¹⁶ Ion Nistor, *Date autobiografice*, p. 2.

¹⁷ Constantin Loghin, *op. cit.*, p. 84. În perioada la care ne referim existau următoarele societăți academice românești: Junimea (1878), Bucovina (1880 — care era o societate „bătăuș” membrii ei practicau duelul și aveau unificarea distinctivă) și Academia ortodoxă (1884) care era conștientă din stîcenții de la facultatea de teologie.

¹⁸ Ion Nistor, *op. cit.*, p. 23—24. Pentru politica antinațională a deputatului Aurel Onciul cf. Ion Nistor, *Unirea Bucovinei 28 noiembrie 1918, Studii și documente*, București, 1928, p. 14—15, 34, 39.

Bucovinei”¹⁹. Între altele, cu această ocazie Ion Nistor a întreținut contacte cu societatea academică „România Jună”, creată în martie 1871, după cum grație concentrărilor succesive, alegându-și de fiecare dată alt traseu, a vizitat fascinantul imperiu austro-ungar, Serbia și România²⁰. După consumarea pregătirii militare Ion Nistor a revenit la universitatea cernăuțeană: „În toamna anului 1901 mi-am reluat studiile la facultate primind și un post de profesor suplinitor la liceul de stat din Cernăuți. În 1902 am primit așa numitul absolutoriu de la Universitatea din Cernăuți, care înlocuia certificatul de licență care nu era prevăzută în programul de studii al universității austriece”²¹.

Finalizarea studiilor universitare îi vor permite lui Ion Nistor să-și aprofundeze specializarea științifică și în paralel să-și intensifice prezența în mișcarea națională căreia îi va imprima un nou curs, autentic, din 1904 când apare primul număr al revistei „Junimea Literară”. Terminarea studiilor universitare în 1902 marchează debutul unei îndelungate cariere didactice, în primii ani în calitate de profesor secundar, ulterior în preajma primului război mondial ca profesor universitar la Cernăuți. Prin adresa din 24 octombrie 1901 emisă de ministerul austriac de resort este numit profesor suplinitor de istorie și geografie la liceul de stat din Cernăuți unde va funcționa trei ani²², perioadă în care își va trece la 16 iunie 1903 examenul de capacitate (echivalent cu licența universităților românești). Prin ordinul ministerului instrucțiunii publice din Austria din 30 august 1904 și prin ordinul Consiliului Școlar al Bucovinei din 8 septembrie 1904 este numit începând cu data de 1 septembrie profesor titular provizoriu la Liceul ortodox Ștefan cel Mare din Suceava (fondat în 1860) unde a funcționat fără întrerupere până la 31 august 1907²³. Prin ordinul Consiliului Școlar al Bucovinei din 3 iunie 1907 a fost transferat la Liceul real de băieți din Cernăuți, pe postul de profesor de istorie și geografie. Dacă în anul școlar 1907—1908 a funcționat fără întrerupere, în perioada 1908—1911 a obținut concedii de studii pentru Germania și România (același lucru este consemnat în legătură cu semestrul al doilea al anului școlar 1911—1912)²⁴. În legătură cu stagiul în România istoricul nota: „Dar pentru a ajunge profesor de istoria românilor simțeam nevoia de a petrece un timp în București și Iași (septembrie 1909—vara 1910) pentru a audia cursurile lui Onciul, Xenopol, Iorga și Bogdan. Cunoșcând metoda de cercetări istorice din Germania, mi-a căzut ușor să mă introduc în felul de cercetare și expunere a istoriei naționale, impresionându-mă îndeosebi frumoasa limbă românească, în care se făceau cursurile, limbă pe care eu, care îmi făcusem studiile liceale și universitare numai în limba germană, o gustam foarte mult, dindu-mi mare silință de a mi-o apropia și însuși cit mai bine”²⁵. Profitând de posibilitatea specializării în centrele germane dar și în capitala austriacă, Ion Nistor își susține la Viena la 22 martie 1909 doctoratul și tot acolo în iunie 1911 examenul de abilitare care-i permitea să solicite un post în învățământul superior. Dealtfel, între octombrie 1911 și 30 septembrie 1912 funcționează ca docent privat la universitatea din Viena dînd conferințe despre istoria sud-est europeană.

Concomitent cu activitatea didactică, schematic înfățișată în cele de mai sus, Nistor se angajează în mișcarea politico-culturală a românilor bucovineni devenind în scurt timp unul dintre reprezentanții importanți ai acesteia. Prima realizare în acest sens este fondarea revistei „Junimea literară” publicatie care alături de „Luceafărul” (fondat la Budapesta în 1902) reprezenta grupurile radicale ce încercau să imprime o nouă dinamică mișcării naționale românești. Revista apare la 1 ianuarie 1904 la Cernăuți după care redacția este transferată între 5 septembrie 1904-noiembrie 1907 la Suceava, revenind definitiv în capitala Bucovinei. Principalii realizatori ai publicației care colporta idealurile noii generații de luptători bucovineni pe terenul drepturilor naționale erau Nistor și George Tofan (1880—1925)²⁶. Revista își propunea să aducă un plus de vigoare în afirmarea ideilor naționale și în particular sublinierea necesității educării maselor populare, în fond o nedecarată acțiune de politizare a acestora în absența căreia activitatea grupurilor politice româ-

¹⁹ Ion Nistor, *Date autobiografice*, p. 2. Este evident rolul armatei austro-ungare de menținere a coeziunii imperiului.

²⁰ În cursul unui asemenea periplu Nistor își amintea: „Odată am trecut prin Oradea unde am cunoscut pe Iosif Vulcan directorul revistei Familia”, *ibidem*, p. 3.

²¹ *Ibidem*.

²² *Arhiva Oltea Apostolescu*, acte nenumerate.

²³ *Arhiva Oltea Apostolescu*, adresa liceului ortodox oriental Ștefan cel Mare din Suceava din 15 aprilie 1938.

²⁴ *Arhiva Oltea Apostolescu*, adresa liceului ortodox de băieți Mitropolitul Silvestru din Cernăuți din 18 aprilie 1938.

²⁵ Ion Nistor, *op. cit.*, p. 7.

²⁶ Ultimul, conform istoricului literar Constantin Loghin, a făcut într-o anumită perioadă politică alături de Aurel Onciul.

nești risca să rămână marginală. În 1907 George Tofan scria: „La noi în Bucovina mai mult decît în orice parte locuită de neamul nostru e necesară o mare acțiune culturală dacă voim să ieșim teferi din înverșunată luptă ce se dă pe acest colț de pămînt de un timp încoace”²⁷. În continuare același trasa un bilanț al realizărilor în acest domeniu care nu îndreptățeau concluzii optimiste. În primul rînd se situa activitatea „Societății pentru cultura și literatura poporului român din Bucovina” care editase o serie de colecții: *Biblioteca tinerimii române* (10 broșuri între 1886—1895), *Biblioteca română adultă* (4 broșuri între 1890—1897), *Biblioteca populară bucovineană* (5 broșuri între 1886—1892) și *Biblioteca deșteptării poporului* (1 broșură în 1902). Urmează societatea „Școala Română” din Succava creată de Simeon Florea Marian în 1882 care a editat colecția *Biblioteca de petrecere și învățătură pentru tineret* (4 broșuri între 1886—1907)²⁸. Mult mai critică este scrisoarea adresată revistei „Junimea literară” de Sextil Pușcariu profesor la catedra de limba și literatura română a universității din Cernăuți din 1906, scrisoare pe care o reproducem în extenso, pentru a permite surprinderea situației tragice a românilor din Bucovina exprimată în formule concentrate de marile filolog dar și regimul de libertate a presei care domnea în această provincie periferică a Austro-Ungariei: „Cel ce, venind astăzi în Bucovina, cercetează pe ce se cheltuiește energia acelei clase a poporului român care prin inteligență, cultură, poziție socială și prin situațiunea sa materială e chemată să creeze viitorul cel mai apropiat al acestui neam, trebuie să constate niște împrejurări cu totul nenormale, interesante poate pentru un străin care face studii obiective, dureroase pentru cel cu tragere de inimă pentru națiunea sa. Din această tragere de inimă se naște scrisoarea de față, în care voi încerca să adun impresiile pe care le-am putut cîștiga în decursul celor cîteva săptămîni de cînd petrec în mijlocul dumneavoastră, și să fac reflexiile care se leagă imediat de ele. Multe lucruri le-am găsit așa cum le așteptam, după observări făcute din depărtare, în altele am găsit stări pe care le cunoșteam din alte părți locuite de români, altele iară le-am aflat cu totul altfel de cîm le așteptam. M-a surprins mai ales un lucru. Mai rar un ființ în care oamenii și-a și dea atît de bine seama de situațiunea lor, în care să se cunoască atît de lămurit ce e rău și ce ar fi bine. Dacă ar exista aici un jurnal mare românesc care fiind citit de toți, să formeze opinia publicului întreg ai zice că el a infiltrat în sufletele tuturor aceleași păreri, că el a convins pe toți de aceleași lucruri. Cu atît mai surprinzător este cînd în lipsa unui astfel de jurnal, auzi din diferite părți, nu numai aceleași idei, dar chiar și aceleași cuvinte: „Sîntem o mină de oameni cotropiți de străini și în loc să ne vedem de necazurile noastre, ne mîncăm unii pe alții”. Constatarea aceasta am auzit-o de la mulți bărbați și glasul tuturor era înecat de jale cînd o rostea. Și iarăși am auzit de zeci de ori, în cuvîntări ținute la ocazii festive și în convorbiri particulare veșnicul și durerosul refren: „Trăim timpuri grele”. În zadar așteptam și sfîrșitul acestei fraze, pe care o mai auzisem odată de mult, pe cînd eram elev la liceu, rostită de părintele Lucaci care pleca într-un lung și trist pelerinaj la Seghedin. Ea mi s-a întipărit atunci în minte pentru vecie, căci așa cum fusese spusă nu era numai o constatare ci cuprîndea și partea subiectivă a celui ce-o rostea: „...grelor dar frumoase”. În acest adaos de două cuvinte se exprima tot ce poate exista mai bărbătesc și mai înălțător în suflet, dorința fierbinte de a ajuta cu orice jertfă pe frații care nu se pot ajutarea singuri și fericirea ce o simte cel ce se vede chemat a da acest ajutor. Într-adevăr, nu acela e de pizmuit care s-a născut ca membru al unui popor sau al unei societăți, ce și-a ajuns idealurile și poate trăi deci în tihnă și în siguranță, ci acela care face parte dintr-un neam care-și plămăduiește viitorul și poate prin urmare să aducă și el o piatră în temelia pe care se va ridica acest popor. Aici, în Bucovina, nu lipsește — pe cît am putut constata — nici sentimentul național, nici agerimea minții care distinge ce e rău și ce face și ce ar fi bine să se întîmple, dar sufletele sînt copleșite de decepțiuni prea mari, în ochii aceia inteligenți pe care îi văd zilnic, nu zăresc focul încrederii în sine, nu văd scînteia energiei, decît doar atunci, cînd e vorba a se apăra principiile unității dintre partidele care ne dezbină. Nu atît existența mai multor partide politice, chiar așa înverșunate unul împotriva celuilalt, ci deprimarea pe care a lăsat-o în suflete îmi pare mai înfrîntătoare. S-au făcut atîtea încercări neizbutite de împăcare, încît orice tentativă nouă ar fi compromisă astăzi chiar din clipa cînd ar începe. S-au fost dat, în patima luptei, dintr-o parte dintr-alta răni atît de adînci, cu arme muiate în venin atît de tare, încît ele sîngeră și acum, chiar cînd te apropii cu mîna neînarmată. Aceasta o știu cu toții, și cei ce s-au retras mîhniți din lupta politicii militante, își văd de rosturile lor, împăcîndu-se încetul cu încetul cu idea că sîntem o generație stearpă, care nu putem lucra pentru binele neamului, căci nu putem merge mină în mină. Concluzia aceasta îmi pare unilaterală, căci ea pornește de la o părere eronată. În afară de preocupățiunile zilnice și personale ale fiecăruia e oare numai ce numim „politică” singurul lucru care merită luarea amînte obștească, care e în

²⁷ George Tofan, *Chestiunea agrară*, în „Junimea Literară”, an. IV (1907), nr. 3, p. 64.

²⁸ *Ibidem*, p. 65.

stare să stîrneasce interesul unei societăți? Desigur că nu. Politica ține seama numai de împrejurările locale, ea are de îndeplinit cerințe actuale; programele noastre politice sînt limitate astăzi în spațiu și în timp. Dar românii din Bucovina nu sînt numai bucovineni, ei fac parte dintr-un popor mare și plin de nădejdi, care e strîns acum mai mult decît oricînd în jurul unui ideal ce nu ține seama de granițe; e unitatea culturală a tuturor românilor. Și mi se pare că o mișcare intensivă culturală n-ar merita să fie începută numai pentru trebuințele locale și actuale, nu e deci numai un punct care trebuie primit în programul fiecărui partid politic românesc din Bucovina ci, mai mult decît atîta, ea ar putea fi chitil care să ne lege strîns unul de altul, să aducă împăcarea mult dorită în sinul societății, care e azi dezbinată, sau din pricina aderenței la unul din partidele politice sau din cauza pasivității membrilor ei. Prin firea sa înseși, orice mișcare culturală cuprinde simburile bunei înțelegeri; ea nu poate niciodată dușmăni, ci poate numai apropia pe cel ce dă de cel care primește. Oricum ne-am închipui această acțiune fie prin publicațiuni care răspîndesc în toate părțile aceleași idei sau prin conferințe și reprezentații care întrunesc societatea sub același acoperămint în momentul cînd mai mulți citesc sau ascultă aceeași bucată literară, sufelele lor s-au apropiat și s-au identificat cu sufletul întotdeauna curat al poetului adevărat. Prin revista dumneavoastră se poate răspîndi multă sămînță bună și îmi închipuiesc că printr-o suită de serate literare, bine alcătuite, s-ar putea strînge pe același rînd de scaune ca să stea laolaltă și A din partida cutare politică și B din cealaltă. E locul cel mai potrivit ca să-i putem aduna din timp în timp pe toți. A s-ar obișnui să șază mai întîi lingă B mai în urmă să se uite în ochii lui și să se convingă că și în ei scîlpește aceeași dorință de a fi un fiu bun și folositor al neamului. De pe catedră vor răsună cuvinte cuminți și frumoase care vor duce sufelele tuturor departe de mizeriile zilnice și vor deprinde privirile să treacă peste granițele strîmte ale intereselor de partid, să zărească cîmpii fericite, unde cu sufletul sînt astăzi toți românii. Așa îmi închipui eu, cel nedecapșionat — Dumnezeu să mă ferească de decepții precum m-oi știți păzi eu de ele — împăcarea firească și dorită a românilor bucovineni, fără sărutări ca la teatru, pornind în alte părți decît acele în care s-au iscat neînțelegerile. E de sine înțeles că mișcarea aceasta ar trebui condusă de accia care n-au nici o legătură cu partidele politice și nu au voie să aibă: de tineret. Izbinda ei nici nu ni-o pot închipui altfel, decît dacă va fi începută de tineri, de accia care încă nu au angajamente în nici o parte și care încă nu pătînesc de lipsă de credință nestrămutată în realizarea acestui plan. Tinerii trebuie să privească țînta atît de drept în față încît ochii lor să nu zărească piedicile care i-ar putea face să dea înapoi. Iar țînta trebuie să fie o unire frățească. Nu o unire a societăților din care fac parte ca studenți ci o unire în vederea unor scopuri mai înalte, de interes obștesc. Ar fi nedrept a cere de la tineret să părăsească principiile societăților din care fac parte și ar fi lucru neînțeleptesc. O singură societate cu prea multă aderenți funcționează greu și energia membrilor ei se pierde în regularea afacerilor interne — și mai ales la noi românii — în nivelarea neînțelegerilor iscate în urma formării unui comitet și în discuții nesfîrșite pentru lucruri fără însemnătate. E bine să fie mai multe societăți de studenți, cu programe diferite — avem atîtea de făcut încît nu e anevoie să se țîrmurească pentru fiecare societate un program diferit — să existe chiar o emulare frumoasă, între ele, fără să se încalce și să se dușmănească reciproc. La acțiunea comună pe care mi-o închipuiesc eu însă, tinerii n-ar mai fi membrii ai nici unei societăți, ar trebui să uite pentru moment de insigne pe care le poartă sau le-au purtat, să-și închidă urechile, față de orice glas ademenitor care ar cerea să-i dușmănească și să nu fie decît tineri români cărora li s-a rezervat rostul frumos, de a aduna pe bătrînii dușmăniți între ei sau retrași din viața publică, de a turna entuziasm și încredere din vîpaia inimii lor în cele mai neîncrezătoare sufele. De cite ori nu ne e dat să vedem pe cei mai abătuti și dezamăgiți oameni, luîndu-și inima în față primăverii redeșteptătoare. Mi-ai cerut un articol pentru numărul de anul nou al revistei. În locul lui îți trimît această scrisoare, căci articolele pe care ți le pot da eu, vreo pagină de știință popularizată, vreo informație literară, nu se potrivește cu haina de sîrbătoare în care își îmbracă directorii de reviste numerele lor dintîi, trimițîndu-le în casle abonaților cu sorcova împodobită cu fîgăduieli care să le ureze „Anul nou fericit”. Scrisoarea ți-o trimît dumitale personal (respectiv lui Ion Nistor — n.n.). Dacă crezi însă că în ea se cuprind lucruri care ar interesa pe cititori, alege și dă în vileag. Mie mi se pare că cele două cuvinte care stau în fruntea revistei acesteia, cuprînd tocmai aceea ce ar putea aduce mult bine societății românești din Bucovina”²⁹. Dincolo de dificultățile limbii române de la începutul secolului, dincolo de soluțiile avansate, Sextil Pușcariu reliefa existența unei vieți politice românești în criză, dezorientată, erodată de rivalități și ambiții personale. Pe de altă parte existența mai multor partide politice românești într-o provincie care trăia după 1906 în regimul sufragiului

²⁹ Sextil Pușcariu, *O scrisoare*, în „Junimea Literară”, an IV (1907), nr. 1, p. 3–5. Pentru economisirea spațiului tipografic nu am respectat paginația autorului.

universal, nu trebuie interpretată negativ. Anormale erau însă acele formațiuni politice românești care vor născuți până în 1918 contra unirii Bucovinei cu România³⁰. În fața acestei situații de-astruoașe gruparea tinerilor intelectuali din jurul lui Ion Nistor se lansează într-o campanie susținută de revigorare a vieții culturale românești. La 27 mai 1908 cu ocazia sărbătoririi a 30 de ani de la înființarea societății „Junimea”, discursul omagial este rostit de Nistor în prezența citorva personalități venite din țară cum ar fi Dimitrie Onciul, Nicolae Iorga, Mihail Sadoveanu, Ștefan O. Iosif, Dimitrie Anghel, Simion Mehedinți, Constantin Stere. În același an încep acțiunile în vederea înființării la universitatea din Cernăuți a unei catedre de istoria românilor. În coloanele revistei pe care o conducea, Nistor semnala într-o succintă notă: „Studenții români de la universitatea din Cernăuți au făcut duminică 5 aprilie o manifestație impunătoare pentru înființarea unei catedre de istorie română. Manifestația la care au luat parte peste 200 de studenți a decurs foarte demn. S-au trimis rezoluțiuni către ministerul cultelor și instrucțiunii la Viena, către Senatul Academiei din Cernăuți și către clubul parlamentar român din Viena. Ne-am bucurat mult văzând studențimea română unită în lupta pentru îndeplinirea unui postulat cultural”³¹. Surprinzător, dar unul dintre partizanii creării unei catedre de istorie românească era Aurel Onciul. Ideea fusese avizată favorabil de ministerul austriac dar fusese respinsă de senatul universității din Cernăuți. Indignarea intelectualilor români era cu atât mai mare cu cât cursul de istorie sud-est europeană era ținut de un rutean care omitea deliberat în conferințele sale să amintească de români. Motivația existenței unei asemenea catedre era clar exprimată în aceeași revistă: „Înființarea unei catedre separate pentru istoria română se impune în virtutea dreptului ce-l avem la ea ca popor băștinăș din această țară și în cea a unei neapărate necesități culturale”³². Acest deziderat a fost realizat abia în 1912 cînd la 19 octombrie Ion Nistor inaugura cursurile catedrei de istorie est europeană cu privire spec-

³⁰ Evoluția vieții politice românești în Bucovina este incomplet studiată de istoriografia noastră de unde dificultatea de a o relata coerent. În 1901 Partidul Național Român a denunțat pactul cu președintele țării Bourguignon datorită campaniei antiromânești pe care acesta o ducea cu obstinație. Un episod semnificativ al acestei campanii a fost arestarea unuia din redactorii gazetei „Deșteptarea”, Atanasie Gherman. Publicația a fost fondată la 1/13 ianuarie 1893 și a fost dirijată inițial de Constantin Morariu. Din 1900 gazeta devine oficios al Partidului Național Român după ce înaintea se adresase cu predilecție țărănimii. Apare până la 7/20 noiembrie 1904 și reapare între 15 noiembrie 1907—1 noiembrie 1908 perioadă în care printre redactori se găsea Ion Grămadă. În martie 1902 forțele politice românești se reunesc sub conducerea lui Iancu Flondor (este vorba de Partidul Național care încheiase pactul de neagresiune cu Bourguignon în 1900 și Partidul Național Poporal condus de Flondor și Gheorghe Popovici, disidență a primului). Recenta unitate este perturbată de apariția unei noi forțe politice fondată de Aurel Onciul și Florea Lupu, Partidul Democrat Țărănesc care inițial utilizează gazeta „Priitorul” (apare între 1902—1903 la Viena, Brno și apoi la Cernăuți). În urma manevrelor acestora Partidul Național se vede serios concurat și dezordinea care se instalează în rîndul acestuia îl face pe Iancu Flondor (1865—1924) să se retragă de la conducerea acestuia în ianuarie sau iunie 1904. Se părea că partidul lui Onciul și Lupu grupat în jurul gazetei „Voința Poporului” (1902—1908) va domina viața politică românească cu atât mai mult cu cât aceștia stabiliseră legături de colaborare cu politicienii evrei și ruteni, iar Florea Lupu ocupa din 1906 importanta funcție de director al Centralei băncilor populare din Cernăuți. Totuși reacția din partea partizanilor Partidului Național se produce în 1906 cînd apare ziarul „Apărarea Națională”. Luptele intestinale ating apogeul în 1907 cu ocazia primelor alegeri bazate pe votul universal. Anul următor forțele politice românești care nu gravitau în jurul Partidului Democrat Țărănesc se refac într-un Partid Social Creștin român după modelul partidului fondat de primarul Vienei, Karl Lueger antisemit violent. Noul partid va fi condus din 1908 până în noiembrie 1910 de Iancu Flondor care în fața noilor sciziuni și eternelor rivalități se retrage la proprietatea sa de la Storojineț. Dacă până atunci cele două forțe politice românești acceptaseră unele compromisuri, ajungîndu-se uneori pînă la armistiții politice, ruptura definitivă se consumă cu ocazia alegerilor din 1911 ultimele din monarhia austro-ungară. Pînă la sfîrșitul primului război mondial politica românească din Bucovina se va caracteriza prin polemici virulente prin intermediul oficiosului Partidului Democrat „Foaia Poporului” (1909—1918) și cel al Partidului Național „Viața Nouă” (1912—1918) care apărea la Suceava. De remarcă rolul esențial al presei politice. Cf. Constantin Loghin, *Istoria literaturii române din Bucovina 1775—1918 (în legătură cu evoluția culturală și politică)*, Cernăuți, 1926 passim; idem, *Iancu cavalier de Flondor*, București, 1944; Ion Nistor, *Istoria Bucovinei*, București, 1991.

³¹ „Junimea Literară”, an V (1908), nr. 4—5, p. 96

³² *O pretensiune culturală*, în „Junimea Literară”, an V (1908), nr. 4—5, p. 69.

cială la istoria românilor, cu prelegerea „Importanța istorică a românilor și începuturile organizației lor de stat”³³. Evenimentul a fost perceput ca atare de întreaga elită românească care a participat la inaugurare, printre cei prezenți fiind însăși mitropolitul Bucovinei Vladimir Repta³⁴. Despre această prelegere inaugurală viitorul germanist Victor Morariu scria: „A vorbit nemțește dar cu suflul românesc, cu mîndrie românească”³⁵. Cariera universitară a lui Nistor la universitatea „Francisc Iosif” a fost de scurtă durată deoarece la sfîrșitul anului 1914 acesta trece în România aderînd la curentul politic majoritar care milita pentru intrarea țării în război de partea Antantei. Rememorînd acele împrejurări istoricului nota: „Izbucnirea războiului mondial și ocuparea Bucovinei de către ruși mă siliă să părăsesc Cernăuți, refugiindu-mă mai întîi la Cîrlibaba, la părinții soției mele, care locuiau acolo. În noiembrie însă, cînd patrulele rusești ajunseră pînă la Cîrlibaba, am fost silit să trec granița la Dorna Săului, de unde pornii cu familia pe plută, pe Bistrița la Piatra Neamț și de acolo la București unde petrecui pînă în august 1916, cînd și Bucureștii erau amenințați în urma intrării României în război alături de puterile Antantei”³⁶. Într-adevăr atmosfera de teroare instaurată de colonelul Eduard Fischer comandantul jandarmeriei din Bucovina făcea imposibilă o acțiune organizată de rezistență din partea mișcării naționale.

În plus, acesta, avînd concursul rutenului Nicolae Vasilco și al lui Aurel Onciul, a convocat la 22 noiembrie 1914 o adunare țărănească la Suceava care pe de o parte și-a exprimat fidelitatea față de Habsburgi iar de cealaltă parte a trimis o telegramă regelui Ferdinand solicitîndu-i intrarea în război de partea Puterilor Centrale. Despre situația provinciei la începutul războiului mondial Ion Nistor consemna: „Teroarea împotriva intelectualilor și încercările vinovate de a momi tineretul pentru grupul de voluntari (care urma să lupte alături de forțele regulate austro-ungare — n.n.) aduseră cu sine că o bună parte dintre intelectualii români se hotărî să apuce calea pribegiei și anume unii spre Viena și de acolo spre Praga unde puteau fi la adăpost față de teroarea jandarmilor lui Fischer, iar alții și îndeosebi tinăra generație crescută în ideile naționale și iredente se îndreaptă spre regatul liber al României, pentru a contribui acolo la marile realizări politice ce se prevedeau”³⁷. În capitala regatului român, abandonînd ultimele precauții Ion Nistor se lansează în activitatea unionistă efectivă fiind la acea dată personalitatea bucovineană cea mai reprezentativă aflată în București. Despre acea perioadă Nistor își amintea: „Sosind la București în refugiu în toamna anului 1914 în-

³³ Este important de menționat faptul că Ion Nistor avea un contracandidat la catedra de la Universitatea din Cernăuți în persoana lui Ilie Gherghel din Craiova, susținut de profesorii de la universitatea bucovineană Raimund Kanidl și Milkowitz, desigur datorită rectitudinii ideologice manifestată de mai mult timp de Nistor, cf. Sextil Pușcariu, *Cîteva scriori*, în vol. *Omagiu lui Ion Nistor*, Cernăuți, 1937, p. 2—8.

³⁴ Mitropolitul Vladimir Repta este o figură importantă a mișcării naționale românești din Bucovina într-un context în care elementul românesc este pus în pericol de rutenizarea provinciei, încurajată neoficial de Viena. S-a născut la 25 decembrie 1841 și a studiat pe rînd la Viena, Bonn, München și Zürich, fiind în 1883—1884 rector al Universității din Cernăuți. La 17 octombrie 1902 devine mitropolit al Bucovinei, în condiții foarte grele, fiind obligat să facă față asaltului rutenilor contra instituției bisericești. Încă din 1891 rutenii au agitat problema creării unei episcopii rutene în Bucovina. La 7 iulie 1905 o adunare a rutenilor derulată la Cernăuți votează o rezoluție în acest sens iar în martie 1906 o delegație rutenă înaintază lui Francisc Iosif un memorandum în care motivau această doleanță. În replică românii organizează în aprilie 1906 o mare adunare de protest la Cernăuți la care au luat parte 6000 de persoane dar în cele din urmă datorită presiunilor exterioare la care au fost supuși și propriilor diviziuni interne, au fost obligați să înceapă tratative cu rutenii. În 1911 ierarhia românească era cîștigată de ideea acordării unei episcopii rutenilor. Probabil această poziție a fost influențată și de realitatea etnică a provinciei care în urma recensămîntului din 1910 avea 273254 români și 305101 ruteni la o populație totală de 794929 locuitori. La 1 martie 1913 românii au acceptat în urma negocierilor cu rutenii înființarea unei astfel de episcopii dar guvernul austriac a preferat numirea în funcția de vicar general al mitropoliei a lui Artemon Manastyrski prezumtiv succesor al lui Vladimir Repta. Ofensiva rutenă contra mitropoliei bucovinene părea să aibă cîștig de cauză și probabil numai evenimentele din 1918 au împiedicat deznodămîntul scontat. De reținut că în perioada războiului Vladimir Repta a fost internat de autoritățile austriece la Praga și în august 1918 suspendat din funcție. Moare în 1926, cf. Aurel Morariu, *Bucovina*, București, f. a., p. 76—81; Romulus Cîndea, *Mitropolitul Vladimir Repta*, Cernăuți, 1924.

³⁵ Apud Vasile Grecu, *Ion I. Nistor ca istoric*, în vol. *Omagiu lui Ion I. Nistor*, Cernăuți, 1937, p. 26.

³⁶ Ion Nistor, *op. cit.* p. 10

³⁷ Ion Nistor, *Unirea Bucovinei*, p. 16.

soțit de un mare număr de refugiați din Bucovina, ne-am constituit în Comitetul refugiaților bucovineni al cărui președinte eram. În calitate de aceasta am intervenit la locurile în drept pentru plasarea tineretului pe la școli și internate. Alții au fost diriguți spre școalele militare pentru a deveni ofițeri de front. N-am neglijat nici propagandistica, servind cu informațiuni din Bucovina și colaborând la ziare cu articole privitoare la stările din Bucovina. Evenimentele de pe diversele fronturi mă întăreau tot mai mult în credința că se apropie ceasul reîntoarii Bucovinei la sinul patriei-mame. Credința aceasta stăruia și în cercurile diriguitoare din București. Intrarea României în război alături de puterile Antantei făcea să sporească numărul refugiaților din Bucovina dînd mult de lucru comitetului pentru plasarea lor. În timpul tratativilor pentru încheierea tratatului de alianță cu puterile apusene și Rusia am prezentat mai multe memorii cu chestia Cernăuților, pe care rușii doreau să-l cuprindă în granițele lor de la Prut. Grație datelor istorice, etnografice și economice din memoriile mele, guvernul român a fost în măsură să susțină cu succes cauza Cernăuților și să o cîștige, spre marea mea mulțumire sufletească”³⁸. Retrăgerea în Moldova este departe de a însemna reducerea activității politice a lui Ion Nistor, ci dimpotrivă în contextul multiplicării evenimentelor de ordin politic și militar, multe din ele imprevizibile, acțiunile acestuia cîștigă în intensitate. Astfel la 2 iulie 1917 Ion Nistor crează cu acordul guvernului român Misiunea română din Bucovina care avea ca scop principal lămurirea opiniei publice bucovinene asupra intențiilor și politicii regatului român în condițiile în care propaganda ostilă României devenea tot mai activă și reușea să dezorienteze populația românească. În august 1917 în fața ofensivei dezlănțuite de forțele austro-germane contra pozițiilor armatei regale din Moldova, Ion Nistor împreună cu alți numeroși refugiați din Bucovina și Transilvania, se stabilește la Odesa. Exilul era cu atât mai mult necesar cu cit în eventualitatea în care austrieii l-ar fi capturat putea fi tratat în calitate de trădător, considerat cetățean austro-ungar. Despre exilul în portul de la Marea Neagră, care a durat pînă în februarie 1918, știm că Nistor a predat pentru scurt timp istoria românilor la universitatea din acest oraș. Părăsirea Odesei s-a făcut în împrejurări dramatice, în condițiile haosului determinat de excelele bandelor bolșevice care luaseră sub control și universitatea. Ion Nistor trece în Basarabia pe la Cetatea Albă iar de acolo se îndreaptă la Chișinău unde va avea ocazia să asiste la ședința istorică a Sfatului Țării din 27 martie 1918.

³⁸ Idem, *Date autobiografice*, p. 26–27.

CONSTANTIN D. ARICESCU ÎN LUMINA CORESPONDENȚEI ȘI A MANUSCRISELOR INEDITE

PAUL GRIGORIU

Rareori întâlnim în istoria României moderne un personaj atât de controversat ca istoricul, scriitorul și publicistul Constantin Aricescu. El însuși, în dezacord cu unii contemporani, s-a autoprofețuit mai întâi ca poet și istoric, în vreme ce posteritatea l-a consacrat mai degrabă ca intelectual cu merite pe plan cultural-publicistic. Actuala istoriografie literară l-a încadrat în rîndul gazetarilor combatanți, al poezilor și dramaturgilor începători, în timp ce istoricii, ținînd seama de concepțiile și metodele lui de lucru, l-au așezat în rîndul romantizilor de tendință democrat și liberal-burgheză¹.

S-ar putea spune deci că ne aflăm în fața unor categorisiri precise, lucru numai parțial adevărat, dar care ascunde în același timp și un pericol ce decurge din aplicarea de judecăți stereotipe, de șabloane comode ce învâluie uneori realitățile vii cîndva și ca atare, infinit mai complexe decît ecourile peste timp. Viața și activitatea lui C. D. Aricescu au momente de o intensitate care se integrează cursului larg al istoriei noastre din secolul al XIX-lea. Născut la Cîmpulung-Muscel (18 martie 1823) a primit cunoștințe elementare de la dascăli greci și români, urmînd apoi șapte ani de învățătură (1838—1844) la Colegiul Sf. Sava din București, condus de unul dintre cei mai deștoinici organizatori al învățămîntului național, Petrache Poenaru².

Aici în capitala Țării Românești și-a format o cultură sub influența Apusului; pe lingă cunoștințele umaniste primite de la profesorii Florian Aaron, August Treboniu Laurian și I. H. Rădulescu, a citit scrierile social-politice publicate de J. J. Rousseau, Lamartine, Voltaire și Montesquieu. Atunci a aflat pentru prima dată despre ideile democratice ale lui Jules Michelet, autorul monumentalei *Istorie a revoluției franceze*, prieten adevărat al poporului român³. În viața lui zbuciumată, cu sușuri și coborîșuri, cu schimbări de atribuții și preocupări, îl aflăm inginer, funcționar la finanțe, gazetar și secretar de redacție, succesiv director la Arhive, la Domenii și Imprimeria Statului, revizor școlar, iar în amurgul vieții, director la internatul Liceului Matei Basarab din București⁴. Permanent strimtorat bănește, avînd de întreținut o familie numeroasă, nelipsit de ajutorul prietenilor și primind loviturile adversarilor, Aricescu era nevoit, după cum recunoaște și soția sa Iulia, să accepte posturile ce i se ofereau⁵.

Trăind în epoca inițiativei, a faptei și mesianismului politic, a scris poezii, pamflete și articole de revoltă. Îl găsim participant la revoluția de la 1848 ca un adevărat romantic, în luptă directă pentru înfăptuirea Unirii din 1859, dispus la critică împotriva politicianismului conservator, susținător cu toată hotărîrea al respectării drepturilor cetățenești. Din cauza

¹ G. Călinescu, *C. D. Aricescu, în Studii și cercetări de istorie literară*, București, 1966, p. 85—100; G(abriela) D(ărgoi), *Aricescu, Constantin D.*, în *Dicționarul literaturii române de la origini pînă la 1900*, București, 1979, p. 51—52; Ștefan Pascu, Eugen Stănescu, *Istoriografia modernă a României. Încercare de sistematizare și fixare a principalelor curente și tendințe*, în „Studii”, nr. 1, 1964, p. 141; Lucian Ecia, *Evoluția istoriografiei române*, Curs universitar, București, 1976, p. 130, 133; Al. Zub, *A scrie și a face istorie*, Iași, p. 349.

² Mihai Popescu, *Colegiul național „Sf. Sava” cea mai veche școală românească*, București, 1944, p. 122.

³ Vasile Cristian, *Istoriografie generală*, București, 1979, p. 176—178; Jules Michelet, *Istoria Franței*, I, București, 1973, p. XXVII—XXXV. Ediție de Marin Bucur.

⁴ Pentru date biografice se pot consulta: Petre Costinescu, *C. D. Aricescu, 145 de ani de la nașterea sa*, în „Revista bibliotecilor”, XXI, 1968, Nr. 3, p. 169—171; Maria Platon, *C. D. Aricescu, în Istoria literaturii române*, II, București, 1968, p. 593—596; Lucia Juncu-Atanasiu, *Viața pîlduită a unui militant pentru ideile democrat-revoluționare — 150 de ani de la nașterea lui Constantin D. Aricescu*, în „Scînteia”, XLII, Nr. 9454, 20 martie 1973, p. 4.

⁵ M. N. Rusu, *Epistole din anii independenței*, în „Almanahul literar”, București, 1976, p. 97—102.

convîngerilor sale politice, a curajului exprimat prin scris și fapte, a fost judecat, închis și îndepărtat din slujbe. A trecut mereu peste necazurile sale zilnice și a scris monografii, ample studii istorice și lucrări memorialistice.

Cu ani în urmă, regretații mei profesori, Emil Virtosu, Aurelian Sacerdoțeanu și Vasile Maciu s-au aplecat cu interes, simpatie și competență asupra vieții și activității celui ce a rămas în posteritate sub numele de C. D. Aricescu. Primii doi, răscolind pagini vetuste din arhive prăfuite, ne-au semnalat revelațiile autobiografiei lui Aricescu și în general ale manuscriselor sale inedite, în timp ce ultimul, într-un temeinic studiu monografic ne-a convins că partea cea mai rezistentă a operei lui C. D. Aricescu rămîne cea istorică⁶. La rîndul său, cunoscutul cărturar Dan Simonescu, precizînd că se cunosc cam puține aspecte din rodnică activitate a acestui militant pentru democrație, a dat publicității cîteva fragmente din memoriile sale⁷. Grăbit în aprecieri, istoricul literar George Călinescu îl consideră pe Aricescu în 1941 ca pe un „bolintineanizant ridicul” dar nu lipsit de interes⁸; ulterior, cu spiritul său fecund și mobil aprofundează publicistica lui C. D. Aricescu și în funcție de meandrele vieții și ajunge la concluzia că „a fost un scriitor combatant care a apărut toate ideile democratice ale timpului său și a atins, oricît de modeste i-ar fi fost mijloacele, temele realiste, reluate apoi de marii scriitori”⁹. Nedrept îl găsim și pe Nicolae Iorga, al cărui spirit critic accepta cu greutate stîngăciile scrierilor de pionierat de la mijlocul veacului trecut; nemulțumit de temele prea libere, capricioase și de „falsa” erudiție, îl consideră pe cîmpulungeanul Aricescu un scriitor mărunt cu puțină cultură, marele istoric menționînd totuși că *Istoria Cîmpulungului* „nu e lipsită de informație folositoare”¹⁰. Peste un deceniu, același critic exigent trecînd chiar el de la lucrările de pionierat ale istoriei literare la cele de pură specialitate, ajunge la concluzia că prima monografie a revoluției de la 1821 este „astăzi ca izvor de căpetenie — împreună cu textele adunate într-un al doilea volum — pentru istoria acelor fapte extraordinare”¹¹. Această fluctuație în aprecierea precursorilor s-a datorat și faptului că ceea ce schițaseră ei în privința instrumentelor de lucru și a marilor sinteze istorice, se realizase parțial prin activitatea școlii critice inițiată de N. Iorga, I. Bogdan și D. Onciul¹². Cît de puțin era cunoscut Aricescu ca director al Arhivelor statului se poate vedea din tot ce s-a scris despre el pînă în 1966; ulterior, valorificîndu-se întregul fond documentar existent în depozitele arhivelor, cercetătorii de la această prestigioasă instituție au ajuns la concluzia că „activitatea lui C. D. Aricescu ca director general al Arhivelor s-a caracterizat în organizarea muncii în așa fel încît să asigure continuă dezvoltare a activității arhivistice”¹³. Nici pe alte planuri Aricescu nu a fost dat uitării; în domeniul culturii și oarecum al istoriografiei i-au fost evidențiate meritele, ținîndu-se totuși în mică măsură seama de faptul că a trăit într-o epocă dominată de factorul politic și cu prea puține disponibilități pentru cultură. Înarmați astfel numai cu un bogat material editat de cercetători și publiciști din zona Pitești-Cîmpulung au scris cîteva medalioane dedicate lui

⁶ Emil Virtosu, *Autobiografia lui C. D. Aricescu*, în „Arhivele Olteniei”, XIV, Nr. 79—82, mai—decembrie 1936, p. 261—267; Aurelian Sacerdoțeanu, *Constantin D. Aricescu. 18 martie 1823—18 februarie 1886*, în „Revista arhivelor”, V, nr. 2, București, 1943, p. 297—302; idem, *Ineditele lui Aricescu*, ibidem, p. 462; Vasile Maciu, *Activitatea istoriografică a lui C. D. Aricescu*, în „Studii și articole de istorie”, II, 1957, p. 495—550.

⁷ Dan Simonescu, *Costache D. Aricescu martor al revoluției din 1848*, în „Manuscriptum”, IV, nr. 2, 1973, p. 31—37.

⁸ G. Călinescu, *Istoria literaturii române de la origini pînă în prezent*, Fundația europeană Drăgan, 1980, p. 249.

⁹ G. Călinescu, *Studii și cercetări...*, luc. cit., p. 85.

¹⁰ N. Iorga, *Istoria literaturii românești în veacul al XIX-Lea — De la 1821 înainte — În legătură cu dezvoltarea culturală a neamului*, III, București, 1983, p. 99. Ediție de Rodica și Ion Rotaru.

¹¹ Idem, *Izvoarele contemporane asupra mișcării lui Tudor Vladimirescu...*, București, 1921, p. VI.

¹² Pompiliu Teodor, *Evoluția gîndirii istorice românești*, Cluj, 1970, p. XLII—XLIV.

¹³ Maria Dogaru, *Constantin D. Aricescu*, în *Figuri de arhiviști*, Direcția generală a arhivelor statului, București, 1971, p. 175. În această direcție se mai pot consulta: M. Soveja, *Constantin D. Aricescu*, în „Revista arhivelor”, IX, nr. 2, 1966, p. 209—214 și Claudia Mihălescu, *Opera lui C. D. Aricescu*, în „Revista arhivelor”, V, nr. 2, 1943, p. 469—473.

C. D. Aricescu¹⁴. Mai sînt demne de reținut eforturile mai modeste ale unor cărturari care au semnalat și reprodus noi surse documentare referitoare la corespondența și manuscrisele lui C. D. Aricescu, investigațiile lor au mărit cantitatea de informații¹⁵. O inițiativă demnă de semnalat o reprezintă restituirea celor mai semnificative fragmente din studii și articole, versuri, o comedie de moravuri, biografia și memoriile, cîteva capitole din *Istoria Cîmpului lui* și *Istoria revoluțiunii române de la 1821*, toate încheindu-se cu o selecție din corespondența lui C. D. Aricescu¹⁶. În cartea la care ne referim, ca izvoare de istorie politică și culturală, depun mărturie versurile patriotice, dar ceea ce impresionează la lectură și conferă valoare de literatură memorialistică sînt biografia și memoriile lui Aricescu. În spiritualitatea unei epoci nu întotdeauna destul de bine cunoscută în totalitatea ei, repere ale vieții social-politice ne dau și studiile istorice menite să valorifice tot ce este reprezentativ în trecutul și prezentul unui popor. Capabil de a imbrina, în acest sens, adevărul din izvoarele istoriei cu înțelegerea ei ca armă politică, C. D. Aricescu a fost primul care s-a ocupat de revoluția de la 1821 și a semnat prima monografie cu caracter istoric a unui oraș. Toate acestea alături de cîteva scrisori din corespondența lui, completează argumentele în susținerea valorii informative ale acestei culegeri din „scrieri alese”. Cum este și firesc, volumul mai beneficiază de o prefață densă, un glosar, bibliografia operei, note explicative, referințe critice și o reușită iconografie de epocă; toate au fost concepute sub semnul clarității, simplității și operativității. Se înțelege că într-o lucrare de restituire selectarea materialelor este de cele mai multe ori subiectivă. La toate acestea se mai adaugă și faptul, de altfel cunoscut, că spațiul tipografic acordat acestor cărți este destul de restrîns. Poate așa se explică de ce au fost omise unele poezii, articole și broșuri cu tematică patriotică sau de critică la adresa oficialităților și a încălcării drepturilor și libertăților cetățenești. Dintre acestea sînt demne de menționat: „Marșul libertății”, „Despotismul și constituția. Extract din mai multe opere politice”, „Trîmbița Unirii și Sărbătoarea națională (9 octombrie 1857 și 24 ianuarie 1859)” și „Satire politice care au circulat în public, manuscrise și anonime, între anii 1840—1866”. La fel, din sutele de manuscrise și epistole — inedite — se pot reține palpitantele episcade prin care a trecut C. D. Aricescu, el, ca orice element social, fiind rezultatul complex și în unele cazuri derutant al condițiilor istorice. În privința referințelor critice, în sfera ei superioară istoriografia și-a spus cuvîntul despre scrierile literare și istorice ale lui C. D. Aricescu. Și în această direcție se puteau aduce, desigur, multe alte exemple pentru a sprijini ideea că în a doua jumătate a veacului lui trecut, prin studiile de istorie în general, se căutau sensurile majore ale ideilor și faptelor de interes național. Așa, de pildă, puteau să fie incluse opiniile lui N. Iorga, Gr. G. Tocilescu, D. Aug. Laurian și V. A. Urechia, cit și caracterizarea istoricului mușcelean creionată în *Enciclopedia istoriografiei românești*¹⁷. În afara omisiunilor semnalate, experiența, calitatea și prestanța științifică a celor doi cunoscuți editori, au dat primei lucrări de restituire din opera lui C. D. Aricescu o ținută deosebită, ea fiind solicitată atît de cercurile largi de cititori, cit și de specialiști.

În urma cercetărilor de arhivă cit și a cunoașterii operei editate de C. D. Aricescu, lucrările și studiile de sinteză, enciclopediile și dicționarele de strictă specialitate i-au acordat calificative amabile dar circumspecte, uneori convenționale, căutîndu-se scuze pentru faptul că, deși cu

¹⁴ V. Firoiu, *Doi aprigi revoluționari de la 1848: Ctitorul de eastru C. D. Aricescu — Pictorul Ion Negulici*, în *Biografii în bronz și aramă*, Pitești, 1972, p. 19—28; Silvestru Voinescu, *Aricescu, Constantin D.*, în *Argeșeni în spiritualitatea românească*, Pitești, 1980, p. 1—5; Ion Cruceană, *Un înflăcărat scriitor combatant: Constantin D. Aricescu*, în *Momente și figuri argeșene*, Pitești, 1980, p. 11—15; Ion M. Dinu, *80 de ani de la moartea lui C. D. Aricescu* în „Contemporanul”, nr. 9, 4 martie 1966, p. 2.

¹⁵ Lidia Mihăilescu, *Demersurile istoriografului C. D. Aricescu pentru executarea portretului lui Tudor Vladimirescu*, în „Revista muzeelor și monumentelor — muzee”, nr. 1, 1982, p. 58—60; Al. Alexianu, *Un manuscris al lui C. D. Aricescu*, în „Viața militară”, XXI, nr. 6, iunie 1968, p. 6—7; M. N. Rusu, *Note inedite de arhivă: C. D. Aricescu în scrisori*, în „Alma mater”, Iași, V, nr. 7—8, iulie—august 1973, p. 14—15.

¹⁶ C. D. Aricescu, *Scrieri alese*, București, 1982. Ediție de Dan Simonescu și Petre Costinescu, prefață de Șt. Cazimir.

¹⁷ Gr. Tocilescu, *Indice de documente aflate în arhiva statului, și n. publicate încă...*, în „Românul”, octombrie 1875, aprilie-mai 1876; D. Aug. Laurian, *Tablete bibliografice* în „Revista contemporană”, II, nr. 4, 1874, p. 343—352; G(eorgeta) P(enelea), *Aricescu Constantin D.*, în *Enciclopedia istoriografiei românești*, București 1978, p. 39; V. A. Urechia, *Istoria românilor. Revoluțiunea lui Tudor Vladimirescu (După documente noue), 1821—1822, de...*, tom XIII, București, 1901, p. 12. Pt. N. Iorga trimiterile sînt la nota 10.

unele merite, nu a determinat mutații esențiale în vremea sa și că, în general, nu a reușit să depășească limitele epocii. Se înțelege că asemenea concluzii sînt demne de luat în considerație, dar trebuie să mai recunoaștem că o imagine deplină se poate obține numai printr-o analiză amănunțită și multilaterală a fondului de manuscrise, alături de lucrările sale editate și de întreaga publicistică. Poate de aceea încercăm acum, nu o redescoperire a lui Aricescu — el și-a înscris numele în patrimoniul spiritualității românești —, ci o reconsiderare mai largă și mai adecvată, avînd ca puncte de sprijin manuscrisele și corespondența căzute de multă vreme în beznă uitării. Pornind la acest drum lung și greu de străbătut, ne-a interesat în primul rînd orizontul său cultural-ideologic; astfel listele bibliografice — parțiale — ale bibliotecii sale cît și caietele de notițe din vremea studiilor liceale au evidențiat o preocupare majoră pentru ideologia franceză de la mijlocul secolului al XIX-lea, un interes deosebit față de teoriile revoluționar-democrate de la 1848, alături de aprecieri superlative pentru filozofia Greciei antice. Se conturează astfel personalitatea unui intelectual, tribun al concepțiilor progresiste, discipol fidel al lui Nicolae Bălcescu, Jules Michelet, Jean Jacques Rousseau și Jean Paul Marat ¹⁸.

Aricescu și-a început activitatea de istoric, cînd această știință era în căutarea adevărului și a statutului de disciplină distinctă ¹⁹. Ori în acel timp, a stăpîni cîteva din principalele metode ale cercetării științifice, însemna un cîștig substanțial și definitiv. Interesantă din punct de vedere istoriografic, al informării și documentării, este lista lucrărilor consultate în vederea redactării evenimentelor de la 1821 ²⁰. Bibliografia fiind bogată și diversă merită să menționăm, la loc de frunte, studiile lui Nicolae Bălcescu, apoi amintirile și memoriile semnate de Mihai Cioranu și I. Voinescu, *Istoria vechii Dacii*... de D. Fotino și *Istoria politică și geografică a Țerei Românești*... de M. Cantacuzino, ambele traduse ulterior de G. Sion ²¹, cît și privește izvoarele originale, se menționează că au fost culese din arhive sau din periodice. Necesitatea recurgerii la lucrări interpretative l-au determinat să studieze și lucrările lui Jules Michelet și Edgar Quinet. O altă trăsătură a bibliografiei, care trebuie să ne rețină mai mult atenția, este aria largă a preocupărilor culturale, erudiția lui C. D. Aricescu. De fapt în scopul asigurării unei fundamentări cît mai temeinice a studiilor sale, extrăgea însemnări și nota semnificațiile unor evenimente din toate categoriile de izvoare, așa cum procedase cu ani în urmă și Nicolae Bălcescu ²². Acest lucru rezultă din sutele de documente istorice inedite pe care le-a interpretat și publicat în lucrări monografice și memorialistice, în culegeri de izvoare, în studii polemice cu tematică istoriografică cît și articole de popularizare. În scrierile sale Aricescu aduce o siguranță superioară a mijloacelor de documentare și informare, sesizează cu ușurință importanța științelor auxiliare în conturarea cît și în aprofundarea adevărului istoric ²³. Faptul că dispunem de o parte din manuscrisele și corespondența lui C.D. Aricescu ne ajută la reconstituirea unor episoade din viața sa agitată. Textele fiind fără farduri, redactate simplu, într-o formă clară și accesibilă ne redau imagini veridice. Atitudinea sa protestatară față de îngrădirea libertăților cetățenești și curajul de a riposta prin intermediul presei, au fost sancționate de oficialități prin cîteva procese de presă, eliberări din

¹⁸ Biblioteca centrală de stat, fond St. Georges, Arhiva C. D. Aricescu, C. D. XXXV dosar 16. (În continuare se va cita B.C.S.); Maria Totu, Petre Florea, Paul Abrudan, *Bărbați ai datoriei 1848—1849. Mic dicționar*, București, 1984, p. 15.

¹⁹ Ștefan Ștefănescu, *Scurtă privire asupra istoriografiei românești*, în *Enciclopedia istoriografiei românești*, București, 1978, p. 7—11; Vasile Netea, *George Barițiu — Viața și activitatea sa*, București, 1966, p. 308; Paul Grigoriu, *Manuale de istorie din secolul al XIX-lea — veridice mărturii ale luptei românilor pentru libertate și unitate națională*, în „Revista muzeelor și monumentelor-muzeu”, nr. 6, 1983, p. 61—70.

²⁰ B.C.S., fond St. Georges, Arhiva C. D. Aricescu C. C. C. LXIII, dosar 10 („Lista de operele ce am consultat în istoria Revoluțiunii noastre de la anulul 1821”).

²¹ *Izvoarele istoriei României, III, Scriitori bizantini (sec. XI—XIV)*, București, 1975, p. XV—XIX. Publicate de Alexandru Elian și Nicolae-Șerban Tanașoca.

²² N. Bălcescu, *Cuvînt preliminaru despre izvoarele istoriei românilor*, în N. Bălcescu, *Opere, I, Scrieri istorice, politice și economice 1844—1847*, București, 1974, p. 95—101, 333—337. Ediție de G. Zane și Elena Zane.

²³ Dintre lucrările istorice și politice ale lui C. D. Aricescu amintim selectiv: *Condice de venituri și cheltuieli a visteriei de la leatul 7202—7212 (1694—1704)*, București, 1873; *Acte justificative la Istoria revoluțiunii române de la 1821*, Craiova, 1874 și *Despotismul și Constituția. Estract din mai multe opere politice de...*, București, 1861; G. D. Iscriu, *Revoluția din 1821 condusă de Tudor Vladimirescu*, București, 1982, p. 8—9.

funcții urmate de privațiuni materiale și condamnări la detenție²⁴. Dezamăgit, ba chiar revoltat, considerându-se un adept al grupării democrat-opoziționiste²⁵, el a redactat câteva pagini de amintiri din perioada când a fost în detenție la închisorile din Dealul Spirii și Văcărești²⁶. Începând printr-un rechizitoriu la adresa „tiranilor” supărați de articolele sale incendiare publicate în „Reforma” și „Românul”, autorul cere pentru popor un „14 iulie 1789” când suveranii vor fi cei asupriți. Scriind viguros împotriva guvernului condus de N. Kretzulescu, își descrie cu dispreț celula: „Camera aceasta are o singură fereastră, cu fiare groase, este de un stinjin și două palme, în toate direcțiile: abia putea trece un om între cele două paturi, al meu ș-al D. Albescu. O meșcioară de lemn era între aceste două paturi de fier, garnisite cu cîte o saltea de paie...”²⁷. Indignarea lui capătă apoi accente profetice împotriva celor care au suprimat democrația: „Despoți ai României! Deschideți ochii, și vedeți progresul, și profitați de marea dramă a poporului francez de la 1789. Dacă vrgia poporului nu vă va ajunge pe voi, va ajunge de sigur pe fiii voștri. Gîndiți cel puțin la urmașii voștri! Iată cugetările mele din temniță, 1 Mai 1863”²⁸. Aricescu a fost aproape și de suferințele țărănilor închiși la Văcărești „și ruinați cu desăvîrșire din cauza unei închisori”; în sprijinul lor alcătuiește o listă de subscripție împreună cu alți intelectuali democrați cum erau gazetarul radical I. G. Valentineanu și unionistul Costache Rosetti-Tescanu, cel care la 1848 a împroprietărit, fără despăgubire, țărăanii de pe moșia sa²⁹. Viața lui C. D. Aricescu a fost un zbucium permanent în slujba poporului român, în general, și a propășirii tinărului Stat național, în special. Trecut prin experiența revoluției de la 1848 și participînd efectiv la Unirea din 1859, pentru el n-a existat un ideal mai scump decît realizarea dezideratelor exprimate în vîltoarea acestor evenimente memorabile în istoria României moderne. Fiind democrat consecvent și om al acțiunilor susținute, în manuscrisele și corespondența lui găsim pagini întru sărbătorirea zilei de 11 iunie 1848, și fapte ca sprijinul material dat istoricului revoluționar Alexandru Papiu Ilarian în vederea distribuirii *Tesaurului de monumente istorice*, difuzarea broșurilor politice publicate de pașoptistul Dimitrie Brătianu și combaterea articolelor și corespondenței din presa străină de calomniere a domnitorului Alexandru Ioan Cuza, a armatei și națiunii române³⁰.

Pe un om activ cum era Constantin Aricescu îl consuma lipsa de activitate și-l reconforta munca rodnică, dezbaterile polemice privind progresul culturii și în general democratizarea țării. Preocupările lui erau multiple și vizau deopotrivă presa și învățămîntul, literatura și cercetarea științifică, arta și organizarea politică a Statului. Acest sumar a activităților sale, inegale ca valoare, se desprinde și din corespondența, discursurile, apelurile și memoriile păstrate în cîteva fonduri arhivistice din București. Relații epistolare a întreținut Aricescu cu familia și foștii săi profesori, cu oamenii politici ai epocii, și în genere cu personalități culturale. O primă impresie plăcută din corespondența inedită rezultă din schimbul de scrisori pe care l-a avut cu soția sa Iulia și cu Apostol, fratele său mai mic. Despărțit vremelnice de familie, autorul monografiei revoluției române de la 1821, nu s-a îndepărtat de obligațiile ce-i reveneau; din închisoare se consultă cu soția și prietenii cum să depășească privațiunile materiale, dar se arată de o mîndrie intransigentă cînd este vorba de menținerea concepțiilor sale democratice³¹. Din corespondența și cuvîntările lui Aricescu desprindem și portretele dascălilor săi, pe care i-a prețuit

²⁴ Vasile Netea, C. A. Rosetti, București, 1970, p. 68 și urm; Marin Bucur, C.A. Rosetti — mesianism și donquijotism revoluționar, București, 1970, p. 14 și urm; Oridiu Papadima, Cezar Boliac, București, 1966, p. 251—287; Al. Zub, Mihail Kogălniceanu — istoric, Iași, 1974, p. 772.

²⁵ Apostol Stan, Grupări și curente politice în România între unire și independență (1859 — 1877), București, 1979, p. 73—74.

²⁶ B.C.S., fond St. Georges, Arhiva C. D. Aricescu, LXXVI/4—90 („Patru nopți în pușcărie... și la Văcărești”).

²⁷ Ibidem, f. 2. Pentru accesibilitatea lecturii, în textele citate s-a renunțat la ortografia de epocă.

²⁸ Ibidem, f. 11.

²⁹ Ibidem, CCXC, dosar 1, f. 1; Nichita Adăniloae, Dan Berindei, Reforma agrară din 1864, București, 1967; Dumitru Zaharia, Costache Rosetti-Tescanu, în „Contemporanul”, nr. 9, 24 februarie 1984, p. 5.

³⁰ B.C.S., fond St. Georges, Arhiva C. D. Aricescu, CCXC, dosar 1, f. 1, 52, 53, 66, 114; Paul Grigoriu, Să proclamăm voința de a fi națiunea liberă — 150 de ani de la nașterea lui Alexandru Papiu Ilarian, neobosit luptător pentru cauza eliberării naționale, în „Scinteia”, an. XLVIII, nr. 11. 282, 29 noiembrie 1978, p. 4; Anastasie Iordache, Dimitrie Brătianu — Azi vă voi vorbi despre România, în „Magazin istoric”, an. XVII, nr. 4, aprilie 1983, p. 20—22,

³¹ B.C.S., fond St. Georges, Arhiva C.D. Aricescu, LXXVI/4—90, 102, 103, 104, 105. 106, 241, 247, 250.

toată viața. Înzestrat cu o sensibilitate deosebită el face din epistole o prezență patetică și un proces de conștiință pentru meritele didactice și cultural-științifice ale mentorilor săi de la Cîmpulung Muscel și București: Dimitrie Jianu (publicist și traducător), Ion Heliade-Rădulescu (scriitor, filolog și îndrumător cultural), Petrarhe Poenaru (cărturar și organizator al învățămîntului din Țara Românească). Chiar dacă în scrisori sau cuvîntări funebre exagerează uneori meritele foștilor săi profesori, găsim aici calități omenești și spirituale, ne afundăm în lumea amintirilor duioase despre oameni și fapte care au determinat schimbări structurale în istoria veacului trecut. Primului său educator, D. Jianu, trimițîndu-i citeva versuri îi mărturisește cum „... mai mult decît ori care alt profesor aveți dreptul la împărtășirea strădaniilor mele scolastice. Dumnezeuastră mai întîi, asemenea unui ostîdnic grădinar, ați aruncat în fragedul meu suflet gerul mîndriei adevăratei fericiri umane: lumina minții, prin făclia religiei și a învățăturilor”³². Fără să ne permită o cunoaștere profundă a autorului lor, scrisorile ne oferă totuși puncte de reper pentru o viitoare monografie. Impresionant ca material documentar pentru istoria învățămîntului este și discursul rostit de Aricescu la înmormîntarea lui Petrarhe Poenaru față de care se considera dator cu „... o întreită recunoștință, ca student, ca scriitor și ca român, după cum am avut onoarea a fi-o spune, încă trăind, în opera ce ți-am dedicat, istoria revoluțiunii de la 1821. Bine cuvînată fie — spunea în încheiere fostul elev de la Colegiul Sf. Sava — memoria celor ce cugetă și lucrează pentru patrie și libertate”³³.

Redactate fără preocuparea de a fi date publicității, puține scrisori au un caracter protocolar iar restul sînt private, redactate uneori în grabă, sub imperiul unor situații în continuă schimbare, ele reflectă deziderate, împliniri și iluzii, mulțumiri și revolte, redactate violent în unele cazuri. În această categorie se încadrează corespondența cu M. Kogălniceanu, C. A. Rosetti, I. C. Brătianu, D. Brătianu, Chr. Tell, frații Golescu, I. Negulici, I. Catina și Gh. Chițu. Multe scrisori avînd un conținut social-politic, sînt o sursă documentară pentru anumite probleme ale istoriei noastre din perioada 1857—1866. O altă caracteristică o constituie faptul că fără să consemneze cronologic faptele, unele epistole, apeluri, memorii și petiții conțin o pătrunzătoare analiză critică a evenimentelor la care C. D. Aricescu a luat parte, ori care s-au desfășurat sub ochii săi. În sfîrșit, unele fragmente din documentele amintite sînt adevărate profesii de credință de intelectual democrat din a doua jumătate a veacului al XIX-lea.

Istoria politică a Unirii și în general lupta de emancipare a poporului român se întregesc tot mai mult prin consultarea arhivelor documentare, ele arată adesea oameni și fapte în adevărata lor lumină. Asemenea aspecte găsim și în arhiva unionistului C. Aricescu. De data aceasta documentele nu sînt aride. Ele nu cuprind numai date și nume, unele sînt chiar patetice, potrivit temperamentului său și croite după spiritul-i devotat idealului Unirii. În anul 1858 cînd chema la unitate pe mușceleană, încuraja și pe frații moldoveni antrenați în aceeași acțiune de interes rațional: „Astăzi Europa ne curățește, ne vede și ne vede. Ea știe cum cine suntem și ce suntem. Ea a cunoscut drepturile noastre, și de aceea a venit a ne consulta despre treburi înțele și dorințele ce le avem. Intrigile, rivalitățile ce ne-au fost dezunite, au pierit prin jocul suferințelor de sute de ani. Patria și născuturile sînt în năma fiecăruia dintre noi; Unirea a devenit credința noastră, sufletul nostru, viața noastră...”³⁴. Angajat din convingere pe tărîmul acțiunilor politice, luptătorul mușcelean a corespondat în acest sens cu frații Brătianu și Golescu, s-a adresat cu admirație generalului Christian Tell³⁵. Bănuit și chiar acuzat de adversarii săi politici, Aricescu are în corespondență — ca și în memorii și biografie — ocazia folosirii unui limbaj uneori prea aspru și violent la adresa lui M. Kogălniceanu și C. A. Rosetti de care s-a îndepărtat în unele perioade din viața-i zbuciumată³⁶.

Patriot, el s-a avîntat în luptele pentru înfăptuirea Unirii, a scris bilete și epistole sub formă de manifest în sprijinul reformelor din timpul lui Al. I. Cuza, a concretizat o tactică de înfruntare a opoziției lui, prietenii care se îndepărtau de țelurile democratice erau admonestați. Din orice ocazie C. D. Aricescu face pretextul unei radiografii politice, fiind lipsit de menajamentele convenționale. „Decît separatismul, spunea într-o scrisoare, mai bine Unirea; decît Bibescu sau Sturdza, mai bine Cuza; decît oligarhia mai bine democrația; decît invaziunea mai

³² Ibidem, C.C.C. XL/1—15, f. 4; Simonescu I. Dan, *O pagină din istoria școalelor, în „Revista generală a învățămîntului”*, an. XIII, nr. 9, noiembrie 1925, p. 576—578.

³³ B.C.S. fond, St. Georges, Arhiva C.D. Aricescu, LXXVI/3—99, f. 6.

³⁴ Ibidem, C.C.C. LXXI, f. 2.

³⁵ Ibidem, C.C.C. LXXI/6—66, LXXVI/4—48, LXXVI/4—32; Arhivele statului, București, fond Christian Tell, nr. 1540, dosar 1/1876, I — Corespondență.

³⁶ B.C.S., fond St. Georges, Arhiva C.D. Aricescu, XXVII/12—109, LXXVI/3—73; Constantin C. Giurescu, *Viața și opera lui Cuza Vodă*, București, 1970, p. 336—337 și urm.

bine dictatura; Cuza a dat destule probe de simțăminte patriotice; și dacă Caimatiștii³⁷ nu paralizau acțiunea sa, susținând pe ciocoi și lovindu-l când pe sub mână când pe față, azi eram scăpați de ciocoi și țara era organizată și armată”³⁸. Temperament mobil, el a rămas credincios convingerilor democratice. În condiții de singurătate și sărăcie, doritor de dreptate, uneori a judecat greșit oamenii și faptele lor, atrăgând antipatii, dar întotdeauna a răspuns cu demnitate și curaj.

Constantin Aricescu a rămas până la urmă un om de cultură, a muncit neobosit ca publicist, căutând prin aceasta să atragă cât mai mulți intelectuali în slujba ridicării culturale a poporului. Și în acest sens corespondența lui aduce amănunte, mai interesante poate pentru sesizarea disponibilităților sale în schimb liber de opinii favorabil progresului. Cu profesorul de istorie Florian Aaron a corespondat despre starea instrucțiunii publice iar cărturarul ieșean Dimitrie Gosti îi apreciază lucrarea despre revoluția de la 1821, prin care a făcut „...cunoscut lumii simțămintele cele mari de patrie și n ține” ale lui Tudor Vladimirescu. Un subiect aparte din această corespondență îl constituie legăturile cu revoluționarul pașoptist Alexandru Papiu Ilarian care, apărându-l pe Aricescu într-un proces îl asigură „...că nici-o dată n-a lingusit pe nimeni; și că, nu se teme nici de amenințările celor tari, dar nici de calomniile celor slabi, ca om al legii a respectat și va respecta toată viața legea și dreptatea — situându-se deasupra partidelor politice”³⁹. De fapt colaborarea dintre cei doi istorici a avut ca punct de plecare, așa cum am mai spus, difuzarea în România a *Tezaurului de monumente istorice*, documente cercetate și publicate de Al. Papiu Ilarian. A fost o formă de luptă pentru libertatea și unitatea națională. N. tabile, deși sporadice, au fost schimburile de opinii dintre C. D. Aricescu și tânărul arheolog Grigorie Gr. Tocilescu. Atenția lor era concentrată asupra a imelor studii istorice publicate de Tocilescu și apreciate de Aricescu; o umbră asupra acestei prietenii s-a așternut o vreme, atunci când tânărul arheolog și istoric, influențat de mentorul său, Bogdan Petriceicu Hardeu, a recenzat critic *Indicele de hrisoave și cărți domnești aflate în Arhiva Sătatului*, publicat de fostul director al instituției, Constantin Aricescu. Sigur că cel criticat a răspuns prompt dar manierat, cu un anumit ton „amical” atît cît îi permitea diferența de vîrstă și de situație⁴⁰. Afinitatea lor continuă și în anii următori cînd Gr. Tocilescu l-a sprijinit în obținerea postului de director al internatului de la Liceul Matei Basarab. Cu toate că în privința preocupărilor istorice din epocă, tematica era întrucîtva difuză iar metodele de cercetare fără spirit critic, schimbul de opinii dintre cei doi istorici prevestește trecerea în istoriografia națională de la libertatea de expresie specifică romantismului la curentul pozitivist întemeiat pe discernămintul științific și faptele certe⁴¹.

Interesul corespondenței și manuscriselor lui C. D. Aricescu stă în caracterul istorico-literar și politic, în ideile lor deloc neglijabile. Astfel în timp ce cu fostul său profesor de filozofie, August Treboniu Laurian⁴², poartă discuții referitoare la activitatea politică a lui Ion Ghica, cu gazetarul democrat-revoluționar I. G. Valentineanu semnează un contract de colaborare la gazeta „Reforma”, ziar care a susținut reformele lui Alexandru Ioan Cuza⁴³. La toate acestea se adaugă legăturile cu Dionisie Romano, episcop de Buzău, cărturar și traducător, participant la revoluția de la 1848 și partizan al Unirii din 1859⁴⁴. În imaginea de ansamblu a vieții noastre culturale și politice îl surprindem pe Aricescu preocupat de formarea

³⁷ Aluzie la una din grupările politice efemere, strînse în jurul unor personalități preocupate de deținerea puterii.

³⁸ B.C.S., fond St. Georges, Arhiva C. D. Aricescu, LXXVI/4—190, f. 4; Nicolae Corivan, *Relațiile diplomatice ale României de la 1859 la 1866*, București, 1984, p. 189; N. Gane, *Zile trăite*, Iași, 1903, p. 87—90.

³⁹ B.C.S., fond St. Georges, Arhiva C.D. Aricescu, LXXVI/4—84, f. 1—2; *Alexandru Papiu Ilarian — Antologie*, București, 1981, p. 25. Ediție de Cornelia Albu.

⁴⁰ Ibidem, C.C.L. XIV/1—58, f. 1, 6; vezi și „Românul”, octombrie 1875 și aprilie—mai 1876 (critica și răspunsurile).

⁴¹ N. Iorga, *Note critice asupra culegerilor de documente interne românești*, București, 1903, p. 16, 22, 28; Al. Zub, *Nicolae Iorga în evoluția spiritului critic*, în *Biruit-au gîndul*, Iași, 1983, p. 256—271.

⁴² B.C.S., fond St. Georges, Arhiva C.D. Aricescu, C.C.C. XXXVI/1—142; George Misail, *Discurs funebru rostit cu prilejul înmormîntării răposatului Aug. Tr. Laurian*, în „Binele Public”, martie, aprilie 1881, p. 1—2.

⁴³ B.C.S., fond St. Georges, Arhiva C. D. Aricescu, LXXI/4—44; Lucian Predescu, *Valentineanu Ioan G.*, în *Enciclopedia cugetarea-material românesco-oameni și înfăptuiri*, București, 1940, p. 881.

⁴⁴ Biblioteca Academiei, Secția manuscrise, Corespondența „Dionisie episcopul Buzăului”, I, Corespondență 1855—1870, S1—152/CCCXI, f. 19; Antonie Plămădeală, *Dasclă de cuget și simțire românească*, București, 1981, p. 357, 460.

și dezvoltarea literaturii didactice. În acest sens el cere lui Remus Opreanu, prefectul Constanței, intelectual erudit, cu o largă înțelegere a nevoilor românești, să-l sprijine în alcătuirea unei hărți cu bogățiile, populația, localitățile și organizarea administrativ-teritorială a Dobrogei⁴⁵. Alături de corespondență s-a păstrat și manuscrisul *Elemente de geografie Dobrogei*... pentru elevii cursului primar din Capitală, manual aprobat de Ministerul cultelor și instrucțiunii publice, prin decizia nr. 16369 din 13 decembrie 1880. Firește că lucrarea începe cu o introducere în care autorul menționează cum în timpul inspecțiilor pe care le-a efectuat la școlile din București a „...constatat că, din lipsa unei geografii sistematice și exacte despre Dobrogea, această parte a României se învață în mod superficial; am crezut dar de datorie a împlini această lacună prin alăturatul opus didactic, pentru uzul clasei III de la școlile primare...”⁴⁶. Nu e, desigur, fără semnificație faptul că manualul are ca tematică principală „informații istorice și statistice” privind trecutul românesc al Dobrogei cuprinzând de fapt istoria, geografia și cultura acestui străvechi teritoriu românesc. Un tabel recapitulativ structurat pe districte și plăși, urmat de o hartă generală a Dobrogei, asigură destinația didactică a lucrării. Deși aprobat de ministerul de resort, manualul n-a văzut lumina tiparului; mai înainte și după anul 1881 s-au publicat totuși cărți cu asemenea profil⁴⁷. În prelungirea acestor preocupări culturale-științifice și de atitudine patriotică mai cităm corespondența cu italianul Giovenale Vegezzi Ruscalla, adept al cauzei noastre pentru libertate și unitate, cetățean de onoare al Principatelor Unite, membru de onoare al Academiei Române, titularul cursului de istorie și literatură română la universitatea din Torino⁴⁸. Regăsim în corespondența lor schimburi de cărți și periodice, pătrunderea lucrărilor și articolelor lui C. D. Aricescu în Italia cât și dorința istoricului român de a se organiza un Comitet istoric în România⁴⁹, după un an de la exprimarea acestui deziderat, în 1862 Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice a înființat Comitetul arheologic⁵⁰. Examinând atent asemenea legături constatăm că în istoria noastră perioadele de relativă liniște ca și cele agitate au mobilizat oamenii uneori la fapte mari, au dus la prefaceri în societate.

Materialul de arhivă, la care ne-am referit în studiul de față, cu toate lacunele sale, ne-a dat posibilitatea să formulăm câteva considerații generale asupra subiectului cercetat.

- a) Am reușit să completăm opera publicistică a lui C. D. Aricescu;
- b) Am putea reconstitui exact rolul și poziția sa în revoluția de la 1848—1849, în perioada pregătirii și realizării Unirii din 1859 cât și în timpul reformelor din 1859—1866;
- c) Am întregit cu noi materiale privitoare la unele evenimente ale istoriei noastre în răstimpul 1823—1886;
- d) În recepția criticii pot fi înțelese mult mai bine unele dintre studiile și articolele lui C. D. Aricescu — prin urmare propriile sale atitudini se completează;
- e) Adăugate la opera publicată, corespondența și manuscrisele reliefează concepția social-politică a lui C. D. Aricescu, în privința trăsăturilor specifice Statului modern;
- f) Am năzuit să reconstituim pe deplin personalitatea lui C. D. Aricescu în epocă.

Dar manuscrisele amintite sînt fragmentare, nu cuprind, după cum am mai spus, o prezentare cronologică a faptelor, expunerea este de multe ori sumară, fără preocuparea de a fi dată publicității. Întîlnim însă și cazuri cînd unele evenimente sînt redată ample și privite cu o pătrunzătoare analiză critică. Pentru reconstituirea, pe cît posibil mai exactă, a vieții și activității lui Constantin Aricescu mai sînt necesare investigații în fondurile Ministerului instrucției publice și cultelor, în manuscrisele aflate la Primăria orașului București cît și la filiala arhivelor statului din Pitești. În urma acestor cercetări socotim că pot fi elucidate cu exactitate situațiile în care Aricescu a fost în relații schimbătoare cu marile personalități ale epocii cum au fost B. P.

⁴⁵ B.C.S., fond St. Georges, Arhiva C. D. Aricescu, XXVII/11—156,2—36; Adrian Rădulescu, Ion Bitoleanu, *Istoria românilor dintre Dunăre și Mare-Dobrogea*, București, 1979, p. 285, 297, 316.

⁴⁶ B.C.S., fond St. Georges, Arhiva C. D. Aricescu, XXXI, dosar 5, f. 2.

⁴⁷ Kimet Ștefan G., *Noțiuni elementare de geografie districtelor Dobrogei*, Galați, 1880, 29 p.; I. A. Nazaretteanu, *Notițe istorice și geografice asupra provinciei Dobrogea*, Tulcea, 1882, 65 p.

⁴⁸ *Documente și manuscrise literare*, I, București, 1967, p. 203—204. Ediție de Paul Cornea și Elena Piru, cuvînt înainte de Alexandru Dima.

⁴⁹ B.C.S., fond St. Georges, Arhiva C. D. Aricescu, LXXVI/4—81.

⁵⁰ Alexandru Păunescu, Irina Casan-Franga, Petre Diaconu, *Începuturile arheologiei românești. Istoricul Muzeului național de antichități, partea I (1834—1880)*, în „Studii și cercetări de istorie veche și arheologie”, nr. 1, ianuarie—martie 1984, p. 24—28.

Hașdeu, M. Kogălniceanu și C. A. Rosetti sau cu foști colegi de studii și colaboratori apropiați cum erau Gheorghe Chițu, editorul revoluției de la 1821 și Grigore Serrurie, unionist și gazetar la ziarul „Românul”. Insuficiente date se cunosc din ultima perioadă a vieții lui Aricescu, când bolnav fiind, forțat de condițiile materiale vitrege pentru o familie numeroasă, a fost nevoit să accepte postul de revizor școlar și ulterior pe cel de director de internat. Despre această perioadă tristă avem date numai din autobiografia și memoriile lui și din testamentul soției sale, Iulia Aricescu. Cele câteva scrisori publicate în volume dedicate altor personalități nu pot completa spațiile albe din bogata activitate a familiei Aricescu⁵¹. De fapt nu s-a făcut încă nici o corelare între publicistica edită și inedită a acestui ziarist fecund, iar răspindirea scrierilor sale peste Carpați este aproape necunoscută⁵². În sfârșit, sîntem încredințați că în urma unor ample și profunde cercetări rezultatele trebuie finalizate și se pot finaliza printr-o monografie pe care patriotul-intelectual Constantin D. Aricescu o merită cu prisosință.

⁵¹ Ion Heliade Rădulescu, *Scrisori și acte, Studii și documente*, București, 1972, p. 60—61. Ediție de George Potra, Nicolae Simache și George G. Potra; C. A. Rosetti, *Corespondență, Documente literare*, București, 1980, p. 3. Ediție de Marin Bucur.

⁵² B.C.S., fond St. Georges, Arhiva C. D. Aricescu, C.D.X., dosar 8 (registru cuprinzînd publicistica lui Aricescu, articole privitoare la activitatea sa și poeziile Iuliei); George Em. Marica, *Studii de istoria și sociologia culturii române ardelenice din secolul al XIX-lea*, III, *George Barițiu — istoric*, Cluj-Napoca, 1980, p. 160, p. 240.

RESTITUIRI

ÎN JURUL ÎNTEMEIERII STATELOR ROMÂNEȘTI (III)

GHEORGHE I. BRĂTIANU

Desigur în Evul Mediu și mai cu deosebire către sfârșitul său, complicațiile legăturilor feudale și pluralitatea omagiilor, ce crea raporturi de vasalitate către mai mulți suzerani în același timp¹⁴⁴, putea crea situații paradoxale, în spiritul modern al dreptului internațional. Oricum, ipoteza de mai sus duce la unul din cele mai stranii din aceste conflicte, în care Ludovic de Anjou, prin oamenii săi din Ungaria, s'ar fi combătut... pe sine însuși, ca rege al Poloniei! Ne mărginim deocamdată să constatăm faptul. El n'a oprit însă pe cunoscutul istoric polon O. Górka, în divergență cu alți cercetători din țara sa, să adopte câțiva ani mai târziu o părere asemănătoare și să conchidă că «trebuie respins faptul unei expediții polone în 1359 sau în decobște sub Cazimir»¹⁴⁵. El socotește că la 1359 statul moldovenesc nu exista «nici măcar în formă embrionară», că posesiunile lui Cazimir nu se puteau întâlni pe teritoriul pe care, de atunci încolo, se forma acest stat al Moldovei, și că nefiind vorbă de o țară independentă a Șipenițului, războiul n'a putut avea loc decât în timpul în care sunt adevărați Petru și Ștefan ca domni moldoveni. Și el crede că Vladislav de Oppeln a trimis expediția în sprijinul lui Ștefan în timpul în care era cărmuitor în Rusia Roșie (Galiția) dela 1372 la 1379, cecace se reduce la intervalul 1374—1379 pentru căutarea datei exacte. Această interpretare, C. Racoviță o admite în linii generale amintind potrivirea ei cu părerea lui Nicolae Iorga: «Este foarte probabil să fi existat în acest răstimp o luptă între Petru și Ștefan. Acesta din urmă, după reușită, rămâne probabil la Curtea Poloniei, neavând multă vreme ocazia să vie în Moldova cu un nou ajutor polon, căci după 1378 Petru și fratele său Roman sunt în bune relații cu Polonia. Ocazia se prezintă după 1394, când Roman se revoltă, și atunci Ștefan își realizează vechile pretenții. De asemenea se poate admite ca inițiator Vladislav de Oppeln, căci acesta se interesa probabil de aproape de Moldova în calitate de reprezentant al coroanei polone și mai ales al celei ungare căreia îi era supusă Moldova în acest timp. Długosz, care nu cunoaște bine faptele, a crezut că mai indicat era Cazimir pentru o astfel de întreprindere, și l-a numit pe acesta. Faptul omagiului de vasalitate al lui Ștefan în 1359 îl va fi raportat Długosz la această dată dela 1374 sau 1375, când un asemenea lucru s'a întâmplat în realitate. Așa dar începuturile suzeranității polone asupra Moldovei trebuie să înceapă de la 1387; expediția din «1359» adică din 1374—1379, nu constituie decât un episod fragmentar din relațiile moldo-polone dinainte de stabilirea suzeranității, tot așa ca și alte episoade, de exemplu catolicismul polon»¹⁴⁶.

Precum se vede, cercetătorul român n'a mai ținut seamă de sprijinul unguresc amintit de Długosz pentru rivalul norocos al lui Ștefan, și a considerat expediția polonă, la ordinul lui Vladislav de Oppeln, dusă și în interesul coroanei ungare, unită cu cea a Poloniei în persoana regelui Ludovic. Toată argumentarea e de altfel un exemplu tipic al metodei de a potrivi izvorul unui anumit punct de vedere, care caracterizează producțiunile școlii critice a istoriografiei noastre.

Dar nu toți istoricii au împărtășit acest mod de a vedea. Încă mai de mult, în Polonia, A. Jablonowski și Al. Czolowski consideraseră textul lui Długosz vrednic de crezare, fără a-i corecta data¹⁴⁷, iar ceva mai recent, Jan Dobrowski integrase faptul relatat de el,

¹⁴⁴ Cf. M. Bloch, *La société féodale*, I, p. 325 și urm.

¹⁴⁵ *Zagadnienie czarnomorskie w polityce polskiego srednowieczia, Przegląd hist.*, X, p. 343 și urm.

¹⁴⁶ *Op. cit.*, pp. 244—245.

¹⁴⁷ A. Jablonowski, *Zróżdła dziejowe*, X, Introducere, p. XVIII; Al. Czolowski, *Początki Moldawii i wy prawa Kazimierza Wielkiego roku 1359*, Lwów, 1890.

în expunerca sa a politicii generale a regelui Cazimir, considerând expediția pornită de acest suveran în ajutorul Ungariei aliate¹⁴⁸. Nici aici deci, nu s'au luat în considerare *provinciales Hungari* din armata lui Petru. Părerca mai veche a lui Czolowski a făcut însă școală; de ea se ține lucrarea mai nouă a lui I. Skrzypeka dintre istoricii poloni¹⁴⁹, care presupune că la 1359 se scursese totuși un deceniu de la descălecatul lui Dragoș, în care timp se putuse înjgheba o organizare de stat în Moldova. Ștefan și Petru, deși nu sunt pomeniți de cronicile țării, au putut totuși fi urmașii lui Bogdan, pe care nu-i cunoaștem îndeajuns de bine. Iar dintre istoricii români «cu Czolowski sunt de acord în multe privințe Ion Bogdan, Xenopol (care a părăsit astfel întâiele sale rezerve) și, mai puțin I. Minea», care socotește evenimentul «luat fără critică din tradiția unei familii nobile polone»¹⁵⁰.

Dar alți istorici au socotit lămurirea neîndestulătoare, fără a părăsi însă punctul de plecare ce îl constituie narațiunea lui Dlugosz și data indicată de ea. Era însă vădit că voievozii amintiți de cronicarul polon nu se puteau încadra în cronologia tradițională a domniilor Moldovei, nici potrivea cu temeiurile ei documentare; consecința logică era că Petru și Ștefan de la 1359 se luptau pentru moștenirea unui alt voivodat decât al celui întemeiat de Dragoș ca vasal unguresc și ajuns neatârnat prin descălecatul lui Bogdan. Voivodatul în chestiune trebuie să fi fost Țara Șipenițului, «regiunea de Nord a Moldovei, așezată între Ceremuș, Prut și Nistru, în triunghiul fortificat de cetățile Tețin, Hotin și Chmelov»¹⁵¹. Mai de mult, această ipoteză a fost formulată de I. Ursu¹⁵², și apoi îndreptată de Onciul în unul din ultimele sale studii¹⁵³. Bogdan ar fi găsit în acest colț de țară un voivodat independent: provincialii unguri ar fi oamenii lui Dragoș sau ai lui Sas, poate chiar Maramureșenii descălecatului. Ștefan, identificat mai întâi cu nepotul lui Bogdan, fiul fratelui său Iuga, căruia descălecătorul i-ar fi atribuit o feudă în nordul Moldovei, devine acum strămoșul Mușatinilor, care urmează în scaunul țării întregi la stingerea descendenților lui Bogdan în linie directă. Aceasta e și părerea susținută în studiul mai nou al D-lui I. Nistor, care crede «că nedumeririle acestea pornesc de la ideea preconcepută că statul moldovenesc, la începuturile sale, s'a întemeiat pe un *singur nucleu politic*, și anume pe voivodatul dela Baia. În realitate însă «*Voivodatul a toată Țara Moldovei*» ca de altfel și «*Voivodatul a toată Țara Rămânească*» s'a încheiat din unirea și contopirea succesivă a mai multor nuclee sau organizațiuni politice locale, care fiiuțau dincoace de munți în Moldova după tradiția de acasă din Maramureș. Acolo Românii trăiau în numeroase cnezate și voivodate, fiecare cu o căpetenie în frunte. Organizația aceasta politică se atestă încă din vremea năvălirii Tătarilor în Ardeal din 1240¹⁵⁴ unde fiiuța organizația politică patriarhală a Românilor cu cneji și voievozi în frunte, care împărțeau justiția între conaționali și răspundeau Tătarilor de dările în bani și în natură pe care până atunci ei le datorau regilor unguri direct sau imputerniciților lor. Descălecătorii maramureșeni găseau dincoace de munți un puternic suport etnic în populațiunea rămânească, care, mănătată de felurile nevoi, părăsise cu secole înainte pământul Transilvaniei și Maramureșului și, trecând munții, găseau în Valea Prutului și a Siretului câmpii deschise și pământuri roditoare. Dlugosz ne arată că în măsura în care numărul imigranților români sporea din zi în zi — *abundante in dies multitudo* — ei cuprindeau tot mai mult pământ, împingând semințiile slave spre miazănoapte și anume la început prin șiretenie, iar mai apoi prin violență, adoptând la nevoie chiar și datinele și obiceiurile acestora»¹⁵⁵. Au fost deci două descălecate: al lui Bogdan în valea Moldovei, din care scoate prin luptă pe urmașii lui Dragoș, și al nepotului său Ștefan, fiul lui Iuga, care descăleacă «pe la 1350 voivodatul șipenițian dintre Ceremuș, Prut și Nistru. Granițele noului voivodat șipenițian, precizează Dl. Nistor, erau marcate la Sud-Est de «bucovinele mari și mici» — *silvae fagiales bucovina dictae* — adică de pădurile de fag care pornind dela Răstoaca pe Ceremuș, treceau peste Cernăuți și ajungeau până la Hotin, unde o plasă poartă până azi

¹⁴⁸ J. Dabrowski, *Dzieja Polski sredniowiecznej*, II, Kraków 1926, p. 75.

¹⁴⁹ *Poludniowo-wschodnia polityka Poloki od Koronacji Jagelley do smierci Jadwigi i bitwy nad Worskla (1386—1399)*, Arch. Tow. Nauk we Lwowie, II, t. XXI, 1, Lwow, 1936, pp. 38—40.

¹⁵⁰ C. Racoviță, *op. cit.*, p. 243; I. Bogdan, *Două disertații despre începuturile Moldovei și Țării Rămânești, Convorbiri literare*, XXVI, 1980, p. 528 și urm.; Xenopol, *Ist. Românilor*, III (ed. Vlădescu), p. 121; I. Minea, *Principalele române și politica orientală a împăratului Sigismund*, p. 19 și *Informațiile românești ale Cronicii lui Ian Dlugosz*, Iași 1926, p. 14.

¹⁵¹ I. Nistor, *Lucius Aprobianus, ibid.*, p. 133.

¹⁵² *Relațiile Moldovei cu Polonia până la moartea lui Ștefan cel Mare*, Piatra-Neamț 1900, p. 15 și urm.

¹⁵³ *Din trecutul Bucovinei, Convorbiri literare*, XLIX, 1915, p. 589 și urm.

¹⁵⁴ Exact 1241.

¹⁵⁵ *Op. cit.*, pp. 148—149.

numele Bucovina. Bucovinele mari se întindeau de la Cernăuți până la Răstoaca, iar bucovinele mici se întindeau de la Cernăuți în direcția nord-vestică până la Hotin¹⁵⁶. Granița de Vest dinspre Pocuția o formau Ceremușul și Colacinul, iar granița de Nord era marcată de cursul Nistrului până dincolo de Hotin. Hotarul dintre Țara Șipenițului și Moldova îl găsim indicat cu precizie în tratatul de la Lublau 1412 în care se arată că pădurile mai mari, numite Bucovina, începând din munți sau din Alpii regelui Ungariei, așezate între Țara Moldovei și Țara Șipenițului, întinzându-se până la Sirete și până la o altă pădure mai mică, numită și ea Bucovina și întinzându-se până la Prut.¹⁵⁷ Individualitatea distinctă a acestui voievodat nordic pare a o admite și diaconul Gh. Moisescu, în cartea sa atât de documentată despre «Catholicismul în Moldova», când numește pe tatăl lui Petru și al lui Ștefan, bătrânul Ștefan al croniciei lui Dlugosz: «voievodul țării Șipenițului»¹⁵⁸. Cum a observat însă cu dreptate C. Racoviță, care întâlnise aceste păreri în lucrări anterioare, în cronică lui Dlugosz nu aflăm acest titlu. Ștefan e «Moldaviae voievoda» iar lupta dintre fiii săi se dă pentru principatul Moldovei¹⁵⁹; Țara Șipenițului e un ținut al acestei țări prin care armata polonă trebuia să treacă în drumul ei. Diaconul Moisescu nu se pronunță însă asupra controverselor în jurul datei și identității voievozilor Petru și Ștefan; «reținem doar faptul istoric netăgăduit al unei înfrâuriri polone asupra Moldovei resimțită pe tărâmul politic, încă înainte de moartea lui Cazimir cel Mare († 5 Noembrie 1370) adică pe vremea domniei lui Bogdan și a fiului său Lațcu»¹⁶⁰. Dar cu această constatare enigma rămâne nerezolvată.

Nici Dl. C. C. Giurescu nu a adus-o mai aproape de soluționare. Amintind formațiunile politice locale ale Românilor din Moldova, înainte de întemeierea statului, D-sa admite că «în extremitatea nordică [...] a teritoriului pe care se va întinde statul moldovenesc, exista pe la jumătatea veacului al XIV-lea o «țară» — probabil un voievodat — a Șipenițului. Cronicarul polon Dlugosz ne dă și numele voievodului, Ștefan, și arată pe larg lupta în 1359 pentru moștenire dintre cei doi copii ai acestuia, unul din ei, Petru, fiind ajutat de Unguri, iar celălalt, Ștefan, de Poloni. Siguranță deplină n'avem, nici cu privire la nume, nici la restul povestirii lui Dlugosz; chiar însă dacă ele nu s'ar confirma — se pare că în realitate e vorba de o luptă între Petru al Mușatei și Ștefan, viitorul domn, petrecută între anii 1374-1379 —, nu e mai puțin adevărat că a existat o «țară» a Șipenițului și că erau aci, pe vremea descălecătului, așezări omenesti, unele puternic întărite, ca Țețina, spre miez-noapte de Cernăuți, și Hotin pe malul Nistrului»¹⁶¹.

În sfârșit, mai de curând Dl. Șt. Pascu a examinat aceeași problemă, în legătură cu mama voievozilor Petru, Roman și Ștefan, moștenitorii lui Lațcu: Mușata, numită în actele ungurești Margareta, pe care un document papal o intitulează «Domina Valachie Minoris». D-sa, împreună cu Dl. P. P. Panaitescu, a stabilit că Mușata nu e decât echivalentul românesc al Margaretei, după cum floarea numite «margaretă» i se zice și astăzi în limba noastră «mușetel»¹⁶². Această constatare încheie controversa în jurul originii fiilor ei: ei rămân «ai Mușatei», fără a mai fi nevoie de a introduce în ascendența lor un «Mușat», înrudit cu Basarabii din Țara Românească¹⁶³. Nu o putem înscrie în arborele genealogic nici ca fiică a voievodului Transilvaniei: fiica voievodului Ștefan Csák a fost altă Margareta, soția lui Alexandru cel Bun, înmormântată în biserica de la Baia; la ea face aluzie Bandini în relațiunea sa, când amintește de «Margareta Hungara, Stephani Waywodae filia nupta vero Waiwodae Alexandro», ceeace a indus în eroare, între alții, și pe Radu Rosetti¹⁶⁴. Neputând fi nici fiica lui Lațcu, deoarece până la 1372 acesta nu avuse copii, și intervalul ar fi

¹⁵⁶ De fapt un ținut de vechi așezări omenesti. Cf. Gordon Childe, *Schipenitz, a late neolithic station with painted pottery in Bukovina. The Journal of the Royal anthropological Institute*, LIII, 1923, p. 263 și urm.; O. Kandyba, *Schipenitz: Kunst und Geräte eines neolithischen Dorfes*, Wien, 1937.

¹⁵⁷ *Ibid.*, pp. 153—154. Cf. Hurmuzaki, *Doc.* I, 2, no CCCCI, p. 486. Numele «Bucovina» apare încă de la 1392, cf. St. Pascu, *Contrib. la ist. Românilor*, p. 73.

¹⁵⁸ *Op. cit.*, p. 61.

¹⁵⁹ C. Racoviță, *op. cit.*, p. 243. Nu voievoda *Moldaviensis* ci *Moldaviae voievoda*, cf. Dlugosz, *Hist. Polonicae*, Frankfurt, 1711, I, col. 1122.

¹⁶⁰ *Catholicismul în Moldova*, p. 63. V. bibliografia în n., pp. 61—63.

¹⁶¹ *Ist. Românilor*, I⁵, pp. 396—397.

¹⁶² *Contribuțiuni la ist. Românilor*, p. 48, n. 167, și P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrân*, p. 227.

¹⁶³ C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 445.

¹⁶⁴ Cf. *supra*; *Codex Bandinus*, Anal. Acad. Rom., Mem. secț. ist. s. 2-a, XVI, p. 218. V. I. Minea, *Principatele române și politica împăratului Sigismund*, p. 32, n. I.

prea scurt pentru ca ea însăși să fi devenit mama fiilor ei, nu rămâne decât ipoteza că era din neamul lui Bogdan, fiica lui și soră cu Lațcu, iar acesta murind fără coborători lăsbătești, succesiunea revenea nepoților săi, fii ai sorei sale Mușata-Margareta. Cu cinci era însă căsătorită?

S'a crezut că bărbatul ei era acel Costea Voevod al pomelnicului dela Bistrița, care întrerupe șirul cunoscut al voievozilor Moldovei, și socotit de unii drept purtătorul numelui Mușat¹⁶⁵. Dl. Pascu, ținând seamă de cronica lui Dlugosz și de corectările propuse în privința datei, socotește că soțul necunoscut al Mușatei-Margareta nu putea fi decât Ștefan, amintit de cronicarul polon ca «voivod al Moldovei», dar în realitate voivod al Șipenițului. El nu poate fi însă Ștefan, nepotul lui Bogdan, deoarece din două documente, unul din 1360 și altul din 1385, rezultă clar că Ștefan, fiul lui Iuga, a părăsit pe unchiul său, devenind din nou «credincios» regelui ungar. Nu este nevoie, adaugă D-sa în notă, să-l considerăm pe Ștefan voivodul Șipenițului, numai decât nepotul sau strănepotul lui Bogdan, pentru ca acesta să-i fi încredințat cărmuirea unei însemnate părți din țara Moldovei. Ștefan va fi fost un om din imediata apropiere a lui Bogdan — o altă rudă sau om de încredere — care l-a servit și i-a fost de mare ajutor în opera întreprinsă [...]. După moartea lui Lațcu, nepoții acestuia fiind minori, a luat frâiele conducerii mama lor, iar la majoritatea lui Ștefan, când acesta trebuia să ia personal tronul, se întâmplă neînțelegerea cu fratele său mai mic Petru. Acesta, după moartea tatălui său, Ștefan, unește Principatul moldovean cu voevodatul Șipenițului, pentru ca urmașul lui Petru, Roman, să se poată intitula «Marele singur stăpânitor Domn, Io Roman Voevod al Țării Moldovei din munte și până la malul mării»; lui Roman îi urmează al treilea, cel mai mare dintre frați, Ștefan¹⁶⁶.

Astfel s'ar lămurii și problema lui «Costea Voivod» din pomelnicul dela Bistrița; Dl. Nistor crede că «intercalarea numelui Costea între voievozii Lațcu și Petru nu este decât o eroare de transcripție, izvodindu-se poate din nebagare de seamă, Costea în loc de Ștefan, adevăratul soț al Margaretei și tatăl lui Petru I»¹⁶⁷. În această privință, diacnul Moiscu aduce o explicație de ordin paleografic: «ne gândim dacă nu cumva în pomelnicul original — manuscrisul de azi este o copie dela începutul veacului al XVI-lea, după un original început în 1407 — va fi fost scris după *Lauko* numele voevodului Ștefan al Țării Șipenițului. Cu vremea însă pomelnicul va fi suferit unele corupții prin ștergerea literelor. În cazul de față s'ar putea întâmpla să fi pierit literele de la sfârșitul numelui Ștefan, adică *-fan*. La transcriere diacul, vreun rutean de neam, nepricepând ce rost ar putea avea literele rămase *Cme-* le va fi împreunat cu literele *ko* de la sfârșitul numelui Lațcu, scoțând astfel un nume nou *koste*, în loc de Ștefan. Aceste presupuneri le facem pe temeiul că este cu neputință ca acest nume *Costea Voevod* să fi fost trecut în pomelnicul original al mănăstirii Bistrița, căci el nu este nume de botez, ci o prescurtare a numelui Constantin. În toate pomelnicele domnești nu găsim trecute nici numele de casă, și nici diminutivele ci numai numele curate de botez»¹⁶⁸. Dar această ingenioasă subtilizare a misteriosului voivod este contestată de Dl. A. Sacerdoțeanu: «Emendația propusă pentru Costea (*ko* final + *cme* inițial) nu se poate primi fiindcă: în pomelnic Lațcu nu e la nominativ, ci *Lațcu*, numele domnilor nu urmează unul după altul ci sunt spațiate de «pomenește Doamne pe [...] Voivod» și mai apar diminutive, dacă poate fi Costea un diminutiv (v. Costică, Costea, Ștefco, Mărușca, Iliăș)¹⁶⁹. De fapt în această vreme numele Costea se întâlnește destul de des la nobilii români din Maramureș¹⁷⁰, și poate de altfel să fie lămurit pe altă cale pentru rostul său în Moldova, fără să fie nevoie de a presupune greșeli de transcriere, ce nu pot fi dovedite în mod sigur.

În stadiul în care au ajuns cercetările, se poate deci constata că se recunoaște în general povestirii lui Dlugosz și a celorlalți cronicari poloni un substrat real netăgăduit, și că ipoteza unui voivodat deosebit al Șipenițului, în afară de acel descălecat de Maramureșeni în valea Moldovei, a câștigat teren. Cu puține excepții însă, cei mai mulți stăruiesc în nepotrivirea de date cu elementele ce sunt cunoscute de aiurea din istoria Moldovei, și cred că pot strămuta episodul certei între Petru și Ștefan și al intervenției polone între anii 1374—1379, când acești voievozi pot fi identificați, cu acei pe care îi amintește cronologia

¹⁶⁵ C. C. Giurescu, *ibid.* Altă părere la I. Minea, *op. cit.*, p. 33 și urm., care crede pe Costea un fiu al lui Lațcu, care n'a domnit.

¹⁶⁶ *Contribuțiuni la ist. Românilor*, pp. 52—53.

¹⁶⁷ *Op. cit.*, p. 165.

¹⁶⁸ *Catolicismul în Moldova*, pp. 63—64, n. 1.

¹⁶⁹ Notă în D. Onciul, *Opere complete*, I, p. 370: Cf. *Pomelnicul mănăstirii Bistrița*, ed. D. P. Bogdan, București, 1941.

¹⁷⁰ Cf. exemplele aduse de I. Nistor, *op. cit.*, p. 166.

tradițională a domniilor moldovene. Tot atunci s'ar fi unit voevodatul Șipenițului cu țara Moldovei într-o singură stăpânire. Acești « voievozi teritoriali » ai ținutului dela miazănoapte, cum îl califică Dl. A. Sacerdoțeanu, ar fi însă tot Maramureșeni, din neamul lui Bogdan, prin nepotul său, Ștefan, fiul fratelui său Iuga. Descălecatul lor, judecând după data ce le-o atribuie D-sa¹⁷¹, s'ar fi produs cam în același timp cu acel al lui Dragoș precedând astfel plecarea lui Bogdan din Maramureș și stabilirea lui în Moldova. Dar Dl. Sacerdoțeanu pare a considera exactă data anului 1359, arătat de cronica lui Dlugosz, spre deosebire de ceilalți cercetători care o socotesc greșită.

.. Credem că e locul de a reconsidera întreaga problemă a relațiunii cuprinse în cronica lui Dlugosz și de a examina dacă într-adevăr se poate susține temeinicia ei în privința faptelor și nepotrivirea ei în privința datei. În părerea noastră o asemenea distincțiune nu poate fi menținută. E limpede că în cearta celor doi fii de domni s'au înfruntat două interese potrivnice: acel al Poloniei și acel al « provincialilor unguri »; o asemenea opunere cu greu se poate concepe, atunci când același rege domnea în Ungaria și în Polonia, cum a fost cazul sub Ludovic I, cu atât mai mult după 1374, după ce suveranul convocase la Kosice adunarea Stărilor și ordinelor polone și le confirmase în mod solemn privilegiile lor¹⁷². El nu e ușor de admis nici în timpul domniei lui Cazimir, care era aliat cu același rege al Ungariei, dar se lămurește dacă presupunem că « provincialii unguri » sprijinitori ai lui Petru, ar fi Bogdan și « vitejii » săi, răsculați împotriva autorității regale și prin urmare dispuși de a se opune intereselor ei sau ale unei puteri aliate cu Ungaria, în orice împrejurare¹⁷³.

Nu s'a observat de altă parte că cronicarul polon mai aduce încă o precizie în ce privește data: el arată în continuare că ciuma care a izbucnit în Polonia la 1360 a urmat înfrângerii suferite din partea Valahilor¹⁷⁴. Se pare de altfel că povestirea sa nu se întemeie, cum presupune Radu Rosetti, numai pe tradițiuni orale, întotdeauna nesigure în privința indicațiilor cronologice. După Sarnicki, familia cardinalului Sbigniev de Olésnica avea o cronică a sa, în care erau trecute faptele strămoșilor¹⁷⁵, așa că Grigore Ureche știa și el ceva când arăta că « cronicarii lor, neavând altă treabă, ce numai văleatul păzia, și niște lucruri mari ca acestea păzia și socotia să nu rămâe ceva neînsemnat ... »¹⁷⁶. Nu rămâne astfel în picioare, dintre toate argumentele aduse împotriva datei din cronica lui Dlugosz, decât acel al lui Górká, care contestă că s'a putut pierde în 1359 steagul voivodatului de Lwów, instituit după această dată. Dar acest amănunt, care poate fi greșit, nu e de natură să arunce îndoială asupra întregii povestiri, care trebuie primită sau respinsă ca un tot, cuprinzând atât faptele cât și data la care au avut loc.

Obiecțiunea principală e de altfel aceea că în scurtul răstimp ce a trecut dela descălecat — fie chiar socotind dela Dragoș — și presupunând că în țara Șipenițului s'au așezat tot Maramureșeni, sub Ștefan, nepotul lui Bogdan, sau altul cu acest nume dintre oamenii voivodului răsculat, nu s'a putut înjgheba o organizație politică și militară în stare de a se împotrivi, aproape în același timp, celor doi mari suverani ai Europei creștine de Răsărit: Ludovic al Ungariei și Cazimir al Poloniei. E ciudat că niciunul din istoricii amintiți mai sus n'a avut în vedere posibilitatea unei existențe mai vechi a voivodatului nordic care nu era numai al Șipenițului, ci trebuia în mod firesc să cuprindă și alte ținuturi. Credem că Dl. Nistor a văzut bine când a considerat că granițele din tratatul dela Lublau, pentru o eventuală împărțire a Moldovei între Unguri și Poloni — care din fericire n'a fost niciodată aplicată — nu erau cu totul arbitrare și se întemeiau pe stări de lucruri anterioare. « Reminiscența contopirii a două țări în una singură, scrie D-sa, pare să se fi păstrat în vechea împărțire a Moldovei în « Țara de Sus » și « Țara de Jos », fiecare cu câte un mare vornic în frunte. De asemenea rămâne de cercetat dacă faimosul tratat de împărțire a Moldovei de la Lublau din 1412 nu viza divizarea teritoriului Moldovei în vechile sale componente: voivodatul Șipenițului și voivodatul Moldovei propriu zis. Regele Poloniei revendica Țara de Sus iar regele Ungariei Țara de Jos, dar fiecare cu ieșire proprie la mare și anume Polonia prin Cetatea-Albă, iar Ungaria prin Chilia »¹⁷⁷. La 1359 desigur nu putea

¹⁷¹ *Îndrumări în cercetările istorice*, p. 258: « Voevozi teritoriali în țara Șipenițului: Ștefan (1353—1359), Ștefan (1359), Petru (1359—1374?) ».

¹⁷² B. Hóman, *Gli Angioini di Napoli in Ungheria*, p. 397.

¹⁷³ Cf. G. I. Brătianu, *Tradiția istorică*, p. 139.

¹⁷⁴ *Ibid.*, p. 138, n. 5. Cf. Dlugosz, *op. cit.*, I, col. 1124.

¹⁷⁵ I. Nistor, *op. cit.*, p. 143: « habet hoc gens peculiare chronicon rerum a suis majoribus gestarum. »

¹⁷⁶ Er. C. C. Giurescu, p. 13.

¹⁷⁷ *Op. cit.*, p. 162.

fi vorba de ieșirea la mare, ce era încă în miinile Tătarilor, dar se poate concepe o delimitare între regiunea din valea Siretului și a afluenților săi de pe malul drept, dinspre munți — și acea din valea Prutului și cursul superior al Nistrului. Aci ne izbim însă de altă interpretare, ce aparține D-lui C. C. Giurescu. «Noi credem, afirmă D-sa, că încă din vremea lui Dragoș, Moldova cuprindea tot *versantul oriental al Carpaților până la miazăzi de Oituz*. Într'adevăr, n'ar fi avut niciun rost să existe o «mărcă» de apărare care să se mărginească numai la trecătoarea nordică dela Câmpulung-Vatra Dornei-Rodna, lăsând pasul Bicăzului, acelu al Ghimeșului și cel al Oituzului descoperite; Tătarii ar fi putut cu mare ușurință pătrunde pe aici, prin sud. De aceea credem că stăpânirea lui Dragoș a trebuit să se întindă asupra tuturor extremităților orientale ale trecătorilor care duceau spre Ardeal. Când apoi urmașii lui Dragoș au fost îndepărtați de Bogdan, acesta a luat în stăpânire întreg teritoriul care aparținuse mai întâi vasalilor regelui ungur, așa dar tot pământul dela Ceremuș și până în Vrancea. Într'adevăr, sub Iațco, urmașul lui Bogdan, nu se constată o expansiune spre miazănoapte, iar cel de al doilea urmaș, Petru al Mușatei, primește de la regele Poloniei, ca zălog pentru o sumă de bani împrumutată, *Pocuția*. Aceasta înseamnă însă că hotarul era chiar de atunci la Ceremuș. Cum nici în timpul lui Petru nu se constată o asemenea înaintare spre miazănoapte, credem că se poate afirma că încă din vremea lui Bogdan întemeietorul, Moldova atinsese limita nordică ce formează astăzi hotarul spre Polonia»¹⁷⁸.

Sunt aci mai multe împrejurări care cer a fi lămurite. Situația din timpul domniei lui Petru și a omagiului său către regele Poloniei, Vladislav Jagello, la 1387 — deci aproape treizeci de ani după descălecat — poate să fie cu totul diferită de cea din perioada anterioară. Nimic, din puținul pe care îl știm în privința domniei lui Iațco, nu arată că sub acest voevod n'ar fi avut loc «o expansiune spre miazănoapte». Aflăm doar că la 1370 el ceruse Papei să se așeze un episcopat catolic în orașul Siret, pe care voia, cu acest prilej, să-l ridice la treapta de *civitas*, demers din care s'ar putea înțelege că făcea din această localitate, la mică depărtare de pădurile Șipeniului, reședința sa domnească. Trecutul mai vechiu al orașului îl arată, chiar dacă n'am admite mucenicia a doi Franciscani în acest loc pe la 1340 sau 1344¹⁷⁹, trecerea regelui Ludovic la 1352, în drumul său spre Polonia, unde mergea să sprijine pe Cazimir al Poloniei împotriva Lituanilor și Tătarilor¹⁸⁰. Dar în ce împrejurări a fost strămutată reședința de la Baia la această margine de țară, nu ne lămurește niciun document.

Cât privește Moldova descălecatului, o indicație asupra întinderii ei ne-o dă tradiția însăși care o înfățișează la început ca o «căpitănie», și se leagă de valea Moldovei, și de Boureni, în locul unde această vale se apropie de acea a Siretului, mai sus de confluența de la Roman a celor două râuri. Mai este apoi «Câmpul lui Dragoș», cuprinzând cea mai mare parte a județelor Neamț și Bacău; astfel s'ar acoperi ieșirile principalelor trecători care duc din Ardeal în Moldova. Dar înființarea, sau mai bine zis restaurarea episcopiei catolice de Milcov, la 1347, precum și numeroasele așezări cu urne secuiești și săsești din această parte «de jos» a țării, confirmă existența unei alte mărci, sub stăpânirea directă a regelui Ungariei, ce se prelungea spre miazăzi până la cursul Prahovei și al Ialomiței. Cercetători mai noi, ca Dl. E. Lăzărescu, și-au însușit ipoteza formulată în această privință de Nicolae Iorga¹⁸¹. Mai de curând, Dl. A. Sacerdoțeanu, care a binevoit să ne comunice comentariile D-sale cu privire la studiul lui Onciul despre «Titlul lui Mircea cel Bătrân», aflat în curs de retipărire, se rostește categoric în același sens:

«Este incontestabil că între Moldova care luase ființă în jurul târgului Siret și Țara Românească de la Argeș, era un ținut care nu aparținea nici uneia din cele două domnii, deși locuitorii lui erau Români. Acesta cuprindea gurile Dunării și drumurile care le leagă cu Ardealul, fie pe la Oituz, fie pe la Buzău sau Prahova. E neîndoielnic faptul că a fost acolo o stăpânire bizantină sau măcar genezeză, care a permis legăturile comerciale cu cetățile săsești din Ardeal. Pe urmă aceasta a trecut în mâna Tătarilor, care n'au dat aceeași importanță comerțului ardelean, sau l'au stânjenit în oarecare măsură. Din acest motiv trebuie să deducem nevoia unei expediții de recuperare împotriva Tătarilor și pentru reînființarea episcopatului catolic al Cumaniei sub numele de Milcova la 1347». La 1353, Brașo-

¹⁷⁸ Ist. Românilor, I⁵, pp. 401—402.

¹⁷⁹ Cf. G. Moisesescu, *Catolicismul în Moldova*, p. 87, n. 2., Iorga, *Hist. des Roumains*, III, p. 246, n. 3, obiectează că «nu se știe cine ar fi stăpânit atunci localitatea». Dar obiecțiunea cade, dacă admitem existența unui voievodat deosebit în aceste părți.

¹⁸⁰ P. P. Panaitescu, *Interpretări românești*, p. 44, după Skrzypczk. Termenul «civitas», pentru o reședință episcopală și cu privire la Argeș, în 1380! St. Pascu, *Contrib. la ist. Românilor*, p. 66, n. 28.

¹⁸¹ V. mai sus.

venii, în privilegiul ce-l obțin dela regele Ludovic, se obligă a-i da sprijin în caz de război, și anume *ad partes orientales* cu toată puterea lor, iar *ad partes occidentales* cu cincizeci de oameni bine înarmați. « Din acestea, adaugă Dl. Sacerdoțeanu, rezultă că drumurile spre Dunăre și mare nu mai erau accesibile Sașilor și că se pregătea cucerirea lor pe seama coroanei ungurești. Aceasta se va fi întâmplat ceva mai târziu, poate pe la 1357 când Andrei, voevodul Ardealului¹⁸², este atât de bine răsplătit de Rege. Un an mai târziu, drumul cel mai sudic era asigurat și regele putea acorda Brașovenilor un privilegiu formal [...]. Drumul Brăilei accesibil Brașovenilor, nu va sta sub tutela regelui decât scurtă vreme (în 1368 era al Voivodului) dar cel moldovenesc spre Chilia, pentru care se vor da lupte crunte și mari bătălii diplomatice, este ținut mai mult. Prin 1412 era însă și el de domeniul recuperării căci Moldova atinsese limitele sale naturale ».

Sunt și aci de făcut câteva observații. Regiunea în chestiune n'a putut fi « bizantină », mai puțin încă « genoveză », în toată întinderea ei în perioada în care coloniile italiene se stabilesc pe țărmurile Mării Negre. Insulele « parisiene » peste care și-a întins stăpânirea Mihail VIII Paleologul, după recucerirea Bizanțului de la Latini, în a doua jumătate a veacului al XIII-lea, sunt doar acele din delta Dunării. Mai departe spre interior nu e probabil să fi pătruns, în această perioadă târzie, garnizoanele împăratului din Constantinopol. Cât despre Genovezi, ei au avut așezările lor la Vicina, care de asemenea e situată în sudul Deltei, iar mai târziu la « Licostomo » sau Chilia pe brațul nordic al fluviului¹⁸³, dar nimic nu arată că s'ar fi ridicat mai sus pe cursul său, altfel decât prin călătoriile unor negustori izolați. În schimb, este dovedită la începutul secolului al XIV-lea stăpânirea țarului bulgar, de obârșie cumani, Svetoslav, la nord de gurile Dunării, unde « ameșii săi păzeau țărmul la Cetatea Albă; în 1314 călugărul franciscan Angelo de Spoleto a fost ucis de Bulgari în portul dela limanul Nistrului, iar doi ani mai târziu, Genovezii se plâneau de prădăciunile oamenilor împăratului « Fedixclavus », în același loc. E ciudat că « izvodul orașelor rusești », anexat croniciei Voskresenskaia din « veacul al XIV-lea, care înșiră cele mai multe orașe din Moldova — probabil cu un înțeles comercial —, socotește Hotinul drept « târg bulgaro-valah »¹⁸⁴; este cu neputință ca teritoriul hărăzit de imperiul tătaresc lui Svetoslav, în schimbul serviciilor aduse hanului Toktai¹⁸⁵, să se fi întins atât de mult dealungul Nistrului. Sigură pare numai stăpânirea sa la revărsarea acestui râu în Marea Neagră, și în Bugeacul de mai târziu, unde se făcea legătura, prin Dobrogea, cu Bulgaria propriu-zisă. De altfel după moartea lui Svetoslav, la 1322, urmașul său Mihail nu mai domnește decât peste « Bulgarii de dincoace de Dunăre », ceea ce lasă a se înțelege că ținutul de « dincolo » — la Nord de Delta, după orientarea cronicarului bizantin — fusese reluat în stăpânire de imperiul tătaresc¹⁸⁶. Am văzut că un document genovez din 1343 îi arată granița la Dunăre, iar cercetări mai recente stabilesc că însăși Vicina căzuse în mâinile Tătarilor între 1332 și 1337¹⁸⁷. Greutățile Brașovenilor veneau deci fără îndoială din partea acestora.

Ceeace a contribuit desigur a le ușura, a fost cearta ce a izbucnit atât în lăuntru Oardei, după moartea lui Gianibeg la 1356, și a urmașului său Berdibeg, cât și între Tătari și Lituanii, aceștia din urmă folosind slăbirea împărăției tătarăști pentru a începe ei înșiși o expansiune spre țărmul Mării Negre. Cu toate părerile contrarii ale câtorva istorici, pare mai mult decât probabil că pe la 1362—63 s'a dat bătălia de la Sina Woda (apele albastre) lângă gura Niprului, în care Marele Principe Olgierd al Lituaniei a învins trei principii tătari, pe cari izvoarele îi numesc Chaczibeg, Kutlubuh și Dimitrie¹⁸⁸. Acesta din urmă, după C. Racoviță, « e un stăpânitor tătar bine atestat istoricește; celelalte numiri se identifică însă cu nume geografice: Chaczibeg este un port pe locul unde se află astăzi Odesa, iar Kutlubuh e un loc pe Dunăre în Basarabia sudică (Catlabug)¹⁸⁹. Dar identificările geografice nu împiedică aceste personaje să fi existat și să-și fi lăsat numele localităților respective, amintind poate raza stăpânirii lor¹⁹⁰. Cât privește pe Dimitrie, el e într'adevăr « bine atestat » deoarece pentru negustorii *Domnini Demetrio Principis Tartarorum* dă Ludovic cel Mare privilegiul său din 1368¹⁹¹. Acest document arată că

¹⁸² E. Andrei, fiul lui Lațcu, învingătorul Tătarilor în 1345.

¹⁸³ Cf. G. I. Brătianu, *Vicina et Cetatea Albă*, p. 82.

¹⁸⁴ I. Nistor, *op. cit.*, p. 155.

¹⁸⁵ V. mai sus.

¹⁸⁶ G. I. Brătianu, *op. cit.*, p. 114 și urm.

¹⁸⁷ V. Laurent, *Le Métropolite de Vicina Macaire et la prise de la ville par les Tartares, Rev. hist. du Sud-Est européen*, XXIII (1946), p. 225 și urm.

¹⁸⁸ V. toată bibliografia în A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea*. Cambridge Mass. 1936, p.

184 și urm.

¹⁸⁹ C. Racoviță, *op. cit.*, *Rev. Ist. Română*, X, p. 317.

¹⁹⁰ G. I. Brătianu, *Vicina II*, *Rev. hist. du Sud-Est européen*, XIX, 1, p. 160.

¹⁹¹ Hurmuzaki, *Doc.*, I, 2, p. 144.

posesiunile stăpânitorului tătar se învecinau undeva cu acele ale regelui Ungariei: punctul de contact nu se poate afla decât tot în regiunea gurilor Dunării, până unde fusese împinsă « marca » estică ungară, între Țara Românească și Moldova. Acest fapt înlătură și teoria Gôrka, a unei stăpâniri lituane a Cetății Albe, după biruința lui Olgierd¹⁹². Lituania a ajuns la țarmul mării între Nipru și Bug, dar în desmembrarea imperiului Oardei de Aur, părțile de miazăzi ale Transnistriei și Basarabiei de astăzi au rămas tătărești. Aci va fi fost stăpânirea celui Dimitrie, în care Nicolae Iorga vedea un « Timur »¹⁹³, identificare mai sigură decât cea a istoricului sovietic N. Malițki cu un demnitar tătărăsc menționat de o inscripție din Mangup în Crimeea, dela 1361–62¹⁹⁴.

Tot din 1368 e și privilegiul lui Vladislav sau Vlaicu Vodă al Țării Românești, pentru aceiași Brașoveni, dat în înțelegere cu « geneiosul nostru Domn firesc », regele Ungariei. E adevărat că e vorba de negustorii care trec spre țări străine « per viam Braylam », dar nu e nici o indicație că vama Voevodului român se percepea în portul dunărean. Înțelegerea cu trimisul regelui Ungariei ne face mai degrabă să credem că avantajile făcute Brașovenilor au de scop să ușureze drumul lor spre acest port, străbătând Țara Românească, dar fără a preciza că Brăila se afla în cuprinsul ei¹⁹⁵. Nu știu dacă războiul ce a izbucnit în anul următor între Voevodul român și regele Ungariei sau împăcarea care i-a urmat, au modificat această situație la marginea de Nord-Est a Țării Românești. Pare mai probabil că numai sub Radu, urmașul lui Vladislav, și mai ales după moartea lui Ludovic cel Mare la 1382, a fost înlăturat « coridorul » unguresc spre gurile Dunării și s'a stabilit contactul teritorial direct între Moldova și Muntenia¹⁹⁶. Închiderea această lungă paranteză, necesară pentru a preciza că întinderea teritorială a Moldovei era departe de a fi atât de unitară din primele zile ale descălecătului, spre a ne întoarce la problema voevodatului nordic, al « Țării de Sus » deosebite de ctitoria politică a lui Dragoș și a lui Bogdan.

Textul lui Długosz nu trebuie privit într-adevăr ca o informație izolată, ce nu poate găsi confirmare în alte izvoare. De el se leagă toate indicațiile anterioare pe care le-am amintit cu prilejul discuției părerilor D-lui Al. Boldur¹⁹⁷, și din care am dedus existența mult mai veche a unei formațiuni politice locale în nordul Moldovei, începând cu « ducele » sau voevodul « Olaha » sau valah dela 1247, în drum spre curtea Hanului, și continuând cu Valahii în luptă cu Rutenii la 1277, din cronica lui Thomas Tuscus, sau cu acei pe care tot Długosz îi arată încă dela 1325 în armata regelui Poloniei, în campania sa din Brandenburg din 1327. Dar mai ales trebuie să stăruim asupra voevodului român, vecin cu principatul de Halici, pe care la 1307, cronica rimată stiriană îl descrie ca « un domn mai puternic peste alții ». El e în legătură de prietenie, dacă nu și de subordonare, față de voevodul Ladislav Borș al Ardealului, ceea ce a dat chiar loc la ipoteza că ar fi vorba de un voevod român în Maramureș. Dar ultima notă a D-lui Z. Păclișanu confirmă presupunerile făcute mai înainte, că ar fi un stăpânitor din Moldova¹⁹⁸. Vecinătatea cu Rutenii din Galiția și contingentul trimis în ajutorul regelui Poloniei arată de altă parte legături mai vechi în această direcție și lămuresc astfel cum se puteau interesa de succesiunea domniei dela 1359 atât Polonii cât și « provincialii unguri ». Dar mai ales existența unei organizații politice și militare în acea parte a Moldovei, ce era vecină cu principatul de Halici, poate cu un secol și mai bine înainte de 1359, explică împotrivirea victorioasă a voevodatului, chiar după o desbinare lăuntrică între moștenitorii voivodului Ștefan. Un stat « descălecat » de mai puțin de zece ani din inițiativa pribegilor din Maramureș, n'ar fi avut posibilitatea să înfrunte armata trimisă de regele Poloniei și să-i aducă o atât de gravă înfrângere. E adevărat că acest raționament se întoarce împotriva rezistenței nu mai puțin biruitoare opuse de Bogdan, proaspăt descălecat în Moldova lui, armatei regelui Ungariei, despre care nu ne putem îndoi după mărturisirea cuprinsă în însăși diploma regală din 1365. Dar și acolo e probabil că oamenii care s'au împotrivit erau de mult așezați în « țara noastră moldovană »; Bogdan și credincioșii săi au avut rostul să-i unească în mănunchiul stăpînirii sale și să le dea conducerea hotărâtă ce le lipsea.

¹⁹² O. Gôrka, *Zagadnienie czarnomorskie*, p. 30. Cf. C. Racoviță, *ibid.*

¹⁹³ *Hist. des Roumains*, III, p. 264.

¹⁹⁴ *Note asupra epigrafiei din Mangup* (în rusește), Izvestia ale Acad. de Ist. a Culturii materiale, Leningrad, LXXI (1933), apud Vasiliev, *op. cit.*, p. 187. Demnitarul « Khuítani », care ridică un turn « cu ajutorul lui Dumnezeu și al sfântului Dimitrie », poate să se fi numit și Dimitrie, dar nu e decât un « sutaș » local, ceea ce e un rang prea puțin înalt în ierarhia mongolă pentru a putea fi atribuit adversarului lui Olgierd.

¹⁹⁵ Hurmuzaki, *Doc.*, I, 2, no. CVIII, pp. 144–145.

¹⁹⁶ V. mai sus.

¹⁹⁷ V. mai sus. Cf. G. I. Brătianu, *Tradiția istorică*, pp. 137–138.

¹⁹⁸ *Rev. Ist. Română*, XVII, pp. 119–121.

De altă parte, nu trebuie să uităm că în această perioadă, Moldova era doar unul din sectoarele ce interesau politica multilaterală a lui Ludovic cel Mare, și desigur nu cel mai însemnat. Primejdia Tătarilor dispăruse, după desmembrarea Oardei de Aur și luptele ei cu Lituania; interesele comerciale erau asigurate prin marca estică de la Dunărea de Jos și înțelegerile ce urmau să se stabilească cu « principele Dimitrie » al Tătarilor din aceste ținuturi. În anii 1359–1365 am văzut că regele era destul de ocupat la alte hotare: în Serbia, în Dalmația, în Bosnia, unde Tvrtko va fi restabilit cu ajutorul său, la granița Boemiei, unde alianța sa cu casa de Austria îl opunea împăratului Carol al IV-lea de Luxemburg¹⁹⁹. În câmpul vast al acțiunii sale, Moldova dela Siret era un punct neplăcut, chiar dureros, cum erau pentru Habsburgii contemporani cantoanele elvețiene, în timpul luptelor dela Morgarten (1315) sau de la Sempach (1386). Totuși, oricât ar fi resimțit eșecul pe care îl înregistrase, niciun interes vital nu îndemna pe Ludovic să arunce toate puterile sale în cumpănă în această direcție; nici unchiul și aliatul său, Cazimir, nu a răzbunat înfrângerea oștirii sale din codrii Șipenițului. În această vreme în care comunicațiile erau grele și distanțele mari, avantajul era adesea al puterii locale, mai deplin stăpâne pe terenul și mijloacele ei, oricât ar fi fost ele de modeste în ce privește efectivele și armamentul. O monarhie feudală, cu multiple legături și rivalități, era un instrument greoi, ce trebuia să socotească în orice acțiune cu interesele și privilegiile individuale sau corporative ale dependenților ei. Vasalii nu datorau decât contingente mărginite pe un timp limitat, iar lefegii, întrebuiți în « marile campanii » ale războiului de o sută de ani, impuneau grele sacrificii tezaurului și nu reprezentau întotdeauna un element prea sigur în rândurile unei armate. Un rege puternic putea astfel fi stânjenit în lupta împotriva unei țări de foarte mică însemnătate: așa s'a putut menține independența Scoției în contra regelui Angliei, sau acea a Elveției împotriva ducilor Austriei sau ai Burgundiei. Tehnica războiului nu rupsese încă echilibrul în favoarea marilor puteri.

Revenind însă la voivodatul dela Nord, ar fi interesant de a-i determina mai precis denumirea și orientarea politică. Istoricii mai noi l-au intitulat « al Șipenițului », deși chiar textul lui Dlugosz numește pe Ștefan « voivod al Moldovei ». Ar putea fi o concluzie a cronicarului, care într-o vreme când acest nume era singurul folosit pentru regiunea geografică respectivă, iar Șipenițul, după unirea sa cu cealaltă Moldovă nu mai rămăsese decât ca o starostie cu oarecare privilegii²⁰⁰. Dl. Nistor crede într-o *unire personală* a ambelor voievodate, sub Petru, care a urmat lui Lațcu în calitate de moștenitor atât al Șipenițului cât și al Moldovei: « cu vremea, unirea personală se dezvoltă succesiv într-o *uniune reală* a ambelor organisme de stat. În timpul acesta de tranziție Petru-Vodă se considera el însuși ca un fel de guvernator sau staroste de graniță al Țării Șipenițului. Mai apoi el trecu această demnitate de staroste cu titlul de proție primului boier din sfatul domnesc. Dar pe lângă autoritatea superioară de staroste apar în Țara Șipenițului și dregători sau castelani de Hotin și Țețin care își aveau cercul lor de activitate. Atribuțiunile administrative ale acestora sporeau mereu în dauna autorității starostelui până la completa lichidare a acestuia precum și a administrației autonome a Țării Șipenițului »²⁰¹. E incontestabil că Țara Șipenițului va fi avut autonomia ei, ca « țările » celelalte din Ardeal sau din Oltenia, a căror existență ne-o atestă documentele vremii. Dar numele însuși al « Moldovii » pare a fi mai vechiu: am amintit mai sus apariția la 1286 a unui « Molday » în legătură cu imperiul tătaresc, iar 1335 a lui Alexa Moldavicz la Lwów. Numele acestuia se interpretează ca fiind în legătură cu « târgul Moldovii » — Baia, dar e sigur că se va fi mărginit numai la un oraș? Să nu fi fost două Moldove, cum au fost la un moment dat două Flandre, una în dependența feudală a Imperiului, cealaltă a regelui Franței? Paralelismul s'ar putea întinde mai departe, deoarece contingentul de la 1325 în rândurile armatei polone apare ca îndeplinirea unor obligațiuni de ajutor decurgând din relațiuni de vasalitate. Faptul că în 1359 unul din pretendenții la voivodatul nordic recurge la sprijinul regelui Poloniei, și îi promite supunere, este o confirmare a acestei presupuneri. Conflictul de suzeranități ce s'a produs mai târziu între Ungaria și Polonia în privința Moldovei unite, ar avea astfel rădăcini într'un trecut mai depărtat, când fiecare din aceste monarhii avea în dependența sa un vasal deosebit dintr'o anumită parte a acestei țări. În acest caz, tratatul de la Lublau, cu împărțirea sa teritorială, s'ar lămurii prin regula dreptului feudal, fiecare suzeran prevăzând recuperarea în folosul său a feudei ce considera că-i fusese închinată în timpuri mai vechi. Istoria Moldovei ar căpăta atunci perspective în timp mult mai depărtate: în orice

¹⁹⁹ B. Hótnan, *op. cit.*, pp. 377–380.

²⁰⁰ Cf. G. Popovici, *Starostia Șipenicensă în Lui Titu Maiorescu Omagiu*, p. 476 și urm.

²⁰¹ I. Nistor, *op. cit.*, p. 161.

caz s'ar putea urca înapoi cu un secol, prin existența anterioară a voivodatului de la marginea ei de miazănoapte — răsărit de o parte — iar de alta prin așezarea unor elemente colonizatoare din Maramureș și Ardeal, încă din vremea războaielor purtate pe aceste meleaguri de regii Ungariei cu Tătarii în veacul al XIII-lea, ceea ce pare a se adevăra sub Ladislau al IV-lea Cumanul. Momentul principal al dezvoltării statului în această ipoteză, ar fi mai puțin descălecatul, înregistrat de o cronologie oficială mai târzie și interesată în stabilirea unei anumite legitimități, cât unirea celor două formațiuni teritoriale sub o singură stăpânire. Asupra acestei din urmă împrejurări ne rămân de făcut unele observații.

Am formulat ceva mai sus presupunerea că cererea lui Lațcu, la 1370, pentru înființarea unei episcopii catolice la Siret, căreia Papa s'a grăbit să-i dea urmare, ar putea oglindi și transformări de ordin intern. În general se vede din inițiativa Voivodului român o consecință a unirii celor două coroane ale Ungariei și ale Poloniei, sub Ludovic de Anjou, precum și nevoia de a-și asigura o legătură directă cu Sf. Scaun, ca o garanție împotriva copleșitoarei supremații a unei atât de mari puteri²⁰². Fără a tăgădui temeiul acestor lămuriri, nu s'ar putea interpreta stabilirea însăși a reședinței într'un oraș atât de apropiat de marginea dinspre miazănoapte a țării ca simbolul unirii între cele două Moldove, înfăptuite încă din timpul domniei lui Lațcu? Petru, ieșit învingător în conflictul din Țara Sîpenițului, ar fi luat locul de moștenitor al ambelor voivodate, așa cum în același an Ludovic moștenește coroana lui Cazimir în Polonia. Rudenia, prin căsătoria tatălui său cu Margareta-Mușata, ca soră a lui Lațcu, ar lămuri deplin această înțelegere²⁰³. Familia domnitoare din Voivodatul « de Sus » va fi fost și ea din aceeași obârșie maramureșeană, trecută mai de mult în părțile Moldovei, sau localnică? În starea actuală a cunoștințelor noastre, nu se poate da acestei întrebări niciun răspuns sigur.

Cum rămâne însă în acest caz cu « Costea Voivod » al pomelnicului dela Bistrița, pe care nu-l putem climina atât de ușor din socotelile noastre? Credem că e locul de a încerca o apropiere cu o împrejurare ceva mai târzie, binecunoscută istoricilor noștri, dar a cărei potrivire nici unul din ei — afară de o aluzie a lui Nicolae Iorga — nu pare a o fi întrezărit în lucrările lor.

Printre actele de omagiu ale voievozilor Moldovei către regii Poloniei, începând cu acel dela 1387, al lui Petru către Vladislav Jagello, la Lwów, acel de la 1402 prezintă o particularitate cu totul deosebită. În locul garanției colective a boierilor, uneori printr'un act separat, alăturat celui al domnitorului, apare aci, pentru noul voivod Alexandru cel Bun, aceea a lui « Costea Valahul » (adică Moldovanul), care își dă singur propria sa cheazăse la Ștecar (Szczekarczew). « Pe acest Costea, scrie C. Racoviță, este de presupus că îl trimisese Alexandru în Polonia la Vladislav, ca să-i prezinte actul omagial dat la Succava în 1402. Însărcinarea lui Costea era să garanteze, în calitate de reprezentant al țării, asentimentul boierilor. Într'adevăr în actul de la 1402 nu găsim mărturia boierilor și nici nu ni se păstrează vreun act deosebit al lor. Așa dar, e probabil că însărcinarea de a garanta actul fusese depusă în persoana lui Costea, care urma s'o facă chiar în prezența lui Vladislav, având în aceeași vreme a certifica și autenticitatea actului emis de Voivod și remis prin el »²⁰⁴. I. Minea credea că acest Costea fusese chiar mijlocitorul în tratativele duse de Alexandru cu Polonia; Czolowski socotește însă că Vladislav ar fi avut mai multă încredere în garanția lui Costea decât în omagiul lui Alexandru²⁰⁵. Oricum ar fi, e un boier cu o situație excepțională, reprezentând în persoana sa, față de suzeran, pe vasalii vasalului său din Moldova — « les arrières-vassaux » în termeni de feudalitate apuseană. Asemenea însărcinări în numele întregii Stări nobiliare nu se dădeau oricui, cu atât mai mult la început de domnie nouă.

Într-o notă la capitolul respectiv din Istoria Românilor, Nicolae Iorga e de părere că « Voivodul » Costea din pomelnicul Bistriței ar putea fi un boier cu acest nume, pentru care trimite la colecția de documente moldovenești a D-lui M. Costăchescu²⁰⁶. Căutând la locul indicat, aflăm din comentariile la actul din 1402 că poate Costea Valahul « să fie tot una cu Costea Viteazul » care apare printre martorii hrîsozului lui Roman din 1392 și în alte

²⁰² G. Moisesescu, *Catolicismul în Moldova*, p. 68 și urm. Cf. B. Hóman, *op. cit.*, p. 410.

²⁰³ Cum crede Dl. Șt. Pascu, *op. cit.*, pp. 52—53. Asupra acestei împrejurări atrage atenția în darca de seamă asupra comunicării D-lui G. Brătianu despre « Roman și Vlahata », Dl. T. N. Trăpcea în *Balkanica*, VIII, 1945, p. 293.

²⁰⁴ C. Racoviță, *op. cit.*, p. 270.

²⁰⁵ I. Minea, *Principatele române și politica împăratului Sigismund*, pp. 101—102; Al. Czolowski, *Sprawy woloskie w Polsce dosr. 1412*, Lwow 1851, p. 20.

²⁰⁶ *Hist. des Roumains*, III, p. 307, n. 1.

câteva documente din anii următori²⁰⁷. Aproximarea cu Costea Voivod a făcut-o însă Iorga. Numele Costea se întâlnește și în Maramureș printre colaboratorii lui Dragoș²⁰⁸ și ar putea fi și al unei rude a Bogdăneștilor. Situația deosebită a lui Costea din 1402 n'ar putea fi o consecință a celei a lui Costea Voivod, care ar fi domnit după Lațcu în 1374? N'a fost cumva o criză de succesiune — alta decât cea din 1359 a cronicii lui Długosz — în care, până s'a stabilit legitimitatea pentru coborâtorii Mușatei, sora lui Lațcu, și ai cumnatului său șipenițean, să fi intervenit un fel de regență, în persoana primului sfetnic al țării unite, un mare boier înrudit cu neamul domnesc?

În această ipoteză, s'ar putea ca Voivodul pomelnicului să fie unul și același cu garantul omagiului din 1402: s'au mai văzut oameni de stat chiar căpetenii militare în locuri de mare răspundere, la un interval de un sfert de veac. S'ar putea însă ca al doilea Costea, acel din 1402, să fie fiul cu același nume al celui dintâi, ceea ce ar lămuri și poziția sa deosebită în rândurile boierimii. Dar presupunând pe Mușata căsătorită cu Ștefan din Șipeniț, mort în 1359, nu s'ar fi putut ea recăsători cu Costea? El ar fi atunci tată vitreg viitorilor voievozi, ceea ce ar lămuri prezența sa în pomelnic, sau măcar al unora din ei²⁰⁹, fiind tatăl drept al celorlalți. Existența unei crize dinastice în Moldova după sfârșitul domniei lui Lațcu, ce se poate data cu aproximatie de la 1374²¹⁰ sau în orice caz a unei situații nesigure câțva timp, care putea da loc la felurite pretențiuni și revendicări, e adevărată de un document ce a trecut până acum neabătut în seamă. E vorba de donațiunea făcută de Ludovic cel Mare, ca rege al Ungariei, nepoților lui Dragoș și fiilor lui Sas, Balc și Dragu, ajunși la mari onoruri pe treapta ierarhiei feudale ca oameni devotați ai regelui, după retragerea lor din Moldova; la 20 August 1378 se confirmă posesiunea castelului Kővár din comitatul Szolnok celor doi frați: « *Balk waywode Olachorum militis et Drag fratris sui comitum Zalhmarshiensium et Maramorusiensium... ita ut non aliter ab eisdem auferre valeret, nisi dato prius simili conambio in regno Russie vel eisdem waywodatus terre Moldaviae concessa possessione* »²¹¹. Ei vor stăpâni deci castelul, fără să li se poată lua, afară dacă li s'ar da în schimb altceva în regatul Rusiei (Galiția), pe care tocmai regele se pregătea să-l anexeze Ungariei, reluându-l guvernatorului său Vladislav de Oppeln — sau *voivodatu țării Moldovei*. E de observat cu acest prilej că nu mai e « *terra nostra molduana* » dela 1360 și 1363, ci « *terra Moldaviae* », denumire ce ar putea privi acum întregimea acestei țări. E însă vădit că descendenții lui Dragoș aveau atunci în vedere posibilitatea unei întoarceri în scaunul moldovenesc, ai cărui moștenitori legitimi se considerau, privind desigur descălecatul lui Bogdan care îi înlăturase, ca o uzurpare. În această ordine de idei este interesant de amintit că aceiași frați Balc sau Bălăți și Dragu sunt acei care primesc la 13 August 1391 din partea patriarhului din Constantinopol un fel de « *patronat* » bisericesc asupra Românilor din Transilvania de Nord²¹². Actul prin care se conferă exarhatul mănăstirii mara-mureșene din Peri, în dependență directă de patriarhie, menționează pe voievozii « *de prea bun neam* » ca domni în Halici, deși la această dată Galiția trecuse în stăpânirea coroanei polone, sub Iadviga și Vladislav Jagello²¹³. Cu drept cuvânt s'a socotit că rezultatul pozitiv al călătoriei făcute atunci de Dragu la Constantinopol, spre a-și susține demersul, a fost « *exarhatul* » Românilor din Transilvania de Nord și județele ungare învecinate, al cărui drept de patronat dădea lui Bălăți și Dragu puțința de a exercita asupra acestor Români o parte de suveranitate — cea religioasă —, singura pe care o socoteau realizabilă în cadrul regatului ungar²¹⁴. Dar în același timp această mărginire la domeniul bisericesc, dacă o apropiem de perspective ce le întvedem din diploma de la 1378, înseamnă o renunțare la revendicările Dragoștilor asupra Moldovei, unde se consolidase între timp stăpânirea fulor Mușatei. Prin contrast, se confirma astfel o situație deosebită, cu patrusprezece ani mai de vreme.

În intervalul acesta nesigur dintre moartea lui Lațcu și domnia deplin așezată a lui Petru, se intercala altădată episodul straniu al stăpânirii unui principe litvan, a cărui trecere pe scaunul Moldovei părea dovedită prin în-doita mărturie a cronicii litvane; se puteau citi

²⁰⁷ *Doc. mold. în. de Ștefan cel Mare*, II, p. 623; I, p. 90.

²⁰⁸ *Doc. hist. Valachorum*, pp. 115—116.

²⁰⁹ P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrân*, p. 228, îl crede tatăl lor, fără a fi domnit.

²¹⁰ G. Moisescu *op. cit.*, p. 105. Cf. și N. Iorga, *Gesch. des rum. Volkes*, I, p. 283.

²¹¹ *Doc. hist. Valachorum*, no. 245, pp. 279—280.

²¹² I. Moga, *Voevodatul Transilvaniei*, p. 88.

²¹³ *Ibid.*, Cf. Miklosich și Müller, *Acta Patriarchatus*, II, pp. 156—157.

²¹⁴ I. Moga, *ibid.*, p. 89. Cf. N. Iorga, *Hist. des Roumains*, III, pp. 259—260. Cf. și discuția I. Moga — Al. Filipașcu în I. Moga, *Voevodatul Maramureșului*, p. 146 și urm.

următoarele rânduri despre principii Koriatovici în a doua jumătate a veacului al XIV-lea (fiii cneazului litvan Koriat): «Pe cneazul Iurie Valahii l-au luat ca să le fie voevod și l-au otrăvit acolo» — fără însă a se aminti și data acestui eveniment²¹⁵. Iar hrisovul publicat de Hașdeu (după un original care n'a fost găsit niciodată) arată că la 3 iunie 1374, din Bârlad, Iurg Koriatovici, «cneaz litvan» și domn al Moldovei răsplătea cu o danie pe credinciosul său Iacșa Litavor, namestnic al Cetății Albe, pentru isprăvi împotriva Tătarilor în luptele cu ei de pe Nistru²¹⁶. Se mai adăuga la acestea mărturia călătorului polon Martin Strykowski din veacul al XVI-lea, care văzuse într-o mănăstire de lângă Bârlad mormântul lui Iuga Koriatovici; revelațiunea sa fusese publicată tot de Hașdeu²¹⁷. Cum de altă parte cronologia domnilor moldoveni nu cunoștea decât pe un Iuga Vodă, care domnise înainte de Alexandru cel Bun, fiind «luat la sine» adică prins de Mircea Vodă, domnul Țării Românești, se credea că Iurg sau Iuga Koriatovici domnise de două ori în Moldova, odată la 1374 și a doua oară la 1400, stăpânirea lui reprezentând o reacțiune ortodoxă împotriva catolicismului favorizat de Lațcu, care trecuse el însuși la confesiunea latină²¹⁸. Alte cercetări au scos însă în evidență că *Iurg* sau *Iurii* (Gheorghe) nu e același nume ca *Iuga* (Ignat), sub această formă din urmă foarte răspândit în Maramureș (chiar fratele lui Bogdan se numea Iuga), și că domnitorul cu acest nume, atestat prin anii 1399—1400 și înscris și în pomelnicul dela Bistrița, e din aceeași familie cu Petru, Roman și Ștefan, înaintașii săi, fiind chiar fiul lui Roman, cum singur mărturisește într'un hrisov al său²¹⁹. Iar domnia de la 1374 a lui Koriatovici a fost înlăturată de critica D-lui P. Panaitescu, care își rezumă astfel argumentele: «cronicele moldovenești nu-l pomenesc, mențiunea lui ca domn al Moldovei în letopisețul litvan e într-o introducere interpolată târziu a acestei cronice, care cuprinde inexactități, iar mențiunea cronicarului polon Strykowski este fără valoare, ca toate știrile acestui cronicar despre țara noastră. Dimpotrivă, din cele ce știm din cariera lui Iurii Koriatovici, rezultă că era catolic (deci nu poate fi vorba de reacție ortodoxă împotriva lui Lațcu Vodă, cum s'a spus indeobște) și că la 1374 era probabil încă în Podolia»²²⁰. Dar mai ales D-sa arată cu argumente temeinice că documentul dat la Bârlad în 1374 e un fals, ca și vestita diplomă bârlădeană de la 1134, iar particularitățile sale diplomatice, care se atribuiau cancelariei încă nedeplinite organizate și fără tradiție sigură a Moldovei din această vreme, sunt în realitate rezultatul unei combinații între formularul unui act din 1375 al lui Alexandru Koriatovici din Podolia, și al documentelor moldovenești din vremea lui Alexandru cel Bun, singurele ce erau cunoscute de Hașdeu atunci când și-a făcut descoperirea²²¹. Mai de mult, Radu Rosetti respinsese posibilitatea unei domnii a lui Iurg Koriatovici la 1375, întemeindu-se numai pe faptul că nu era amintită de izvoarele moldovenești²²², iar Nicolae Iorga și-a însușit concluziile D-lui P. P. Panaitescu, eliminând pe «cneazul litvan» din șirul domnilor Moldovei²²³. Tot astfel se pronunță și Dl. C. Ciurescu²²⁴.

Totuși un amestec lituan în treburile moldovenești, la o dată apropiată de aceste împrejurări, nu poate fi tăgăduit. Un cronicar franciscan din Torun, la marginea de Apus a Poloniei, a cărui mărturie nu e contestată, înseamnă la anul 1377 că înainte de Crăciun Litvanii au năvălit asupra «celor din Valahia», dar au fost învinși și au scăpat cu puțini cai (*Item ante festum nativitatis Christi Litvani processerunt contra illos de Walachia et ibi*

²¹⁵ *Latopisiec Litwy i kronika ruska*, Wilno 1827, p. 50, apud R. Rosetti, *op. cit.*, p. 364.

²¹⁶ Republicat de M. Costăchescu, *Doc. moldovenești în. de Ștefan cel Mare*, I, p. 1, dar cu îndoieli că ar putea fi autentic.

²¹⁷ *Kronika polska, litewska, ruska*, republicată de Hașdeu în *Arhiva istorică*, II, p. 78.

²¹⁸ D. Onciul, *Iuga Vodă, Domn al Moldovei în 1374 și 1400; Originele Principatelor Române*. Cf. acum *Opere complete*, I, pp. 28 și urm., 308. De altfel mai târziu revenise asupra acestei păreri.

²¹⁹ Cf. P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrân*, p. 277.

²²⁰ P. P. Panaitescu, *Ioury (Iourg) Koriatovič prince lithuanien et la Moldavie în Jubileinii Zbirnik [...]* M. S. Hrușevski, Kiev, 1928, pp. 462—465. Rezumatul din articolul citat mai jos.

²²¹ P. P. Panaitescu, *Diploma bârlădeană din 1134 și hrisovul lui Iurg Koriatovici din 1374*, *Rev. Ist. Română*, II (1932), p. 53 și urm.

²²² *Op. cit.*, p. 367.

²²³ *Iurg Koriatovici și Moldova*, *Rev. Istorică*, XIV (1928), p. 320; *Hist. des Roumains*, III, p. 307.

²²⁴ *Ist. Românilor* I⁵, p. 443.

fuertunt victi, ita quod paucos equos abduxerunt)²²⁵. Minea, înregistrând această știre, și-a pus întrebarea: «Nu s'ar putea admite însă ca, cu această ocazie Iurg a voit să ocupe tronul Moldovei, a cărei rezistență n'a putut-o înfrânge?»²²⁶. G. Popovici, care credea încă în vechea părere despre domnia lui Koriatovici, presupunea mai degrabă o expediție de răzbunare, după moartea lui²²⁷. Mai de curând, chestiunea luptei Moldovenilor cu Litvanii în 1377 a făcut obiectul unui studiu deosebit al D-lui A. Sacerdoțeanu²²⁸. D-sa lămurește această expediție în legătură cu războiul pe care în vara aceluiași an, 1377, l-a purtat regele Ludovic cu unii principii litvani, care sprijineau împotriva sa pe nemulțumiții din Polonia. Cavalerii Teutoni atacău din partea lor pe Litvani, care au trecut prin împrejurări grele; cu regele s'a încheiat în cele din urmă pacea prin mijlocirea lui Kieystut, care trecuse de partea lui. «Rezultă, însă, socotește Dl. Sacerdoțeanu, că unii erau de partea Polonilor, iar alții împotriva lor». Moldovenii trebuie să fi fost alături de Polonii nemulțumiți, împotriva regelui Ludovic, cu toate pretențiile sale de suzeranitate asupra țării lor. «În șirul acestor conflicte trebuie plasată și invazia lituană în Moldova, fie din cauza relațiilor prietenești ale acesteia cu Polonii insubordonați regelui, fie din vreo nevoie a Lituanilor, fie mai ales spre a da un ajutor lui Ludovic, de care erau mai apropiați»²²⁹. Această apropiere între Ungaria și Lituanii ar fi la baza tratatului încheiat mai târziu de Petru Vodă cu Vladislav Iagello ca rege al Poloniei, la 1387, cu o îndoită acoperire și față de Unguri și față de Lituani.

Dacă această din urmă explicație este logică, și a fost de altfel reluată și de studiul lui C. Racoviță în privința politicii ungurești și lituane față de Moldova²³⁰, suntem nevoiți să facem rezerve asupra interpretărilor evenimentelor din 1377. Ele trebuiesc așezate în cadrul tuturor operațiunilor războinice ale lui Ludovic cel Mare din acest timp. Este evident că din momentul în care a devenit și rege al Poloniei, Moldova nu mai putea avea altă orientare politică decât de a-i recunoaște suzeranitatea; tendința de apropiere de Sf. Scaun a lui Lațcu nu a putut urmări alt scop decât de a atenua într-o măsură oarecare efectele acestei subordonări, creindu-și o autonomie religioasă, prin legături directe cu Papa și încurajând propaganda călugărilor catolici din Polonia, mai degrabă decât a celor din Ungaria. Episcopatul de Siret era în această privință o barieră la influența aceluia de Milcov, aflat în dependență directă a Ungariei²³¹. Dar în politica generală, Moldova nu se putea desface de relațiile ei de vasalitate, pe care Ludovic le putea pretinde în ambele sale calități asupra celor două voevodate, unite acum în unul singur. Aceasta ne lămurește cum, în tratatul său din 1372 cu împăratul Carol al IV-lea, regele stăruiește să fie cuprinse ambele sale regate, al Ungariei și al Poloniei și voivodatul Moldovei: «*de regnis suis Hungaria, Polonia et Voewodatu Moldavia non inuadentis ac vindicandis*»²³². În această situație se afla Moldova la moartea lui Lațcu, și aceste legături se impuneau și moștenitorilor săi.

Ce s'a întâmplat însă în 1377? În anul acesta mai cu deosebire, Ludovic a fost reținut la granițele sale răsăritene de greutăți războinice. În primăvară, știm acum că a trebuit să înfrunte năvălirea lui Radu, Domnul Țării Românești, ajutat de Bulgari și de Turci, probabil cu scopul de a-i relua banatul de Severin pe care regele îl conferise de curând unui demnitar al său²³³. Într-o scrisoare trimisă lui Francesco de Carrara, seniorul Padovei, aliatul său împotriva Venețienilor, regele descria peripețiile unei grele bătălii, în care fusese aproape să fie prins de năvala cavalerilor îmbrăcați în platoșe ai adversarului său, înarmați anume de Venețieni; dar ca prin minune scăpase de primejdie și rămăsese biruitor²³⁴. În «cronica cararesă», unde sunt amintite aceste împrejurări — adevărate și prin darurile făcute în anul următor de regele Ludovic bisericii din Maria Zell în Stiria²³⁵ — se dă și textul unei

²²⁵ *Franciscani Thorunensis Annales Prussici, Scriptores Rerum Prussicarum*, III, Leipzig, 1866, pp. 106—107.

²²⁶ *Principatele române și politica orientală a împăratului Sigismund*, p. 30.

²²⁷ *Anul dela Martie în Moldova în timpul lui Alexandru cel Bun*, Conv. Literare, XXXIX, 1905.

²²⁸ *În Omagiu pentru frații Alex. și I. Lăpedatu*, București, 1936, p. 773 și urm.

²²⁹ *Op. cit.*, *ibid.*

²³⁰ *Începuturile suzeranității polone asupra Moldovei*, *ibid.* p. 316 și urm.

²³¹ G. Moisesescu, *op. cit.*, p. 44 și urm.

²³² Apud A. Sacerdoțeanu, *ibid.*

²³³ B. Hóman, *Gli Angioini di Napoli in Ungheria*, p. 402 și urm.

²³⁴ Cf. G. I. Brătianu, *L'expédition de Louis Ier de Hongrie contre le prince de Valachie Radu Ier Bassarab en 1377*, *Rev. hist. du Sud-Est européen*, II (1925), p. 73 și urm.; *Les rois de Hongrie et les principautés roumaines au XIVe siècle*, p. 92 și urm.

²³⁵ Steinherz, *König Ludwig I von Unagn u. seine Weihgeschenke für Maria Zell*, *Mittheilungen des hist. Vereins f. Steiermark*, XXXV, 1887, p. 101 și urm.

scrisori din 29 Septembrie 1377. Dar printr-o greșeală a cronicarului, probabil mai puțin lămurit în complicațiile politicii orientale, scrisoarea transcrisă de el are alt conținut și privește campania împotriva Lituanilor, ce s'a desfășurat în vara aceleiași an. Itinerarul regelui s'a putut reconstitui cu destulă precizie: la 17 Mai el e la Bistrița, iar la 1 Iunie în castelul său dela Diósgyőr. O diplomă e eliberată la Cluj în 14 August, alta la 30 Septembrie la Buda²³⁶, de unde e trimisă și scrisoarea către Francesco de Carrara, cu o zi mai de vreme. Din ea aflăm de expediția lui Ludovic împotriva lui Grigorie « de Belssa », de prinderea fiului lui Kieistut, de omagiul ce i l-au făcut « diacii Podoliei », Boris și Alexandru²³⁷. De fapt se știe că au fost asediate cetățile Ladomer, Belz și Chelm din Lodomeria, a cărei posesiune a fost unită atunci cu aceea a Rusiei Roșii, ce urma să fie anexată Ungariei²³⁸. La această expediție vor fi luat parte și voievozii maramureșeni, Balç și Dragu, răsplătiți mai târziu, la 22 Iunie 1384 de regina Maria, pentru faptele lor vitejești « *in regn Ruscie... quod per Lithuanos tunc turburatur* »²³⁹. Este aproape evident că odată cu năvălirea lor în Galiția, Litvanii vor fi încercat o incursiune și în Moldova, principat vasal al adversarului lor, regele Ungariei și Poloniei. Moștenitorii lui Iațcu îi vor fi respins aici, cum i-au respins coborătorii lui Dragoș la poalele Carpaților galițieni. Aceste lupte au fost duse alături de campania regelui, care se va fi mărginit să meargă să primească, la marginile Podoliei, omagiul principalelor căpetenii litvane care îi recunoșteau acum supremația. E foarte posibil ca luptele din Moldova să se fi desfășurat mai târziu, în toamnă, după ce Ludovic se întorsese la Buda de pe teatrul operațiunilor la care asistase. Nu este exclus ca în această incursiune, Litvanii să fi fost sprijiniți de una din taberele în luptă pentru succesiunea scaunului moldovenesc, poate chiar de o mișcare separatistă în voevodatul de miazănoapte. Într-un asemenea caz se poate repeta întrebarea formulată de Minea, și presupune chiar un amestec al unui Koriatovici într-o asemenea întreprindere. S'ar lămuri atunci și rândurile enigmatice ale cronicii litvane, care s'ar putea în cele din urmă să nu fie o interpolare lipsită de orice valoare și să însemne într-adevăr încercarea unui pretendent, cum vor fi atâtea mai târziu, ale altor « domnișori » răvnind scaunul Moldovei, mai ales în perioada expansiunii căzăcești. Bine înțeles această ipoteză nu readuce în discuție faimosul hrisov din 1374, a cărui dată, chiar independent de alte considerațiuni, determinase pe Minea să exprime întemeiate bănuieli²⁴⁰. Dacă va fi fost o încercare a unui cneaz lituan să folosească pentru el situația din Moldova și a fost chemat de unii nemulțumiți spre a-l opune moștenitorului lui Iațcu, acest incident trebuie mărginit la anul 1377, și anume la a doua jumătate a lui, odată cu războiul general al regelui Ungariei și al Poloniei împotriva unora din principii lituani. Respingera incursiunii a însemnat fără îndoială și înfrângerea pretendentului, poate chiar sfârșitul său²⁴¹.

Astfel, Moldova, sub Petru fiul « Mușatei », apare ca o țară unită, cuprinzând atât voiv datul nordic cât și cel descălecat de Dragoș și Bogdan. Îi mai lipseau ținuturile de jos, din spre Dunăre și mare. Acolo se găsea marca unde ființa încă episcopatul Milcoviei, « *in confinibus regni Ungarie* » cum scria în 1371 papa Grigorie XI²⁴², înștiințând pe arhiepiscopul de Esztergom de numirea unui nou titular. E probabil că în intervalul de anarhie ce a urmat în Ungaria morții lui Ludovic cel Mare, deci după 1382, și această parte a « Țării de jos » a fost integrată Moldovei, al cărei hotar dela Milcov nu s'a mai clintit până la unirea Principatelor, « un caz rar de stabilitate între două state vecine », cum s'a recunoscut cu drept cuvânt²⁴³. Iar în același timp cade și împingerea hotarului până la limanul Nistrului, îngăduind lui Roman Vodă să se intituleze, la 30 Martie 1392, « marele singur stăpânitor, cu mila lui Dumnezeu Domn [...] care stăpânește Țara Moldovii, din munte până la mare »²⁴⁴, sau, în versiunea îndreptată a D-lui Nistor, « din plonine până la mare », dacă socotim cu D-sa că « ploninele » nu înscamnă « muntele », ci poalele nord-vestice ale Carpaților între

²³⁶ B. Hóman, *op. cit.*, p. 567; cf. *Docum. hist. Valachorum*, pp. 270, 274.

²³⁷ *La Cronaca Carrarese, Rerum Italicarum Scriptores*, XVII (ed. Carduci-Fiorini, Città di Castello, 1910), p. 145.

²³⁸ B. Hóman, *ibid.*, p. 398.

²³⁹ I. Mihalyi, *Diplome maramureșene*, p. 83. Cf. Moisesescu, *op. cit.*, p. 95, 101, precum și *Doc. hist. Valachorum*, no 289, pp 318–319.

²⁴⁰ *Argument nou împotriva uricului atribuit lui Iurg Koriatovici*, *Revista Arhivelor*, I, 1924 – 26, p. 397. Cf. și *Principatele române și politica împăratului Sigismund*, pp. 30–31.

²⁴¹ I. Nistor, *op. cit.*, p. 155.

²⁴² Hurmuzaki, *Doc.*, 2, p. 176; cf. Moisesescu, *op. cit.*, p. 48.

²⁴³ P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrân*, p. 224.

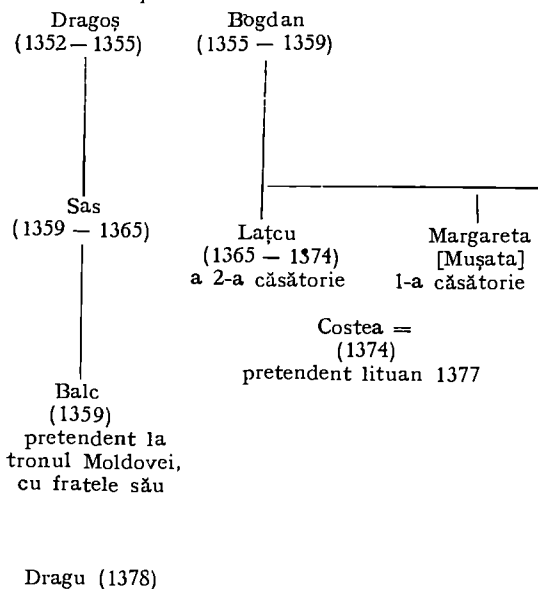
²⁴⁴ M. Costăchescu, *Doc. moldov. în. de Ștefan cel Mare*, I, pp. 7–8.

Ceremuș și Nistru, unde se afla Țara Șipenițului²⁴⁵. La trecerea unei generații după descălecatului lui Bogdan, opera de unificare se îndeplinesc și Moldova ni se înfățișează în hotearele ei istorice, cu întregul teritoriu pe care s-a dezvoltat viața ei specifică, în cadrul evoluției organizațiilor de stat românești la această margine a Europei.

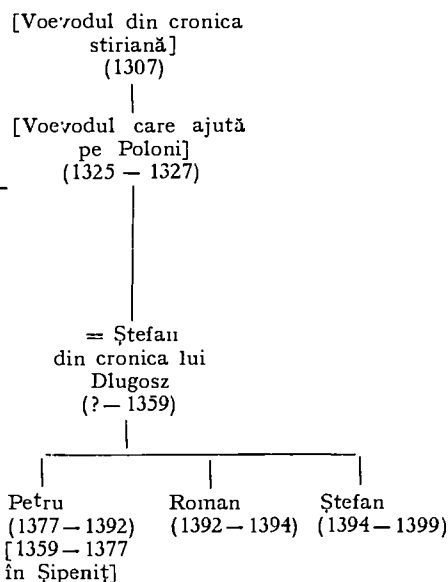
Rezumând deci cercetările noastre asupra începuturilor Moldovei, suntem aduși să susținem, împreună cu D-nii I. Nistor și Șt. Pascu²⁴⁶, închegarea acestei țări din mai multe nuclee sau organizații politice locale. Lăsând la o parte orașele cu trecutul lor de autonomie, ca Baia sau Cetatea Albă, ținuturi înzestrate cu privilegii deosebite ca Vrancea, Tigheciul sau Câmpulungul Bucovinei, sau stăpâniri ale altor neamuri sălășluite aci — cnezate slave, căpetenii cumane, așezări ale Alanilor sau « Iașilor » lângă Prut²⁴⁷ —, se desfac în veacul al XIV-lea, după marea zguduire a năvălirii tătărești, două voevodate ale Românilor: unul în partea de miazănoapte-răsărit a țării, în hotar cu Galiția și în legături poate mai vechi cu coroana polonă, celălalt la poalele Carpaților spre valea Siretului. Ținuturile « de jos » sunt încorporate în marca aflată în stăpânirea directă a regelui Ungariei, după recucerirea ei dela Tătari.

Din istoria acestor voevodate, culegem în privința celui nordic doar unele indicații răzlețe, dela jumătatea veacului al XIII-lea până ce cronică la lui Dlugosz îl așează într-o lumină mai puternică, după războiul victorios împotriva Poloniei dela 1359; pentru celălalt stă mărturie tradiția celor două descălecate din Maramureș, al lui Dragoș ca vasal unguresc și al lui Bogdan ca luptător pentru neatarnare. Unirea consfințită de o alianță matrimonială pare a se fi făcut sub domnia lui Lațcu (1365—1374); voievozii ce îi urmează descendenței ai ambelor dinastii, au fost de atunci înainte ai unei singure Moldove, care în ultimele decenii ale veacului al XIV-lea și-a atins limitele istorice și naturale întregindu-se cu partea de la nord de Milcov a mării ungurești, cât și cu « părțile tătărești » dinspre Marea Neagră. Contrar părerii lui O. Górka, sprijinite și de Dl. P. P. Panaitescu²⁴⁸, credem deci că trebuie să ne întoarcem la ipoteza mai veche în istoriografia noastră, a trei ramuri domnitoare la începuturile Moldovei: aceea a lui Dragoș, a lui Bogdan care a înlocuit-o și aceea a voevodatului nordic, a cărei origine nu o cunoaștem. Spre a lămurii mai bine acest punct de vedere, următoarea schiță genealogică ne va preciza concluziile:

Voevodatul apusean

Voevodatul nordic

Voievozi ai Moldovei unite

²⁴⁵ Lucius Aprobianus, *ibid.*, pp. 159—160.

²⁴⁶ Lucius Aprobianus, *ibid.*, p. 148. Cf. Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 50 și urm.

²⁴⁷ Aceștia mai sunt menționați în 1383 de Analele Cracoviei, în armata lui Sigismund de Luxemburg, P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrân*, p. 229.

²⁴⁸ *Mircea cel Bătrân*, p. 228. D-sa se referă la o comunicare republicată de O. Górka la Academia Română, în Noiembrie 1939.

4. CHIPURILE ȘI MORMINTELE ÎNȚĂILOR VOIVOZI AI ȚĂRII ROMÂNEȘTI

Până la descoperirile făcute cu prilejul restaurării bisericii Sf. Nicolae Domnesc din Curtea de Argeș, între 1915—1920, istoria întărilor domnii ale Țării Românești era, cum mai este acum aceea a Moldovei, lipsită de imagini autentice ale acelor vremuri depărtate. Singura excepție o constituiau prețioasele miniaturi din *Chronicon Pictum*, înfățișând pe solul lui Basarab în fața regelui Carol-Robert, și lupta din munți, în care Românii, cu căciuli înalte, țuguiate, sarici și cojoace de blană ce se regăsesc și astăzi în portul țărănesc, zdrobesc sub bolovani și săgeți pe cavalerii înghesuți în trecătoare. Și aci dealtfel, se observă pe una din miniaturi, în primul plan al stâncilor pe stânga, un luptător ținând arcul său asupra Ungurilor, care spre deosebire de acei care îl inconjoară, e îmbrăcat în port apusean, cu tunica lungă cu falduri, până la genunchi, iar în picioare cu pantofi cu vârfuri ascuțite și lungi, așa cum se purtau după moda « polonă » (à la poulaine din Evul Mediu)²⁴⁹. Faptul că înfățișează pe un om mai în vârstă, ar putea da loc presupunerii că el reprezintă pe Basarab, luând parte la luptă, așezat simetric în fața regelui călare, care fuge spre dreapta²⁵⁰. După cercetări mai recente, miniaturile au fost lucrate prin anii 1374—1376, mai puțin de jumătate de veac după evenimentele descrise în cronică²⁵¹, deci încă destul de aproape de ele ca autorul lor să fi căpătat informații din izvor sigur. Dar în afară de această mărturie de o valoare deosebită, și poate de moneta lui Radu I, cu un chip de cavaler cu platoșă și lance, nicio altă icoană contemporană nu ne păstrase trăsăturile întărilor domnitori ai Țării Românești, atestați istoricește — lăsând deci la o parte pe legendarul și mult discutatul descăleător, Negru Vodă. Chipurile de ctitori, zugrăvite în diferite biserici, înfățișând fie pe Radu, ca la Curtea de Argeș, sau pe Nicolae Alexandru, ca la Câmpulung, erau toate refăcute într-o epocă târzie, fără nicio garanție de asemănare cu originalul dispărut.

Se înțelege deci senzația pricinuită de descoperirile care au revelat succesiv, chipul voivodului din tabloul votiv al pronaosului bisericii, și rămășițele cu podoabe întregi și o parte chiar din îmbrăcăminte, din singurul mormânt neprofanat, în fața stălpului dinspre miazăzi a naosului. De când norocul și priceperea celor însărcinați cu restaurarea picturilor și săpăturile sub pardoseala bisericii le-au scos la lumină, ele nu mai lipsesc din cărțile închinute acestei perioade mai depărtate a trecutului nostru. Greutatea stăruiește însă în identificarea lor. Fiecare din istoricii care le-au reproduș își are în această privință părerea proprie, și așa s'a putut întâmpla ca aceeași imagine să apară în cărți deosebite cu un titlu diferit. Figura Voievodului de pe tabloul votiv e atât de caracteristică prin atitudinea donatorului, potrivită după aceea a lui Teodor Metochites, ctitorul mănăstirii Chora (azi Kahrie Geami) din Constantinopol — dar fără a ține în mâini ca acesta modelul bisericii, ceea ce arată că el a desăvârșit-o dar n'a zidit-o²⁵²; de altă parte haina sa de tăietură occidentală, lipită de trup după moda veacului al XIV-lea, lasă să apară altă influență în decorul bizantin. Era deci natural să fie considerat ca un chip reprezentativ al vremii în care Apusul și Răsăritul se întâlneau la Curtea de Argeș sub urmașii lui Basarab. Pentru Onciul, care s'a ocupat de aproape cu descoperirile din Biserica Domnească — cel puțin în ce privește pictura —, voievodul în chestiune trebuie să fie Nicolae Alexandru, sub care s'a zugrăvit sfântul lăcaș, ceea ce se confirmă prin descoperirea grafitului săpat în cărămida peretelui de miazănoapte al naosului, cu însemnarea morții marelui Basarab la Câmpulung la 1352; biserica nu era încă zugrăvită în acel moment²⁵³; a fost de asemenea izbit de asemănarea portretului din Biserica Domnească cu chipul de ctitor al lui Nicolae Alexandru din biserica dela Câmpulung, deși acesta din urmă a fost refăcut de două ori, în veacul al XVII-lea și în al XIX-lea²⁵⁴. Plansa care însoțește vol. I al *Operele complete* are în consecință legenda: « Alexandru I, frescă în Biserica Domnească dela C. de Argeș »²⁵⁵. Cum însă pomelnicul începe cu Radu Negru Voievod, Onciul, care consideră drept acesta pe Radu, al doilea fiu al lui Nicolae Alexandru, și își amintește de monetele lui cu figura unui

²⁴⁹ Se poate vedea și din reproducerea în C. C. Giurescu, *Ist. Românilor*, II, p. 376.

²⁵⁰ Că era în vârstă se poate deduce din diploma regelui Carol-Robert din 1335, care menționează războiul împotriva lui Basarab și a fiilor săi, Hurmuzaki, *Doc.*, I, 1, p. 633.

²⁵¹ După C. Iakubovitch, *Der Oxforder Codex König Ludwigs des Grossen: das Alter u. der Illuminator der Wiener Bilderchronik*, Magyar Könyvszemle, 1930, fasc. III—IV.

²⁵² Cf. D. Onciul, *Opere complete*, I, p. 358.

²⁵³ *Ibid.*, p. 363 și urm.

²⁵⁴ *Ibid.*, p. 361. Pictura mai recentă nu reprezintă însă decât trăsături banale fără nicio notă de portret personal.

²⁵⁵ *Ibid.*, pl. 16.

cavaler în armură medievală, scotoțește pictura de pe stâlpul stâng (nord) în fața altarului ca fiind « chipul deteriorat al lui Radu I, Domnu Țării Românești »²⁵⁶. E într-adevăr, imaginea unui ostaș îmbrăcat într-un fel de zale, căruia, din nefericire, îi lipsește tocmai capul. Urmele unui coif cu penaj se zăresc, la picicarele lui. Ar fi deci două chipuri de voievozi în Biserica Domnească: al lui Nicolae Alexandru (1352—1364) pe tabloul votiv, și al lui Radu I (1376—1384) pe stâlpul de lângă altar. Puțin după aceea, urma însă descoperirea de către D. V. Drăghiceanu a mormântului în care zăcea, neatins, scheletul unui personaj domnesc, îmbrăcat în haine scumpe, ale căror rămășițe se puteau încă distinge, cu nasturi de aur purtând scutul pe jumătate fasciat al Ungariei, cu inele în deget împodobite cu pietre scumpe și inscripții latine, iar la mijlocul brânului cu minunata pafta de aur închipuind un castel medieval, în jurul reliefului ce înfățișa o lebădă cu cap de femeie. Această bogăție de ornamente, rară în descoperirile arheologice ale Evului Mediu târziu, dădea o deosebită valoare rezultatului săpăturilor, întregit cu alte inele și podoabe aflate în celelalte norminte din biserică, din nefericire jefuite în cursul vremii. Ceeace îi sporea însă însemnătatea era desigur revelația ce o aducea, a unei vieți de lux și bogăție la curtea domnească a Țării Românești, ce părea la curent cu modele și curente artistice și literare ale vremii din Europa occidentală. Tradiția indica de mult locul mormântului, cu o deosebită precizie, drept al lui « Negru Vodă ». Acesta fiind personificarea poetică a întemeietorului statului muntean, el se identifica în ochii celor mai autorizați istorici, cu Basarab, învingătorul lui Carol Robert. Și astfel Nicolae Iorga, în marca sa « Istorie a Românilor », reproducerea fotografia din Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice cu indicația: « Rămășițele lui Basarab I, Domnul Țării Românești »²⁵⁷. Chipul de voivod de pe tabloul votiv, din aceeași lăcaș, figurează însă numai ca « portret domnesc », fără altă precizare²⁵⁸. În schimb, lăcașul ce se afla altădată pe mormântul descoperit de Dl. Drăghiceanu și fusese mai de mult ridicată și cunoscut la Muzeul din București, reprezintă în mod logic « piatra de mormânt a lui Basarab I »²⁵⁹. Fafta de aur, de asemenea, este o podoabă « a brânului lui Basarab I »²⁶⁰. Mormântul și obiectele aflate în el ar fi deci anterioare anului 1352, arătat de inserarea conturului piatră ca acel în care « marele Basarab » s'a săvârșit la Câmpulung.

La rândul său, Dl. C. C. Giurescu și-a pus întrebarea: « Cine este voevodul înmormântat la Curtea de Argeș? Părerile istoricilor de azi, răspunde D-sa, sunt împărțite: unii — întemeindu-se pe tradiție care știe de Negru Vodă, adică în urma cercetărilor moderne Basarab — cred că mormântul ar fi chiar al întemeietorului țării. Alții cred însă — cu mai multă dreptate, după părerea noastră — că el cuprindea rămășițele lui Radu I, întemeietorul marilor mănăstiri. Într-adevăr, sunt argumente puternice care pledează în sprijinul acestei de a doua ipoteze. La mearca lui Basarab, în 1352, Biserica Domnească din Curtea de Argeș nu era încă terminată: e puțin probabil deci ca trupul celui răposat să fi fost adus aici. Pe de altă parte, tot tradiția — argumentul are prin urmare aceeași valoare ca acela invocat pentru Negru Vodă — și anume tradiția consemnată într-un document din 1714, ne spune că întemeietorul țării și fiul său Nicolae Alexandru sunt îngropați la Câmpulung. Pentru cel de al doilea avem o dovadă categorică: piatra lui de mormânt; e foarte probabil deci ca și pentru tatăl său, Basarab, faptul să fie adevărat. Dar dacă cei doi dintâi voievozi al Țării Românești nu sunt îngropați la Argeș, atunci mormântul din Biserica Domnească nu poate aparține decât unuia din urmașii lor. El este — după toate probabilitățile — Radu, care figurează — fapt hotărâtor — în fruntea pomelnicului bisericii. Dacă ar fi fost Basarab întemeietorul, atunci trebuia ca numele acestuia, nu al lui Radu, să fie pus în frunte, așa cum se întâmplă în pomelnicul episcopiei de Râmnic, în acela al mănăstirii Argeș și în prima versiune a pomelnicului mănăstirii din Câmpulung. Prin urmare noi credem că mormântul descoperit în 1920 în Biserica Domnească din Curtea de Argeș cuprinde rămășițele lui Radu I Basarab »²⁶¹. În consecință, fotografiile mormântului, ale lespezi și ale obiectelor aflate în el cu prilejul săpăturilor, atribuite de Iorga lui « Basarab I », figurează în cartea D-lui C. C. Giurescu cu indicația că sunt ale lui « Radu I Basarab »²⁶². Tot lui îi revine și portretul de pe tabloul ctitoricesc, a cărui inscripție s'a șters, dar care trebuie să fi fost « Io Radu Voevod », așa cum îl întâlnim în documentele urmașilor săi imediați²⁶³. Astfel

²⁵⁶ *Ibid.*, pl. 14, cl. p. 356.

²⁵⁷ *Hist. des Roumains*, III, p. 186, fig. 17.

²⁵⁸ *Ibid.*, p. 212, fig. 21.

²⁵⁹ *Ibid.*, p. 220, fig. 24.

²⁶⁰ *Ibid.*, fig. 23.

²⁶¹ *Ist. Românilor*, I⁵, pp. 438—439.

²⁶² *Ibid.*, pp. 433—36, fig. 133—136.

²⁶³ *Ibid.*, p. 428.

Radu Vodă, care își pierduse capul pe fresca stâlpului de lângă altar, unde îl așezase Onciul, și-l recapătă pe icoana hramului dela intrarea bisericii²⁶⁴.

Recunoscându-l ca ctitor «numai în ce privește pictura», Dl. Grigore Ionescu socotește și el că voevodul din tabloul votiv este «Radu I Basarab (ca 1374 — ca 1385)»²⁶⁵. Chipul de ostaș în armură de pe stâlpul dinspre altar, în care Onciul văzuse imaginea desfigurată a acestui domnitor, îl descrie doar ca «fragmente din portretul unui cavaler»²⁶⁶. Iar în privința mormântului indicat prin tradiție ca acel al ctitorului, D-sa e de aceeași părere cu D. Giurescu: «Potrivind tradiția cu știrile istorice și având în vedere, pe de o parte că poporul a confundat deseori pe Radu Vodă, întemeietor de numeroase mănăstiri, cu Negru Vodă al tradiției; pe de alta că Radu I a desăvârșit biserica zugrăvind-o, și că deci, în ochii supușilor săi, a putut trece pentru aceasta singur ctitor al lăcașului, suntem îndreptățiți să afirmăm că voevodul care se odihnește de veci în acest mormânt este Radu I. În orice caz, vârsta lui, veșmintele și podoabele ce l-au însoțit în mormânt se potrivesc mult cu cele ale voevodului înfățișat ca ctitor pe icoana hramului de deasupra ușii din pronaos. Dacă acesta este Radu I, sarcofagul cu rămășițele pământești din interiorul bisericii nu poate fi decât al lui»²⁶⁷.

De altfel la această concluzie ajunsese descoperitorul însuși, Dl. V. Drăghiceanu,ținând seama de pomelnicul bisericii și de locul arătat de tradiție ca mormântul ctitorului. Atât în volumul în care Comisiunea Monumentelor Istorice a descris în amănunțime descoperirea, cât și în comunicarea făcută în 1924 întâiului Congres al Studiilor Bizantine la București²⁶⁸, D-sa numește mormântul acel al lui «Radu Voievod Negru», din veacul al XIV-lea.

Iată deci că într-o serie de lucrări, luate mai mult la întâmplare, aceleași chipuri și același mormânt reprezintă personaje diferite! Același portret de ctitor este Nicolae Alexandru pentru Onciul, Radu I pentru D-nii C. C. Giurescu și Gr. Ionescu, fără denumire precisă pentru Nicolae Iorga. Același mormânt cu obiectele prețioase aflate în el, este pentru Iorga al lui Basarab I, pentru D-nii C. C. Giurescu și Ionescu al lui Radu I²⁶⁹, deci cu trei decenii mai târziu. Un străin, necunoscător al istoriei noastre, care ar deschide fără o prealabilă lămurire volumele respective, va rămâne cu un sentiment de explicabilă nedumire, poate chiar cu impresia că întâii domnitori ai Țării Românești semănau așa de mult între ei încât era imposibil de a-i deosebi! Și mai e de observat că am ținut seama aci de studiile acelor istorici și arheologi care sunt în general de acord asupra datei de clădire a Bisericii Domnești, ce o socotesc din veacul al XIV-lea; prin urmare n'am mai adus în discuție păreri divergente ale lui Oreste Tafrali, care o credea mai veche și aflase chiar în ornamentele de pe haina unui sfânt data de 12 Noemvrie 1262, ipoteză ce nu a fost împărtășită de cercetătorii mai noi²⁷⁰.

Dar la aceste interpretări s'a adăugat acea a D-lui Sacerdoțeanu, care în studiul său despre «mormântul dela Argeș și zidirea Bisericii Domnești»²⁷¹, a așezat problema pe alte baze. D-sa examinând construcția bisericii, constată că în forma ei actuală, ea n'a putut fi zidită înainte de jumătatea veacului al XVI-lea, deoarece până la 1343 Țara Românească era în război cu Ungaria, și Basarab n'ar fi avut răgazul de a se ocupa de clădiri, dar mai ales că la 1352 când a fost săpată însemnarea cu moartea voievodului în mortarul zidului, biserica era abia «ridicată dela pământ». Dar sub zidurile ei actuale, pe care s'a făcut în timpul domniilor următoare pictura ce constituie principala ei podoabă, s'au găsit urme de zidărie mai veche, indicând o substrucție a unei biserici mai vechi și mai mici, peste care s'a înălțat acea a Sf. Nicolae pe care o cunoaștem. Examinând pe urmă locul de așezare al mormintelor în biserică și ținând seama de faptul că acel al lui «Negru Vodă» a fost găsit fără inscripție și la o mai mare adâncime — deci în substrucție —, ceeace explică și faptul că spre deosebire de celelalte, mai aproape de pardoseala modernă, el n'a fost

²⁶⁴ *Ibid.*, fig. 131, p. 430.

²⁶⁵ *Curtea de Argeș, istoria orașului prin monumentele lui*, București, 1940, pp. 45—46, fig. 13.

²⁶⁶ *Ibid.*, p. 65, no. 72.

²⁶⁷ *Ibid.*, pp. 92—93.

²⁶⁸ *Curtea Domnească din Argeș*, București 1923; *Les coutumes d'enterrement des princes roumains*, Acad. Roumaine, *Bullet. de la sect. hist.* XI, p. 113.

²⁶⁹ Și Onciul, în studiul său despre *Anul morții Marelui Basarab Voievod*, republicat în *Opere complete*, I, p. 365, atribuisese mormântul lui Radu.

²⁷⁰ O. Tafrali, *Biserica Domnească*, *Rev. pentru istorie, arheologie și filologie*, XVI, 1922, pp. 148—159; *Monuments byzantins de Curtea de Argeș*, Text, Paris, 1931.

²⁷¹ În *Buletinul Comis. Mon. Istorice*, XXVIII, fasc. 84, 1935, p. 49 și urm.

atins de jefuitori — precum și de poziția sa asimetrică față de toate celelalte morminte, D-sa ajunge la concluzia că « nu ne putem afla în fața mormântului lui Radu Voevod, care trebuie căutat în altă parte. Se pune atunci întrebarea: al cui ar putea fi? Având în vedere că suntem în fața unui mormânt neprofanat, că este paralel cu substrucția sudică și pus în sarcofag, că a fost zidit deasupra cu același material vechiu, că s'a aflat supt cea mai joasă pardoseală și la adâncimea cea mai mare și că n'a avut inscripție, credem că e mormântul unui antecesor al lui Basarab. Mormântul acesta, nearmonic situat în clădirea pe care o avem azi, era de sigur la locul potrivit în biserica mai veche de a cărei existență ne-am ocupat mai sus și peste care a fost zidită cea de azi, cum am mai spus. Urmează că îngroparea s'a făcut după terminarea acelei biserici anterioare. Pe nasturii hainei mortului se găsește scutul unguresc, probabil angevin, care nu știm când a fost adoptat și a devenit basarabesc. În tot cazul nu se poate vorbi de el decât după 1308. Trebuie să presupunem că Voevodul dela Argeș n'a putut avea relații cu suzeranul său cel nou mai înainte de a le avea vecinul voevod ardelean, care era atunci Ladislau Apor. Dar acesta știm că se supune regelui abia la 1310. Odată cu el, cel mai devreme, trebuie să credem că vor fi intervenit oarecare legături ale Românilor cu Angevinii. Aceste legături presupunând și anume influențe personale de blason, înseamnă că abia după această dată au putut ele să fie permise și în Țara Românească. În consecință mormântul este al cui?/a, voevod sau personagi de seamă, mort în acest an 1310 sau posterior lui, la o vârstă puțin înaintată. În acea vreme biserica cea veche și probabil că și zidurile înconjurătoare, amintite în formă de patruleter neregulat, erau în bună stare.»²⁷² În excursul său anexat la republicarea studiului lui Onciul despre « titlul lui Mircea cel Bătrân », Dl. Sacerdoțeanu stăruiește în această nouă ipoteză, socotind că în timpul războiului dela 1330, curtea domnească din Argeș a fost distrusă de armata năvălitoare și că reședința a fost mutată la Câmpulung, de unde s'a înapoiat la Argeș, odată cu așezarea scaunului mitropoliei ortodoxe a Ungrovlahiei la 1359. Cât despre mormântul în chestiune, el nu crede nici că este al lui Basarab, cum presupunea Iorga, sau al lui Radu, după părerea lui Onciul și a altora, « ci trebuie socotit ca fiind al unui principe îngropat în vechea biserică înainte de 1330 și care a avut relații bune, poate de vasalitate, cu Angevinii, deci după 1308 »²⁷³. Cu această interpretare ce modifică datele până acum în discuție, depărtarea între identificările încercate a sporit și mai mult: dela primul la ultimul sfert al veacului al XIV-lea.

În lucrarea sa mai recentă însă, Dl. Grigore Ionescu recunoscând urmele de existență ale unui edificiu mai vechiu pe locul unde s'a ridicat pe urmă Biserica Domnească, crede totuși că planul ei, așa cum a fost schițat, este « cu totul arbitrar » și că ipoteza unui mormânt mai vechiu decât domnia lui Basarab, la locul indicat de tradiție ca al lui Negru Vodă, ipoteză « care până acum se sprijină numai pe faptul că o capelă mică se găsea anterior pe locul bisericii, este greu de susținut »²⁷⁴. D-sa a rămas, cum am văzut, la părerea că mormântul nu poate fi decât al lui Radu I.

Pentru a readuce o mai mare precizie în aceste cercetări și a încerca să apropiem opinii atât de adânc deosebite, credem că se impune în primul rând o schimbare de metodă. Putem de altfel să ne folosim de exemplul ce ni-l oferă studiul picturii din Biserica Domnească; elementul hotărâtor în stabilirea datei aproximative la care a fost lucrată — se consideră acum în general perioada domniilor lui Vladislav I și a lui Radu, deci 1364—1384²⁷⁵ — a fost mai puțin tradiția ctitoriei bisericii, cât momentul în care o ierarhie ortodoxă recunoscută a ființat în Țara Românească, și stilul, ce se apropie de cel al școlii bizantine dela jumătatea veacului al XIV-lea. Tot astfel se cuvine să procedăm și cu portretele de pe tabloul votiv, și cu mormântul atât de mult discutat al lui « Negru Vodă ». Ipotezele de până acum s'au întemeiat pe tradiție și diferitele ei interpretări, care identifică pe legendarul descălecător fie cu Basarab I, fie, prin confuzie, cu nepotul lui, Radu I. Dl. Sacerdoțeanu a adăugat argumente de ordin mai mult arhitectonic, spre a-și susține vederile deosebite. Ni se pare că toate aceste considerațiuni, desigur interesante și nelipsite de oarecare teme, trebuiesc totuși întregite cu cercetarea mai amănunțită a singurului element cu adevărat pozitiv ce ne-ar putea duce la un rezultat mai puțin discutabil: studiul îmbrăcăminteii personagiilor în cauză și al stilului obiectelor aflate în mormântul respectiv.

²⁷² *Ibid.*, pp. 56—57.

²⁷³ Comunicat prin bunăvoința D-lui Sacerdoțeanu. În studiul D-sale anterior (p. 56, nr. 5), D-sa se referă la « Negro Voevoda, di nazione Ungaro » al cronicii Raguzanului Luccari, care ar fi descălecat la Câmpulung pe la 1310. « Să fie acesta cel îngropat? »

²⁷⁴ *Curtea de Argeș*, pp. 13, 94.

²⁷⁵ *Ibid.*, p. 34.

Această cercetare a fost făcută încă dela începutul descoperirilor²⁷⁶. Îmbrăcămintea voievozului de pe tabloul votiv, ca și aceea a celui înmormântat cu toate ornamentele și bijuteriile sale, este conformă cu moda apuseană ce se dezvoltă după 1340. De fapt originile ei sunt mult mai vechi: ele duc spre Asia centrală și Orientul depărtat, unde aflăm la nomazi stepelor haine strânse pe trup, cu mânecile lipite de braț și pantalonii urmând de aproape forma coapsei și a fluerului. Multă vreme acest mod de a se îmbrăca a rămas caracteristic popoarelor puse în mișcare de marile năvăliri; țesăturile sasanide ale Persiei și stofele egiptene din primele veacuri ale erei creștine reprezintă uneori călăreți orientali purtând caftane ce prevestesc această moda. A trebuit însă intensificarea schimburilor între Apus și Răsărit, ce a urmat la sfârșitul Cruciatelor și deschiderea drumurilor Asiei de către imperiul tătaresc negustorilor și misionarilor occidentali, pentru ca moda să pătrundă mai adânc în Europa și să prefacă acolo croiala hainelor bărbătești²⁷⁷. Pe la 1370, ne spun specialiștii în istoria costumului, se produce o transformare radicală în aspectul îmbrăcăminții. Ro hia lungă a «pocii cruciatelor — ea însăși adusă din Răsăritul unde Arabii o poartă și astăzi — face loc deodată celui «pourpoint», vestă scurtă și lipită pe trup, cu o cingătoare purtată mai jos de talie, de care atarnă felurite ornamente și pumnalul. Ea se prelungeste prin așa zisele «chausses», pantalonii strâmți acoperiți, pe picior, cu încălțăminte lungă și subțire numită «pulaire», după Polonia de unde ar fi fost introdusă²⁷⁸. Aceasta este îmbrăcămintea voievozului de pe tabloul votiv; ea se poate reconstitui și din rămășițele de stofă rămase în mormânt. Aci însă tunica pare a fi fost mai lungă, până mai jos de genunchi, la jumătatea femurului. Este întocmai modelul ce ni-l înfățișează statuia funerară a împăratului Carol al IV-lea de Luxemburg (1347—1378) de pe mormântul său din catedrala de pe Hracany la Praga: cu un singur rând de nasturi, dela gât la centură.

Obiceiu de a lăsa falduri în partea de jos a tunicii lungi, ce acoperea adesea haina mai scurtă purtată sub ea, e specifică în Italia anilor 1350—1360; în *Chronicon pictum* unguresc, prin anii 1370, ea este o apariție oarecum întârziată²⁷⁹. Se poate face însă presupunerea că moda se răspândește mai încet în Ungaria și în Europa Centrală, iar până ajungea la marginile de Răsărit ale țărilor românești, era desigur cu câțiva ani în urma aceleia din marile centre ale Occidentului și ale lumii mediteraniene.

Ceeace este însă mai izbitor pe statuia de la Praga, e cingătoarea pe care o poartă împăratul Carol, alcătuită dintr'un sir de mici clădiri și turnuri crenelate, de care e prins pumnalul împodobit, purtat la dreapta. Originalul, reprodus de sculptura în piatră, va fi fost de aur, ca și paftaua cingătorii dela Curtea de Argeș²⁸⁰. Asemenea ornamente erau deci o modă răspândită în Europa Centrală în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, ca și costumul pe care îl întregiau. Aceeași cingătoare joasă cu pumnal, dar mai simplă, de astădată pe tunica scurtă, strâns lipită de trup, se poate vedea pe chipurile lui Mircea cel Bătrân și al fiului său Mihail, la bolnița dela Cozia²⁸¹.

Paftaua dela Argeș oferă și ea unele elemente de costum, prin personagiile reprezentate pe ea, atât pe reliefurile centrale cât și pe castelul în miniatură care îl încadrează; și ele pot fi situate în timp, după unele particularități ale portului lor. Astfel coafura caracteristică a capului de femeie, de deasupra lebedei, cu buclele așezate într-o rețea în jurul feței, este tocmai aceea a unui cap sculptat în lemn, înfățișând pe Sfânta Maria Magdalena, păstrat la Kunsthalle din Hamburg și datat de pe la 1380; e o modă răspândită către sfârșitul secolului²⁸². Una din figurile mărunte care apare într'un fel de balcon al castelului, la stânga reliefului central, poartă o scufie cu vârful atârând în spate, obișnuită în Europa apuseană în vremea războiului

²⁷⁶ Cf. G. I. Brătianu, *Les fouilles de Curtea de Argesch*, *Revue archéologique*, V^es, XIII, 1921, pp. 1—23; *Les bijoux de Curtea de Argesch et leurs éléments italiens*, *ibid.*, XVII, 1923, pp. 90—110; *Les bijoux de Curtea de Argesch et leurs éléments germaniques*, Acad. Roumaine, *Bulletin de la sect. hist.*, XI (1924), pp. 39—54.

²⁷⁷ G. I. Brătianu, *Anciennes modes orientales à la fin du Moyen Age*. *Seminarium Kondakovianum*, VII, 1935, pp. 165—168, și *Etudes byzantines d'hist. économique et sociale*, p. 263 și urm.

²⁷⁸ C. Enlart, *Manuel d'Archéologie française*, tome III (le costume).

²⁷⁹ Cte Stephan Zichy, *Die Miniaturen der ungarischen Bilderchronik und die Kostümkunde*, *Festschrift Alexis Petrovics*, Budapest, 1934.

²⁸⁰ Fotografiile reproduse într-o revistă germană, ne-au fost comunicate de Dl. Profesor G. Opreșcu.

²⁸¹ O reproducere recentă în P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrân*, p. 311.

²⁸² *Deutsche Köpfe des Mittelalters*, Marburg a. der Lahn, 1922, pl. 31. Cf. Enlart, *op. cit.*, III, p. 194. O reproducere în G. I. Brătianu, *Les bijoux de Curtea de Argesch et leurs éléments germaniques*, *ibid.*, p. 46, fig. 3.

de O sută de Ani²⁸³. Toate elementele de îmbrăcăminte duc deci la aceeași concluzie în ce privește epoca: a doua jumătate a veacului al XIV-lea, cu o preferință pentru ultimul sfert, mai degrabă decât pentru al treilea, deci mai mult după 1370 decât mai de vreme. E de altfel perioada în care se crede că a fost isprăvită zugrăveala din Biserica Domnească, sub Vladislav și sub Radu I. După aceeași metodă s'a putut restitui lui Vladislav I icoana dăruită unei mănăstiri de pe muntele Athos, atribuită multă vreme urmașului său Vladislav al III-lea. « Icoana Sf. Atanase dată la Sf. Munte de Vladislav Voevod și de Doamna sa Ana, înseamnă în privința ei Dl. Sacerdoțeanu, socotită de Al. Ștefulescu (*Mănăstirea Tismana*, București 1909, p. 5) a fi a lui Vladislav al III-lea, aparține tot lui Vlaicu acesta din secolul al XIV-lea²⁸⁴. Acum avem reproducerea ei (*Boabe de grâu*, V, no 11, 1935) și se poate spune fără nici o îndoială că Voevodul donator și Doamna lui, zugrăviți pe margini, sunt în costum din secolul al XIV-lea și nicidecum mai târziu »²⁸⁵. Mai de curând, un nou studiu mai amănunțit al aceleiași icoane, cu referințe mai numeroase la istoria costumului, datorit D-lui P. V. Năsturel, ajunge la aceeași concluzie²⁸⁶. Verificată prin câteva exemple metoda nu poate fi considerată decât rodnică și în domeniul ce ne interesează.

Dacă examinăm de altă parte elementele de arhitectură ce se pot desprinde din construcția castelului reprezentat pe paftaua dela Argeș, rezultatele sunt asemănătoare. Arcul gotic în acoladă ce se ridică deasupra portalului central, în care se află relieful cu femeia-lebădă, este o apariție târzie, caracterizând perioada goticului (flamboyant) dela sfârșitul evoluției acestui stil. El e mai răspândit în veacul al XV-lea dar apare și în secolul precedent: în Anglia între 1320 și 1350, la Bruges între 1376 și 1387. În Germania îl vedem pe la 1360 în semnul de meseriași al unei familii cunoscute de arhitecți și sculptori, cu numele Parler; în ultimul sfert al secolului ajunge la o mai mare răspândire²⁸⁷. Fațadele de acoperiș în formă de trepte, de gen renan și flamand, sunt în general din aceeași epocă: o miniatură din *Codex Balduini Trevirensis* reprezentând asediul Florenței de către armata împăratului Henric al VII-lea de Luxemburg, înfățișează în realitate o siluetă schematică de oraș german sau flamand, foarte asemănătoare prin unele detalii cu castelul de pe paftaua argeșeană. Ele ne duc, ca și originile mitului lebedei *Schwannenhjüngfrau* în mitologia Evului Mediu german, la presupunerea că obiectul în chestiune este opera unei școli germane de lucru în aur și argint, influențată însă și de unele modele italiene. Este întocmai complexul artistic ce pare a fi determinat operele fraților Georg și Martin de Klausberch (Cluj), maeștrii sași care au făurit grațioasa statuie a Sfântului Gheorghe din curtea palatului Hracany dela Praga și cărora li se atribuie și tezaurul bisericesc dela Aachen, dăruit catedralei acestui oraș de regele Ludovic cel Mare al Ungariei²⁸⁸.

În fine, inelele cu inscripții latine aflate în mormântul dela Argeș, se regăsesc cu același text din Evanghelii, și aproape identice în formă și în scris, în alte exemplare păstrate la muzeul din Napoli și la British Museum. Acestea din urmă provin din tezaurul descoperit în Eubeea, unde stăpâneau Venețienii: și ele au fost clasate în aceeași perioadă, adică ultimele decenii ale secolului al XIV-lea²⁸⁹. Niciunul din aceste elemente de informație nu contrazice deci concluzia la care ne-a dus studiul costumului. Toate împreună, redau atmosfera unei vremi în care influențele occidentale erau puternice la curtea Voevodului Țării Românești, fără a modifica însă arhitectura bizantină a bisericilor și numai în parte decorul oriental, slavo-bizantin al vieții de stat.

Ar fi însă, credem, o eroare de a căuta pentru precizarea acestei perioade de pătrundere culturală apuseană, numai anumite momente de apropiere politică între Voevodatul român și puternicul său vecin dela miazănoapte și apus, Ungaria angevină din veacul al XIV-lea. Relațiile au variat dela domnie, și adesea în cursul aceleiași domnii. Adoptarea unui blason, ca acel semi-fasciat al scutului unguresc în armele Basarabilor, a fost desigur la început un

²⁸³ C. Enlart, *ibid.*, pp. 73 și 144.

²⁸⁴ Cf. și V. Drăghiceanu, *Icoana lui Vladislav Vodă din Muntele Athos*, *Bulet. Comis. Mon. Ist.*, XIX, 1926, p. 126.

²⁸⁵ *Mormântul de la Argeș și zidirea Bisericii domnești*, *ibid.*, XXVIII, p. 55, n 1.

²⁸⁶ Comunicat prin bunăvoința autorului.

²⁸⁷ Cf. G. I. Brătianu, *Les bijoux de Curtea de Argesch et leurs éléments germaniques*, p. 47 și urm.

²⁸⁸ Cf. *ibid.*, și W. Pinder, *Die deutsche Plastik in Handbuch der Kunswissenschaft*, ed. Burger-Brinkmann, Postdam-Wildpark, f.d., fasc. 197, p. 88 și urm.

²⁸⁹ V. bibliografia în G. I. Brătianu, *Les bijoux de Curtea de Argesch et leurs éléments italiens*, *Rev. Archéologique*, Ve s., XVII, p. 90 și urm.

indiciu de vasalitate, dar a rămas pe urmă ca un obicei, impus doar de tradiție²⁹⁰. Radu I, adversar temut al regelui Ludovic, a putut folosi și mai departe un semn tradițional, deși se afla în stare de război cu fostul suzeran al fratelui său. Politica și cultura nu îmbrăcau atunci formele în care le-au turnat, în timpuri mai apropiate de noi, concepția totalitară a unor autarhii naționale. Războiul de O sută de Ani putea opune armatele regilor Angliei și ai Franței, el nu înlătura — cel puțin în fazele sale inițiale — limba și cultura franceză dela curtea ultimilor Plantageneti. Nu trebuie deci să ne mire faptul că în miniatura din *Chronicon pictum*, conducătorul Românilor — care presupunem că reprezintă pe însuși Basarab I — e îmbrăcat după moda apuseană, în contrast cu portul pământean, băștinaș, al ostașilor săi. Ce e drept, după indicațiile ce le avem, îmbrăcăminteя acestui personaj nu corespunde întocmai momentului în care s'a dat bătălia anului 1330; ea pare a fi de factură mai târzie, și e probabil că autorul miniaturii a reprodus moda din vremea sa, adică mai recentă cu vreo patruzeci de ani²⁹¹, respectând însă indicația ce o primise de a înfățișa pe stăpânitorul valah în haine de croială apuseană. Nu trebuie să uităm că izvoarele bizantine, a căror descriere am avut prilejul să o amintim mai sus, prezintă pe ostașii lui Basarab cu un armament și un echipament mai mult tătăresc. Au fost deci două curente potrivnice, din care cel apusean va fi sporit pe la jumătatea secolului, odată cu declinul împărăției mongole și apropierea politică și economică de monarhia angevină. Trebuie să socotim și cu factorul posibil al descălecatului din Ardeal, de unde au trebuit să pătrundă influențe occidentale, odată cu « Sașii și papistașii » însoțitori ai lui « Radu Negru Voivod ».

Dar indicația ce o dă costumul voievozilor din Biserica Domnească e cât se poate de limpede: moda ce o înfățișează exclude în orice caz prima jumătate a veacului al XIV-lea, deci perioada lui Basarab I și a înaintașilor săi necunoscuți. Cum Nicolae Alexandru este înmormântat la Câmpulung, unde i se află piatra de mormânt, rămân în discuție numai urmașii săi: Vladislav I (Vlaicu Vodă) și Radu. Dacă ținem seama de tradiție, probabilitățile sunt mai mari, în ce privește chipul zugrăvit și ctitorul din mormânt, pentru cel de al doilea, așa că tot lui Radu îi putem atribui amândouă identificările, cu cele mai puține șanse de a greși²⁹². A încerca să le potrivim figurii lui Basarab I sau chiar unui predecesor al său, ar însemna aproape să așezăm în epoca fanariotă vreun portret înfățișând redingota și jobenul de pe la 1850, sau să considerăm în anturajul Regelui Soare un purtător al perucii pudrate, așa cum arăta la sfârșitul domniei lui Ludovic al XV-lea. Pot fi desigur anacronisme în materie de costum, dar ele se referă la trecut, nu la viitor. Cronicarul Joinville, la bătrânețe, în zilele lui Filip cel Frumos, putea regreta îmbrăcăminteя din vremea lui Ludovic cel Sfânt, care i se părea mai potrivită idealului vieții cavaleresti; dar e mai greu să concepem un personaj istoric îmbrăcat după moda ce o vor purta urmașii săi câteva decenii după data sfârșitului său, afară de cazul în care aceștia îi îmbracă figura, după obiceiul timpului²⁹³.

Întorcându-ne însă la observația de mai sus, cu privire la despărțirea dintre politic și cultural, care e mai puțin accentuată în Evul Mediu decât ne-am obișnuit să o privim în vremuri mai apropiate, e interesant să ne anintim împrejurările de ordin politic ce au însemnat sfârșitul domniei lui Vladislav I și începutul acelei a lui Radu: perioada în care, cu cea mai mare probabilitate, putem statornici chipul și mormântul din Biserica Domnească.

După războiul din 1369, care se încheiase prin vremelnica ocupare a cetății Severinului de către regele Ludovic, după o trecere primejdioasă a Dunării sub ploaia de săgeți a Valahilor²⁹⁴, dar și prin dezastrul din munți al Voivodului Transilvaniei, relațiile de bună vecinătate între suzeran și vasal, dela regele Ungariei la domnul Țării Românești, fuseseră pentru moment restabilite. La 15 Iulie 1372, Vladislav « *vajvoda Transalpinus banus de Zevrinio et dux nove plantationis terre Fugaras* », dădea rudei sale Ladislau de Doboka, pentru isprăvile săvârșite în luptele cu Turcii cu « împăratul de Târnova », Șişman, domeniul dela Șercaia lângă Olt, în

²⁹⁰ Cf. G.I. Brătianu, *Originele stemelor Moldovei și Țării Românești*, *Rev. Ist. Română*, I 1931, p. 235.

²⁹¹ Nu ne-a fost accesibil studiul D-nei Anne Marie Gudensen în *Zeitschrift f. hist. Waffen u. Kostumkunde*, Neue F., IV, 7, 8, 9, în care se poate urmări amănunțit evoluția modei în Italia între 1330 și 1380.

²⁹² Mai e de considerat și Dan I, fiul lui Radu și predecesorul lui Mircea, dar domnia lui scurtă (1384—1386) și sfârșitul său în Bulgaria se potrivesc mai puțin tradiției de la Curtea de Argeș.

²⁹³ Această din urmă posibilitate se mărginește la chipurile zugrăvite; ea nu poate privi rămășițele din morminte.

²⁹⁴ Efortul de război împotriva lui Vlaicu pare a fi considerabil judecând după plângerea din Septemvrie 1369 a « cnejilor și Valahilor » din Caransebeș (*Doc. hist. Valachorum*, no 175, pp: 219—220) care au așezat o strajă de 200 de oameni la Mehadia și au dat alți 500 la oastea regelui.

Făgăraș, și satele apropiate²⁹⁵. El își îndeplinise deci misiunea de a strălăui la Dunăre împotriva acestui aliat al Turcilor necredincioși.

Termenul de « nova plantatio » se interpretează ca o aluzie la o colonizare a părții răsăritene a viitorului comitat cu oamenii boierilor din Țara Românească înzestrați cu moșii în acest ținut de către voievozii lor. S'a observat de asemenea că instituția « boieriei » cu numele ei propriu, a stăruit, din tot Ardealul, în ținutul Făgărașului unde se găsea în atingere directă cu așezămintele Țării Românești²⁹⁶. Caracterul de feudă al Făgărașului, după modelul apusean, a fost admis de majoritatea istoricilor, ca o întărire a legăturii între regii Ungariei și voievozii munteni²⁹⁷: era o primă pentru fidelitatea lor, ce urma să fie retrasă în cazul în care nu-și respectau angajamentele. O asemenea dispoziție, privitoare la Amlașul de lângă Sibiu și la Făgăraș, a fost luată de regele Matei Corvin la 1467. Când întâlnim însă sub semnătura unora din voievozii veacului al XV-lea, expresiuni ca cea din scrisoarea lui Vladislav al II-lea (1451—1456) către Brașoveni, în care se plângea că Ioan Corvin de Huniade vrea să-i răpească « a lui dreaptă ocină Amlașul și Făgărașul » pe care nu o va părăsi decât « odată cu capul », sau cea din scrisoarea către Sibieni, din 14 Martie 1457, a lui Vlad Țepeș, care numește Amlașul « dreapta sa moștenire » (*nostram veram hereditatem*)²⁹⁸, ne întrebăm dacă nu cum va termenul de « nova plantatio » din hrisovul lui Vlaicu Vodă nu are și alt înțeles. Nu e cumva o deosebire între vechiul domeniu de unde, în conformitate cu tradiția istorică, a purces descălecatul, și altul nou, conferit de suzeran, regele Ungariei, vasalului său? Expresiunile « dreaptă ocină » și « dreaptă moștenire », deși mai târziu cu aproape un secol, nu confirmă oare ideea unui pământ strămoșesc, unui ținut de origine, ceva, cum s'a observat, în genul Savoiilor pentru ducii care stăpâneau Piemontul?²⁹⁹ Iar termenul de « așezare nouă » nu deosebește totmai acea regiune unde Voevodul Țării Românești putea conferi domenii și privilegiile Ardelenilor, în calitatea sa de vasal al regelui? E o întrebare ce nu și-a găsit încă răspunsul dar care era poate necesar să fie măcar formulată.

Oricare ar fi însă situația, după dreptul feudal, a Amlașului și a Făgărașului, stăpânirea lor pașnică de către voivodul Țării Românești e un indiciu sigur al legăturilor de prietenie restabile. Dar ele nu erau să dăinuiască decât scurtă vreme. În expediția sa peste Dunăre, în afară de rudele sale ardeleni, Vlaicu Vodă nu aflase sprijinul ce-l aștepta dela regele Ludovic. Dezastrul Sârbilor dela Cernomen, în 1371, îl expunea acum năvălirii turcești, prin Bulgaria care se închinase puterii Sultanului. Politic iscusit, el a tras repede consecințele lipsei suzeranului său de a-și îndeplini făgăduielile de cruciată, și s'a apropiat de rudele sale, țarul Sracimir dela Vidin și cneazul sârb Lazăr, pentru a constitui o alianță a principilor creștini de lege răsăriteană în scopul de a-și menține independența între Unguri și Osmanlii³⁰⁰.

Dar și regele Ludovic a simțit primejdia și a luat măsuri de prevenire. Dela 1370, știm că întărea cu garnizoană și fortificații castelele dela Brașov și Bran, spre a asigura pacea hotarului. La 1373 era rândul Orșovei, iar la 15 Mai a aceluiași an, Papa recomanda clerului ungar de a împiedica negoțul de arme pentru Turci și Valahi³⁰¹. O apropiere între aceștia era încă de atunci considerată posibilă. O confirmă în anul următor scrisoarea regelui către Benedict Himfi, comite de Timiș, întrebându-l ce atitudine să păstreze față de fugarii din Țara Românească, mai mulți boieri de frunte dintre care unul calificat de « familiaris specialis » al lui Vlaicu Vodă, deoarece « multi rumores ex parti Layconis wayvoda et Turcorum quos dicunt esse confederatos, nobis proferuntur »³⁰². Se vorbea deci deschis de o alianță între Turci și domnul Țării Românești. Încă dela 16 Martie 1373 se oprișe la Orșova importul sării din Muntenia. Când, în 1376, regele numește ban de Severin pe Ioan Treutel de Nevna, este sigur că s'a ajuns la ruptură. De altfel un document din 19 Iunie a aceluiași an, privind domeniul Balașnița de lângă Mehadia, arată de o parte că noii săi beneficiari sunt răsplătiți pentru vitejia lor în războaiele cu Sârbii și Bulgarii, dar de alta, că Ladislav, fiul lui Lahoch, care îl stăpânea mai înainte, l-a pierdut deoarece « derelicta fide nostra [...] ad partes fugit Transalpinas et nostro adhesit emulo »³⁰³. Editorul socotește că această din urmă frază privește tensiuni

²⁹⁵ Doc. hist. Valachorum, no 200, pp. 245—246.

²⁹⁶ Ibid., nr. 1 (a D-lui I. Makkai).

²⁹⁷ Akos von Timon, *Ungarische Verfassungs u. Rechtsgeschichte*, p. 566; N. Iorga *Hist. des Roumains*, III, p. 275.

²⁹⁸ D. Onciul, *Titlul lui Mircea cel Bătrîn, Conv. Literare*, XXXVII, 1903, pp. 228—230.

²⁹⁹ G.I. Brătianu, *Les rois de Hongrie et les principautés roumaines au XIVe siècle*, p. 82.

³⁰⁰ Cf. B. Hóman, *op. cit.*, pp. 402—403.

³⁰¹ Cf. G.I. Brătianu, *ibid.*, p. 91 și urm.

³⁰² Doc. hist. Valachorum, no 207, p. 251.

³⁰³ Doc. hist. Valachorum, no. 226, p. 265.

nea dintre regele Ludovic și Vlaicu Vodă, care a dăinuit până la moartea acestuia (în 1377?)³⁰⁴. E totuși de văzut dacă acest calificativ de « rival », fără nicio aluzie la ruperea unor legături de vasalitate, nu se referă mai degrabă la o domnie nouă, cum putea fi cea a lui Radu, al cărei început ar fi atunci chiar în anul 1376. Un alt document, din 8 Septembrie 1377, păstrat în arhiva familiei Szirmay și depus pe urmă la muzeul din Budapesta³⁰⁵, răsplătește pe Nicolae, fiul lui Blasiu din Martinfalva (« cum nominatim in terra Boiorabie supra ripam fluvii Danubii quondam contra Godom [sic] fratrem Layko de eadem, fortissimum nostrum adversarium conflictum habuisset »). Nicolae Iorga, reproducând acest text în extras, consideră (« interesanta această numire de *Basarabia* — care e unică la Unguri — a Țării Românești. Lupta care s'a dat (pe malul Dunării) trebuie să fie aceea de lângă Severin, în 1368. Vlaicu, Vladislav Vodă, e calificat de « prea puternic dușman ». Se vede de aici că el trăia încă la 1377 și până la acea dată tot nu se împăcase cu Ludovic, care se ferește a-i da titlul cuvenit. Se știe în adevăr că lupta începuse la 1374 și ținea la 1376 încă.»³⁰⁶ Asa cum e alcătuită fraza, calificativul pare însă aplicat lui « Godon » fratele lui Vlaicu, în care cu drept cuvânt Iorga identificase pe « Radon » adică Radu³⁰⁷. Ar fi deci dinpotrivă o dovadă că, deși dania făcută lui Nicolae de Martinfalva privea împrejurări mai vechi (quondam), totuși Radu era « dușmanul putea nic », în momentul când se scria diploma³⁰⁸. Ar fi încă o confirmare a presupunerii noastre, că începuse o domnie nouă.

Se știe de altminteralea că la această dată avusese loc ciocnirea între armata regelui și acest « adversar », a cărui calificare păstrează amintirea vie a primejdiei ce a înfățișat-o. Campania lui Ludovic împotriva lui Radu, sprijinit de Bulgarii din Vidin și de Turci, care a avut loc (în părțile Ungariei), după arătarea cronicii italiene — deci după toată probabilitatea în preajma Severinului, obiectul principal al litigiului —, e acum un fapt admis de cei mai mulți istorici. Dl. C. C. Giurescu, crede că bătălia ar fi avut loc « între 5 Iulie și 15 August 1377 »³⁰⁹. Dar una din redactările cronicii dela Padova, care ne-a transmis această știre, are data de 7 Iunie 1377³¹⁰. Datele de 5 Iulie și 14 August sunt indicate de studiul mai vechiu al lui Steinherz³¹¹. De atunci, itinerarul regelui Ludovic a fost stabilit cu mai multă precizie, din jumătatea lui Aprilie la Turda, 17 Mai la Bistrița, 1 Iunie la Diósgyőr, 5 Iulie la Vișegrad, 14 August la Cluj. La sfârșitul verii și începutul lui Septembrie a avut loc campania împotriva Litvanilor, în Podolia. E deci mai probabil, cum crede și istoricul maghiar B. Hóman, că lupta a avut loc la începutul primăverii și că a fost o bătălie defensivă, în care a fost respinsă, pe cât se pare cu mari greutăți și riscuri, năvălirea « puternicului dușman » din Țara Românească³¹². Faptul că la 19 Noembrie, într-un privilegiu pentru Brașoveni, regele Ludovic vorbește de o cucerire ipotetică a principatului vecin, e o dovadă că starea de războaie nu încetase³¹³. E probabil că Vladislav Vodă nu părăsise feudele de dincolo de munți, dar în schimb se considera neatârnat în țara lui (« transalpină », întemeiat pe noul său sistem de alianțe. Cât timp s'au prelungit ostilitățile, este greu de știut. Dl. P. P. Panaitescu presupune că Radu s'a împăcat cu regele încă înainte de moartea acestuia, « ca un stăpânitor cuminte ce era »³¹⁴. În sprijinul acestei ipoteze se poate aduce faptul că la 1380 a fost întemeiată episcopia catolică de Argeș de către Papa Urban al VI-lea, « după stăruința lui Ludovic, regele Ungariei », ceea ce n'ar fi fost cu puțință dacă pacea n'ar fi fost restabilită mai înainte³¹⁵. Se interpreta ca un semn de prelungire a războiului oprește făcând Sibienilor, la 14 Martie 1382, de a duce măruri în Țara Românească, dar poate fi o greșită interpretare a unei dispoziții care tocmai le rezerva acest drept, interzicându-l străinilor, în virtutea dreptului de depozit

³⁰⁴ *Ibid.*, nr. 3.

³⁰⁵ Comunicat de Karácsony lui Nicolae Iorga, Cf. *Rev. Istorică*, VI, 1920, p. 179.

³⁰⁶ *Ibid.*, p. 201.

³⁰⁷ *Hist. des Roumains*, III, p. 301.

³⁰⁸ E dată « apud castrum Valcz » care ar putea fi Belz în Podolia. Data corespunde cu campania regelui contra Litvanilor. V. mai sus.

³⁰⁹ *Ist. Românilor*, I⁵, p. 422, după G.I. Brătianu, *L'expédition de Louis Ier de Hongrie*, *Revue hist. du Sud-Est européen*, II, p. 76.

³¹⁰ Muratori, *Rerum Italicarum Scriptores, Additamentum II ad chron. Cortus.*, XII, p. 984.

³¹¹ *Mittheilungen des hist. Vereins f. Steiermark*, XXXV, p. 104.

³¹² B. Hóman. *op. cit.*, pp. 404—405. Cf. bibliografia dela p. 567. V. și *Doc. hist. Valachicum*, no 231, 232, pp. 269—270 și 327, p. 274; cf. G.I. Brătianu. *Les rois de Hongrie et les principautés roumaines au XIVe siècle*, p. 96.

³¹³ Hurmuzaki, *Doc.*, I, 2, pp. 242—243.

³¹⁴ *Mircea cel Bătrîn*, p. 41; cf. pp. 191—192.

³¹⁵ V. Șt. Pascu, *Contrib. la ist. Românilor*, p. 66, n. 228.

(*Stapelrecht*), de care se bucurau orașele privilegiate de lângă graniță³¹⁶. Astfel începută, în război cu regele Ungariei, domnia lui Radu s'a încheiat în pace cu el. Va fi recăpătat Severinul, cum se presupune³¹⁷, fără însă să i se restituie Amlașul și Făgărașul? De știm că regina Maria dispunea, la 17 Aprilie 1373, în favoarea episcopului Goblinus³¹⁸, așa că e sigur că nu se mai afla în stăpânirea Voivodului Țării Românești. Era de altfel în logica lucrurilor ca acest domnitor și urmașii săi să folosească intervalul de anarhie ce a urmat în Ungaria moartii lui Ludovic cel Mare, pentru a-și întinde stăpânirea: e probabil că atunci au dispărut urmele mărcii transcarpatice, dinspre gurile Dunării, ajungându-se hotarele Munteniei cu ale Moldovei. O diplomă a lui Sigismund din 1390 amintește năvălirea lui Dan voivod, « cu puterica sa armată » în ținutul Mehadiiei, ceea ce, după datele de domnie ale acestui fiu al lui Radu, treilea din dinastie, ar fi avut loc la 1385. De abia pe la 1388 aflăm din nou pe Mircea, fratele și urmașul lui Dan, în stăpânirea feodelor ardclene, restabilindu-se astfel legăturile cu noul rege al Ungariei³¹⁹.

Am amintit toate aceste vicisitudini, spre a se vedea cât e de greu de a potrivi fenomenele de ordin artistic și cultural cu împrejurările politice medievale. Acestea din urmă variau delanla an, chiar într-o epocă în care organizarea de stat a Țării Românești se închegea deplin și înfățișa o mai mare stabilitate și o netăgăduită continuitate dinastică. Cele dintâi se dezvoltă în mare măsură independent de aceste frământări trecătoare, în virtutea condițiilor permanente de apropiere geografică și de îndrumare a relațiilor economice, care determină schimbul de mărfuri, dar și de idei și obiceiuri. Cercetate pe asemenea temeiuri, chipurile întâilor voievozi ai Țării Românești se așează mai sigur în perspectiva istoriei.

CONCLUZIE

Există vreuna la această serie de discuții și cercetări răzlețe? Fiecare din ele își are încheierea proprie, pe care ar fi de prisos să o repetăm. De este însă să desprindem, din toate aceste studii, privind probleme și puncte de vedere deosebite, unele considerațiuni de ordin mai general, sunt două asupra cărora e poate necesar să mai stăruim în aceste rânduri, la care se oprește, cel puțin pentru moment, încercarea noastră de revizuire.

Cea dintâi se referă la chestiunea însăși a descălecatului, indicat de tradiția istorică drept modul de întemeiere al statelor românești. În ce privește acele ale Țării Românești — căci sunt două, unul de peste Dunăre, cel mai vechiu, și altul, mai nou, de peste Carpați — nu avem desigur pretenția de a le fi adus în aceste studii astfel de temeiuri încât să le putem reaeza în mod nediscutabil la originile dezvoltării statului. Viitorul singur ne va arăta dacă se mai ascunde undeva vreun izvor, de natură să ne lămurească deplin asupra acestei probleme. Se urzine însă să subliniem cât de mult se apropie tradiția celui dintâi descălecat, așa cum o reproduce Cronica anonimă târzie a Țării Românești, de cealaltă, mult mai veche, a celuiilalt Anonim, notarul regelui Bela. Se pare într'adevăr că amândouă au cules dintr'un izvor comun de informație noțiunea existenței unei alcătuiți de stat în Banat și Oltenia, în sfera de influență a stăpânirii primului imperiu bulgar. De altă parte, prezența în Ardeal a unui voivodat slavo-român la venirea Ungurilor e în legătură cu « terra Blacorum » a documentelor din secolul al XIII-lea, iar aceasta din urmă lămurește tradiția voivodului român, pribeag din țara Făgărașului, care rămâne mai departe o enigmă. Credem însă că, în stadiul actual al discuției, trebuie să părăsim prejudecățile potrivnice și reconsiderate obiectiv toate datele și toate posibilitățile. Nu se poate tăgădui, în privința acestora din urmă, că ele nu se opun ideii descălecatului spre Câmpulung și Curtea de Argeș.

În Moldova, aceeași tradiție, atestată de izvoare contemporane, e recunoscută de consensul unanim al istoricilor. Dar există și versiunea unei pătrunderi mai vechi, ce se leagă de isprăvile legendarului crai Lăslău, sub a cărui figură de basm se pot desprinde totuși unele trăsături care se potrivesc acelei, reale, a lui Ladislau al IV-lea Cumanul; expediția lui dincolo de munți, în marginele Tătarilor, este un fapt istoric, care prevestește parcă descălecatul Maramureșenilor din secolul al XIV-lea, după cum și în versiunea tradiției războiul împotriva Tătarilor precedează plecarea lui Dragoș în valea Moldovei.

A doua considerațiune privește situația politică din țările respective, înainte de încheierea unei stăpâniri unitare. Existența în cuprinsul viitoarei Țări Românești a unui număr de voievodate și cnezate deosebite, e un fapt dovedit prin mărturia diplomei din 1247 a lui

³¹⁶ P.P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 192, n. 9.

³¹⁷ P.P. Panaitescu, *ibid.*, p. 191.

³¹⁸ *Doc. hist. Valachorum*, no 276, pp. 309—310.

³¹⁹ P.P. Panaitescu, *ibid.*, p. 192.

Bela al IV-lea pentru Cavalerii Ioaniți. În Moldova, unii contestă încă această pluralitate de organizații politice înainte de întemeierea principatului și întinderea sa treptată până la țărmul mării. Sperăm că am putut aduna aci destule argumente spre a convinge pe cei mai mulți de necesitatea de a o admite. Ipoteza măcar a celor două voievodate, ce se afla la obârșia celor două țări, de Sus și de Jos, ni se pare tot mai puternic întemeiată pe analiza izvoarelor ce au ajuns până la noi, și e singura în măsură de a lămuri atâtea împrejurări, altfel nedesluite, ale trecutului cel mai vechiu al Moldovei. Ea dă în același timp istoriei acestei țări o mai mare perspectivă în timp, care îi lămurăște totdeauna creșterea și dezvoltarea atât de repede, precum și faptul neindeajuns de scos în evidență de istorici prea sceptici, a împotrivirii sale victorioase la încercările de cucerire ale celor două mai puternice monarhii feudale ale Europei de Centru și Răsărit: Ungaria angevină și Polonia ultimului Piast. Biruințele lui Bogdan asupra oștirii regelui Ludovic, ale voievozilor stăpâni peste Șipeniț asupra armatei polone, sunt nu mai puțin glorioase pentru începuturile țărilor românești, ca aceea a lui Basarab asupra lui Carol-Robert; e desigur de regretat că, spre deosebire de acestea, ele n'au găsit niciun miniaturist să le illustreze, în paginile unui alt *Chronicon pictum*. Dar și în lipsa unor astfel de imagini, amintirea acestor isprăvi ostășești cu care principatele române intră în istorie, dovedind virtuți militare de atâtea ori încercate în vremuri mai apropiate de noi, nu poate fi lăsată uitării. Fie să culegem din ea, odată cu mândria firească a unor asemenea începuturi, îndemnul de credință și de nădejde în destinele viitoare ale neamului.

SUR LA FONDATION DES ÉTATS ROUMAINS (II) RÉSUMÉ EN FRANÇAIS PAR L'AUTEUR

Les études qui suivent tentent alors d'analyser avec plus de détails quelques problèmes singuliers. Le premier reprend l'étude de la plus ancienne « descente » indiquée par la tradition historique de la fondation de la Valachie: celle d'un passage des seigneurs transdanubiens en Olténie ou Petite Valachie, à une époque très reculée, qui y auraient placé à leur tête un ban de la maison des Basarab. Si l'on tient compte du rapprochement tenté par une étude récente de M. I. Donat, avec certaines données de la chronique du Notaire anonyme hongrois du XIIe siècle, il y a lieu de voir dans ce récit un souvenir d'une domination bulgare, qui a dû s'exercer sur cette région à l'époque du premier empire — soit au IXe siècle — et peut-être aussi sous les premiers Assénides, au début du XIIIe. L'ethnographie du nom de Severin — un adjectif signifiant septentrional dans plusieurs langues slaves — confirme cette hypothèse: seule une marche de l'État bulgare peut avoir été septentrionale sur la rive gauche du Danube. D'autre part, la domination bulgare sur le Banat actuel, à l'époque du premier empire, semble prouvée historiquement.

Une autre question donnant matière à discussion, est le seigneur hongrois Phynta de Mende qui, si l'on croit un diplôme de 1324, se serait établi en avant-garde contre les Tatars aux confins de leur territoire, à l'occasion du séjour que fit en Transylvanie le roi Charles-Robert d'Anjou. Selon M. M. Nistor et Sacerdoțeanu, ce fidèle vassal du roi de Hongrie aurait occupé dès lors une portion de la future Moldavie. Mais les Tatars, au début du XIVe siècle, occupaient encore, soit directement, soit par leurs vassaux, certains districts de la Valachie orientale. Le nom du village de Finta dans la vallée de la Ialomița, où eut lieu au XVIIe siècle une bataille entre Valaques et Moldaves, aurait-il conservé le souvenir de cette expédition lointaine? Il n'y a pas en Valachie et en Moldavie d'autre toponyme connu qui puisse prêter à ce rapprochement.

Les origines de la Moldavie font ensuite l'objet d'une nouvelle analyse. On y relève que si la question de la descente des seigneurs provenant du Maramureș est un fait évident, dont on peut reconstituer à peu près les étapes à l'aide des documents de la chancellerie royale de Hongrie, il reste deux autres problèmes auxquels on n'a pu jusqu'ici trouver une solution satisfaisante. Le premier concerne l'introduction à cette version de la tradition historique, qui met en cause les héros éponymes, Roman et Vlachata, et mentionne la guerre contre les Tatars d'un roi de Hongrie, Ladislav, qui aurait précédé l'établissement des Roumains au Maramureș. Nous croyons en retrouver certains éléments dans l'expédition réelle du roi Ladislav IV le Couman, qui aurait précédé l'invasion mongole en Hongrie en 1285.

Le second est celui de l'épisode reproduit par le chroniqueur polonais Dlugosz, qui mentionne en 1359 une guerre civile en Moldavie, entre les héritiers du prince Etienne. L'un

de ses fils, qui porte le même nom, évincé par son frère Pierre avec l'aide des provinciaux hongrois, en appelle au roi de Pologne, Casimir, qui envoie une armée à son secours. Mais celle-ci, en traversant la région des forêts du pays de Shipenitz, au nord de la Bukovine, tombe dans une embuscade des Moldaves du parti adverse et subit une défaite totale.

Divers historiens, tant roumains que polonais, ont épilogué sur ce texte. Deux thèses s'opposent en général dans leurs travaux. On n'y met pas en doute la véracité des faits rapportés par Dlugosz, qui semble avoir puisé ses informations à des sources susceptibles de le bien renseigner. Mais tandis que les uns admettent la date indiquée par sa chronique, les autres, plus nombreux, croient à une confusion avec d'autres événements analogues, qui auraient eu lieu environ quinze ans plus tard vers 1374—75. En effet, on ne trouve dans les chronographes moldaves aucune mention d'un prince Étienne en 1359, date indiquée généralement comme celle de la fondation de la principauté, à la suite de la « descente » de Dragoș, ou plutôt Bogdan si l'on en croit les recherches plus récentes, basées sur le témoignage des chartes hongroises contemporaines. D'autre part, des princes nommés Pierre et Étienne ont régné effectivement en Moldavie, mais plus tard, en 1374—1379 et 1393—1399. Mais il est en ce cas plus difficile d'expliquer l'opposition des provinciaux hongrois au candidat soutenu par les Polonais, alors que les deux couronnes de Pologne et de Hongrie étaient réunies, après 1370, sur la tête de Louis Ier d'Anjou, l'héritier de Casimir. C'est pourquoi, dans certains travaux plus récents, parmi lesquels il convient de mentionner spécialement une étude de M. Nistor, son a fait toujours plus de place à l'hypothèse de l'existence d'un État séparé de la Moldavie septentrionale, comprenant le pays du Shipenitz et une partie de la Bukovine, qui aurait été réuni plus tard, à la suite d'une alliance matrimoniale, à l'autre principauté, issue de la descente de Dragoș et de Bogdan.

Nous avons développé cette thèse, en mettant en rapport les faits relatés par Dlugosz avec les indications tirées d'autres sources qui attestent l'existence d'une seigneurie ou d'une principauté septentrionale, probablement vassale de la Pologne, dès la première moitié du XIVe siècle. La rivalité de la Pologne et de la Hongrie au sujet de leur suzeraineté sur la Moldavie, que l'on retrouve au XVe siècle, aurait donc à l'origine des droits féodaux distincts, sur deux principautés différentes, vassales l'une de la Hongrie et l'autre de la Pologne. Le projet de partage de la Moldavie entre ces deux puissances, esquissé au traité de Lublau en 1412, n'était peut-être qu'un retrait du fief qui concernait chacune en particulier. Nous adoptons l'hypothèse de M. Pascu, qui suppose avec beaucoup de vraisemblance, croyons-nous, que la soeur du prince moldave Latzko (Vladislav), fils de Bogdan, mort sans descendants mâles, aurait épousé le prince Étienne de l'autre principauté septentrionale, et que ce sont ses enfants qui ont hérité de l'État unifié. Nous établissons à ce propos l'existence d'une crise dynastique en Moldavie, au lendemain de la mort de Latzko, marquée par les prétentions des descendants de Dragoș, évincés par Bogdan en 1359, de revenir en Moldavie, et tentons d'expliquer par là le règne du prince Costea, mentionné par un obituaire de 1407, mais dont le nom n'a plus été rapporté par les chroniques officielles. Ce personnage, qui est sans doute quelque grand seigneur moldave, est peut-être le même que celui qui garantit, en 1402, au nom de toute l'aristocratie de la principauté, pour l'hommage rendu par le prince Alexandre au roi de Pologne. On peut également supposer qu'il fut le second mari de la princesse Marguerite ou Mushata, soeur de Latzko et mère des princes Pierre, Roman et Etienne qui régnèrent ensuite sur toute la Moldavie. Nous examinons seulement la possibilité de l'intrusion passagère d'un prétendant lithuanien en 1377, à la faveur de la guerre que les princes de Lithuanie soutenaient alors contre Louis Ier, roi de Hongrie et de Pologne, et les vassaux roumains du Maramureș et de Moldavie. Une esquisse généalogique précise notre point de vue, qui tend à démontrer qu'aux origines de la Moldavie, il y a au moins deux États et trois maisons régnautes.

De plus, il paraît prouvé par les recherches récentes de M. M. Iăzărescu et Sarădoțeanu, que le bas-pays moldave, comprenant les districts méridionaux, constituait une marche séparée, gouvernée directement par le roi de Hongrie. Ce n'est qu'après la mort de Louis le Grand en 1382 que cette partie de la Moldavie a été réunie à l'autre, et que les deux principautés valaque et moldave sont devenues limitrophes.

Enfin, dans un quatrième essai consacré aux images et aux sépultures des premiers princes de Valachie, nous relevons la contradiction qui subsiste entre divers travaux historiques au sujet du portrait du fondateur de l'église de St. Nicolas de Curtea de Argeș et du personnage princier dont on a retrouvé le tombeau intact dans la nef du même monument. Certains historiens croient retrouver dans ce portrait et ce tombeau le prince Basarab, l'adversaire heureux de Charles-Robert de Hongrie, mort en 1352. D'autres croient qu'il s'agit de son petit-fils, le prince Radu (1376—1384).

Ces hypothèses se fondent sur des traditions, que l'on peut interpréter de façon différente, ou sur des détails d'architecture, qui sont également sujets à controverse. Il nous semble qu'une méthode plus sûre est d'étudier le costume de ces personnages et le style des bijoux que l'on a retrouvés dans le tombeau princier. Tous ces détails, d'un aspect nettement occidental, nous reportent à la seconde moitié du XIVe siècle, plutôt après 1370, ce qui rend l'hypothèse qui les fait remonter au règne du prince Radu la moins sujette à l'erreur. Nous rappelons à cette occasion les raisons qui nous font croire au début de son règne dès 1376.

MEMORII, CORESPONDENȚĂ, ÎNSEMNĂRI

I.C. FILITTI: JURNAL (VII) editat de Georgeta Penelea Filitti

„Germanofilia rațională” — cum singur și-o definește — îl conduce pe Ion C. Filitti la „experiența” slujbei de prefect al județului Ialomița în vremea ocupației. Împărțit între prețuirea unei spiritualități și materializarea ei cotidiană în Bărăganul românesc, el trăiește din plin drama neputinței. În locul intermediarului eficace între ocupantul vremeliu și populația greu încercată de război, înțelege că e sortit condiției de simplu executant. Politetea cutărui comandant de etapă german nu-l poate înșela asupra esenței ocupației și anume: exploatarea teritoriului dominat cu ajutorul unor spirite ancilare recrutate dintre autohtoni. Zădărnicierea demersului său îl determină, de aceea, pe Ion C. Filitti, la sfârșitul anului 1917, să demisioneze.

Încearcă, fără succes, să reintre în diplomatie. Peisajul politic bucureștean îl descumpănește. Nonvalorile proliferază în jurul celor doi corifei ai conservatorilor: Petre P. Carp și Alexandru Marghiloman („Petrache” și „Alecace”, cum îi numește familiar presa humoristică). Convorbirile ce poartă cu fiecare în parte îi lasă un gust de insatisfacție. Cu numai patru ani în urmă, prețuit în mod particular de Titu Maiorescu, Filitti se aflate în mijlocul lucrurilor ca director în Ministerul Afacerilor Externe și factotum al păcii de la București. Acum criteriile de valoare sunt altele. „Bisericuțele”, „clientela”, „patronajul” generează un sistem de așa zise valori morale la care intransigentul Filitti e refractar.

Paginile ce urmează ilustrează elocvent dificultatea acestui intelectual de excepție de a-și găsi locul într-o lume în schimbare.

11 noiembrie 1917

Vine să-mi facă vizită la prefectură tinărul Taifas, fiul unuia Taifas cu proastă reputație în Călărași. Tinărul fusese candidat la postul de director al prefecturii. Directoratul dă un contact continuu cu prefectul. Directorul înlocuiește pe prefect în caz de absență. Nu-mi era plăcută cea dintâi perspectivă, nu-l credeam pregătit pentru cea de a doua. Colaboratorii mei, ca să-mi fie de adevărat ajutor, trebuie să aibă practică administrativă. Tinărul Taifas e dintre cei ce cred că studiile universitare teoretice îi fac apți la orice. Apoi e încă necopt. Îmi spune că „un consilier de curte” l-a asigurat că ajutorul american și japonez nu va întârzia. Un armistițiu cu Rusia atrăgînd după sine și o pace cu România în împrejurările actuale, tinărul Taifas vede în aceasta o amenințare atît pentru integritatea României cît și pentru sarcinile ei financiare (?). Nebulos și impulsiv. Dizertații teoretice pretențioase și fără fond.

18 noiembrie 1917

Merg la Cacameanca să fac inspecții. Caz pe o petrecere organizată de ofițerul german de *beșirc** de acolo, locotenent Bertold, în civil arhitect. Acesta este de un an în județ, de pe timpul cînd nu erau autorități civile, așa că nici pînă azi nu înțelege bine rostul acestora. Era obișnuit să numească și să scoată primari, notari etc. I-a fost dezagreabil cînd s-a schimbat sistemul. Continuă să cheme la Cacameanca, în fiecare zi, pe primarii sau notarii comunelor din *beșirc* spre a le da ordine. Perdere de vreme pentru acești nenorociți de la care se cer atîtea îndatoriri în împrejurările de față. Nu mă pot supăra prea mult că nu găsesc registrele în desăvîrșită ordine, nici la zi. Instrucții repezi și lămurite fără telefon, telegraf și automobil nu se pot da.

Locuitorii crau aduși mai mult cu sila la petrecerea lui Bertold. Monoloage zise de un fost actor, apoi de curînd tîlmaci la Roseți și acum spre a cîștiga mai mult iarăși actor de bilci, rătăcitor, bătrînul Ștefănescu. Apoi un prestidigitator. Sala plină, un leu intrarea. Trei invitații la prînzuri. La un tîrtan, Ușer, unde șade și mînîncă ofițerul, la un birtas, Cazacu și la învățătoare. Accept aceste două invitații. La Cazacu iau la masă și pe notar și pe ajutorul de primar. Explic notarului greșeala ce se face de a nu se ține în regulă registrele de statistică economică. Dacă cei ce încarcă nu găsesc înscris acolo ce trebuie să se lase fiecărui locuitor pentru hrana sa și pentru sămînță, ridică tot. De la teatru sunt dus cu felinarul la primărie, apoi la Cazacu,

* *Bezirc*, circumscripție (germ.)

apoi la învățătoare. De atîta mîncare nu pot dormi decît 2—3 ore. Văz răsăritul soarelui pe o frumoasă dimineață rece. Mă întorc cu trăsura și la zece ore trag de-a dreptul la prefectură¹.

Am fost la București 15 zile, de la 20 noiembrie la 3 decembrie stil nou. Neînțelegeri între „șefi”. De o parte Carp, intransigent ca totdeauna, iar pe lîngă el, cu veleități de moștenitor prezumtiv, Nenițescu! Apoi Marghiloman. De o parte stă Stere.

Arion C.C. deplînge aceste neînțelegeri. Ironizează veleitățile lui Nenițescu, care firește n-are titluri de șefie. Bădăranului i s-a suit fumul la cap. A fost la Berlin în chestii financiare. Acolo firește a vorbit și politică. Acum se consideră, deci, mare politic. A luat secretar general pe *doctor* Maltezanu, un tînr destul de obscur dar cu legături personale cu Nenițescu. Atribuindu-și un secretar general, Nenițescu a spus următoarea frază memorabilă despre colegii săi garanți de ministere: „Ei sunt ceea ce eram”, adică ei nu sunt decît secretari generali pe cînd el, Nenițescu, are un secretar general, deci el Nenițescu e mai presus de ceilalți! Uf!

C.C. Arion rezumă foarte bine situația că omul de azi e Carp, iar cel de mîine Marghiloman. Păcat că Marghiloman are micimi în felul de a se înconjura. Nu chiamă în jurul său toate forțele tinere.

Am văzut pe Marghiloman. El n-ar fi partizan al schimbării dinastiei, socotind-o ca singura idee de stabilitate în țara noastră, unde nimic nu e stabil. Înlăturarea cu totul a dinastiei actuale nu e necesară. Neîncrederea pe care o inspiră regele Ferdinand și regina Maria se pot înlătura lăsînd tronul spre pildă principelui Nicolae, cu regență pînă la majoratul acestuia a unui *agnat* din familia Hohenzollern. Acest *agnat* n-ar avea a menaja lumea în vedere de a asigura tronul moștenitorilor, așa că țara s-ar putea bucura de mai mulți ani de o domnie energetică și străină de influențele ce au predominat pînă acum.

În chestii interne Marghiloman se gîndește la un proiect de lege pentru cercetarea averilor ilegite dobîndite prin război. Un Costinescu, un Constantinescu P/orcu/ vor avea să răspundă. Brătianu va avea să depue într-o largă anchetă despre neorînduile și risipele de la război. Un Chrisovelonî, abia român și nici măcar purtător de uniformă, făcînd pe incendiator dile-tant², va avea să răspundă cu averea sa de stricăciunile făcute.

La întrebarea mea dacă va pune mînuși cu adversarii, Marghiloman îmi răspunde că are 63 de ani, că n-are fiu spre a-i lăsa moștenire politică, așa că n-are cuvinte de a menaja în cei cîțiva ani de activitate politică ce-i mai rămîn.

Cu Stere nu vrea Carp să aibă relații pentru că Stere e socialist. Dar acum nu e vorba de probleme interne! De asemenea, neînțelegerea cu Marghiloman în privința dinastiei n-ar trebui să fie un șanț între ei pentru că nu ei vor hotărî ci Berlinul și că numai principiul importă: înlăturarea lui Ferdinand și a influenței la care acesta a fost supus.

La conferința lui Al. Beldiman despre situația României, în ziua de 2 decembrie la *Fundația Carol*, îmbulzeală. Prefecții fuseseră chemați cu delegații din județ, dar firește nu s-a îngrijit să se rezerve locuri și fiecare s-a instalat cum a putut.

În ajun ni se dăduse ordin la Interne să nu luăm parte la conferință, fiind funcționari și fiind vorba de „consfătuire”, cum scria pe invitația tipărită. Dar invitația exista tot de cînd Internele dăduseră ordin prefecților să vie cu delegații! Atunci? Tot frecături politice. A fost teamă să nu se ridice vreunul să vorbească, să fie aluzii la Carp, Marghiloman, Stere. În urmă s-a dat asigurarea că nu va fi *consfătuire* ci numai *conferința* lui Beldiman. Totuși Carp și Stere au lipsit.

Nimic nu s-a schimbat la oamenii noștri politici. Fiecare continuă a-și avea bisericuțe, clienții săi care-l admiră fără vreo contradicție azi și cari mîine vor lupta poate pentru izbînda electorală a patronului. Aceiași nepricepere de a-și alege oamenii. Omul de casă al lui Marghiloman, arendașul Paul Teodoru, ridicat la trepte administrative nesperate, acum fruntaș carpist? Acest zeu tutelar al Ialomiței, cum l-am poreclit în ironie, ar fi vrut să conducă județul prin mine dar nu și-a găsit omul, ceea ce firește îi displace și m-ar vedea cu plăcere înlocuit prin vreunul „politic”.

Mi-am dat de altfel demisia.

Mai întîi nu pot fi folositor județului. Nu pot împiedica transportul tuturor cerealelor, nu pot asigura alimentarea, îmbrăcămîntea și încălțămîntea populației. Orice subofițer de *beșirc* e mai puternic decît un subprefect. Avem un rol pur formal, un paravan. Politicile personale nu pot fi firește o compensație. Din punctul meu de vedere nu e o cinste a fi prefect. În vremuri de pace deja funcția își pierduse prestigiul. Acum nici unul din colegii mei n-are nici cultura mea nici titlurile mele de serviciu. Am voit o experiență, am făcut-o. Acum trebuie să ies ca să nu se obișnuiască conducătorii să mă întrebuințeze în funcții subalterne. De acum înainte inte-

¹ Notă despre cîțiva localnici parveniți, familiile Ioan și Ghiță Manolescu și G. G. Dumitrescu. Sunt apoi pomeniți „neicuți” Apostolache Bolintineanu și arendașul Tonciu.

² Jean Chrisovelonî, alături de Valentin Bibescu, au format un comando care a incendiat sondele de la Moreni pentru ca producția lor să nu cadă în mina nemților.

reșele îmi impun să nu mai ocup asemenea funcțiuni. Dacă se apropie negociațiunile de pace (cum se pare, scriu azi 11 decembrie), ar fi mai interesant să fiu la București spre a lua parte eventual la negociațiunile, dacă și pentru această treabă nu se vor găsi cumva alții mai pregătiți.

Pentru vreme de pace candidez la postul de secretar general la Externe, cu titlul de ministru plenipotențiar sau la o legăție mică și aproape de țară din cauza intereselor mele materiale, spre pildă Sofia.

Problema la Sofia ar fi interesantă.

Dacă, precum sper, Dobrogea minus Quadrilaterul, ne va rămâne, dacă deci nici în împrejurarea actuală Bulgaria nu va obține Dobrogea veche, atunci desigur trebuie să renunțe definitiv la acest vis și atunci desigur nu mai există motiv serios de discordie între acești doi vecini cari trebuie să aibă altă menire decât de a se paraliza reciproc.

Caracteristic, relațiile mele cu autoritățile militare. Vine un nou comandant agricol al județului, un căpitan. După câteva zile îmi trimite răspuns că dorește să mă cunoască, *să poftesc la el*. Birourile noastre sunt în două aripi ale aceluiași palat. Mă duc la comandantul districtului, colonel, și întreb dacă aprobă acest procedeu. Spune că nu. Apoi cheamă pe căpitan. Rezultatul nu este însă că acesta ar veni întâi el la mine. Chestia dar rămâne în suspensie. Mi se aduce indirect la cunoștință că căpitanul nu socotește că el, ofițer, poate veni cel dintîi la un civil, mai ales în țară cucerită. În fine, incidentul se curmă într-o zi în cabinetul colonelului — unde suntem chemați amîndoi și unde facem cunoștință.

Ofițerul de agricultură al plășii Călărași cravașează pe primarul de la Ciulnița. Mă plîng colonelului, acesta dezaproabă dar firește afacerea n-are altă urmare.

În rezumat, ei trebuie să aibe în sate pe oamenii care le execută cel mai bine ordinele și prefectura în numiri și destituiri trebuie să țină cont de această considerație înainte de orice altă.

Mă gîndeam la această ciudată împărechiere între autoritatea civilă și cea militară, pe cînd mă aflu, una din duminicile trecute, la slujbă în biserică împreună cu colonelul comandant al districtului care voise să asiste la o slujbă ortodoxă. Evident că raporturile personale sunt cele mai bune, că fiecare în parte are intențiile ca și cuvintele cele mai prietenești, nu numai pentru mine dar și pentru țară și neamul acesta dar asupra regulilor și exigențelor impuse de ordine superioare nu există concesțiuni și firește este dezacord între acele exigențe și dorințele de menajare pe care noi, autoritățile civile, le-am avea. Apoi relațiile sunt totdeauna mai plăcute cu cei mai înalți în grad cari sunt și mai porniți spre bunăvoință. În fine, mai am de a face cu „oameni și oameni”.

Prietenul meu Merck mi-a povestit cum, fiind la București și vorbind în cercuri militare despre mine, despre germanofilia mea rațională, convinsă, izvorită din cercetări istorice și despre necesitatea de a nu dezgusta oameni ca mine, a primit răspunsul că acum toți își zic germanofili și că toți sunt niște canali. Firește că o asemenea mentalitate și credință care domnește în multe cercuri militare nu e de natură a pregăti terenul pentru relații viitoare. Dar mă gîndesc iarăși că germanii n-ar fi ajuns unde au ajuns dacă ar fi fost și ei dispuși în genere la sistemul concesiunilor.

Zilele acestea aflîndu-mă la etapa Lehlui, am stat pînă tîrziu noaptea în cercul militarilor de acolo. Am fost impresionat de cordialitatea de raporturi dintre acești militari de toate gradele, de toate vîrstele și de toate proveniențele, care cîntau în cor cîntece studențești, care petreceau de minune fără concurs femeesc și care dădeau dovada celei mai desăvîrșite solidarități sociale. La ei cînd a venit de sus ordinul de război nimeni nu l-a discutat, dar pentru că pretutindeni a fost și convingerea că războiul a fost declarat pentru că nu se putea astfel. La noi a lipsit încrederea în cei de sus.

În Călărași aproape nu sunt Marghilomaniști, sunt liberali și sunt Cantacuziniști. Sunt unii care au deosebită evlavie de Paul Teodoru. Acest produs obscur al Urzicenilor s-a îmbogățit în arendașlic, iar pe calea politică, deși nu s-a distins niciodată, a fost ridicat de Marghiloman ca om de casă pînă la treapta de secretar general. Astfel sprijinit a putut aduce servicii unor ialomițeni și și-a creiat partizani. Acum ar fi candidat la Ministerul agriculturii dacă ar fi un Minister Carp, căci acum e carpist; critică pe Marghiloman, a devenit om de stat. S-a suit în capul celui ce l-a făcut, după expresia turcească. E din categoria celor ce știu să se învrtească. De aceea Marghiloman l-a utilizat pe el mai mult decît pe fratele meu Nicu, căruia desigur i s-ar fi convenit mai pe drept șefia la Ialomița³.

Dar chestia agrară va fi și după pace cea mai grea problemă în România. Ea nu presupune numai cunoștințe practice agricole, pe care le poate avea orice arendaș, dar și o cunoștință adîncă

³ Notă bibliografică despre trei cărți: Karl Strupp, *Angsgewalt diplomatische Actenstrucke zur orientalische Frage*, 1916; Ubersberger, *Russlands Orientpolitik*; Th. v. Sosnowsky, *Balkanpolitik Oester Ungarn seit 1866*.

a unui complex de împrejurări sociale care trebuie privite nu numai în stadiul lor actual dar și în dezvoltarea lor istorică. Pentru rezolvarea unei astfel de probleme se cere o altă personalitate.

18 decembrie 1917

Contabilul prefecturei, Ion D. Ionescu, fără multă carte, dar deștept, șiret, cu experiența vieții, e dintre cei care au visat Ardeal și nu s-au dumirit nici azi. Are speranță în luptele interne din Rusia. Se înțelege că speră într-o reacțiune cuceritoare. E dintre cei ce visează chinezi, japonezi, aliați venind prin Asia Mică asupra Constantinopolei, americani etc. și deci, în zăre, oricât de turbure, Ardealul! Dar ce s-ar face biata țară pînă atunci?

De la București mi se aduce zvonul că Carp ar fi fost chemat la Iași, dar nevrînd să primească puterea din mîinile lui Ferdinand, a refuzat. S-ar fi așteptînd plecarea lui Marghiloman. După alții e vorba de plecarea lui conu Petrache la Berlin. Deocamdată, neștiind nimic pozitiv, cred că sunt zvonuri puse în circulație de cele două *partide* și-mi aduce aminte de caricaturile de acum cîțiva ani: care pe care: Tache ori Petrache? Acum e: care pe care, Petrache ori Aleca-che? E de ris ori de plîns? Sărmană țară! În jurul „bătrînilor” șefi roiesc tineri de tot, fără nici un fel de state de serviciu, nici experiență. Clientela șefiei viitoare, care deocamdată ascultă orbește de lozinca patronului respectiv, fără a îndrăzni firește să manifeste, oricît de discret, năcar o rezervă. Și cînd îmi aduc aminte cum se discuta cu Maiorescu!

Aștept ocazia să trimit lui Tzigara următoarea scrisoare:

„Dans cet exil m'arrivent les échos des événements si palpitants. Je les reçois au lit où me retient une jaunisse!

Puisque celui qui voulait bien avoir quelque opinion de moi n'est plus⁴, puisque ce témoignage d'outre tombe et mes faibles états de service ne me valent pas la confiance de ceux qui ont à décider (?) aujourd'hui du sort de notre malheureuse patrie; puisque ayant été honni par ceux-là à cause de ceux-ci, je ne suis pas néanmoins pas agréé par ceux-ci; je ne saurais évidemment pas disputer le terrain aux plus jeunes étoiles à la mode, mais il me sera permis d'insister pour être sorti de ma situation actuelle et pour que je puisse entrer dans la catégorie d'un simple particulier.

Je n'ai pas conscience de rendre actuellement quelque service; ma santé est très affaiblie; les grands événements qui se préparent me rendent fiévreusement impatient dans ce trou écarté; la dignité que je revête, une des 14 pour lesquelles il n'y a même pas de chaises réservées à une conférence officielle, ne m'inspire aucune vanité.

Je vous prie donc instamment de bien faire valoir où de droit que je rentrerai pour les fêtes de Noël mais sans esprit de retour ici. Faites qu'on prenne à temps des mesures de remplacement. Les candidats ne peuvent pas manquer.

Je ne demande rien en échange. Je veux seulement regarder de chez moi, d'au milieu des miens se dérouler les événements et les noter dans mon journal. Cela restera toujours la meilleure chose que j'aurai pu faire.

Călărași, 16 decembrie 1917.”

Nici democrația nu exclude un protocol și o ierarhie care asigură ficăruia locul său și demnitatea sarcinei ce ocupă în stat. Pentru ca funcționarii să respecte, trebuie să fie respectați⁵.

La reședința prefecturei, în exercițiul funcției, prefectul are pasul imediat după arhieriei și după miniștrii titulari, chiar și înaintea generalului de corp, ca reprezentant al guvernului. Nu ăcea îmbulzeală care dezgusta pe regele Carol, nici umilirea funcționarilor! Între grad și funcție primează ce e mai mare⁶.

Amicul Al. Pisoski a fost la Carlshad și pe la Berlin. Acolo a văzut pe Bussche, pe prietenul său von Rantzau, ministru al Germaniei la Copenhaga și amic al lui Wilhelm II și pe alții. Întors, e misterios. Îmi spune numai că nimeni acolo nu știe nimic, doar Cartierul general care singur va hotărî. Prietenul de la 1913, pe care eu l-am propus lui Maiorescu atunci să fie prim secretar al conferinței, nu-mi face cinstea unei confidențe. Inteligent dar leneș, și-a făcut relații în Occident și și le-a păstrat prin farmecul său personal, talentul său muzical și acel dar „du monde” care ajută mai mult decît străduința și plutind astfel ușor e destinat și în viitor la o frumoasă carieră diplomatică pe lingă Puterile Centrale. La 1913 admira pe Maiorescu, acum, carpist înfocat.

C.G. Mano, veșnic copil. Nu credea în perfidia unui Derussi sau Langa Rășcanu. Acum nu înțelege de ce ar fi vinovat în ochii guvernului de la Iași. Nu crede că va fi fost destituit acolo.

⁴ Aluzie la Titu Maiorescu.

⁵ Urmează o schemă a ierarhiei sociale, de la rege la arhieriei.

⁶ Notă despre o colecție de Almanahuri Gotha.

Dacă ar fi fost, l-ar dura. Se gîndește să reîntre în diplomatie; e legitim. Dar i-ar conveni la Petersburg. Deci nu se crede compromis față de Antantă. E dintre acei care ar vrea să fie veșnic într-un *juste milieu*, să nu supere pe nimeni. O veșnică teamă de a se compromite. Resimte mai ales bucuria genealogică. Din punctul de vedere al pretențiilor de acest fel ar putea fi comparat cu ducele de St. Simon, pentru care nu existau decît *les ducs et les pairs*.

Tzigara Samurcaș nu e un savant, nici în materie de artă, dar a știut ce trebuie publicului nostru: praf în ochi. Popularizarea științei, organizarea citorva expoziții, ceva polemici senzaționale, proiectul de muzeu, secretariatul reginei Elisabeta, colecții de scoarțe, icoane — și reputația s-a făcut. Deștept, abil, era bine în casa Brătianu (chestii de gusturi artistice naționale comune). A rămas în București; cunoaște bine limba germană. Carpist. Frecventă mult pe Marghiloman. E acum omul acestuia, care e omul viitorului. Se destină vieții politice⁷.

Azi 19 decembrie fiind tot bolnav am primit vizita căpitanului aghiotant Deetjen. Ieri a venit colonelul comandant al districtului, Lacher. Relațiile doar personale sunt cele mai bune, dar nu pot împiedica neplăceri de fapt ca cele ce urmează.

Doamnele Meșter și Gheorghe au cerut comandaturii locale să le autorize o serbare în folosul Crucii Roșii *germane* și a prizonierilor români. Astfel pusă chestiunea, nu mă puteam firește opune. Zisele doamne n-au legătură nici cu vechiul comitet de drept al Crucii roșii din Călărași, nici cu comitetul de fapt ce s-a organizat sub ocupație și n-au nici reputație personală care să le dea autoritatea de a patrona serbări. Dacă orice inițiativă particulară cu scop de binefacere este binevenită, n-am însă în specie nici o obligație de a mă asocia și mi-e permis a refuza de a mă asocia pe motivul puținei considerații ce am pentru acele persoane. Au cerut ca serbarea să se dea în sala Curții cu juri din Palatul administrativ. Nici la aceasta nu puteam face obiecție. M-am mărginit deci la acest rol negativ. Dar o latură mai neplăcută nu putea lipsi. Au cerut ca fete de cetățeni cumsecade să danseze dansuri naționale în costume naționale și orășenii, de teama neajunsurilor pe care acele doamne binevăzute de comandatură pentru simțimintele lor germanofile le-ar putea face, au consimțit cei mai mulți.

Judecătorul de instrucție îmi spune, de altă parte, că a rezultat din cercetările sale o întreagă serie de vinovății asupra consiliului comunal de pe la începutul ocupației. Printre implicați este și jidanul Waldmann, care s-a distins și se distinge prin afaceri incorecte. Teamă de a-i depune, tot din pricina neajunsurilor pe care acest jidan le-ar putea face: percheziții, rechiziționarea pășărilor etc.!!

Cînd am patronat odată serbarea dată de niște gimnaziști, patrioți și patrihoți în frunte cu dl. Catu Doicescu, n-am luat parte, spunînd că în împrejurările actuale nu iau parte la spectacole. Dar aceiași au luat parte la altă serbare organizată de ei în lipsa mea și vor lua parte la serbarea Meșter — Gheorghe!

În ce altă țară s-ar fi văzut sub ocupație așa puțină solidaritate, așa lipsă de dorință de a se grupa sub funcționarul civil cel mai înalt al districtului, care reprezintă azi ce a mai rămas din autoritatea țării!

În nr. de la 24 noiembrie 1917 al „Luminei” se publică un foarte interesant articol al profesorului Kjellen de la Universitatea din Uppsala, articol apărut la 1 septembrie 1916. Acest articol arată că interesele politice și economice ale României erau contra Rusiei pentru

⁷ Următorul pasaj a fost în întregime tăiat de autor:

„Balș, stema familiei Baux, Balsa; Carp, Karp; Manos, Manno; Văcărescu, Fogaraș; Lenș, De Linche.

Tradițiile care au făcut familiile să adopte și anumite steme. Văcărescu la finele sec. XVIII; Balș — Balsa, inexact; Manos, tradiția se urcă deja la a doua jumătate a secolului XVIII; originea poloneză, pe care Cantemir, adeseori fantezist, o atribuie unor familii, nu se poate dovedi. Identitățile sau asemănările de nume sînt foarte ispititoare. Există astfel o familie Filitnis, cu blazon cometă (?).

Arme conferite: Bellio, Brâncoveanu, Cantemir, Cantacuzino, Cazimir, Costin, Petriceicu, Hurmuzaki, Kretzulescu, Racotă (la Lecca), Sturdza. Încolo embleme. (Notă de subsol): Familii venite din străinătate cu armele lor: Blaremborg, Laptew, Salmen.

Vulturul roșu cu zimbrii Moldovei, pentru a însemna calitatea de boieri ai principatului respectiv. Credința și caritatea creștină: cruce, inimă, porumbel, fenix. Embleme războinice: lei, spade, săgeți. Amintiri de funcții ocupate: balanțe, brațe înarmate, castele, chei. Dragostea de cultură sau strălucire: stele, soare. Arme zise „parlantes”: Rosetti, Samurcaș.

Oricare ar fi proveniența acestor steme, de ele sunt legate amintirile cele mai scumpe ale familiilor respective care pe un tărîm sau altul s-au făcut folositoare țării. Ca atare au drept la considerare. Nici blazonariul occidental n-are în fond altă origină. Fie ca aceste embleme, amintind generațiilor actuale faptele înaintașilor, să le trezească în suflete imboldul spre bine, frumos și adevăr.

oricine consideră independența politică și economică printre interesele vitale ale unui stat; că Puterile Centrale au sistemul federativ cu tendințe la menajarea organismelor mai mici, pe când Rusia este centralizată cu tendințe la oprirea organismelor politice mici și că România s-a alipit totuși *liter* de Rusia, pentru că nu era în cazul Belgiei, Greciei sau chiar Italiei, căci la presiunea Rusiei putea răspunde prin cumpăna germană și drumul mărilor nu-i era amenințat de Anglia căci economică era independentă de transporturi pe mare⁸.

22 decembrie 1917

Mi se spune că ar fi fost arestat Anton C. Enescu, proprietar la Ciulnița, bogătaş la vreo 9 milioane *. Este liberal care și azi ar primi cu flori pe Brătianu. Cînd l-am numit în consiliul județean, ca să nu se zică că am numit numai conservatori, s-a arătat nemulțumit. Deși vine la Călărași pentru trebuirile lui, n-a venit decît odată la consiliu, sub cuvînt că-i drumul lung; în realitate pentru a nu se compromite în ochii guvernului de la Iași. Bădărănos din fire, a venit să mă vadă la Călărași numai cînd a avut ceva să ceară; dacă nu i s-a făcut îndată, s-a plîns; cînd s-a făcut, n-a mulțumit. Zgîrcit, cînd i-am cerut pentru Crucea Roșie, mi-a dat cu mari greutate 40 de lei.

24 decembrie 1917

Ajunul Crăciunului, stil nou. Am asistat oficial la ora 5 p.m. la pomul de Crăciun organizat în sala Curții cu juri din Palatul prefecturei. Program muzical (mai ales canto) executat de cor de soldați.

Plîngeri vii în populația orașului pentru că se rechiziționează din case rufărie și de ale hranei. S-au aplicat și amenzi grele celor la care s-au găsit cantități mai mari de făină etc.

Am scris, și oficial și particular, dar mărturisesc că am păstrat așa amintire de teroare ce domnea sub ai noștri de la izbucnirea războiului, încît nu pot ajunge să mă indignez de exigențele învingătorului⁹.

26 decembrie 1917

În chestia armistițiului ce s-a încheiat pe frontul ruso-român, se înțelege din comunicate că România a aderat numai la armistițiul ruso-german după ce s-a încheiat acesta, fiindcă n-a avut încotro. Acum că se negociază pacea ruso-germană, iarăși nu se vorbește de România. Se vede că guvernul de la Iași așteaptă iarăși rezultatul rusesc spre a se hotări apoi. Speră desigur că nu se va ajunge la pace, bîzuindu-se mai ales pe tulburările contra maximaliștilor în sudul Rusiei, pe care Înțelegerca pune speranțe.

În „Lumina” de la 26 decembrie 1917 se văd clar cele două teze. Într-un interview, Marghilo man speră că *regele* va face gestul *inevitabil* de a constitui un guvern apt de a negocia pacea și demn de aceasta. Iar Stere în articolul de fond vrea să dovedească că deoarece (anierele nu s-au intrunit la 15 noiembrie și nici la 15 decembrie, s-au călcat articolele 95 și 31 din Constituție și România a rămas *fără rege* și *fără guvern*.

În același Palat administrativ să nu fie și administrația și judecătoriile. Se ceartă pe curățit și încălzit.

Vineri, 4 ianuarie stil nou 1918

Consiliu județean. Din nenorocire numai patru consilieri prezenți. Citesc expunerea situației, cu glas tare și în unele locuri vibrînd de pasiune. Seara poftesc la restaurant pe consilierii județeni Sighireanu, Doicescu, Scărlătescu, pe primar Pelianu, pe Gogu Dumitrescu, directorul prefecturei, pe contabilul Ionescu, pe noul polițai căpitan Constantinescu și pe directorul poliției locale Elaban, pe ofițerul Schreinecke, calificat în oraș omul drept și Marck, omul bun. Îmi exprimă toți, în termeni care par sinceri călduroși, dorința să revin la Călărași. *Verwaltungsstab* vrea să mă trimită la Craiova, ca înaintare. Dar nu-mi convine s-o iau de

⁸ Un citat din Jacques Boutroux, *Victoria I, Edouard III, Georges V*, Paris, 1911, p. 84—85, despre valoarea medicilor ca diplomați, Cu o referire apoi la rolul preoților în același domeniu, amintind de elogiul făcut diplomatului francez Ch. Reinhard (aflat și în Principatele române în 1806, în calitate oficială) de ministrul de externe francez, principele de Talleyrand.

* Trei rînduri tăiate de autor, ilizibile.

⁹ Conșcut după dr. Toulouse, *Comment former un esprit*, Paris, 1908. I. C. Filitti conchide că lucrul e posibil doar cînd individul ajunge „să cunoască *le comment des choses*”. Și acesta e numai savantul. Altminteri, fiul unui negustor, de pildă, după ce a primit o educație extrem de îngrijită, s-a dovedit un prost comerciant...

a capo într-un județ pe care nu-l cunosc, nu cunosc oamenii și nici ei pe mine. Voi vorbi la București cu Decker, locțiitorul lui Welser, pe lângă care, mulțumită mai ales reclamei ce mi-a făcut Merck, mă bucur de multă favoare. Românii care erau la prînz m-au condus apoi *în corpore* pînă acasă. Se simțea că e o despărțire. În alt județ n-aș avea autoritatea morală pe care mi-o dă aici numele meu. În cuibul de intrigi ce este Călărașii ofițerul mi-a arătat denunțurile împotriva comisarului Voiculescu, a judecătorului Kozlinski și abia numitului, de vreo 15 zile director al poliției, tânărul director al poliției Balaban; boala denunțurilor pe mine nu m-a putut atinge.

La masă polițaiul Constantinescu a făcut o impresie asupra psihologului Merck. A ținut conferință despre Hindenburg, despre Blücher și Gneisenau, despre cauzele victoriilor germane. Voia să arate că este *à l'aise* și că are cunoștințe strategice. Român isteț! Mă gîndeam că n-am auzit ofițer german făcînd astfel de discuții. Fiecare execută, nu discută. La noi, invers!

Neamul nostru Cremida se trage din Constantin ce a făcut biserica Sf. Ioan Teologul din Ianina. De la Anton, genele lui Scarlat de la Țarigrad, s-au tras două ramuri. Din una a fost stolnicul Ștefanache, spînzurat la București¹⁰. Din cealaltă, Gheorghe Alexiu de Ianina, care a avut pe Constantin, cumnatul mitropolitului Dositei. Din acesta ne tragem cele 4 ramuri de acum. A lui Silvestru care a ținut pe Măneasca, a bunicului meu Diamandi de la Nișcov, care a ținut pe Elena Vlahuți, a lui Nicolae de la Rădulești și a lui Dumitrache, tatăl lui Nastasache. Erau veri cu învățatul Gheorghe din Rusia. Mitropolitul Dositei se trăgea din Italia, unde se găsește numele de Filitti. Mama lui era de bun neam albanez, Curti. Tatăl (Nastasache) Filitti, om născut pe la 1810 și care învățase la Pisa. Știam de la bătrîna mătușă Wartiadi că tatăl meu se ocupase cu spița neamului. Tot dînsa îmi spusese că există o însemnare a nașterilor tatălui meu și a celorlalți frați și surori, însemnare pe care am găsit-o, de asemenea, printre hirtile vechi în casa de fier după moartea mamei mele¹¹.

Am sosit la București în seara ajunului de Crăciun. Prima zi de Crăciun dimineața, cu copiii la Sf. Spiridon al Ghiculeștilor. După amiază, pom la Lisette Paul Grecianu. Dejun fusese la tante Catherine. Am prețuit mîncarea bună, atît pentru că e rară în vremurile acestea, mai ales pentru cine vine de la Călărași și pentru că ieșeam din gîlbănare. A doua zi de Crăciun am mers cu copiii pentru oarecare cumpărături. Am dejunat la Alexandra Catargi iar apoi pom la mine pentru copiii mei, copiii cumnată-mi Marie Cesianu, copiii lui Nicu Ghica și cea mai mică dintre copiii lui Lisette Grecianu. Copiii s-au jucat în tot felul și s-a petrecut vesel. Un an înainte eram la Focșani!

27 decembrie stil vechi (9 ianuarie) 1918

Dimineața la *Verwaltungsstab* la *Geheimrat* Welser. Îmi face propunerea de care mă veste-tise Merck să trec la Dolj. Merck scrisese pentru mine la *V. stab*, arătînd pentru ce doream să rămîn la București*. Welser îmi spune că am fost prețuit la Călărași și că vrea să mă trîmîtă la Craiova, unde lucrurile nu merg cu prefectul Cernătescu, om în vîrstă, fost și altă dată prefect și deputat. După opt luni germanii m-au prețuit, românii după 16 ani, nu! Se cocotează un Malteziuanu, ale cărui state de serviciu nu se cunosc, numindu-se secretar general la Finanțe, peste capul lui Kiriacescu, funcționar vechi, destoinic, cinstit, lăsat aici de guvern! Se numește acest Malteziuanu în comisia pentru pregătirea viitoarelor tratate de comerț și profesor la Școala de Înalte Studii Comerciale. Și pentru mine nu se găsește ocupație în București! Seara prînzesc la Zizigara Samurças. Îmi spune că dacă nu i se dă satisfacție într-o neînțelegere ce a avut pentru administrația Casei regale cu colonelul jidan Brociner, va demisiona. Voiește să demisioneze și pentru că are simțimîntul că este nimerit acum a sta în rezervă în vederea viitorului. Sub ce drapel să ne înscriem acum? Carp? Dar chiar dacă acest bătrîn de 82 de ani va forma un guvern, cît va dura fașă de intransigențe/le/ cunoscut? Să participăm la o eventuală lovitură de stat? Dar dacă nu reușește? Zizigara zice că eu sunt indicat să-i iau locul. Deoarece pe Welser n-am putut să-l refuz și tot ce am putut obține este că fiindcă am fost bolnav, să stau o lună la București, pînă la mijlocul lui februarie stil nou, este evident că în loc de a mă duce la Craiova aș primi poliția ca să rămîn aici. Vom vedea într-o lună ce se va întîmpla**.

Despre pace nu se știe nimic precis. Trotzki a plecat la Brest Litowsk. Dar guvernul maximalist pare zdruncinat, încît ce valoare ar avea o pace? În tot cazul o Rusie războinică pare

¹⁰ Vezi articolul autorului *Un grec românizat, stolnicul Ștefanachi Cremidi* († 1764), în „Revista istorică”, I, 1915, nr. 2, p. 104—111.

¹¹ Tot paragraful privitor la genealogia familiei e format dintr-un text suprapus unor rînduri tăiate, precedat de următoarea notă: „Regăsesc document vechi pe verso căruia era notița genealogică”. Însemnarea lipsește din arhiva familiei.

* Trei rînduri tăiate de autor, ilizibile.

** Șase rînduri tăiate, ilizibile.

exclusă. Ce va face guvernul de la Iași, față de această situație? Dacă nu cedează, germanii vor porni probabil o ofensivă, cu ajutor bulgar, dar bulgarii vor cere desigur Dobrogea. N-au interes germanii s-o dea pentru a nu pune pe bulgari în hotar cu Rusia, dar dacă vor trebui să cedeze?

Era vorba să plece Carp la Berlin, însoțit de Pisoski, de col. Sturdza și de Beldiman. Pare că nici germanii nu vedeau aceasta cu ochi prea buni, pentru că Carp ar fi obținut poate fâgăduieli de la împărat.

Cu prilejul discuțiilor de armistițiu de la Focșani, au plecat acolo și cei doi Arioni, în scop de a lua contact cu delegații din Moldova. A fost apoi o a doua întrevvedere pentru schimbul prizonierilor. Din Moldova a venit Jean Mitilineu, de aici s-au dus Arionii și Nenițescu. S-a constatat intransigența celor din Moldova.

În rezumat: haos. Trebuie răbdare pentru a aștepta evenimentele.

11 ianuarie stil nou 1918

De vorbă cu Costică Arion. Confirmă despre întrevvedere de la Focșani, cele de mai sus. Despre certurile interne spune că unirea se va face la momentul oportun. Observ că abia se pot găsi 9 miniștri și că deci e inutil să se certe. Reforma principală a viitorului va fi cea financiară.

12 ianuarie /stil nou 1918

Dimineea întâlnesc pe Mehedinți, probabil viitor ministru. Din conversația cu el nu reiese că pregătește vreun proiect de lege.

După amiază, ora 4, la Carp. Îl rog dacă pleacă să negocieze pentru România, să mă ia și pe mine. Spune că va lua pe fiul său. Observ că nu se exclude. Consimte. Întreb de alipirea noastră la Puterile Centrale. Zice că la 1882—3 s-a dus Sturdza la Viena să semneze iar el, Carp, a schimbat ratificările. Apoi el, Carp, ca ministru de externe, a semnat cu Crispi tratatul cu Italia. Deci noi am intrat în alianță *ante* Italia, contrar de ce zicea Maiorescu*.

Zic că experiența maximalistă în Rusia va fi interesantă. Se va vedea ce poate da și va fi lecție și pentru maximaliștii noștri (Stere). Carp zice: „Ca și cum un om s-ar sui în turnul Eiffel și s-ar arunca jos; nu-i nevoie de această experiență ca să se știe că-și va frînge gîtul”. Zic: „Sunt unii care au nevoie să vadă ca să creadă”. „De ce?” „Fiindcă așa e capul lor”. „De ce e așa?” Și apoi citează iar că fără averi individuale, nici arhitectul, nici avocatul etc. n-are cum cîștiga. Tot la Carp aceeași tendință de a considera ideile sale ca bune și de a socoti zadarnică prea multă discuție.

Pentru țărani, că pot lucra mai mult, dar să fie *siliți*. Cum am zis eu în expunerea situației județului Ialomița.

În chestia administrativă n-are alt proiect decît pe cel depus acum cîțiva ani! Județele noastre sunt prea mici. Exact. Dar de altă parte nu-și dă seama de necesitatea unor subprefecți mai numeroși pentru a putea inspecta cu *de-amănuntul* și des comunele.

Scoate administrația de sub politică, dar nu s-a gîndit să suprimе eligibilitatea primarilor. N-are cunoștință de memoriile lui Hohenlohe.

În chestia externă, nimic nou. Doar că s-au luat tratativele la Brest Litowsk. Dacă Rusia încheie pace, Carp nu crede că cei de la Iași vor fi nebuni a continua războiul.

Eu fac observația că Stere în articolul de fond din „Lumina” de ieri intitulat *Maximaliștii*, învinuiește pe Troțki și Lenin de a nu avea simțul realității; evoluție deci la Stere și un pericol mai puțin pentru viitor.

Carp îmi spune că n-a mai plecat la Berlin fiindcă au început negocierile cu Rusia.

Credeam că îl întâlnesc pe Pisoski, de care mi s-a spus că nu mai vorbește decît cu Carp. Tocmai azi n-a venit. Carp zice: „Poate că într-o zi nu va mai vorbi decît cu contele Hertling”.

Fiul lui Bianu, tînr de vreo 25 ani, a fost luat atașat de legăție la Tokyo, de unchiul său Xenopol. Acesta murind acolo, bănuiesc că Bianu a rămas *chargé d'affaires* în țara geșelor.

La Carp, bancherul Goldschmidt. Spune că depozitele, chiar particulare, ale băncilor plecate în Moldova, au fost transportate la Moscova. Ce vor fi făcut maximaliștii cu ele? Ori chiar guvernul nostru le va fi transformat în promisiuni?

În privința telegramelor că rușii ar proiecta să denunțe împrumuturile, zic că poate fi presiune a lui Troțky asupra aliaților. Carp zice: „Pourquoi chercher midi à 14 heures? N-au cu ce plăti, asta-i cauza”.

* Frază tăiată de autor.

13 ianuarie stil nou 1918

Conversații cu bătrînul C. P. Filitti, om cult, care dacă nu se ruina, putea juca un rol politic. Vorbim despre caracteristicile neamului. Genealogia are mai întîi interesul de a satisface o curiozitate legitimă. Nu înțeleg cum un om cult poate să n-aibă această curiozitate. Apoi, cum zice ducesa de Dino: „... în fine, interesul de a cunoaște atavismul”. La noi e mai întîi caracterul, cîntea. Asemenea însușiri care se predică de pe catedră și din amvon, sunt totodată slăbiciuni în lupta vieții. Apoi o oarecare dezinteresare, nepăsare, care a făcut că, deși aveau ce trebuie pentru aceasta, n-au alergat după slujbe și ranguri. În fine, lipsa de mîlădierie, mîndria care refuză de a solicita, de a insista. Altfel ar fi ajuns la situații care ar fi fost o moștenire mai practică decît moștenirea morală cu care mă mindresc.

Tatăl meu, catargist infocat și antijunimist hotărît, cînd la 1889 vine la putere un guvern conservator junimist, nu dă votul la Ialomița candidatului guvernamental Vineș, pe care-l desprețuia ca pe un mocan fără caracter, decît după ce acesta dă declarație scrisă că e conservator și Vineș se alege cu un vot.

Nastasache Filitti a fost la Pisa coleg cu Ștefan Dimcea, ce și-a zis Ferechide și care a ajuns la Casație și cu grecul Hristodor Atanasiu care și-a zis Christian Tell și a ajuns ministru iar Nastasache n-a ocupat niciodată nici o funcție și era temut pentru sarcasmul lui. Coana Catinca¹² l-a cunoscut pe tatăl d-ei, Nicolae Băleanu și n-au trădat niciodată pe nimeni, au fost todeauna constanți. De aici și faptul că n-au renegat originea grecească și fundațiile neamului lor în Grecia, lucru de care s-a făcut atîta vină lui Nastasache. Procopie și fiul său au rămas credincioși Brâncovenilor și urmașului acestora, Bibescu vodă. Tatăl meu, partidului conservator.

Dar și o fatalitate pare că apasă asupra celor ce au încercat să iasă din aceste tradiții. Desigur firea lor îi făcea inapți.

13 ianuarie stil nou 1918

Ajunul anului nou ortodox. Copiii mei joacă la Nicu Ghica comedie cu copiii lui Nicu Ghica și cu copiii lui Paul Grecianu: *Le pantalon trop raccourci* și *Monsieur Vif Argent*. Eu fac pe *souffleur*. Conversație cu Paul Grecianu; nu se poate apropia de Marghiloman. Bănuiește că e deosebite de caracter. Lui Marghiloman îi place viața așezată cu o cocotă (singura femeie care umblă în automobil în București sub ocupație), cărțile de joc, pariurile de curse.

1/14 ianuarie 1918

Au venit dimineața copiii de m-au sorcovit. Dejun la Alexandra Catargi. Simpatice. Gîndim toți la fel, așa că nu-i ciocnire. Văd pe profesorul Russo că-mi povestește nemulțumirile pe care le provoacă în lumea profesorilor Virgil Arion, garantul Ministerului Instrucției. Pe cînd la Universitate nu s-a deschis decît Facultatea de medicină, la Școala de Înalte Studii Comerciale pentru vreo 10 elevi s-au numit 20 de profesori¹³.

¹² Ecaterina Cantacuzino, soția Nababului. „Tante Catherine” de mai sus.

¹³ Notă despre invitația adresată autorului de maiorul Welser la o cină „obișnuită” la Casinoul german din Calea Victoriei nr. 54.

VI AȚA ȘTIINȚIFICĂ

SESIUNE DE COMUNICĂRI:

„A 75-A ANIVERSARE A UNIRII BASARABIEI CU ROMÂNIA”

Institutul de istorie „Nicolae Iorga” a organizat la 26 martie 1993 o sesiune de comunicări consacrată împlinirii a 75 de ani de la unirea Basarabiei cu România.

În cuvîntul de deschidere dr. Șerban Papacostea, directorul institutului, a arătat preocuparea institutului pentru cercetarea acestui moment esențial în istoria Unirii din 1918 și a constituirii României Mari, problemă care are implicații deosebite în actualitate. A fost prezentată intenția conducerii institutului de a permanentiza astfel de acțiuni tematice privind un aspect sau un moment din istoria națională, în care specialiștii să expună în fața membrilor institutului, precum și a invitaților din afară, rezultatele cercetărilor proprii.

Au fost susținute patru comunicări. Comunicarea intitulată *Preliminariile Unirii Basarabiei cu România. Acțiuni ale guvernului român*, prezentată de Anastasie Iordache, a reconstituit mersul vieții politice a României în intervalul decembrie 1917 — mai 1918, în primul rînd impactul defecțiunii ruse asupra frontului românesc, schimbările guvernamentale și tratativele de armistițiu și de pace cu Puterile Centrale. În acest context a fost arătată poziția guvernului și a partidelor politice față de evoluțiile din Basarabia și față de actul Unirii.

Vitalie Văratec a prezentat în comunicarea *Actul Unirii Basarabiei cu România* rezultatele cercetărilor sale de arhivă, în principal la Moscova și Kiev, privind segmentul cronologic esențial în deznodămîntul de la 27 martie/9 aprilie 1918, și anume intervalul scurs între proclamarea Republicii Moldovenești (2/15 decembrie 1917) și proclamarea Unirii cu România. Raporturile Basarabiei cu Rusia și cu Ucraina în această perioadă au cunoscut evoluții interesante. Dacă Rusia nu a recunoscut nici autonomia și nici independența Basarabiei, relațiile Basarabiei cu Ucraina au mers inițial, cită vreme interesele acesteia erau acelea de desprindere de Moscova, în direcția unei conclucrări; pentru ca mai apoi, consolidată fiind, Ucraina (atît cea naționalistă, cit și cea sovietică) să ridice pretenții asupra Basarabiei, în întregime sau doar asupra județelor din sud și nord. Rusia a sprijinit pretențiile ucrainiene. Combătînd teoria că Unirea Basarabiei cu România s-a făcut sub presiunea armatei române, V. Văratec aduce documente inedite și interpretări noi, susținînd falsitatea așa-numitului acord Averescu-Rakovski din martie 1918.

Utilizînd materiale documentare necunoscute pînă acum, în comunicarea intitulată *Ion Pelivan, delegat basarabean la Conferința de pace de la Paris*, Armand Goșu a investigat activitatea desfășurată de Ion G. Pelivan la Paris în perioada martie 1919 — mai 1920. Pe lîngă acțiunile diplomatice propriu-zise, cunoscutul unionist basarabean a lucrat insistent în domeniul propagandei. Autor a opt broșuri (multe au cunoscut și o ediție în limba engleză) în care este prezentat trecutul mai îndepărtat sau mai apropiat al ținutului cuprins între Nistru și Prut, editor al periodicului „La Bessarabie” (apărut în intervalul decembrie 1919 — aprilie 1920), I. Pelivan s-a dovedit a fi unul dintre cei mai activi membri ai delegației României.

Comunicarea Tatianeii Dușu (*Frontiera româno-ucraineană 1918—1920*) s-a ocupat de problema Nistrului ca frontieră a României cu Ucraina în perioada imediat următoare Unirii Basarabiei cu România. De altfel frontiera româno-ucraineană a constituit un subiect permanent al negocierilor diplomatice dintre România pe de o parte și Rusia și Ucraina, pe de altă parte, de-a lungul întregii perioade interbelice. Comunicarea s-a oprit la momentul 1920, considerat a fi fost important în evoluția acestei dispute. Contextul european și internațional plasa atunci Rusia într-un moment de criză care, după opinia autoarei, ar fi putut determina anumite cedări din partea sovieticilor. S-a exprimat părerea că din diverse motive România nu a speculat acest impas și a ratat astfel șansa recunoașterii de către sovietici a Unirii Basarabiei cu România și a Nistrului ca frontieră româno-ucraineană.

Discuțiile pe marginea materialelor prezentate de cei patru cercetători de la Institutul „N. Iorga” și în general a problematicii momentului 1917—1918 în Basarabia, cu o dezvoltare extrem de utilă pentru înțelegerea proceselor contradictorii care se petrec azi în Republica Moldova, au întregit și au asigurat succesul acestei manifestări științifice.

Venera Achim

DIN ACTIVITATEA COMISIEI DE HERALDICĂ, GENEALOGIE ȘI SIGILOGRAFIE

La 17 martie 1993 a avut loc ședința lunară a Comisiei de Heraldică, Genealogie și Sigilografie de pe lângă Academia Română, în care au fost prezentate două comunicări cu subiecte genealogice. D-l Alexandru V. Perietzianu-Buzău, vechi membru al acestei comisii, a susținut comunicarea *Despre boierime, în general și ceva mai mult despre postelnicii și logofeții cu drept de naștere*. În prima parte a acesteia, autorul s-a referit la noțiunea de „boier”, încercând să-i deslușească trăsăturile caracteristice. Între mai multe definiții posibile, a optat pentru cea care consideră boieria un echivalent al nobleții, văzută ca un „concept de diferențiere socială bazat pe ereditate”. În cea de-a doua parte a comunicării s-a formulat ipoteza existenței a două ranguri boierești care se câpătau prin naștere: postelnicii și logofeții. Se aduc ca dovezi câteva documente privind doi membri ai familiei boierești Periețeanu: postelnicul Constantin Periețeanu și fiul său, logofătul Grigore Periețeanu, care purtau aceste titluri nu prin bunăvoința domnească, ci ca fiu, respectiv nepot de boier cu caftan. Ar fi vorba, așadar, de niște dregătorii ereditare, diferite de cele de mare postelnic, al doilea, al treilea postelnic și postelnicele (aceleași trepte și în cazul logofătului).

Cea de-a doua comunicare, prezentată de Mihai Sorin Rădulescu, a tratat despre *Genealogia lui Iuliu Maniu*. Întrucât studierea unei personalități presupune și examinarea strămoșilor și a legăturilor sale de rudenie, s-a încercat reconstituirea ascendenței marelui fruntaș politic, atât pe linie paternă, cât și pe linie maternă. Iuliu Maniu descindea dintr-o veche familie românească din ținutul Sălajului, care fusese înnoibilă în 1699 și 1700. Cercetînd înruderile lui I. Maniu, se observă existența unor legături de sînge cu o serie de personalități ale luptei naționale a românilor transilvăneni, precum Iosif Meheși, Simion Bărnuțiu, Demetriu și Iuliu Coroianu, Ioan Rațiu, Ioan Maniu. Din studiul genealogiei lui Iuliu Maniu se poate constata așadar o continuitate genealogică în sinul elitei Partidului Național Român din Transilvania.

Mihai Sorin Rădulescu

ISTORIE ROMÂNEASCĂ ÎN ARHIVE ȘI BIBLIOTECI DIN ISRAEL

În perioada 4 noiembrie 1992—5 ianuarie 1993, am efectuat o vizită în Israel. În cadrul acesteia am urmărit adîncirea informațiilor privind izvoarele istoriei României.

În Israel funcționează o rețea de depozite științifice tutelate de stat, organizații obștești și de culte. Dintre cele cercetate evidențiem Arhiva centrală pentru istoria poporului evreu, Arhiva centrală sionistă, Yad-Vashem, Biblioteca Universității Ebraice (Ierusalim), Institutul Jabotinski și al Haganei (Tel-Aviv), Institutul Weizman (Rehovat), Universitatea Bar-Ilan (Ramat-Gan), etc. Ne-a făcut o plăcută surpriză fondul documentar acumulat la sediul Asociației Culturale Mondiale a Evreilor originari din România. La fel menționăm biblioteca Guelbekian de la Patriarhia Armeană. Ne-au fost de folos contactele cu Vicariatul Patriarhiei Maronite și vizitele efectuate în mai multe ieșive de orientare diferită printre care cea de la Bnei-Brak, cu filiațiunea de la Vijnița (Bucovina), strămutată la Oradea (1915) și apoi transferată în Israel. Nu a fost ignorată nici biblioteca de pe Muntele Moriah.

Din izvoarele de mai sus s-au desprins unele informații medievale, ca pelerinajele pornite din spațiul carpato-danubian, implicațiile ardelenae cruciadei a V-a, importanța cronicilor armenae, etc. O seamă de documente oferă date privind comunitățile evreiești din România. Au fost văzute importante fonduri privind mișcarea presionistă și sionistă de pe ambele versante ale Carpaților. Contează ca total inedit fondul de corespondență dintre Theodor Herzl și dr. Ronai din Blaj. Ar fi însă greșit să ignorăm faptul că documentele care în principal privesc populația evreiască din spațiul românesc cuprind și o seamă de informații cu caracter mai general.

Multe date largesc orizontul nostru privind problemele perioadei holocaustului (1940—44), oferind o contribuție hotărîtoare la prezentarea echilibrată și depolitizată a realităților contemporane din România.

Au fost descoperite unele documente literare inedite printre care corespondența semnată de T. Argehezi și Panait Istrati. Istoricul de artă găsește multe elemente românești (în afară de cele cunoscute anterior) în bisericile ortodoxe grecești și greco-catolice (Melkiță)

din Ierusalim, Nazaret și Tel-Aviv-Iaffo. Până acum, au fost valorificate doar parțial materialele din muzeele Rubin și Ianco-Dada (Tel-Aviv, respectiv Ein-Hod).

Vizita în Israel a prilejuit contacte cu factori ai universităților din Tel-Aviv, Ierusalim și Haifa. Subliniem activitatea meritorie a institutului pentru studierea istoriei evreilor din România — Grossman-Goren din Tel-Aviv — condusă de Liviu Rotmann.

O vizită în Israel este de neconceput fără cunoașterea monumentelor religioase și de cultură de importanță mondială evreiești, creștine și mahomedane.

Vizita amintită a subliniat o dată mai mult necesitatea valorificării izvoarelor istorice aflate în Israel.

Eugen Gluck

CĂLĂTORIE DE DOCUMENTARE ȘTIINȚIFICĂ ÎN RUSIA

În cadrul acordului de colaborare dintre Academia Română și Academia de Științe a Federației Ruse, am efectuat în intervalul 21 octombrie—20 noiembrie 1992 un stagiul de documentare științifică în Rusia. Acesta a fost inițial programat în toamna anului 1991. În ciuda faptului că lucrarea de plan intitulată „Preliminariile anexării Basarabiei” a fost încheiată și predată, am folosit această ocazie pentru a continua stringerea de noi informații documentare despre războiul ruso—otoman (1806—1812), tratativele de pace de la Giurgiu și București (octombrie 1811—mai 1812), administrația rusească în Principatele române, atitudini și reacții ale boierimii față de ocupația rusească și față de raptul Basarabiei.

Cea mai mare parte a timpului am petrecut-o în Arhiva de politică externă a Imperiului rus (A.V.P.R.I.). Aici am lucrat pe fondurile 133 (Cancelaria), 180 (Ambasada din Constantinopol), 219 (Vice-consulatul (consulatul) din București). Am parcurs de asemenea inventarul general al arhivci, precum și opisurile mai multor fonduri, dintre care amintesc doar: Relațiile Rusiei cu Moldova și Țara Românească (1720—1777), Relațiile Rusiei cu Turcia (1720—1819), Relațiile Rusiei cu Franța (1717—1809), Relațiile Rusiei cu Anglia (1720—1808), Tratatate, Ambasada din Londra, Ambasada din Paris, Consulatul de la Iași, Consulatul de la Ismail, Vice-consulatul de la Constanța, Consulatul general de la Iași. În zilele de miercuri și vineri cînd programul de lucru la arhive se încheia la ora 15,00, precum și simbăta, continuam să studiez la Biblioteca V. I. Lenin și mai cu seamă la Biblioteca Institutului de informație științifică pentru științele sociale (I.N.I.O.N.). Am consultat lucrări care nu sînt în bibliotecile din România, presă veche rusească de la începutul veacului trecut și am xeroxat capitole de cărți sau articole științifice de mai mică întindere. Se detașează ca importanță, după părerea noastră, lucrarea lui N. A. Popov, *Rusia și Serbia*, din care am xeroxat primul volum.

Împreună cu dl. Marian Stroia am avut două întîlniri cu colectivul de romaniști de la Institutul de slavistică și balcanistică al Academiei de Științe a Rusiei. La ultima întrevedere a participat și dl. Ion Oprea. Cu această ocazie colegii ruși au subliniat interesul lor pentru realizarea unei reale colaborări între cele două institute și mai ales pentru inițierea unor lucrări în comun (atît volume de documente cît și studii monografice).

Țin să subliniez permanenta bunăvoință pe care au manifestat-o față de noi atît colegii cercetători ruși, cît și personalul de servire al sălii de lectură de la Arhiva de politică externă, fapt ce ne-a scutit de căutări și intervenții inutile ce ne-ar fi răpit o mare parte din timp. E. G. Ciuprakov, funcționar la serviciul de relații externe al Academiei de Științe a Federației Ruse ne-a acordat constant sprijinul său în rezolvarea tuturor problemelor cu care ne-am confruntat.

În concluzie stagiul de documentare petrecut la Moscova mi-a permis îmbunătățirea considerabilă a informației de care dispuneam. Cea mai mare parte din această informație este evident inedită. O voi utiliza în mare măsură în cîteva viitoare studii pe care le pregătesc pentru tipar.

Armand Goșu

RECENZII

C.I. BOLDIȘOR, *Literatura istorică din Moldova (sec. XVI), reconstituită pornind de la cronica lui Gr. Ureche*, Edit. Apimondia, București, 1992, 224 p.

Demersul autorului se întemeiază pe o nouă lectură, deosebit de atentă și despo-vărată de concluziile înaintașilor, a izvoarelor narative moldovenești din secolul al XVI-lea — cele cunoscute pînă în ziua de astăzi! —, care apoi sunt confruntate cu textul cronicii lui Grigore Ureche. Abia la urmă autorul își raportează propriile observații la teoriile formulate anterior asupra fazelor evolutive ale cronicității din Moldova, începînd cu B. P. Hasdeu și Ioan Bogdan și sfîrșind cu Pavel Chihaia și Dumitru Velciu. Găsesc inspirat acest mod de a construi structura cărții, întrucît nu obosește pe lector din capul locului cu o aridă incursiune bibliografică, ci îi dă mai întîi posibilitatea să intre „pe viu” în contact cu materialul supus discuției. De asemenea, stilul redactării este cursiv și clar, însușiri deloc de disprețuit, mai ales cînd este vorba de pătruns în hățișul unor probleme atît de complicate, precum sunt cele abordate în lucrarea de față.

Ceea ce conferă credibilitate cercetării întreprinse de C. I. Boldișor sunt, după părerea mea, unele remarci pertinente de amănunt și emendații ale textelor cronică-rești, pe alocuri corupte prin repetate copieri sau la tălmăcirea din slavonă. Mă voi opri la un singur exemplu, care îmi este familiar. Data celui dintîi incendiu care a lovit mănăstirea Putna este indicată în letopisețele putnene ca fiind 15 martie 1484, în miercură mare. Am arătat, într-o încercare din tinerețe, că data acestui eveniment din viața ctitoriei lui Ștefan cel Mare trebuie îndreptată în 15 martie 1480 (*Data primului incendiu la Putna*, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, XLII (1966), 1—2, p. 15—22). Fără să cunoască acest articol, C. I. B. ajunge la exact aceeași concluzie și, în plus — lucru meritoriu! —, oferă o explicație plauzibilă a chipului cum s-a produs eroarea din letopisețele putnene: a fost vorba de contaminarea cu știrea, pe care o regăsim în așa-numita „Cronică moldo-germană”, despre incursiunea lui Ștefan cel Mare din 1474 în Țara Românească (p. 32).

Să trecem acum în revistă, pe scurt, punctele de vedere ale autorului acestei monografii despre diversele texte cronicărești care au

stat la baza documentării lui Grigore Ureche. Mai întîi, domnia sa confirmă teza lui I. Bogdan că, pentru intervalul 1359—1504, Ureche a folosit nemijlocit „Letopisețul de la Bistrița”, dar în paralel cu o versiune a letopisețului de la Putna „foarte apropiată” de cea prelucrată în cadrul așa-numitei „Cronici moldo-polone” (p. 18, 33—34 și 116). A fost vorba, deci, pentru perioada menționată, de utilizarea a două surse *primare*. Cu totul altfel au stat lucrurile pentru răstimpul ulterior acoperit de cronica lui Ureche (1504—1587). Enigmaticul „letopiseț moldovenesc”, citat de Grigore Ureche ca principalul său izvor intern, nu a reprezentat decît faza ultimă de asimilare a unor statuti cronicărești preexistente, prelucrate și compilate succesiv.

Astfel, mergînd pe urmele unei ipoteze uitate a lui G. Pascu (1938), autorul postulează existența unei continuări pierdute a „Letopisețului de la Bistrița”, care mergea pînă la anul 1529, adică pînă la începutul domniei lui Petru Rareș (p. 45—47 și 49). De asemenea, pornind de la o intuiție a lui B. P. Hasdeu, este susținută ideea unui alt text pierdut, de astă dată complet independent și cu un caracter mai special, memorialistic, și care a fost folosit atît de Macarie, cît și de Ureche: „cronica pribegiei și a începutului celei de-a doua domnii a lui Petru Rareș” (1538—1542). C. I. B. merge însă mai departe și îl identifică pe autorul acestei scrieri pierdute în persoana marelui vornic Efrem Huru (p. 50—55). Trebuie de îndată relevat că și în acest caz, ca și în cel pomenit ceva mai sus, Ureche nu a avut acces direct la textele discutate, ci doar prin intermediar.

Încă o scriere cronicărească pierdută care se poate desluși în spatele țesăturii creației lui Ureche ar fi corespuns anilor 1544—1552, ea fiind destul de săracă în date pînă la împrejurările politice din septembrie 1552. Potrivit autorului, textul acesta, care a reprezentat „un pas înapoi” față de produsele similare precedente, a fost lucrat după sfîrșitul anului 1551, dar era gata în 1554, căci a fost cunoscut și utilizat de către cronicarul Eftimie (p. 56—58). Pe temeiul cîtorva repere și deducții scrierea respectivă este atribuită episcopului Mitrofan de Rădăuți, rival al episcopului-

cronicar Macarie. După dispariția lui Mitrofan, vede Alexandru Lăpușeanu l-a însărcinat imediat cu redactarea cronicii pe succesorul său în scaunul de la Rădăuți, Eftimie, care, însă, spre deosebire de Mitrofan, era format în „școala lui Macarie”. Acesta a refăcut și actualizat narațiunea lui Mitrofan, împingându-i limita cronologică pînă la anul 1542, cînd se încheia cronica lui Macarie. Aici se cuvine să relevăm o meritorie îndreptare a listei episcopilor de Rădăuți, care-i aparține lui C. I. B.: domnia sa a corectat în 4 aprilie 1552 data unui act care-l atestă pe Eftimie în calitate de episcop de Rădăuți, act socotit anterior în chip eronat ca datînd din „1560” (p. 60–61).

În fine, ultima cronică pierdută, ajunsă la cunoștința lui Ureche tot prin intermediar, ar fi îmbrățișat intervalul 1557–1587. Autorul acestui text a prelucrat și completat mai întîi cronica lui Azarie, el vrînd să-l înlocuiască și, de fapt, concepîndu-l ca o continuare a operei lui Eftimie. Dar „datele cronologice sporadice” pentru anii 1552–1574, care apar în plus la Ureche față de cronica lui Azarie, „nu îngăduie presupunerea că sursa pierdută ar fi avut caracter analitic”, ci mai curînd unul retrospectiv (p. 62 și 71). Cum datele se înmulțesc brusc din 1577–1578, acesta este estimat a fi momentul inițierii redactării respectivei scrieri, la care s-a lucrat pînă în intervalul ianuarie–noiembrie 1587. A fost vorba, prin urmare, de „cronica oficială din timpul domniei lui Petru Șchiopul”. Cronica aceasta a fost gîndită să intre într-un „corpus”, împreună cu cronica lui Macarie (în prima ei redacție, încheiată la 1542) și cu cea a lui Eftimie, ansamblu de texte care ar fi înfățișat istoria completă a Moldovei în răstimpul 1504–1587. Sau poate chiar, mai presupune C. I. B., ea trebuia „să continue corpusul de cronici copiat de Isaia de la Slatina în anul 1561” (p. 72), ceea ce ar fi dat o istorie a Moldovei începînd cu „descălecatul” din 1359. Bineînțeles că și în acest caz autorul cărții de față merge pînă la capăt și propune o paternitate a textului în cauză. Valorificînd de astă dată o ipoteză a lui N. Iorga, domnia sa crede că avem de-a face cu mitropolitul Theofan (p. 73–75).

A existat, însă, și un compilator ulterior lui Theofan, care a lucrat la începutul domniei lui Ieremia Movilă, prin 1595–1596, și care este probabil autorul aceluia „letopiseț moldovenesc”, ce a stat sub ochii lui Grigore Ureche. Acesta, bănuît a fi viitorul mitropolit Anastasie Crimca (p. 107–108), a preluat mai întîi, pentru prima jumătate a secolului al XVI-lea, compilația lui Mitrofan. Căci, după opinia lui C. I. B., acesta din urmă nu s-a limitat numai la redactarea cronicii pierdute pentru anii 1544–1552, ci, din porunca lui Lăpușeanu, a întocmit o scriere, critică la adresa

înaintașilor – cu excepția lui Bogdan cel Orb, tatăl său nelegitim! –, ce prelua și prelucra textele istorice anterioare, privitoare la întreaga perioadă de după dispariția lui Ștefan cel Mare (p. 98–99). Pentru a doua jumătate a veacului, autorul „letopisețului moldovenesc” s-a bîzuit pe cronica pierdută din vremea lui Petru Șchiopul (1557–1587). Dar, spre a face joncțiunea între cele două compilații (anii 1552–1557), el a procedat la eliminarea completă a textului cronicii lui Eftimie – toți cercetătorii au recunoscut că această scriere nu face parte din izvoarele lui Ureche –, înlocuindu-l cu informații culese din cronica lui Azarie. De altminteri, fragmente din aceeași sursă au fost intercalate și în textul compilației lui Mitrofan (p. 102–103).

Monografia discutată este rodul efortului unui diletant de talent. Să explic această afirmație. Înzestrat cu spirit de observație și capacitate speculativă, C. I. B. vrea totuși să ofere dintr-o dată rezolvări la *toate* problemele și semnele de întrebare pe care le ridică subiectul tratat de domnia sa. Mai cu seamă cînd este vorba de o serie de texte pierdute, a căror existență este doar întrezărită, a propune pînă și autori pentru toate aceste scrieri mi se pare excesiv și este o dovadă de lipsă de prudență științifică. Pe de altă parte, bibliografia care stă la baza demersului său suferă de lacune grave, uneori de-a dreptul inadmisibile. De pildă, C. I. B. nu cunoaște o scriere cu caracter istoric de secol XVI, identificată și discutată acum un deceniu de către istoricul român exilat Petre S. Năsturel: „Cuvîntul pentru zidirea sfintei mănăstiri Pângărați”, operă a egumenului mănăstirii Moldovița, ieromonahul Anastasie (*Le Dit du monastère de Pângărați (I). Premières recherches*, în „Buletinul Bibliotecii Române”, Serie nouă, vol. X (XIV), Freiburg i. Br., 1983, p. 387–420). Utilizarea acestui studiu era cu deosebire necesară, întrucît se știe că Grigore Ureche a inserat și el, pe scurt, legenda întemeierii acestui așezămint de către vodă Lăpușeanu (vezi ed. a II-a, îngrijită de P. P. Panaitescu, București, 1958, p. 171). La fel de folositoare i-ar fi fost lui C. I. B., pentru adîncirea unor aspecte ale temei tratate, reflecția pe marginea concluziilor din studiul lui D. Năstase, *Unité et continuité dans le contenu de recueils manuscrits dits „Miscellanées”*, în „Cyrillomethodianum”, V, Thessaliniki, 1981, p. 22–48. În sfîrșit, nu înțelegem de ce autorul nu a luat în considerație, pentru stratul cel mai vechi al cronisticii moldovenești, studiile lui Leon Șimanschi, mai ales că-i erau deosebit de ușor accesibile (au fost publicate în „Anuarul” de la Iași, t. XXI, 1984 și t. XXII/2, 1985). Lăsăm la o parte și alte întregiri bibliografice, cum ar fi, de pildă, pătrunzătoarea analiză

în legătură cu profilul spiritual al cronicarului Macarie, datorată lui Sorin Ulea și publicată tot în urmă cu câțiva ani.

Am convingerea că, dacă va ști în viitor să-și strunească elanul deductiv și dacă își

va accentua rigoarea științifică, autorul acestei monografii va deveni un bun cercetător al literaturii române vechi.

Ștefan Andreescu

N. IORGA, *Scrisori către Catinca 1900—1939*, editate de Andrei Pippidi, cu un cuvânt înainte de Liliana Iorga Pippidi, Edit. Minerva, București, 1991, 289 p.

Nicolae Iorga spunea acum mai bine de o jumătate de veac: „Scrisorile cu aparentele lor nimicuri pot fi adesea de mult mai mare preț decât actele oficiale”. Această constatare se potrivește, la fel de bine, și în ceea ce-l privește pe eruditul istoric.

La editarea unor piese din numeroasa corespondență a lui N. Iorga, au trudit, cu începere din deceniul al patrulea I. E. Torouțiu¹, Barbu Theodorescu², Petre Țurlea, Andrei Pippidi³ și Ecaterina Vaum⁴, pentru a nu-i aminti decât pe cei mai importanți. Noul volum de documente, a cărui apariție fusese anunțată⁵, îngrijit cu pasiune și erudiție de către profesorul Andrei Pippidi, conține peste 300 de scrisori, adresate în intervalul cuprins între august 1900 și martie 1939, de către N. Iorga, logodnicei și mai apoi soției sale Ecaterina (Catinca) născută Bogdan (1878—1941). O parte a corespondenței editate cu această ocazie aparține arhivei familiei prof. Pippidi, restul fiind cules din cele câteva sute de volume de corespondență N. Iorga, aflate în zestrea secției de manuscrise a Bibliotecii Academiei Române.

Cartea se deschide cu un *Cuvânt înainte*, semnat de Liliana Iorga-Pippidi, ce are în același timp și rol de introducere explicativă, la partea I-a, urmat de o *Notă asupra ediției* ce aparține lui A. Pippidi.

Primul capitol, *Un îndrăgostit în 1900* (p. 12—63), conține 131 de piese (scrisori, telegrame) adresate în intervalul august 1900 — ianuarie 1901 de către N. Iorga,

Ecaterinei Bogdan, Pe lângă acestea, editorul a inclus și alte cinci corespondențe. Patru dintre ele (5 bis, 8 bis, 130 a și b) sînt scrisori de răspuns ale Catincăi destinate lui N. Iorga iar cea de a cincea (15 bis) conține câteva rînduri adresate de acesta din urmă mamei sale Zulnia. Prima corespondență este o poezie în care, fără să știe, N. Iorga a rezumat la rîndul lui, întreagă această primă parte a volumului:

„În calea-mi străluci o stea
De dînsa voi avea eu parte”...

Ceea ce frapează încă de la început pe orice cititor (impresia persistă pînă la ultima pagină a corespondenței), este diferența de temperament dintre cei doi logodnici, mai întîi, și după februarie 1901, dintre cei doi soți. Pe de o parte un N. Iorga debordant, exuberant, acaparator și protector în același timp, de cealaltă parte Catinca, echilibrată, rece, rațională, pragmatică, ce-și cîntărește meticolos reacțiile și atitudinile, personalitate specifică mediului intelectual, și nu numai, românesc din Transilvania.

Scrisorile către logodnică au pentru N. Iorga valențele unei terapii („nu-ți poți închipui ce bine-mi fac aceste cuvînte pe care le îndrept către tine în fiecare dimineață”) ori a unei rugăciuni („pentru mine un fel de rugăciune” sau „această rugăciune către iubita mea, care-mi aduce noroc și mă înseninează”). Cu puține excepții Catincăi îi erau adresate câteva rînduri în fiecare zi; era premiată cu „două cărți, cu vederi în ziua în care îmi răspunzi”, ceea ce se întimpla destul de rar, spre disperarea logodnicului său care nu înceta s-o mustre. („Doamne, Doamne, greu te dai la scris”, „Ce morală o să-ți fac la Brașov pentru că scrii rar! O să vezi acolo!”, „copil capricios, care, nu vrei să scrii”, sau chiar în versuri:

„Cuvîntu-ți nu pot să-l ascult,
Ci scrie-o vorbă către mine,
Așa puțin e pentru tine
Și mie-mi pare-atît de mult”)

Altă dată, obosit de atîtea insistențe așternea următoarele rînduri: „Să nu crez că-ți țin necaz pentru că nu-mi scrii. E

¹ I. E. Torouțiu, *Studii și documente de istorie literară*, VII — XII, București, 1936—1940.

² *Scrisori către Nicolae Iorga*, I (1890—1901), II (1902—1912), ediție îngrijită de Barbu Theodorescu, București, 1972, 1979.

³ *Scrisori către N. Iorga*, III (1913—1914), ediție îngrijită de Petre Țurlea, studiu introductiv de Andrei Pippidi, București, 1988.

⁴ Nicolae Iorga, *Corespondență*, I — III, ediție, note și indici de Ecaterina Vaum, București, 1984—1991.

⁵ Andrei Pippidi, *Regăsirea lui N. Iorga*, în „Revista de istorie și teorie literară”, 1991, nr. 1—2, p. 32.

natural. Îmi scrii puțin pentru că-ți scriu așa de mult”.

Răspunsurile Catincăi, atâtea câte cunoaștem din vara și toamna anului 1900, sînt exemplare pentru felul de a fi al unui ardelean: „Ei, ei, domnule Iorga, știi că ești impacient!”

De n-aș fi eu cum sînt, m-ai fi putut supăra pînă acum de multe ori. Dar așa...”

În această primă parte a volumului predomină, ceea ce îndeobște definim ca scrisori de dragoste. Este impresionant cum N. Iorga, după un prim eșec conjugal (fusesse căsătorit cu Maria Tasu între anii 1890–1900; au avut doi copii, pe Petru și Florica) dovedește atîta sensibilitate. De cele mai multe ori rîndurile sale nu lasă să transpire experiența de viață prin care trecuse și care, fără îndoială, l-a marcat într-o oarecare măsură. Adolescentina declară: „îmi ești dragă”, prezentă în scrisorile de la sfîrșitul lunii august, evoluează, la începutul toamnei, spre „Te iubesc din toată inima” sau „Te iubesc copilule”, pentru ca, pe la mijlocul lunii octombrie, să ridice pretenții: „Scrie-mi că mă iubești”. Răspunsurile Catincăi, pe care N. Iorga le găsea mult prea reci, îi dădeau prilejul să mai noteze cite-o cugetare: „femeile, toate femeile au atît de misterioase suflete!” Nu de puține ori orgoliul lui se simte lezat. Atunci protestează atrăgînd bineînțeles, atenția că el nu este oricine. („Ori crezi că nici asta nu se cuvine cuiva care e ceea ce sînt eu?”, etc.) Proiectîndu-și în minte modelul soției ideale pentru sine, N. Iorga constată, și-i comunică observația și logodnicei sale, că „O să trebuiască o lungă și stăruitoare luptă pentru ca să am la urmă bucuria de a te vedea cum doresc”, pentru ca, peste cîteva săptămîni, să-i descrie Catincăi pe consoarta lui A. C. Cuza, care, credea el, are toate însușirile de soție model („urăște modele și petrecerile și ajută la lucrul științific pe bărbatul ei”) și încheie cu îndemnul: „Așa o să fii pentru mine”.

N. Iorga introdusese încă din iunie 1900 acțiunea de divorț de Maria Tasu ce s-a prelungit pînă în toamna aceluiași an. Cererea în căsătorie cu Ecaterina Bogdan este datată—sfîrșitul verii 1900. Cununia civilă precum și cea religioasă s-au oficiat la 4 februarie 1901 la Brașov⁶. Din această căsătorie au rezultat șapte copii: Mircea (1902–1966), Adriana (1904–1912), Magdalena (n. 1905), Ștefan (1906–1975), Liliانا (1910–1985), Valentin (1912–1977) și Alina (1916–1979).

⁶ Mărturia nașului, Al. Tzigara-Samurcaș, în *Memorii*, I (1872–1910), ediție critică de Ioan Șerb și Florica Șerb, prefață de Dan Grigorescu, București, 1991, p. 190.

A doua parte a volumului, *Primii zece ani* (p. 77–106), cuprinde 63 de scrisori adresate de N. Iorga Catincăi, în intervalul de timp cuprins între mai 1901 și decembrie 1912. Pe lângă acestea, îngrijitorul ediției, Andrei Pippidi, a mai inclus și 9 scrisori expediate de Catina sofului său (numerotate 137 bis, 144 bis, 186 bis, 187 bis, 189 bis, 194 bis). Felul în care Profesorul își alina protector consoarta suportă unele variații în acest interval de puțin peste un deceniu. Scrisorile adresate soției încep mai întotdeauna cu „Dragă Tichiduță mică”, „Dragă Titiță”, „Dragă Titiță mică”, „Dragă, dulce Titiță”, „Dragă Titița moșului”, „Dragă pușor mic”, pe cînd ale Catincăi se deschid cu aproape invariabilul „Dragă Nicu”. Corespondența din septembrie 1905 mărturisește despre programul zilnic al lui N. Iorga: „lucrez zece ceasuri la protopopie, cum deci numai rare ori mi s-a întîmplat să lucrez”. Deplasările prin țară și mai ales cele prin străinătate, unde a cercetat sute de arhive, l-au ținut în mai multe rînduri departe de soția sa. Într-un oarecare context, cu ocazia unei deplasări la Viena, Catina ar renunța să-l însoțească pe motiv că „tu iarăși vei fi ocupat, vei voi să scrii toată ziua; eu singură ce să fac?”. În aceeași scrisoare își asigură soful: „Pentru mine nu vreau să sacrifici nimic”. Și în această perioadă, N. Iorga era nemulțumit de frecvența scrisorilor de răspuns ale Catincăi, astfel încît, mai tot timpul, încheia cu îndemnul: „scrie, micule, mai des”. Existența materială modestă pe care o ducea tînăra familie l-a obligat pe N. Iorga să-și îndemne soția: „vei învăța și tu, fetiță harnică,... cămășologia masculină, care e mai bună decît toate științele ce ai învățat la Pesta”. Cit despre fidelitatea conjugală a Profesorului, el însuși mărturisește: „Mai curînd m-aș ucide decît să te înșel”.

Al treilea set de scrisori, 18 la număr (195–212), publicate sub titlul *De la un război la altul* (p. 130–142), unește corespondența lui N. Iorga către Catina din perioada 4 octombrie – 11 noiembrie 1916. În comentariul introductiv Andrei Pippidi utilizează mai multe scrisori din anii 1913, 1916 ale Catincăi către soful său. În cea mai mare parte aceste piese sînt extrem de interesante și alături de altele, folosite de asemenea la celelalte introduceri ale diferitelor părți ale acestui volum, ne-au întărit convingerea privind necesitatea editării separate și a corespondenței Catincăi, cu N. Iorga în postură de destinatar. Și cine ar fi mai îndreptățit să trudească la aceasta, decît Andrei Pippidi! Scrisorile din acest capitol erau adresate unei soții și mame descurajate, care nu mai prididea în lupta cu greutățile refu-

giului ieșean⁷. Astfel, cele mai multe sint scrisori de îmbărbătare. Nu de compasiune ci de îndemn la acțiune („Mișcă-te, luptă-te, bucură-te că te-ai mișcat și ai luptat. Altfel viața ajunge un adevărat chin”). Cit despre mijloacele modeste pe care le avea familia la dispoziție, N. Iorga reia ideea, atît de mult vehiculată astăzi, ca și cu alte ocazii, „că fiecare trebuie să fie mulțumit cu ce are, chiar dacă e oricît de puțin, căci și acel puțin i se poate lua”. Nu de puține ori, greutățile cotidiene din refugiul moldovenesc, la care se adăuga și mizeria războiului, păreau să înfrîngă optimismul Profesorului și să-i micșoreze tonusul. N. Iorga mărturisea în toamna 1916: „Sînt obosit și foarte trist”. Dar nicidecum el nu propovăduia pesimismul și capitularea în fața nevoilor zilnice. Din contră. Sănătatea membrilor numeroasei sale familii l-a interesat în cel mai mare grad. Îndemnurile de genul: „Numai *apă fiartă* la toți!”, „În vremi de holeră fierbeți tot și spălați-vă pe mîni” sau „Ferește-te și ferește-i de boli și de orice primejdii” sint prezente în toate scrisorile. O altă preocupare constantă este grija față de copii, în special față de Mircea, aflat la începutul adolescenței. El trebuie să „întrebuințeze bine ziua, făcîndu-și un program care să-l împiedice de a se pierde în lucruri zadarnice care nu mai sint de vîrsta lui”. În acel timp se infiripase și corespondența dintre tată și fiu. N. Iorga, sfătos, ca de obicei, avea să scrie soției pe această temă: „Am primit o scrisoare de la Mircea, cuminte și bine scrisă. Să observe însă bine acordurile și să nu repete cuvintele” sau, cîteva săptămîni mai tîrziu: „Bună și scrisoarea asta de la Mircea. Dar să acorde totdeauna predicatul și să nu repete cuvintele”.

În capitolul al IV-lea (p. 155—180) este strînsă corespondența dintre N. Iorga și Catinca purtată în intervalul de timp cuprins între 2 august și 3 noiembrie 1917. În plus editorul a mai selectat și alte cîteva scrisori ce-l au ca autor pe același N. Iorga, destinatarul fiind însă diferit (213 bis, 214 bis, 218 bis, 229 bis și 232 bis). Profesorul îngrijorat de perspectiva ruperii frontului de către armatele germano-austro-ungare, a decis, în ultimul moment, trimiterea familiei la Odessa. Exodul s-a consumat între 26 iulie și 13 noiembrie. Cit despre românii care se retrăseseră în Rusia și „care-și continuă viciile și pretențiile”,

N. Iorga și-a atenționat soția să se țină cît mai departe de astfel de grupuri. Familia sa era sfătuită, pe la sfîrșitul lunii septembrie: „cetiți, priviți ce e în jurul vostru, instruiți-vă, lărgiți-vă cercul de vedere”. Sentimentul de dragoste nutrit față de Catinca s-a accentuat dată fiind nedorita despărțire care se prelungea. „Nu te-am dorit niciodată — scrie N. Iorga în a doua jumătate a lunii octombrie — ca acum, și nu numai trupul meu întreg te cere, sălbatic, dar sufletul meu nu-și poate afla liniștea fără să te am aici lingă mine”. Același sentiment este relevant și numai prin variațiile pe care le îmbracă formulele de adresare de la începutul corespondenței. „Dragă Catinca” din primele luni, este înlocuit, către sfîrșitul lunii septembrie, cu „Dragă fata mea”, pentru ca doar cîteva săptămîni mai tîrziu să se transforme în „Dragă fată bună și dorită”. Iar ultima scrisoare de la începutul lunii noiembrie se deschide cu „Dulce draga mea”. Fortuita despărțire trezește în mintea marelui istoric regrete mai vechi. Insistența cu care pretinde soției încorsetată de grijile cotidiene „bucuria de a mă ști, ..., iubit de tine!”, plasată pe fondul unor alte afirmații despre înstrăinarea pe care o resimțea atunci, explică contextul în care cerea „ca să simt că am trăit și în afară de opera mea”. Tot în scrisorile din această perioadă aflăm informații despre programul zilnic pe care-l desfășura N. Iorga, aflat în refugiul ieșean. Activitatea didactică a savantului este reprezentată de cursurile „despre Austria la Universitate”, prelegeri ținute în „frig și curent”. Scrisorile sint bogate în date despre starea de spirit a Profesorului. Cit despre sănătatea care pare că a lăsat de dorit, informațiile sint prea numeroase („Vîntul, ploaia mi-au scormonit toate bolile. Au fost zile și nopți pe care nu doresc să le mai am niciodată”, „starea de boală și demoralizare în care m-au dus împrăjurările”, „O gripă pe care am prins-o nu m-a lăsat pînă acum”, „sănătatea mea merge prost” etc.). Petru Iorga, rezultat din prima căsătorie, s-a aflat pe frontul din Moldova. Emoțiile prin care trecea tatăl său sint așternute, de cele mai multe ori și pe scrisorile adresate Catinică („Gîndul lui Petru îl am în fiecare zi”, „Am avut mare grijă de Petru... Am întrebat răpede și mi s-a spus că Petru nu se află nici în lista morților și răniților, nici a dispăruților. Îți poți închipui prin ce am trecut” etc.). N. Iorga nu-și ascunde satisfacția pentru conduita exemplară a fiului său cel mare pe cîmpul de luptă și a ecourilor pe care le-a stîrnit acest fapt: „O bucurie mi-a făcut Petru. A fost decorat și toate ziarele au vorbit de el în cele mai măgulitoare cuvinte”. Un alt punct important din orizontul atenției sale l-au reprezentat copiii aflați la Odessa. Ei erau

⁷ Documentele editate cu această ocazie contrazic însemnările memorialistice răutăcioase (ca să folosim un eufemism) ale lui Constantin Argetoianu. (*Pentru cei de mîine. Amintiri din vremea celor de ieri*, III, partea V (1916—1917), ediție și indice adnotat de Stelian Neagoe, București, 1992, p. 83, 120—121, 207).

îndemnați: „Să-și mai cerce, toți, condeiu și pentru mine, cel de departe”. De o atenție deosebită din partea tatălui său se bucură Mircea, „marele cronicar român al orașului Odesa și glasul pribegiei neamului meu pe acolo”. Scrisorile sale, precum și jurnalul (din care A. Pippidi ne oferă câteva extrase în notele acestui capitol) dau mărturie unui adolescent inteligent, cu un spirit de observație pătrunzător. Iată și constatările Profesorului: „Scrisoarea ta e a unui băiat foarte cuninte care începe să ajungă un om. Acesta e însă un foarte mare lucru și aduce cu sine o foarte grea răspundere” sau, două luni mai târziu, „ai — din ce în ce mai mult — condei bun și cu vremea ai să ieși un scriitor de ispravă, cu care să nu-mi fie rușine, într-o familie care din generație în generație păstrează tradiția scrisului”. Ceiințele față de fiul său cresc. La întoarcere Mircea trebuia să știe „neapărat franțuzește, măcar franțuzește”.

La sfârșitul acestui capitol editorul a anexat *Jurnalul Catincăi din refugiu* (p. 187—189), ce conține însemnări din lunile august — septembrie 1917.

Partea a cincea a acestui volum, intitulată *Reminiscențe după război* (p. 196—212), adună corespondența dintre soții Iorga din intervalul iulie 1919 — septembrie 1920. A. Pippidi a inclus tot aici și o scrisoare către Mircea din noiembrie 1919 (249 bis). Încă de la prima piesă a acestui capitol, N. Iorga, reia, ca întotdeauna, îndemnul: „Să-mi scrii cât mai des și să-mi scrie și copiii, afară de a mică și incultă, a cărei iscălitură n-o primesc, nefiind autentică ci falsificată”. Numai că peste un an, avea să-și întrebe soția: „Nu te plictisesc scrisorile mele?” Doar din această perioadă activitatea politică a Profesorului începe să-și facă loc mai mult în corespondența cu soția sa. Și constatările erau de multe ori tragice. Românimea abia începuse să se așeze în granițele firești, ale unui singur stat. Unele greutăți erau inevitabile. Cât despre valoarea celor mai mulți dintre deputații de atunci, N. Iorga este extrem de critic: „Mai idioate discursuri decît în parlamentul ăsta n-am auzit. E uneori un supliciu să-ți pierzi vremea acolo”. Se plinge în repetate rânduri de „căldura ucigașă” din București. Toamna mai ales pretinde că are mari probleme cu sănătatea. Atunci își anunță soția că este „groaznic obosit și chinuit de dureri”. Interesul față de sănătatea numeroasei sale familii este același ca întotdeauna. Copiilor bolnavi le promite bomboane iar pentru a străbate mai ușor perioada de convalescență chiar „o sticlă de vin de treizeci de ani”, adusă de la Chișinău.

Ultimul capitol al acestui volum strînge, sub expresivul titlu ales de A. Pippidi, „*Ne luptăm cu puterile rele*”, corespondența ultimului

lui deceniu dintre Catinca și N. Iorga, mai precis piesele numerotate de la 277 la 335 (p. 227—262). Cele mai multe documente sînt din perioada convalescenței Catincăi, ce a suportat o grea operație. Iată cum trebuie să fi arătat camera de lucru a Profesorului, descrisă de el însuși: „cît despre biroul meu, cum zilnic cumpăr cărți, unele extrem de prețioase și folositoare tocmai la ce lucrez sau am intenția de a lucra, și deci nu le pot da la depozit fără a le răsfoi întâi, mă găsesc blocat de coloane întregi de volume așezate pe jos. Și asta va dura încă multă vreme”. A doua zi, 11 martie 1939, continuă într-o altă scrisoare: „Mă lupt greu să mai înlătur din cărțile care mă blochează. Nu reușesc. Îndată ce pun mîna pe cite una, nu mă lasă inima să nu mă uit prin ea. Fac descoperirile cele mai neașteptate, dar grămizile rămîn întregi, lîngă mine și se adaugă în fiecare zi. E de desperat”⁸. Catinca era cu bucurie înștiințată de interesul Ministerului de Externe al Danemarcei pentru o colaborare cu Institutul de Istorie Universală înființat și patronat de N. Iorga. Numai că momentele de satisfacție ale Profesorului din primele luni ale anului 1939 ne par rare. În contrast cu ele greutățile și obrăznicile venite din partea unor foști colaboratori par a-l încolți. Temperamental și orgolios cum a fost o viață, N. Iorga începe să folosească în corespondența cu soția tot mai des cuvintele „secătură”, „canalie” etc. Pe fostul său elev C. C. Giurescu, ajuns între timp cadru didactic în învățămîntul universitar, îl găsea prea obedient față de putere. Iar cînd acesta este instalat într-o înaltă demnitate administrativă la Galați, își informează soția despre intrarea în funcțiune a „viceregelui” care ar fi promis că „va înnulți peștii în Dunăre”. Alte supărări îi vin din mai multe direcții: „Revue historique” nu-i menționează lucrările, printre studenți avea un spion pe care însă colegii lui l-au denunțat, este acuzat că ar fi îndemnat tineretul să arunce cu pietre în Palatul Regal, fiul său Mircea, director al Școlii superioare de arte și meserii este anchetat sub învinuiri grave, i se aduce la cunoștință că nu se poate prezenta la palat decît în uniforma Frontului Renașterii (despre acest ultim fapt scria Catincăi: „Îți închipui tu această batjocură a bătrînelor mele și această afirmare a sclaviei?”). Toate acestea îl făceau pe N. Iorga să noteze în februarie 1939: „asediul meu continuă ca al Madridului, cu bombardări și amenințări de nimicire. Cred însă că voi fi mai rezistent decît capitala Spaniei republicane”. Soția era ținută la curent și cu

⁸ Vezi și amintirile Valeriei Costăchel, *O zi de lucru a lui N. Iorga*, în „Revista de istorie și teorie literară”, nr. cit., p. 43—53.

intensitatea durerilor reumatice care-l împiedicau să doarmă ori a gastritei și a cataractei care „se dezvoltă repede”. N. Iorga se plînge și de „groaza schimbărilor de haine”⁹. Fiul cel mic, Valentin, trezește, pe de altă parte, îngrijorarea părintelui său care nu este de acord cu prelungirea bursei de studii a acestuia. Ștefan, pe de altă parte, își contrariază tatăl explicându-i de ce nu trece pe la el („pentru că s-a jurat să nu intre în bibliotecă atunci cînd era copil”). Aceste fapte îl făceau pe N. Iorga să afirme: „e o adevărată plăcere să-ți întreții băieții la aproape și la peste treizeci de ani din ce avem sau nu avem”. Singurele mari bucurii par a fi la acest sfîrșit de iarnă și început de primăvară scrisorile din partea Catincăi pe care le găsea „o minune de cumințenie și de bunătate, într-o formă perfectă”.

Volumul mai conține un inspirat și emoționant *Epilog* semnat A. Pippidi. Tot aici sînt publicate și patru poezii închinete de N. Iorga Catincăi, mării lui iubiri.

Un util *Indice* de nume încheie cartea. Cele citeva reproduceri după fotografii îngroașă în mod fericit contururile epocii în care ne introduce volumul.

La primul capitol *Cuvîntul înainte*, plin de sensibilitate, al Lilianeii Iorga-Pippidi, ține loc și de introducere. Următoarele părți sînt prezentate într-o formă aleasă și o înaltă ținută științifică de Andrei Pippidi. Notele editorului aduc o mare bogăție de informație, iar lectura lor în paralel cu a textelor corespondenței este utilă oricărui cititor. În aceste note vîd pentru prima dată lumina tiparului o mulțime de materiale inedite, unele din arhiva familiei prof. Pippidi. Editorul, dovedind o temeinică cunoaștere a evenimentelor acestui veac, corectează, în mai multe rînduri, informațiile eronate prezente în lucrările unor contemporanești cunoscuți.

Pe de altă parte, considerăm că una dintre explicațiile atitudinii Ecaterinei Bogdan față de tînărul profesor bucureștean din vara anului 1900 rezidă și din faptul că mai întîi N. Iorga o plăcuse pe Maria Bogdan, sora Ecaterinei. În scurt timp însă și-a modificat opțiunea. De aici și plecarea celor două la Turnu Severin („numai în vederea lui M. care și acum e grozav de deprimată”). Ni se pare extrem de tranșantă afirmația editorului de la nota 118 (p. 272) referitoare la atitudinea lui P. P. Panaitescu „de a interzice arborarea doliului la 28 noiembrie”, în urma asasinării Profesorului. Ștefan Gorovei a reluat această problemă, iar mărturiile pe care le aduce în

discuție contrazic vechiul și înrădăcinatul punct de vedere¹⁰. Iar în alte note explicative despre o parte dintre foștii studenți ai lui N. Iorga, cu care în deceniul al patrulea a ajuns să polemizeze violent, ar fi fost binevenită sublinierea că în „substratul discuțiilor care amestecau planul științific cu cel personal se întrevădea, nu o dată, elementul politic”¹¹. Nu înțelegem ce caută documentul cu nr. 247 (p. 200) în acest volum. Textul acestei adrese tipărite privind organizarea bibliotecilor populare putea să figureze cel mult într-o notă. Avem și două scrisori ce poartă același număr (196). Prima, din 8.1.1916, apare în comentariul introductiv al capitolului al treilea, iar cea de a doua, 7.10.1916, unde îi și este locul de altfel. Evident prima corespondență nu trebuia să primească nici un număr. Există, în schimb, o altă corespondență (o poezie pe o carte poștală) nenumărată, se pare dintr-o greșeală de tipar (cea din 7 nov. 1900, p. 57; îi revine evident numărul 117).

Volumul pregătit cu multă pertinență pentru tipar de Andrei Pippidi (cel mai bun cunoscător, credem, al operei și vieții lui N. Iorga), ne dezvăluie alte noi fațete ale personalității marelui savant. Dacă asupra istoricului, literatului, omului politic s-au aplecat numeroși cercetători, iar informația pe care aceștia au pus-o în circulație este relativ bogată, despre îndrăgostitul, soțul și tatăl care-a fost N. Iorga se știa puțin. Nădăjdum să fie doar un început, este drept foarte reușit, în această direcție.

Sentimentul pe care ni l-a trezit această corespondență a fost, mărturisim, neașteptat. Și este unul de adîncă și puternică admirație față de cea care a fost Ecaterina Iorga. Considerațiile care m-au îndemnat la aceasta sînt prea multe. Poate una, doar una, din explicații, ar putea fi și acest scurt pasaj din jurnalul Catincăi (însemnarea este din 30 aprilie 1932): „nu am trăit nici o zi pentru mine, ... Eu nu am putut cînta, nici plînge, cînd am simțit nevoia... Doar în rare cazuri, în lipsa lui... Îmi dau seama că e nevoie de suferința mea pentru împlinirea unor lucruri mai mari... Un lucru este sigur: că nu regret că am servit o mare minte, poate unică în timpul de față”.

Armand Goșu

¹⁰ Ștefan S. Gorovei, *Petre P. Panaitescu. Coordonate ale unei evoluții*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie A. D. Xenopol”, 1982, p. 518; în special nota 218, p. 518–519.

¹¹ Idem, „Școală nouă” de istorie. *Mărturii documentare*, (I), în „Ibidem”, I, 1985, p. 336.

⁹ Și scena descrisă de George Potra, *Din Bucureștii de ieri*, II, București, 1990, p. 161–162.

ELEMÉR MÁLYUSZ, *Kaiser Sigismund in Ungarn 1387–1437*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990, 422 p. + 16 f. pl.

Lucrarea lui Elemér Mályusz, apărută mai întâi în limba maghiară, în 1982, cu titlul *Zsigmond király uralma Magyarországon*, reprezintă sinteza citorva decenii de cercetare a medievistului maghiar care s-a ocupat în numeroase studii de aspecte dintre cele mai variate ale jumătății de secol de istorie a Ungariei cunoscută drept „epoca lui Sigismund”. E. Mályusz este și editorul documentelor interne ale acestei perioade, volumele apărute până acum acoperind intervalul 1387–1410 (*Zsigmondkori oklevéltár*, I – II₁₋₂, Budapest, 1951–1958). Este cea mai cuprinzătoare abordare a epocii lui Sigismund de Luxemburg, o construcție savantă, bine articulată, cu un material faptic impresionant, integrând într-o viziune unitară rezultate mai noi sau mai vechi ale cercetării. În capitole distincte sint analizate toate aspectele importante ale societății Ungariei în epoca respectivă. Situațiile sint urmărite în dinamica lor, cu accent pe elementele de noutate. Fără a frapa prin noutatea interpretărilor și fără a formula întotdeauna concluzii, E. Mályusz nuanțează multe din locurile comune ale cercetării anterioare și oferă un tablou complex al epocii lui Sigismund.

Partea principală a lucrării (cap. II, p. 27–127) este consacrată complexelor aspecte politice ale acestei epoci. Ea nuanțează tabloul predominant negativ al lui Sigismund în istoriografia ungară, considerat responsabil de slăbirea puterii regale și de diminuarea domeniului regal, ca și pentru neglijarea problemelor Ungariei în favoarea politicii sale imperiale.

În centrul analizei se află liga baronilor, cea care a controlat în fapt puterea regală. Sint trecuți în revistă membrii ligii și înalții demnitari ai regatului și sint reconstituite raporturile de putere între ligă și rege. Se insistă asupra evoluțiilor cunoscute de ligă în timp. În intervalul 1387–1397 în fruntea ligii s-au aflat palatinul Ștefan Lackfi și Ioan Kanizsai. Lupta dintre baroni și rege din anii 1398–1403 și înfringerea războaielor baronilor au avut drept consecință nu numai îndepărtarea unor demnitari regali pentru o perioadă, ci și mutații importante în sinul clasei politice ungare. Fondarea în 1408 a Ordinului Dragonului, în fruntea căruia au stat familiile Garai și Cilli, a avut rolul de a asigura stabilitate domniei lui Sigismund. În rândul membrilor ordinului au fost primiți și străini, cum a fost cazul domnitorului Țării Românești Vlad Dracul. Masivul transfer de proprietate de la rege la marii feudali produs în timpul lui Sigismund a fost nu numai o consecință a raporturilor dintre

ligă și rege, ci și un factor de agravare a dependenței regelui. Dacă în perioada anterioară domeniile cetăților constituiseră baza puterii Angevinilor, acum doar legăturile directe între rege și marii feudali, întreținute printr-o politică de privilegii și de donații regale, putea să asigure stabilitatea puterii centrale. Participarea ligii la activitatea de zi cu zi a administrației de stat a fost așa de importantă încât s-a reflectat și în frazeologia de cancelarie. *Corona regia* din timpul Angevinilor, simbol al autorității monarhului, este înlocuită acum cu *corona regni*, care definește regatul, iar nu regele; hotărârile consiliului regal erau luate în numele sfintei coroane a regatului ungar.

Soliditatea sistemului politic al Ungariei din acest timp este dovedită și de funcționarea sa după alegerea lui Sigismund ca împărat al Imperiului romano-german (în 1410) fără prezența directă a regelui, aflat cea mai mare parte a timpului în afara Ungariei. Aceasta a și permis lui Sigismund să se consacre realizării planurilor sale de politică externă.

Lucrarea lui E. Mályusz, fără a reconstitui evenimentele politice și diplomatice concrete, analizează resursele gândirii și acțiunii politice ale lui Sigismund. Scopul pe care l-a nutrit monarhul, și care explică în parte o anumită rupere de tradiția politică ungară, a fost acela de a ajunge *imperator*, care să domnească precum un împărat al păcii peste popoarele sale. Efortul de eliminare a „schismei” și de restabilire a unității Bisericii, cu rolul pe care l-a avut Sigismund în conciliul de la Konstanz, este relevant în această privință. E. Mályusz apreciază că în domeniul politicii externe regele Sigismund și-a urzit singur planurile; el nu a simțit nevoia să aibă alături colaboratori și consilieri. Pentru problemele turcești a avut, însă, doi experți: pe ungurul Nicolae Gereci, fost prizonier la turci, și un turc creștinat prieten al acestuia. Partea din lucrare referitoare la politica externă insistă asupra relațiilor complicate ale lui Sigismund cu Polonia, referindu-se și la raporturile Ungariei cu Veneția și cu Cehia.

Capitolul privitor la politica otomană a lui Sigismund (III, p. 128–166) nu este o cronologie a raporturilor ungaro-otomane în această perioadă. El prezintă reformele militare și fiscale, menite să asigure resursele necesare apărării regatului în fața primejdiei otomane, efectuate în Ungaria după înfringerea de la Nicopole (1396). Dieta întrunită la Timișoara în 1397 a reorganizat armata. În locul ridicării generale a nobilimii, care

se dovedise ineficiență, dieta a decretat obligația nobililor de a furniza un anumit număr de soldați și asigurarea cite unui soldat înarmat la fiecare 20 de țărani. Însăși structura armatei ungare, în care o mare pondere căpătau soldații echipați cu armament ușor, a fost astfel adaptată tacticii otomane. Măsurile luate în 1397, ca și cele ulterioare, ale dietei din 1435, au mers în direcția mobilizării unor categorii sociale mai largi la efortul de apărare și a instituirii unui sistem fiscal bine pus la punct capabil să susțină efortul militar.

Politica otomană a lui Sigismund a avut în vedere încheierea unor alianțe cu popoarele vecine, sub hegemonia Ungariei. Donațiile în favoarea principilor străini (bosniaci, sirbi, bulgari, domnii Țării Românești), care aveau ca scop includerea lor în structura societății ungare și dobândirea unor interese comune cu ale baronilor, au fost un element important al acestei politici, care se deosebește de situația din perioada anterioară când se promovau relațiile de înrudire între principii străini și dinastia ungară. Eficiența sistemului de apărare instituit în timpul lui Sigismund va fi probată ceva mai târziu, în timpul Corvinștilor, când s-a și realizat alianța antiotomană a popoarelor din sud-estul Europei.

Categoriile sociale: nobilimea (cap. IV, p. 167—186), orașenimea (cap. V, p. 187—228), țăranimea (cap. VI, p. 229—260) și *intelligentsia* clericală și laică (cap. VII, p. 261—298) sînt analizate nu monografic, ci sub aspectul mutațiilor pe care le suferă în epoca lui Sigismund și a implicațiilor de natură socială ale politicilor regale. Raporturile diferențiate ale regelui cu diferitele segmente ale nobilimii — facem aici observația că feudalitatea românească tradițională, neîngrată nobilimii regatului, cnezii, nu intră în atenția autorului —, încercarea de creare în Ungaria a unei stări orașenești și măsurile economice care deschideau o evoluție socială în direcția burgheziei, prefacerile suferite de țăranimea dependentă, sînt admirabil surprinse, la fel ca și complexitatea războaielor din Transilvania din 1437—1438 (p. 252—260).

Utilitatea lucrării pentru cercetarea istoriei medievale românești — nu numai pentru românii din regatul ungar, dar și pentru statele românești de la sud și est de Carpați, pentru care Ungaria lui Sigismund era marea putere creștină cu tendințe hegemonice în această parte a continentului, angajată împotriva Imperiului otoman — nu trebuie argumentată. Facem însă observația că analiza diferitelor aspecte de istorie socială și politică a regatului ungar în epoca lui Sigismund este

făcută aproape exclusiv din perspectiva stărilor „oficiale”, reglementate juridic, iar în cazul tabloului cultural al epocii (cap. IX, p. 306—342) referirile privesc doar creația scrisă, arhitectura și celelalte arte care țin de situația culturală a Europei centrale. Aproape că nu se pomeniște nimic despre particularismele zonale, de ordin social, instituțional, administrativ sau cultural, din voievodatul Transilvaniei și celelalte ținuturi românești sau din teritoriile sud-slave, particularisme care țineau de aspectul etnic al zonelor respective și de modul în care acestea au fost integrate regatului, cu toate că multe din aceste stări de fapt ce nu se potrivesc cu situația „oficială” au fost confirmate de însuși regele Sigismund. Realitățile Ungariei medievale au fost de o diversitate, desigur în directă legătură cu caracterul multiethnic al statului, care nu intră aproape deloc în atenția autorului. Credem că, cu tot caracterul sintetic, o lucrare de felul celei realizate de E. Mályusz merita să cuprindă și o abordare, chiar și foarte generală, a politicii lui Sigismund față de feudalitatea românească și a rolului acesteia în consolidarea unor autonomii zonale, care nu intră aproape deloc în atenția autorului. Acest din urmă aspect este deosebit de important chiar pentru înțelegerea gândirii și acțiunii politice a monarhului care a încercat refacerea unității celor două Biserici. Dar raporturile ungaro-bizantine în această epocă și noua atitudine față de „schismă” și adepții ei din regatul ungar nu își fac loc în lucrare.

Amintim tot aici, ca o altă lacună a lucrării, că raporturile Ungariei cu Țara Românească și Moldova, semnificative pentru cursul politicii lui Sigismund în această parte a continentului, nu sînt surprinse decît cu totul marginal.

Desigur că lucrarea lui E. Mályusz este sinteza cercetării maghiare asupra lui Sigismund de Luxemburg și epocii sale. Capitolul privitor la populația de atunci a Ungariei (VIII, p. 299—305) — în care autorul reia teoria imigrării trzii a românilor în Transilvania, cu „argumentele” invocate în anii '40, față de care chiar cercetarea maghiară ulterioară manifestă rezerve — este credem ilustrativ pentru această limitare. Cu excepția citorva lucrări mai vechi ale lui N. Iorga, cercetarea istorică românească nu este prezentă în lucrarea lui E. Mályusz. Este poate și o dovadă a audienței reduse a istoriografiei noastre și a lipsei unor lucrări de sinteză asupra aspectelor importante ale secolelor XIV — XV în Transilvania, tipărite în limbi de circulație.

Viorel Achim

CONSTANTIN ȘERBAN, *Vasile Lupu, Domn al Moldovei (1634–1653)*
Edit. Academiei Române, București, 1991, 231 p.

Monografia dedicată de Constantin Șerban lui Vasile Lupu era parcă menită să încununeze o viață științifică dedicată cu precădere studierii istoriei românești în secolele XVII – XVIII. Desigur, terenul nu era atît de virgîn pe cît încerca autorul să-l prezinte („Vasile Lupu a fost unul din pușinii domni ai Moldovei care pînă în prezent s-a bucurat doar în mică masura de atenția istoricilor și despre care s-a scris cel mai puțin pînă acum” – p. 7), cîci numai în ultimii ani au apărut o carte pe o temă apropiată semnată de Alexandru Ligor (*Prin Moldova în timpul lui Vasile Lupu*, București, 1987) și o monografie a lui Nicolae Stoicescu dedicată narelui rival muntean al lui Vasile Lupu (*Matci Basarab*, București, 1988), dar mai rămăseseră destule lucruri de spus, iar cartea lui Constantin Șerban, structurată în maniera clasică a monografiilor de domnitori, cu o introducere istoriografică (p. 11–20) urmată de capitole referitoare la originea și familia lui Vasile Lupu (p. 21–40), „viața sa înainte de domnie (p. 41–48), politica internă și externă (p. 49–161), cultură (p. 162–193), pierderea domniei (p. 194–212), exilul și moartea domnitorului (p. 213–221) și de concluzii în limbile română (p. 222–226) și franceză (p. 227–231), promitea, dacă nu o abordare înnoitoare metodologic și problematic, cel puțin o analiză critică metodică a ceea ce se știa pînă acum despre Vasile Lupu și eventuale noi achiziții cognitive de natură factologică.

Demersul autorului, rod al unor strădăanii apreciabile, este însă handicapat de prea multe imprecizuni, confuzii și erori de care abundă cartea. Nu vom enumera aici erorile minore, poate de factură tipografică, supărătoare uneori – de exemplu Kiutip Celebi în loc de Kiatip Celebi (p. 12), „minorităților conventuali” în loc de minorișilor (franciscanilor) conventuali (p. 120), Iorstenon în loc de Torstenon (p. 142), 1672 în loc de 1652 pentru datarea tabloului votiv de la biserica Golia (p. 184) etc. – care ar fi putut fi îndreptate și de către redactarea de carte. Sînt însă alte erori mai grave imputabile neîndoielnic autorului. Astfel, nu a existat nici un cronicar otoman cu numele Ravdat în Ebrar (p. 14), acesta fiind titlul uneia din lucrările scrise de Kara-Celebi-zade Abdul-Aziz-efendi (1591/1592–1658), titlu care a fost tradus prin *Grădina celor virtuoși* (cf. M. Guboglu, M. A. Mehmed, *Cronici turcești privind țările române...*, I, p. 527–528). Altelei autorul interpretează defectuos informațiile izvoarelor de epocă, îndeosebi pe cele ale călătorilor străini. Astfel, Paul din Alep vorbește numai despre „comorile pe

care le mai are în Polonia, în Austria, la Veneția și aiurea” (*Călători străini despre țările române*, VI, p. 101) și nu despre „marile sume depuse la băncile din Viena, Veneția, Varșovia” (p. 219); de altfel, la Viena și la Varșovia nici nu existau încă bănci denumite de acest nume, iar Vasile Lupu oricum n-ar fi putut utiliza ușor la Constantinopol bani depuși în aceste capitale. Pasajul lui Niccolò Barsi despre ogoarele care „sînt atît de multe încît niciodată nu pot fi semănaate toate, ci doi ani se seamănă într-o parte și doi ani se schimbă ogorul într-alta” (*Călători străini...*, V, p. 80) nu poate fi interpretat ca dovedind utilizarea asolamentului bienal (p. 50; aceeași eroare la Al. Ligor, *op. cit.*, p. 33), deoarece acesta presupune alternarea anuală a solurilor, astfel încît aceeași solă să fie luată în cultură numai din doi în doi ani, și nu doi ani la rînd. Atestarea unei plăți efectuate parțial în 12 merje de mîlai nu este o dovadă că se cultiva deja porumbul (p. 50), deoarece pînă la pîtrundera acestuia mîlaiul se olținea din mei. Surprinde și formularea autorului cu privire la proveniența armamentului oștirii lui Vasile Lupu: „Nu este exclus ca boierii să fi confecționat și spade, și sulii și lănci, ultimele fiind mai ușor de lucrat” (p. 103). Mari confuzii apar atunci cînd se discută problema crucială din punct de vedere social a termenelor de prescriere a urmăririi vecinilor fugari. Autorul conchide: „Și față de vecini politica domnului a fost în detrimentul acestora, de exemplu, termenul de prescriere al (sic) urmăririi vecinilor fugiți de pe moșii a fost redus de la 7 ani la 5 ani și la mai puțin, chiar din primul an de domnie” (p. 223), neselzînd că această măsură însemna de fapt că țărani fugari nu mai puteau fi aduși cu forța înapoi pe moșia fostului proprietar după expirarea a 5 ani în loc de 7, ceea ce era în avantajul lor. Neînțelegerea semnificației reale a termenului de prescriere rezultă limpede din următorul pasaj: «Din documentele cercetate rezultă că termenul de prescriere al urmăririi (sic) vecinilor fugari a fost redus cu timpul aproape cu totul, aceștia rămînînd vecini ai stăpînilor pe ale căror moșii se așezaseră. De altfel, în *Carte românească de învățătură*, legislația oficială a Moldovei din 1646, se confirmă anularea termenului de prescriere astfel: „Cînd va fugi țăranul de la locul și de la stăpînul său, nime nicăieri să nu-l primească, iară de-l va și primi deodată de sîrg să-l întorcă înapoi la satul de unde iaste”» (p. 88). Ori, anularea oricărui termen de prescriere nu este o măsură în prelungirea reducerii termenului de prescriere (o eroare similară la Al. Ligor, *op. cit.*,

p. 53), ci înseamnă de fapt prelungirea la infinit a posibilității de a aduce înapoi pe țărani fugari. Confuză este și prezentarea fiscalității, dajdia pentru plata haraciului fiind evaluată mai întâi la 2 zloți, iar în fraza următoare la 8 galbeni (p. 80), deși „zlot” fără alte precizări înseamnă tot „galben”, adică monedă de aur.

Nu ne-am propus aici o prezentare a tuturor erorilor care subminează un demers bazat altfel pe utilizarea unui mare număr de documente, multe inedite, și pe o cunoaștere destul de bună a studiilor de până acum. Credem că este mai important să ne referim la problemele în care autorul se desparte de opiniile curente dominante, ambiționând să aducă interpretări noi. Este vorba în primul rând de problema originii lui Vasile Lupu, a ascendenților și a locului nașterii sale. După o succintă și prea puțin relevantă trecere în revistă a opiniilor predecesorilor săi în cercetarea acestei chestiuni, Constantin Șerban tranșează rapid: Vasile Lupu se trage din familia Coci, venită în Țările Române încă din prima jumătate a secolului al XVI-lea, era al treilea fiu al lui Nicolae Coci, mare dregător în Moldova și în Țara Românească la sfârșitul secolului al XVI-lea și la începutul secolului al XVII-lea și al unei fiice de boier moldovean, și s-a născut spre sfârșitul anului 1593 în Țara Românească, când tatăl său era marele postelnic al lui Mihai Viteazul (p. 24–26; la concluzii data nașterii este relativizată prin expresia „în ultimul deceniu al sec. al XVI-lea” — p. 222). Această opinie, care nu este chiar singulară în istoriografia română, dar care este exprimată de Constantin Șerban mai categoric decât de oricine altcineva, are menirea de a permite autorului să respingă ideea unei origini alogene a domnitorului și să pună accentul pe rădăcinile sale românești: „Muntean din naștere, cunoștea limba aromână de la tată, iar româna era limba maternă (mama sa era moldoveancă)” (p. 222). Această construcție ispititoare are însă defectul de a eluda faptul că încă din anii '30 I. C. Filitti și Franz Babinger au demonstrat că documentele nu permit o astfel de concluzie. Astfel, I. C. Filitti a arătat că Nicolae, tatăl lui Vasile Lupu, mare comis al lui Radu Miheea și înmormintat la Stelea, nu este același cu Coci, mare dregător sub Mihai Viteazul și sub Aron Tiranul, ci în cel mai bun caz fiul acestuia (*Tatăl și bunicul lui Vasile Lupu* în „Mișcarea” din 23 sept. 1936). Împotriva identității celor două personaje pledează și succesiunea aberantă a dregătoriilor: o ascensiune relativ normală în primă fază, mare comis în Moldova, mare postelnic în Țara Românească, mare paharnic în Moldova și mare ban în Țara Românească (această din urmă dregătorie nesigură, atestată de un singur document discutabil, fără an),

și apoi — după un hiăt de 16 ani — doar mare comis sub Radu Miheea, pentru ca pe piatra de mormint pusă de fiul său la biserica Stelea din Tîrgoviște să se menționeze numai rangul de mare agă. De altfel, chiar și Nicolae Stoicescu, care consideră că este vorba de un unic personaj, are prudența să-și exprime rezervele în paranteze și în note de care Constantin Șerban nu mai ține seama (cf. *Dicționar al marilor dregători...*, p. 43). În plus, Fr. Babinger a arătat că în documentele de la Mihai Viteazul membrii sfatului sînt indicați doar cu numele mic, astfel încît Coci nu este numele de familie al marelui postelnic, ci doar numele său mic, fiind o prescurtare curentă pentru Constantin (*Originea lui Vasile Lupu*, București, 1937 p. 6). Din momentul în care acceptăm că marele postelnic Coci nu este tatăl lui Vasile Lupu, ci în cel mai bun caz bunicul său (cum credea Filitti), sau nu are chiar nici o legătură cu acesta, atunci nu mai avem nici un indiciu în favoarea originii muntene a domnului moldovean, și pînă cînd vreun document nou va aduce o lumină nouă, se cuvine să ne întoarcem la foarte argumentata teză a lui Fr. Babinger: Vasile Lupu s-a născut la Arbănași (Arnaut köy) lângă Razgrad, în Bulgaria, dintr-o familie aromână sau grecească provenită din apusul Peninsulei Balcanice. (*Originea și sfîrșitul lui Vasile Lupu*, București, 1936, p. 4–11). N-am fi zăbovit atît asupra acestei chestiuni dacă insistența pe originea românească a lui Vasile Lupu nu l-ar fi împiedicat pe autor să-l integreze pe viitorul domn în mediul social din care provenea, valul levantin din jurul lui Radu Miheea, val în interiorul căruia Vasile Lupu s-a singularizat printr-o împămîntenire rapidă, facilitată de o căsătorie deosebit de oportună. De altfel, exemplul personal al lui Vasile Lupu ne avertizează asupra fluidității calificativelor de „pămîntean” și „țarigrădean”, ceea ce ridică unele semne de întrebare asupra relevanței analizei incitante făcute de autor asupra structurii sfatului domnesc (p. 65–71), mai ales că nu ni se spune nicăieri care boieri, și de cînd pînă cînd, sînt considerați țarigrădeni și care sînt considerați pămînteni. Observația noastră reflectă mai degrabă carențele în explicitarea criteriilor utilizate de autor, fără a anula însă concluziile la care ajunge Constantin Șerban, care sînt probabil corecte în esența lor: de-a lungul întregii domnii a lui Vasile Lupu în sfat predomină boierii autohtoni, țarigrădenii dînd numai între o treime și o jumătate dintre marii dregători; totodată, un număr considerabil dintre marii dregători erau rude ale domnitorului, ceea ce, alături de „rotația cadrelor”, reprezenta o formă de întărire a autorității acestuia.

Autorul este deservit și de un clișeu mai larg răspândit în istoriografia română: afirmarea senină a nivelului european (subînțeles occidental) al civilizației românești, fără a-și pune problema unei eventuale verificări a acestor aserțiuni. Astfel, oastea lui Vasile Lupu era dotată cu „armament de nivel european” (p. 224), deși Marco Bandini observă că „aproape nimeni nu folosește casca, platoșa sau pieptarul; este rară și folosirea scutului. De bombarde și puști se folosesc obișnuit doar pedestrașii domnului. Nu se slujesc în luptă de lănci mari” (*Căldători străni...*, V, p. 331). Și mai exuberantă este descrierea învățămîntului: „Ca și în celelate țări românești, în Moldova medievală a existat un învățămînt organizat la nivelul celorlalte state europene pentru predarea cunoștințelor generale, la care aveau acces elemente provenite din mediul urban și rural. De asemenea, se cunosc și unele inițiative menite să ridice acest învățămînt public pe o treaptă superioară în cadrul unor colegii și academii de inspirație princiară” (p. 162—163). Lăsînd la o parte caracterul anacronic al atributului „public” pentru Moldova secolului al XVII-lea, observăm că autorul nu simte nici o nevoie să-și bată capul cu eventuali indicatori ai nivelului de cultură, cum ar fi procentul știutorilor de carte, numărul celor care urmau școli mai înalte, nivelul cunoștințelor predate etc. Această carență — caracteristică unei mari părți a istoriografiei române contemporane — este cu atît mai surprinzătoare cu cît Constantin Șerban a participat la numeroase colocvii, congrese și alte reuniuni internaționale, unde ar fi putut observa ten-

dințele istoriografice recente de a se realiza o istorie comparativă foarte aplicată, deseori bazată pe analize cantitative. Absența unei asemenea preocupări împiedică nu numai înțelegerea corectă a locului românilor în istoria europeană, dar și evidențierea adecvată a acelor realizări prin care românii s-au ridicat cu adevărat la nivelul civilizațiilor celor mai avansate.

Dar dacă lucrarea lui Constantin Șerban este departe de a reprezenta un pas semnificativ înainte pe planul cunoașterii istorice, avînd totuși meritul de a sistematiza cu succes variabil cunoștințele noastre despre Vasile Lupu, ea ridică și problema opțiunilor editoriale ale Academiei Române. Aceasta cu atît mai mult cu cît responsabilitatea înaltului for este astăzi mai mare decît oricînd, Editura Academiei fiind una din foarte puținele edituri subvenționate în actuala perioadă de dificultăți economice, care afectează grav editarea de carte științifică. În această situație credem că Academia Română ar trebui să orienteze puținele fonduri de care totuși dispune nu spre biografii convenționale, ci spre publicarea unor lucrări fundamentale, ediții de izvoare sau studii innoitoare metodologic și problematic, care să împingă înainte istoriografia română.

O ultimă observație, dar nu una lipsită de însemnătate: dacă lucrările de specialitate publicate de Editura Academiei aspiră cu adevărat să fie de nivel academic, atunci ele trebuie neapărat să fie însoțite de un indice general.

Bogdan Murgescu

BULETIN BIBLIOGRAFIC

Buletinul bibliografic inițiat de „Revista istorică”, are ca obiect semnalarea lucrărilor din producția istorică, publicate de istorici străini și români în afara hotarelor României, fără a aprecia valoarea lor științifică. Buletinul vizează cuprinderea ansamblului de lucrări — studiu și carte — tipărite după mijlocul deceniului trecut, care au tangențe sau privesc direct perioada medievală, modernă și contemporană a României. Buletinul este și un instrument pentru sondarea modului în care izvoarele și literatura de specialitate românească sînt receptate de istoricii străini.

La elaborarea acestui buletin bibliografic au contribuit Viorel Achim, Ștefan Andreescu, Eugen Denize, Victor Eskenasy, Armand Goșu, Șerban Papacostea, Nagy Pienaru.

Redactor de rubrică: *Nagy Pienaru*

I. LUCRĂRI GENERALE, ENCICLOPEDII, BIBLIOGRAFII, DICȚIONARE

BANAC, IVO (Editor) *Eastern Europe in Revolution*, Cornell University Press, Ithaca (NY), 1992, 255 p.

BARNAVI, ELIE (sous la direction de), *Histoire universelle des Juifs de la Genèse à la fin du XXe siècle*, Hachette, Paris, 1992. XI + 299 p. Prezentare sintetică, modernă, însoțită de numeroase hărți și ilustrații. Cîteva referințe notabile și la istoria evreilor din România, începînd de la 1878 înainte.

BOWN, J.F., *Nationalism, Democracy and Security in the Balkans*, Dartmouth Publishing Company, London, 1992, 224 p. Analiză, în perspectivă istorică a renașterii naționalismului în Balcani după 1989. Un capitol special intitulat „Romania: the nationalist condition”.

HERING, GUNNAR, *Die politischen Parteien in Griechenland 1821–1936*, I–II, R. Oldenbourg Verlag, München, 1992, 1253 p. (Südosteuropäische Arbeiten, 90, 1, 2). Tangențele de istorie românească ale vieții politice grecești în epoca modernă și contemporană.

HITCHINS, KEITH, *Historiography of Countries of Eastern Europe: Romania*, în „American Historical Review”, vol. 97, October 1992, nr. 4, p. 1064–1083. Trecere în revistă comentată a istoriografiei moderne și contemporane începînd din anii 1830.

ORIGONE, SANDRA, *Bisanzio e Genova*, Edizioni Culturali Internazionali Genova (ECIG), Genova, 1992, 364 p. Această sinteză, care interesează deopotrivă istoria Mediteranei orientale și a Mării Negre în secolele XII–XV, a apărut sub egida Institutului de Medievistică al Universității din Genova. Cuvîntul introductiv, intitulat „La storia della città con la testa di Giano”, este semnat de reputatul bizantinolog german Peter Schreiner (p. 7–10). Deosebit de util este un „Appendice” al cărții (p. 272–288), în care sînt trecute în revistă actele oficiale privind relațiile diplomatice între Genova și Imperiul bizantin, cu indicarea cotelor actuale ale fondurilor arhivistice unde se păstrează, precum și a lucrărilor în care sînt regestate sau editate. El acoperă intervalul dintre anii 1155–1452.

II. IZVOARE

DIÓSZEGI, ISTVÁN, *Die Protokolle des Gemeinsamen Ministeriums der Österreichisch-ungarischen Monarchie 1883–1895*, bearbeitet von István Diószegi, IV, Akadémiai Kiado, Budapest, 810 p. Ediția cuprinde multe referințe cu privire la România.

EKREM, ALI MEHMET, *Romen Kaynak ve eserlerinde Türk tarihî, I, Kromikler* (Istoria turcilor în izvoare și lucrări românești, I, Cronicele), Türk Tarih Kurumu Basimevi, Ankara, 1992, 440 p. Sînt prezentate cu comentarii și note critice izvoare narative medievale românești referitoare la istoria turcilor.

„Revista istorică”, tom, IV, nr. 5–6, p. 647–650, 1993

HOLBAN, EUGEN ȘT., *Basarabia românească. Mărturii*, Edit. Căpriană, Paris, 1990, 142 p. + 1 h. Considerații cu privire la așezările și toponimia Basarabiei.

KOUKKOU, HÉLÈNE, *Lettre inédites de Jean-Capodistrias à Alexandre Stourdza, datées de 1821. Nouveaux éléments concernant la Révolution d'Alexandre Ipsilanti*, în vol. *Les relations entre les peuples de l'URSS et les Grecs. Fin du XVIIIe — début du XXe s.*, Thessaloniki, 1992, p. 75—81. Important document referitor la evoluția evenimentelor în Moldova și Țara Românească în primăvara anului 1821.

III. ISTORIA MEDIEVALĂ

DENIZE, EUGEN BERNARD, *Sephardic Culture in the Romanian Countries (1700—1821)*, în „Shvut. Jewish Problems in Eastern Europe”, First International Conference On the History of the Jews in Romania. Editor Liviu Rotman, 16, Diaspora Research Institute, The Goldstein-Goren Center for the History of the Jews in Romania, Tel Aviv, 1993, p. 105—115.

ENGEL, PÁL, *A 14. századi magyar pénztörténet néhány kérdése* (Citeva probleme ale istoriei monetei ungare în secolul al XIV-lea), în „Századok”, 124, 1990, nr. 1, p. 25—93. O lucrare importantă consacrată istoriei monetei a Ungariei angevine. Stabilește mărimea mărcilor utilizate în regatul ungar în sec. XIV. Câștigul realizat de tezaurul regal la introducerea monedei noi („lucrum camerae”) era de 33% anual. Prezintă sistemul monetar în regatul ungar (florini de aur, dinari de argint), determină conținutul în argint al dinarului. Urmărește evoluția prețului aurului (și argintului).

KALMÁR, JÁNOS, *A Kollonich-féle „Einrichtungswerk” és a 18. századi bánsági berendezkedés* („Einrichtungswerk”-ul lui Kollonich și stabilirea regimului administrativ al Banatului în sec. XVIII), în „Századok”, 125, 1991, nr. 5—6, p. 489—499. Sistemul administrativ al Banatului, așa cum era preconizat în proiectul redactat în 1688—1689 de o comisie condusă de episcopul Kollonich Lipót („Einrichtungswerk des Königsreichs Hungarn”), și așa cum s-a realizat în fapt peste 30 de ani. Există unele elemente comune, dar în cazul Banatului Curtea Vienei nu a ținut seama de punctele de vedere ale nobilimii maghiare, punând provincia sub autoritatea directă a Vienei.

KULCSÁR, ARPAD, *Sóbányászat és sókereskedelem Erdélyben I. Apafi Mihály uralkodása idején* (Exploatarea sării și comerțul cu sare în Transilvania în timpul domniei lui Mihail Apafi I), în „Századok”, 125, 1991, nr. 5—6, p. 415—448. Studiu bine documentat despre economia sării în Transilvania în anii 1661—1690; ocele de sare (aspecte tehnice, producție, organizarea exploatarei), transportul sării (pe drumurile de uscat sau cu plutele pe Mureș), comerțul cu sare, veniturile provenite din sare, compoziția etnică a populației angrenate în această economie ș.a.

LÖRINCZI, MARINELLA, *Nel dedalo del drago. Introduzione a Dracula*, Bulzoni Editore, Roma, 1993, 288 p. Este vorba de un demers ce încearcă să găsească răspuns la următoarea întrebare: de ce Bram Stoker, autorul mitului modern al lui „Dracula”, și-a localizat personajul și o parte din acțiunea romanului său în Transilvania și nu în Țara Românească, unde a domnit în realitate voievodul Vlad Țepeș? A rezultat un interesant studiu de imagologie, cu remarci uneori pertinente, altele mai puțin, despre orizontul cultural și mental al lumii occidentale, mai ales din secolul trecut, cu privire la Europa răsăriteană și, în chip special, la Transilvania. Autoarea dovedește o bună cunoaștere a bibliografiei românești și străine asupra subiectului.

NITSIAKOS, VASSILIS, *Adattamento ecologico e regolamentazione dell'accesso al pascolo comune tra i pastori valachi della Grecia*, în „Quaderni storici”, nuova serie, t. 81, 1992, nr. 3, p. 885—909. Studiu etnografic cu privire la păstoritul valahilor elenizați.

PAPACOSTEA, ȘERBAN, *Jews in the Romanian Principalities during the Middle Ages*, în „Shvut. Jewish Problems in Eastern Europe”, First International Conference On the History of the Jews in Romania. Editor Liviu Rotman, 16, Diaspora Research Institute, The Goldstein-Goren Center for the History of the Jews in Romania, Tel Aviv, 1993, p. 59—71.

PERRI, YIZHOK, SEGAL, *Economic and Social Status of Jews in Transilvania in the Seventeenth Century*, în „Shvut. Jewish Problems in Eastern Europe”, First International Conference On the History of the Jews in Romania. Editor Liviu Rotman, 16, Diaspora Research Institute, The Goldstein-Goren Center for the History of the Jews in Romania, Tel Aviv, 1993, p. 85—93.

PRLENDER, IVICA, *Sporazum u Tat: 1426. godine i Zigmundovi obrambeni sustavi* (Convenția de la Tata din 1426 și politica de apărare a regelui Sigismund), în „Historijski Zbor-

nik", t. XLIV. 1991, p. 23—41. Însemnătatea acordului în cadrul efortului regelui Sigismund de Luxemburg de a organiza un sistem militar antictoman de la Marea Adriatică la Marea Neagră. Studiul conține și referințe la spațiul românesc.

RUSU, ADRIAN ANDREI, *Die Burgen des Hatzeger Distrikts im 15. Jahrhundert*, în „Castrum Bene” (Budapest), II, 1992, p. 258—267. Date generale cu privire la cetățile din Hațeg și la funcția lor.

SPIELMANN-SEBESTYÉN, MICHAEL, *Abraham Sarsa, Prince Gabriel Bethlen and the 1623 Privilege-Charter for the Jews*, în „Shvut. Jewish Problems in Eastern Europe”, First International Conference On the History of the Jews in Romania. Editor Liviu Rotman, 16, Diaspora Research Institute, The Goldstein-Goren Center for the History of the Jews in Romania, Tel Aviv, 1993, pp. 95—103.

VARGA, J. JÁNOS, *Berendezési tervezetek Magyarországon a török kluzésének időszaka-lalan. Az „Einrichtungswerk”* (Proiecte administrative în Ungaria în epoca alungării turcilor, „Einrichtungswerk”), în „Századok”, 125, 1991, nr. 5—6, p. 449—488. În anii 1688—1689 din însărcinarea Vienei, o comisie în frunte cu episcopul Kollonich Lipót a întocmit un amplu proiect privind stabilirea sistemului politic și administrativ al Ungariei recent eliberate de sub stăpânirea otomană („Einrichtungswerk des Königreichs Ungarn”). Măsurile concrete luate de Habsburgi nu au ținut însă atunci seama de aceste propuneri. Studiul prezintă condițiile în care a fost elaborat și analizează conținutul proiectului.

IV. ISTORIA MODERNĂ

BERINDEI, DAN, *Les Juifs dans les Principautés Unies (1859—1865)*, în „Shvut. Jewish Problems in Eastern Europe”. First International Conference On the History of the Jews in Romania. Editor Liviu Rotman, 16, Diaspora Research Institute, The Goldstein-Goren Center for the History of the Jews in Romania, Tel Aviv, 1993, pp. 133—149.

BREDIN, JEAN-DENIS, *Bernard Lazare*, Editions de Fallois, Paris, 1992, 428 p. Monografie consacrată unuiu din cei mai cunoscuți militanți pentru emanciparea evreilor la începutul secolului XX. Mențiuni ale călătoriilor efectuate în România în 1900—1902.

DICULESCU, V., *Le journal „Gazeta Transilvaniei” et l'intégration de la Roumélie orientale à la Bulgarie (1885)* în „Bulgaria Historical Review”. 1990, nr. 4, p. 58—87. Cercetind editorialele ziarului brașovean, profesorul V. Diclescu, a ajuns la concluzia că respectiva publicație a susținut cauza unirii Bulgariei care a fost reflectată cu simpatie și admirație.

KOVÁTS, STEFAN, *Az 1849 évi orosz katonai intervenció Magyarországon. A magyar forradalom és szabadságharc az európai nagyhatalmi érdekek középpontjában* (Intervenția militară rusească din anul 1849 în Ungaria. Revoluția maghiară și lupta de independență în centrul interesului marilor puteri europene), în „Századok”, 125, 1991, nr. 3—4, p. 268—297. Intervenția militară a Rusiei din vara anului 1849 în sprijinul Curții de la Viena în contextul politic european și în diplomația timpului.

POPOVIC, ALEXANDRE, *La presse turque (et latine) de Roumanie (1888—1940)*, în *Presse turque et presse de Turquie*, colecția Varia Turcica XXIII, ouvrage édité par Nathalie Clayer, Alexandre Popovic et Thierry Zarcone, Istanbul-Paris, 1992, p. 221—249. Cea mai mare parte a documentării, mărturisește autorul, a fost realizată la Biblioteca Academiei din București grație unui stagiului de documentare efectuat în august 1980. Cu această ocazie Al. Popovic a întocmit o listă alfabetică a ziarelor și periodicelor turco-tătare din România aducând nu mai puțin de 33 de titluri. În succinta prezentare a fiecărei publicații găsim amănunte despre data și locul apariției, editorii, formatul și cota sub care se află înregistrată la Biblioteca Academiei. Autorul menționează câteva articole din presa românească care s-au ocupat de problemele cotidiene ale comunității musulmane din Dobrogea.

PROUSIS, THEOPHILUS C., *Aleksandar Sturdza: a Russian Conservative Response to the Greek Revolution*, în „East European Quarterly”, t. XXVI, 1992, nr. 3, p. 309—344. Apar și unele implicații de istorie românească. Sunt semnalate și manuscrise din arhivele ruse referitoare la familia Sturdza.

WENTKER, HERMANN, *Russland vor dem Krimkrieg: die russische Aussenpolitik 1853/54 im Urteil des britischen Gesandten George Hamilton Seymour*, în „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas”, neue Folge, t. 40, 1992, nr. 3, p. 366—380. Studiu întemeiat pe material inedit din biblioteca bodleiană cu informații privitoare și la principatele române.

WINNIFRITH, TOM, *The Vlachs of the Balkans: A Rural Minority which never achieved Ethnic Identity*, în vol. *Comparative Studies on Governments and Ethnic Groups in Europe, 1850—1940*, VII, New York University Press, f.a., p. 277—303. Problema vlahilor balcanici în epoca modernă.

V. ISTORIA CONTEMPORANĂ

ANCEL, JEAN, *The Image of the Jew in the View of Romanian Anti-Semitic Movements: Continuity and Change*, in „Shvut. Jewish Problems in Eastern Europe”, First International Conference On the History of the Jews in Romania. Editor Liviu Rotman, 16, Diaspora Research Institute, The Goldstein-Goren Center for the History of the Jews in Romania, Tel Aviv, 1993, 39—57.

CAROLI, GIULIANO, *Un'intensa mancata. I rapporti tra Roma e Bucarest dal conflitto italo-etio-pico al conflitto europeo, 1937—1939*, in vol. *Studi balcanici in occasione del VI Congresso internazionale dell'Association Internationale d'Etudes Sud-est européennes (AIESEE)*, Sofia, 30 Agosto-5 Settembre 1989, a cura di Fr. Guida-L. Valmarin, Roma, 1989, p. 239—261. Eșecul tentativelor diplomației românești, în urma înlăturării lui N. Titulescu de la conducerea afacerilor externe, de a se apropia de Italia; material documentar din arhivele italiene.

DELETANT, DENNIS, *Literature and Society in Romania since 1948*, in: GEOFFREY HOSKING and GEORGE CUSHING (eds), *Perspectives on Literature and Society in Eastern and Western Europe*, Macmillan, London, 1989.

GEORGESCU, PAUL ALEXANDRU, *La identidad profunda de N. Titulescu* în „Buletin de la Academia Nacional de la Historia”, tomo LXXV, april-junio de 1992, no. 298, p. 15—19. Analiză a izvoarelor gândirii politice a lui Nicolae Titulescu.

GROEHLER, OLAF, *Ziele und Vernunft: Hitler und die deutschen Militärs*, in „Soviet Union/Union Soviétique”, t. XVIII, 1991, nr. 1—3, p. 5—77. Viziunea militarilor germani despre capacitatea militară a Uniunii Sovietice, despre perspectivele războiului din est în curs de pregătire în 1940—1941. Sint citate și opiniile Statului major român, pe temeiul unor informații din arhivele germane.

IANCU, CAROL, *L'Émancipation des juifs de Roumanie devant la Conférence de Paix de Paris (1919)*, in „Shvut. Jewish Problems in Eastern Europe”, First International Conference On the History of the Jews in Romania. Editor Liviu Rotman, 16, Diaspora Research Institute, The Goldstein-Goren Center for the History of the Jews in Romania, Tel Aviv, 1993, p. 257—279.

KOLAR, OTHMAR, *Die politische und wirtschaftliche Entwicklung in Rumänien seit dem Dezember 1984*, in „Österreichische Osthefte”, t. 34, 1992, nr. 4, p. 518—534.

MANER, HANS-CHRISTIAN, *Zeitgeschichte Rumäniens als Politikum. Eine Studie über die rumänische Literatur zum 23. August 1944*, in „Südosteuropa. Zeitschrift für Gegenwartsforschung. Monatschrift der Abteilung Gegenwartsforschung des Südost-Instituts”, 41. Jahrgang 1992, Heft 6, p. 388—412. Trecere în revistă istoriografică.

OSCHLIES, WOLF, *Rumänen deutsches Schicksal 1918—1988. Wo Deutsch zur Sprache der Grabsteine wird*, Böhlau Verlag, Köln-Wien, 1988, VI + 200 p. Evoluția populației germane în România de la Unirea din 1918 până la sfârșitul epocii comuniste. Considerații despre nazism și minoritatea germană și situația acesteia sub comunism.

PECH, RADEK, *Rumunsko let sedmesátých, od liberalismu k represí* (România în anii 70, de la liberalism la represiune), in „Slovenský Prehled”, 1992, nr. 3, p. 268—279. Evoluția politică internă a lui N. Ceaușescu spre neostalinism.

ROMSICS, IGNÁC, *Bethlen István külpolitikája 1921—1931* (Politica externă a lui Bethlen István, 1921—1931), in „Századok”, 124, 1990, nr. 5—6, p. 577—616. E analizată politica externă a guvernului Bethlen, în desfășurarea ei cronologică. Date despre efortul măgħiar de a obține sprijinul marilor puteri pentru demantelarea Micii Înțelegeri.

SCHAARY, DAVID, *Jewish Culture in Multinational Bukovina between the Two World Wars*, in „Shvut. Jewish Problems in Eastern Europe”, First International Conference On the History of the Jews in Romania. Editor Liviu Rotman, 16, Diaspora Research Institute, The Goldstein-Goren Center for the History of the Jews in Romania, Tel Aviv, 1993, p. 281—296.

SUPPAN, ARNOLD, *Internationale Politik und Wirtschaft in Südosteuropa zwischen den beiden Weltkriegen*, in vol. *Bericht über den achtzehnten österreichischen Historikertag in Linz...* 1990, Verband Österreichischer Geschichtsvereine, Wien, 1991, p. 205—213. E analizată și situația economică a României în perioada interbelică și politica marilor puteri îndeosebi a Germaniei și Angliei față de spațiul economic sud-est european.

TONTSCH, GÜNTHER H., *Das Verhältnis von Partei und Staat in Rumänien. Kontinuität und Wandel 1944—1982*, Verlag Wissenschaft und Politik, Köln, 1985, 203 p. (Abhandlungen zum Ostrecht, 17). Evoluția raportului între stat și partidul comunist și manifestarea instituțională a acestui raport din 1948 până în primii ani ai conducerii lui N. Ceaușescu.

VOLONICI, LEON, *Romanian Jewish Intellectuals after World War I. Social and Cultural Trends*, in „Shvut. Jewish Problems in Eastern Europe”, First International Conference On the History of the Jews in Romania. Editor Liviu Rotman, 16, Diaspora Research Institute The Goldstein-Goren Center for the History of the Jews in Romania, Tel Aviv, 1993, p. 313—323.

NECROLOG

† RADU POPA (1933—1993)

La 12 februarie 1993 s-a stins din viață, la București, cunoscutul istoric și arheolog Radu Popa.

Radu Popa s-a născut la 23 iulie 1933, la Cluj. După studii la Facultatea de istorie și la Facultatea de drept ale Universității din București, și-a început activitatea științifică la Muzeul de Artă al României, iar din anul 1963 a lucrat ca cercetător la Institutul de Arheologie al Academiei Române.

Bogata activitate a lui Radu Popa a fost consacrată prioritar studierii unuia din domeniile cele mai obscure și mai importante pentru cunoașterea evului mediu românesc: Transilvania în epoca primelor formațiuni politice românești. Depășind maniera tradiționalistă de abordare a acestui domeniu, Radu Popa a inițiat cercetarea „țărilor” românești din spațiul intracarpatic, unitățile geografice și istorice care în evul mediu au reprezentat cadrul de viață pentru românii transilvăneni. Zeci de cercetări și studii au fost consacrate de Radu Popa scoaterii la lumină și introducerii în circuitul științific a monumentelor majore și a urmelor de viață materială, precum și reconstituirii istoriei țării Maramureșului, țării Hațegului, Bihorului, țării Făgărașului și Banatului în primele secole ale mileniului nostru. În viziunea sa realizarea sintezei moderne și lămuritoare asupra istoriei Transilvaniei în această epocă este condiționată de astfel de cercetări în diviziunile geografice și istorice ale provinciei.

Zonele de locuire densă și omogen românească au fost supuse unei investigații complexe, prin luarea în seamă a tuturor informațiilor documentare și arheologice, dar și a celor de natură toponimică, onomastică, geografică, etnologică etc. cu relevanță pentru nivelul cronologic al începuturilor de organizare politică românească. Prin metoda pe care autorul ei a numit-o „regresivă”, mărturii mai recente și mai explicite, supuse unei atente analize critice, sînt folosite pentru luminarea unei epoci mai vechi. Documente scrise, narative sau de cancelarie, și mărturii arheologice sînt corelate într-o analiză impecabilă, revelîndu-se realități istorice nebănuite, făcîndu-se posibilă uneori, prin intermediul urmelor materiale, o coborîre în timp de cîteva secole. Cele două monografii dedicate țării Maramureșului (*Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*, București, 1970) și țării Hațegului (*La începuturile evului mediu românesc. Țara Hațegului*, București, 1988), dovedesc valoarea excepțională a metodei promovate de Radu Popa. Reconstituirea istoriei celor două ținuturi, fundamentală pentru înțelegerea a înseși începuturilor evului de mijloc românesc, ar fi fost de neconceput printr-o abordare strict documentară sau una strict arheologică. În demersul său științific Radu Popa a sintetizat cel mai bine cele două componente de bază ale cercetării evului mediu românesc: cercetarea documentară și investigația arheologică.

Radu Popa are meritul de a fi pus cercetarea evului mediu românesc pe făgașul ei firesc al datelor materiale controlabile și al conexiunilor cu procesele petrecute pe o arie geografică mai largă, prin abandonarea miturilor și eliminarea influențelor factorilor extraștiințifici. Chiar unul din ultimele sale studii (*Observații și îndreptări la istoria României în jurul anului O Mie*, în „SCIVA”, 42, 1991, nr. 3—4, p. 154—188) este o pledoarie în acest sens. Este între acei istorici ai generației sale care asigură deschiderea europeană a istoriografiei românești. Cercetarea obiectivă, nepărtinitoare, lipsită de idei preconcepute, care ia în discuție toate ipotezele posibile, acribia analizei și riguroasa demonstrației, în care concluziile se impun aproape de la sine, sînt calități care impun lucrările lui Radu Popa. Un indiciu este audiența lor în rîndul specialiștilor români și străini.

Cercetările lui Radu Popa se constituie într-un adevărat program de lucru, bine structurat, care jalonează în fapt cercetarea societății românești în primele secole ale mileniului II, și cu deschidere spre viitor. Mult timp de acum înainte investigațiile asupra acestei perioade se vor desfășura în cadrele metodologice stabilite de Radu Popa.

Radu Popa a fost magistrul, uneori discret, al unei întregi generații de arheologi medievști, ați deosebiți de activă la institutele și muzeele din țară. Șantierelor sale din Transilvania sau de la Dunărea de Jos au fost o adevărată școală de arheologie, exigentă și metodică, și în același timp experiențe rare de înțelegere a trecutului și a răsfrîngerilor acestuia în prezent,

„Revista istorică”, tom IV, nr. 5—6, p. 651—652, 1993

pe care doar cei ce le-au trăit — cum este și semnatarul acestor rânduri — le pot înțelege. Calitățile umane ale magistrului, generozitatea, noblețea sufletească și rigoarea morală, nu au putut, credem, să nu marcheze pe cei care s-au format la Școala Radu Popa. Stilul inconfundabil al lucrărilor scrise de el — eleganța frazei și în același timp concizia și precizia exprimării — poartă amprenta personalității sale.

Adăugăm, ca o latură a activității lui Radu Popa, preocuparea permanentă pentru protejarea vestigiilor trecutului care sînt monumentele istorice, manifestată cu curaj și spirit civic de-a lungul anilor '80, iar din decembrie 1989 prin contribuția sa la reorganizarea instituțională în acest domeniu. S-a numărat printre principalii inițiatori ai Comisiei Naționale a Monumentelor, Ansamblurilor și Siturilor Istorice, al cărei vicepreședinte a fost.

Radu Popa a dovedit în toate componentele activității sale exemplare o vocație de întemeietor.

Viorel Achim

„REVISTA ISTORICĂ” publică în prima parte studii, note și comunicări originale, de nivel științific superior, în domeniul istoriei vechi, medii, moderne și contemporane a României și universale. În partea a doua a revistei, de informare științifică, sumarul este completat cu rubricile: Surse inedite, Probleme ale istoriografiei contemporane, Opinii, Viața științifică, Recenzii, Note, Buletin bibliografic, Revista revistelor în care se publică materiale privitoare la manifestări științifice în țară și străinătate și sînt prezentate cele mai recente lucrări și reviste de specialitate apărute în țară și peste hotare.

NOTĂ CĂTRE AUTORI

Autorii sînt rugați să trimită studiile, notele și comunicările, precum și materialele ce se încadrează în celelalte rubrici, dactilografiate la două rînduri, trimerile intrapaginate fiind numerotate în continuare. De asemenea, documentele vor fi dactilografiate, iar pentru cele în limbi străine se va anexa traducerea. Ilustrațiile vor fi plasate la sfîrșitul textului. Rezumatele vor fi traduse de autori în limbi de circulație internațională. Responsabilitatea asupra conținutului materialelor revine în exclusivitate autorilor. Manuscrisele nepublicate nu se restituie. Corespondența privind manuscrisele, schimbul de publicații se va trimite pe adresa Redacției, B-dul Aviatorilor nr. 1, București — 71247.

REVISTE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

REVISTA ISTORICĂ

REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE

REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES Mentalités — Civilisations
THRACO-DACICA

DACIA — REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE
NOUVELLE SÉRIE

STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHIE ȘI ARHEOLOGIE

MATERIALE ȘI CERCETĂRI ARHEOLOGICE

BULETINUL SOCIETĂȚII NUMISMATICE ROMÂNE

ARHEOLOGIA MOLDOVEI

ARHIVELE OLTENIEI

EPHEMERIS NAPOCENSIS

ARS TRANSILVANIAE

ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE, CLUJ-NAPOCA

ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE „A. D. XENOPOL”, IAȘI

DIN SUMARUL NUMERELOR VIITOARE

- Ostatecii în relațiile daco-romane.
Spaime milenariste și cruciada în evul mediu.
Vlad Țepeș, lupta antiotomană și Veneția.
Conquista și reconquista peruană.
Țările române și Marea Neagră în a doua jumătate a secolului al XVI-lea.
O serisoare inedită a lui Dimitrie Cantemir.
Situația economică și socială în Țara Românească în prima jumătate a secolului al XVIII-lea.
Rivalitatea colonială și maritimă anglo-franceză (1715—1783).
Mărturii franceze privitoare la români în epoca de la 1821.
Unele aspecte ale istoriei militare a poporului român în revoluția de la 1848.
Ecoul unor evenimente istorice românești în presa norvegiană.
Oamenii de știință și viață politică a României.
Recensămîntul populației din Bucovina din 1910.
Tratative de pace în perioada primei conflagrații mondiale.
Basarabia și relațiile româno-ucrainiene (1918—1922).
Cooperația românească interbelică între deziderat și realități.
I. C. Filitti: Pagini de jurnal.
Securitatea României în perioada interbelică.
Poziția statelor europene față de războiul italo-etioopian văzută de diplomația S.U.A.
Partidul Național-Țărănesc și țărănismul între 1944—1947.
Construirea căilor ferate în Basarabia.
Toponimie și demografie istorică.
O nouă direcție de cercetare: băncile de date istorice.
Raporturile dintre Biserica Ortodoxă Română și Biserica Ortodoxă Albaneză.

ISSN 1018 — 0443